

АТАМАНІВ ІЗГОДІ
ЛІУАТІ

ВОМІХ ІНОМІТЖИ

88 VI
09

11-28

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ МАЖЛИСИ
ҚОНУНЧИЛИК ПАЛАТАСИ МЕҲНАТ ВА ИЖТИМОЙ
МАСАЛАЛАР ҚЎМИТАСИ

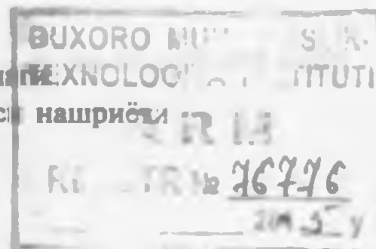
ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ПРЕЗИДЕНТИ ҲУЗУРИДАГИ
ДАВЛАТ ВА ЖАМИЯТ ҚУРИЛИШИ АКАДЕМИЯСИ

АЛИШЕР НАВОИЙ НОМИДАГИ
ЎЗБЕКИСТОН МИЛЛИЙ КУТУБХОНАСИ

ИЖТИМОЙ ҲИМОЯ

АТАМАЛАР
ИЗОҲЛИ ЛУҒАТИ

Алишер Навоий номидаги
Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти
Тошкент—2007

Ижтимоий ҳимоя: атамалар изоҳли луғати. Тузувчилар: Саидов М. Х., Насриев И. И., Тоҳиров З. Т., Улугов Ш. Х. Т.: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2007.

*Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик
палатасининг Меҳнат ва ижтимоий масалалар
қўмитаси нашрга тавсия этган.*

И28

Ижтимоий ҳимоя: атамалар изоҳли луғати /Тузувчилар: М. Х. Саидов ва бошқ.; ЎзР Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси меҳнат ва ижтимоий масалалар қўмитаси, Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат ва жамият қурилиши академияси, Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси. — Т.: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2007. — 436 б.

ББК 60я2

Тақризчилар: Қ.Назаров, фалсафа фанлари доктори, профессор,
А.Умаров, социология фанлари доктори,
О.Оқйўлов, юридик фанлари доктори, профессор,
А.Холбеков, социология фанлари доктори.

ISBN 978-9943-06-075-3

© Алишер Навоий номидаги
Ўзбекистон Миллий кутубхонаси
нашриёти, 2007.

Мазкур изоҳли луғатдан аҳоли барча қатламларининг ижтимоий ҳимояси билан боғлиқ атамалар жой олган. Уларда ижтимоиёт, ижтимоий ҳимоя тушунчасининг мазмун-моҳияти намоён бўлади. Мустақиллик йилларида республикада бу соҳада юритилаётган сиёсат, унинг асосий тамойиллари, қонунчилик ҳужжатлари билан боғлиқ атамалар изоҳига алоҳида эътибор берилган.

Изоҳли луғат ўзига хос қўлланма бўлиб соҳа мутахассислари, олий ва ўрта махсус, касб-ҳунар таълими профессор-ўқитувчилари, талаба ва ўқувчилари ҳамда кенг китобхонлар оммасига мўлжалланган.

Ижтимоий ҳимоя: атамалар изоҳли луғати. Тузувчилар: Саидов М. Х., Насриев И. И., Тоҳиров З. Т., Улугов Ш. Х. Т.: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2007.

*Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик
палатасининг Меҳнат ва ижтимоий масалалар
қўмитаси нашрга тавсия этган.*

И28

Ижтимоий ҳимоя: атамалар изоҳли луғати /Тузувчилар: М. Х. Саидов ва бошқ.; ЎзР Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси меҳнат ва ижтимоий масалалар қўмитаси, Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат ва жамият қурилиши академияси, Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси. — Т.: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2007. — 436 б.

ББК 60я2

Тақризчилар: Қ.Назаров, фалсафа фанлари доктори, профессор,
А.Умаров, социология фанлари доктори,
О.Оқйўлов, юридик фанлари доктори, профессор,
А.Холбеков, социология фанлари доктори.

ISBN 978-9943-06-075-3

© Алишер Навоий номидаги
Ўзбекистон Миллий кутубхонаси
нашриёти, 2007.

Мазкур изоҳли луғатдан аҳоли барча қатламларининг ижтимоий ҳимояси билан боғлиқ атамалар жой олган. Уларда ижтимоиёт, ижтимоий ҳимоя тушунчасининг мазмун-моҳияти намоён бўлади. Мустақиллик йилларида республикада бу соҳада юритилаётган сиёсат, унинг асосий тамойиллари, қонунчилик ҳужжатлари билан боғлиқ атамалар изоҳига алоҳида эътибор берилган.

Изоҳли луғат ўзига хос қўлланма бўлиб соҳа мутахассислари, олий ва ўрта махсус, касб-ҳунар таълими профессор-ўқитувчилари, талаба ва ўқувчилари ҳамда кенг китобхонлар оммасига мўлжалланган.

Шартли қисқартмалар

1. ар. — арабча (этимологияда)
2. ва б. — ва бошқа(лар)
3. ва ҳ. — ва ҳоказо(лар)
4. ЖСТ — Жаҳон саломатлик ташкилоти
5. инг. — инглизча (этимологияда)
6. лот. — лотинча (этимологияда)
7. фр. — французча (этимологияда)
8. ХМТ — Халқаро меҳнат ташкилоти
9. юн. — юнонча (этимологияда)
10. қ. — қаранг (ҳаволада)

СЎЗБОШИ

Истиқлол туфайли Ўзбекистонда улкан ўзгаришлар юз берди. Ижтимоий-иқтисодий ислохотлар амалга оширилиб, юртимиз тараққиёт сари дадил одимламоқда. Президент Ислам Каримов Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси, Вазирлар Маҳкамаси ва Президент Девонининг мамлакатимиз мустақиллигининг 16 йиллигига бағишланган қўшма мажлисида таъкидлаганидек, “Ўтган йиллар давомида машаққатли, шу билан бирга, шарафли, том маънода тарихий даврда доимо елкама-елка туриб, қандай улкан ва олижаноб ишларни амалга оширганимиз, буюк келажагимиз пойдеворини ўз қўлимиз билан барпо этаётганимиз барчамизга ҳар қанча фахрланиш, босиб ўтган йўлимизни миннатдорлик билан эслаш учун асос беради”¹.

Мустақилликка эришилган кундан бошлабоқ аҳоли кенг қатламини ижтимоий ҳимоя қилишга алоҳида эътибор қаратилди, бу борада кенг кўламли ишлар бошланди ва улар тобора такомиллаша бормоқда. Бунинг заминида Ўзбекистондаги ислохотларни босқичма-босқич амалга ошириш тамойили ётади. Дарҳақиқат, мамлакатимиз ўзига хос ва ўзига мос йўлдан борди ҳамда Президентимиз илгари сурган беш тамойил асосида сиёсат юритилди. Бу сиёсат халқимиз манфаатларига хизмат қилмоқда.

1991—1995 йиллар, маълумки, иқтисод соҳасида ҳам бошқа соҳалардаги сингари ўтмишдан мерос бўлиб ўтган тангликни кучсизлантириш, иқтисодий қувватнинг пасайишини иложи борица минимумга келтириш, иқтисодий таназзулдан иқтисодий юксалиш сари юз тутиш йиллари бўлди. Амалга оширилган улкан ишлар туфайли иқтисодий барқарорлик таъминланди ва ялпи ички маҳсулот салмоғида ўсиш

¹ Каримов И. А. Ўзбекистоннинг 16 йиллик мустақил тараққиёт йўли. — Т.: Ўзбекистон, 2007.

кузатила бошланди. Бу ҳол ижтимоий сиёсатда туб бурилиш ясади. Республика Президенти ва ҳукумати аҳоли ижтимоий муҳофазасига урғу берган ҳолда, бу борадаги сиёсатни давлат сиёсати даражасига кўтарди. Агар 1997 йилда давлат бюджетининг 36 %и аҳоли ижтимоий ҳимоясига ажратилган бўлса, кейинги йиллар мобайнида бу кўрсаткич мунтазам ошиб борди. 2007 йилга келиб, яъни ўн йилда у 54,3 % га етди, бошқача айтганда, 1997 йилдаги кўрсаткичнинг деярли тенг ярмидан кўпроқ ошди.

Мамлакатимизда кириб келаётган йилга ном бериш ва махсус Давлат дастурини ишлаб чиқиш, ҳаётга изчил жорий этиш яхши анъанага айланди. Бу ижтимоий соҳада доно сиёсат олиб борилётганлигининг яққол далилидир.

Ўтган йиллар мобайнида аҳоли муайян қатламининг ижтимоий муҳофазасига алоҳида эътибор қаратилган бўлса, (иқтисодиётдаги ўсиш тақозосига кўра), 2007 йилга келиб “Ижтимоий ҳимоя йили” Давлат дастурига кўра, бу соҳадаги саъй-ҳаракатларнинг барчаси жамулжам қилинди. Эндиликда мамлакат ижтимоий соҳада аҳоли кенг қатламининг муҳофазасини уйғун ҳолда амалга ошириш имконини бера оладиган қудратга эга бўлди.

Табиийки, аҳоли турмуш даражасини кўтариш, унинг фаровон ҳаётини таъминлаш бош мақсад қилиб қўйилгандагина фуқароларнинг ижтимоий ҳуқуқларини таъминлаш мумкин бўлади. Албатта, бу вазифаларни амалга ошириш учун сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий соҳаларда салмоқли ишларни амалга ошириш долзарб масала бўлиб қолаверади. Шу маънода ушбу луғат-маълумотнома ўз вақтида яратилган, десак муболаға бўлмайди. Унда қарийб 650 дан ортиқ мақола жамланган бўлиб, улар орасида бизда ҳали учрамайдиган, аммо жаҳон миқёсида, бозор муносабатлари ривожланган мамлакатлар тажрибасида синовдан ўтган айрим атамалар ҳам қамраб олинган. Бу, фикримизча, мамлакатимизда ижтимоий соҳага оид тадқиқотларни янада жаллаштиришга кўмак беради, деб ўйлаймиз.

КИРИШ

Муҳтарам ўқувчи, қўлингиздаги ижтимоий ҳимоя масаласи бўйича мазкур изохли луғат шундай асар яратиш борасидаги биринчи уринишдир. Мавзуга тизимли ёндашиш ёрдамида “ижтимоий ҳимоя” тушунчасининг моҳияти, мазмуни, шакллари ва усуллари очиб беришга бўлган интилиш унинг мақсад, вазифаси ҳисобланади.

Изоҳли луғат 650 дан ортиқ мақолани ўз ичига олган. Муаллифлар уни яратишда турли манбалар, ўзбек, инглиз, рус, араб ва форс тилларидаги изохли, энциклопедик луғатлар, соҳага оид адабиётлардан фойдаландилар, тушунчалар мазмунини очиб беришда, тор соҳавий ёндашишдан четга чиқишга интилдилар ва уларни атрофлича таърифлашга, зарур ўринларда муқобил нуқтаи назарларни келтиришга ҳаракат қилдилар.

Мазкур нашрда айрим атамалар бошқа нашрлар — фалсафа, психология, этика, иқтисод бўйича тузилган тўпламлардаги кўпгина атамалардан фарқли тарзда тавсифланди. Ундаги баъзи тушунчаларни, хусусан, “абилитация”, “аттракция”, “аҳоли бандлиги”, “ижтимоий таълим” ва бошқа атамаларни Сиз биринчи марта учратаётган бўлишингиз мумкин, чунки улар бошқа луғатларда учрамайди. Луғатни тайёрлашда Ўзбекистондаги ижтимоий-иқтисодий ўзгаришлар (бозор муносабатларига ўтиш, бозор иқтисодиётини ривожлантириш учун ислохотларни амалга ошириш, туб ижтимоий ўзгаришлар, жамиятнинг табақаланиши, кенг аҳоли турмуш даражаси пасайишининг олдини олиш, ишсизлик ва қашшоқлашишга йўл қўймаслик, аҳолининг муҳтож қисмини, ночор ва кўп болали оилаларни моддий жihatдан қўллаб-қувватлаш ва б.) ҳисобга олинди.

Ўйлаймизки, ушбу асар, аввало, ижтимоий ишлар билан шуғулланувчи барча даражадаги мутахассис-ҳодимлар, иқтисодчилар, ҳуқуқшунослар, педагоглар, психологлар, шунингдек ишсизлар, ногиронлар, муҳтожлар, кўп болали

оилалар, хуллас, ижтимоий муҳофаза, ёрдам, қўллаб-қувватлашга кучли эҳтиёжмандлар, қочоқлар муаммолари билан касбий боғлиқ бўлганлар учун қўлланма вазифасини ўтайди.

Муаллифлар лугат мазмун-моҳияти хусусида қимматли фикрларини билдирган ўқувчиларга олдиндан миннатдорлик изҳор этадилар.

А

АБАД (ар. — сўнгги ўқ, мангулик) — 1) доимий, яъни бирон-бир ҳаракатнинг узлуксиз давом этиши. А. “абადий”, “абადийлик”, “абадият”, “абадо” каби атамалар ўзаги. Улар “ниҳояси йўқ”, “чексиз”, “чексизлик”, “заволсиз”, “ададсиз” каби фалсафий, илмий тушунча ва маъноларни ифодалайди. А.нинг зидди “азал”дир. Азал — энг аввалги давр, ибтидоси бўлмаган ўтган замон; 2) мангу (ўлимсиз) ҳаёт, абადийлик.

Ислом таълимотига кўра, “абадийлик” тушунчаси аввало Аллоҳга тегишлидир. Охиратдаги жаннат ва дўзах аҳли ҳам абадийликка мансубдирлар.

АБАДИЙ ҲАҚИҚАТ — билишда, ривожланиш жараёнида ҳақиқатларни рад қилиб бўлмаслигини билдирувчи атама. Бу жиҳатдан А.ҳ. мутлақ ҳақиқатга ухшашдир. Инсон билиш жараёнида кўпинча нисбий ҳақиқатлар билан иш кўради. Нисбий ҳақиқатларда эса мутлоқ ҳақиқатларнинг бўлаклари мавжуд. Диний қараш бўйича, диний рукнлар А.ҳ.дир. Чунончи, Исломда эътироф этилган ақидалар — Аллоҳнинг ягоналигига, фаришталарга, муқаддас китобларга, пайғамбарларга, охиратга, тақдирнинг илоҳийлигига ва инсон ўлганидан кейин қайта тирилишига ишониш А.ҳ. ҳисобланади.

АБИЛИТАЦИЯ (инг. — қобилият, уқув, чаққонлик, иқтидор, малака) — касаллар ва ногиронлар тана функцияси ва меҳнатга лаёқатлиликлка эга бўлиши бўйича тиббий, руҳий, педагогик, ҳуқуқий, касбий, техникавий тизим, яъни ижтимоий чоралар. А.нинг мақсади — шахснинг иложи бори-ча туғма бўлмаган анча юқори функционал фаолликлка эришишидир. Ҳозирги вақтда Ўзбекистон Республикасида А. ижтимоий-иқтисодий, тиббий, ҳуқуқий, педагогик ва касаллар ҳамда ногиронларни фаол ижтимоий, жамоатчилик ва меҳнат фаолиятига жалб этиш бўйича мужассам давлат тадбирлари сифатида белгиланган.

АБИТУРИЕНТ (лот. — кетишга ҳозирланаётган) — 1) купгина мамлакатларда ўрта умумтаълим ёки махсус мактабларнинг битирувчилари; 2) Ўзбекистонда олий ёки ўрта махсус таълим муассасаларига кирувчилар.

АДВОКАТ (лот. — ёрдамга чақариш) — олий маълумотли ҳуқуқшунос — юрист, маслаҳат ёки адвокатлар ҳайъатининг аъзоси, судда ҳимоя қилиш орқали малакали юридик ёрдам курсатувчи. А. маслаҳатлар ва юридик масалалар бўйича тушунтиришлар беради:

— қонунчилик бўйича оғзаки ва ёзма маълумот;

— ҳуқуқий тавсифдаги аризалар, шикоятлар ва бошқа ҳужжатлар тузиш;

— ҳимоячи; жабрланувчининг, фуқаровий даъвочининг, фуқаровий жавобгарнинг вакили сифатида жиноий ишлар бўйича судда ва дастлабки тергов жараёнида иштирок этиш;

— судда, ҳакамлар судида ва бошқа давлат идораларида фуқаролик ишлари ҳамда маъмурий қонунбузарликлар бўйича ишларда вакилликни амалга оширади. Вакил ёки ҳимоячи сифатида намоён бўлар экан А. қуйидагиларга ҳуқуқли ҳисобланади:

— тегишли масалаларни ҳал этишга ваколатли бўлган барча давлат ва жамоатчилик ташкилотларида юридик ёрдам сўраб мурожаат этган шахсларнинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини ёқлайди;

— юридик ёрдам курсатиш билан боғлиқ бўлган зарурий маълумотлар, тавсифномалар ва бошқа ҳужжатларни юридик маслаҳат орқали давлат ва жамоатчилик ташкилотларидан талаб қилади, бу ташкилотлар белгиланган тартибда талаб этилган ҳужжатларни ёки уларнинг нусхаларини беришга мажбурдир. А. ўз фаолиятида амалдаги қонунчилик талабларига оғишмай ва аниқ амал қилиши, ўзига юридик ёрдам сўраб мурожаат этган фуқаролар ва ташкилотларнинг ҳуқуқлари ҳамда қонуний манфаатларини ҳимоя қилувчи, қонунда кўзда тутилган воситалар ва усулларнинг барчасидан фойдаланиши керак. А.нинг, агар у муайян иш бўйича манфаатлари иш олиб бориш ҳақида илтимос билан муро-

жат этган, манфаатларига зид бўлган шахсларга юридик ёрдам кўрсатиши керак бўлса ёки аввал ёрдам кўрсатган бўлса ёхуд судья, прокурор, терговчи, иқдорлантиришни амалга оширган шахс, эксперт, мутахассис, таржимон, гувоҳ, шунингдек, ишни текшириш ёки кўриб чиқишда А. билан қариндошлик муносабатидаги лавозимдор шахс қатнашадиган ҳолларда юридик ёрдам кўрсатиш ҳақидаги топшириқни олишга ҳақи йўқ. А.нинг юридик ёрдам кўрсатиш билан боғлиқ бўлган, ўзига ишонувчи маълум қилган маълумотни, яъни, касбий сирни ошкор қилишга ҳақи йўқ. А. маънавий жиҳатдан пок ва ҳулқ-атвори билан юксак даражада бўлиши лозим, ўз билимини ҳамда фаолият малакасини мунтазам равишда такомиллаштириб боришга мажбурдир. Ўзбекистон Республикасининг "Адвокатура тўғриси"даги қонунида (1996 й. 27 декабр) адвокатнинг мақоми белгилаб қўйилган: олий маълумотга эга бўлган ва белгиланган тартибда адвокатлик фаолияти билан шуғулланиш ҳуқуқини берувчи лицензияни олган Ўзбекистон Республикасининг фуқароси...

Белгиланган тартибда муомалага лаёқатсиз ёки муомалага лаёқати чекланган деб топилган шахслар, шунингдек, судланганлиги олиб ташланган шахсларнинг адвокатлик фаолияти билан шуғулланишига йўл қўйилмайди.

АЁЛ — 1) эркак жинси бўйича ундан биологик фарқланувчи шахс; 2) никоҳ муносабатларида турувчи, фарзанд кўрувчи аёл жинсидаги шахс; 3) қизалоқ ёки қиз боладан фарқ қилувчи, балоғатга етган катта ёшдаги шахс.

Ишлаб чиқаришда жисмоний куч ишлатиладиган соҳаларнинг қисқариши аёллар меҳнатидан фойдаланиш имкониятини жадал ривожлантириб юборди. Анъанавий аёллар ишлаб чиқариш соҳаларидан — тўқимачилик, озиқ-овқат, тикувчилик билан бир қаторда, амалда аёллар соғлиқни сақлаш, маориф, савдо-сотиқ соҳаларида ҳам ишлай бошладилар. Аёлларга хос саранжомлик бўлмаганида, саноатнинг замонавий тармоқлари — радио электроника, приборсозлик, электротехникани ривожлантириш мумкин

бўлмас эди. Фарб социологиясида одатдаги «кўк ва оқ ёқачалар» ибораси ёнида янги «пушти ёқачалар» ибораси аёллар касбини аташ учун қўллана бошлади. Аёллар меҳнатидан фойдаланиш соҳасининг кенгайиши фақат уларни банд этишлик эмас, балки кўпроқ иқтисодий ва ижтимоий сабабларга кўра ҳам юз бермоқда. Иқтисодий мулоҳазалар пайдо бўлишига эса, эркаклар меҳнатига тўланадиган ҳақ даражасининг пастлиги, уларнинг иш топа олмаслиги ёки ишдан ажралиб қолиш хавфи, инфляция, қимматчиликлар ҳам сабаб бўлмоқда. Бандликнинг ижтимоий сабаблари сифатида билим даражасининг юқорилигидан фойдаланиш зарурати, ижтимоий алоқаларни кенгайтириш истаги, никоҳий тенг муносабатларни ўрнатишга интилиш, ажралиш хавфи ва эркаклар орасида ўлимнинг нисбатан юқорилигини қайд этиш мумкин. Аёлларнинг бандлик даражаси аёлнинг жамиятдаги икки ўрни — оналик ва касбга эга ходималигини мутаносиблаш билан белгиланади. Ҳозирги кунда бу икки вазифани уйғунлаштириш «аёллар масаласи»нинг моҳиятини ташкил этади. Иқтисодий муносабатлар даврида А.лар билан, яъни ижтимоий ҳимояга алоҳида муҳтож гуруҳ билан иш олиб боришни амалга ошириш алоҳида аҳамият касб этмоқда. Бу ишлар аёллар самарали бандлигини таъминлаш учун оналик вазифаси билан касбий имкониятларини ҳам рўёбга чиқариш учун шароитлар яратиш мақсадида меҳнат бозорида рақобатбардошликни оширишга йўналтирилган бўлиши лозим. Ижтимоий ходимлар ўз фаолиятларини амалга оширишда халқаро ташкилотларни, биринчи галда ЮНЕСКО ва ХМТ тавсияларини эътиборга олишлари зарур.

АКСЕЛЕРАЦИЯ (лот. — жадаллаштириш) — болалар ва ўсмирларда XIX асрнинг иккинчи ярмида кузатилган, уларнинг жинсий балоғатга етишини жадаллаштириш, бўйини ўстириш ва буларни амалга оширишни тезлаштириш. Бу атама 1935 йилда Е.Кох томонидан таклиф этилган. А. — индивидуал ривожланиш суръатларини ўтган аждодларникига қараганда жадаллаштириш бўлиб, ҳозирги замон кишиси биоло-

гиясидаги айрим ўзгаришлар умумий йўналишининг бир қисми ҳисобланади, у махсус адабиётларда «асрий анъана» деб аталади. А. тушунчасини умрни узайтириш, аёлларда менопаузанинг анча кеч юзага келиши, касалланиш, кўринишини ўзгартиш ва б. сингари «асрий анъаналар»нинг намоён бўлишига тадбиқ этмаслик лозим. Бўйнинг сезиларли даражада ўсиши эмизикли болаларда кузатилади. Ёшга қараб А. суръатининг ошиши ривожланишнинг балоғат даврида максимум даражага етади. Тана ҳажмининг ошиши билан бир қаторда айрим ички аъзолар (юрак) ҳажми ҳам катталашади. Қиз болаларда анча олдинроқ жинсий етилиш ва ўғил болаларда суякнинг қотиши тана ўсишининг олдинроқ тўхташига олиб келади (қиз болаларда 16-17 ёш, ўғил болаларда 18-19 ёш). Руҳият ривожланиш даражаси объектив кўрсаткичларининг йўқлиги руҳий А. мавжудлиги ва даражасини аниқ белгилаш имконини бермайди. Руҳий А.га далил сифатида келтирилган маълумотлар руҳий ривожланиш жадаллашганинигина эмас, балки ҳозирги болаларнинг кўп нарсадан хабардорлик даражаси ошганлигини ҳам англатади. А. сабаби бир қатор омилларнинг биргаликда таъсири эканлигини кўрсатади, бунда турли жойларда ва турли вақтларда турли омиллар биринчи ўринга чиқади. Лекин, аввало А.нинг ижтимоий жиҳатлар билан боғлиқлигини таъкидлаш лозим. Турмуш даражаси юқори бўлган мамлакатларда А. ҳам юқори. Турмушдаги нохуш шароитлар (урушлар, табиий офатлар) организм ривожланишининг генетик белгиланган тартибда боришини секинлатади ёки тўхтади.

А. болалар касалланишининг ўзгаришига олиб келади. Ёшлар қон босими ошиши, лейкози, қоматининг бузилиши ва бошқалар пайдо бўлди. Қанд касаллигининг ёшларда ҳам учраши, шунингдек, уларда бод, асабий-руҳий хасталаниш кузатила бошланди. А.нинг бундан кейинги жараёнини башорат қилиш анча мушкул. Айрим мамлакатларда унинг суръати пасаяётгани ҳозирдаёқ сезилмоқда. А. инсоният олдига кўплаб ижтимоий, психологик, тиббий, педагогик, юридик ва бошқа муаммоларни қўймоқда. Масалан, А.нинг соғлиққа таъсиридан ташқари, жисмоний ва ижтимоий етукликнинг

эришилган даражалари уртасидаги фарқ долзарб муаммога айланди, бу кўп ҳолларда руҳий ва ижтимоий низоларни юзага чиқармоқда. Баъзи илгари сурилаётган таклифлар, хусусан, А. билан боғлиқ ҳолда никоҳдан ўтиш ёшини пасайтириш ва бошқалар етарлича илмий асосга эга эмас. Ёшларни жисмоний ҳамда жинсий тарбиялашни яхшилаш зарур, бундан ташқари, А. гигиеник шакллантириш, кийим-кечак, болалар учун ва ўсмирлар учун мебеллар стандартини гигиеник меъёрлаштиришни қайта куриб чиқиш масаласини долзарб қилиб қўймоқда.

АЛИМЕНТ (лот. — қарамоғидаги, боқимидаги) — қонун бўйича бир шахс иккинчисига бериши мажбурий ёки ихтиёрий равишда тўланадиган маблағ. Алимент бўйича асосий мажбуриятлар — никоҳ, қариндошлик, ота-она, асраб олиш кабилар оилавий муносабатлар ҳисобланади. Алимент олиш ҳуқуқига балоғатга етмаган болалар, меҳнатга лаёқатсиз балоғат ёшидаги болалар, айрим ҳолларда меҳнат қила олмайдиган кексалар ҳақлидирлар. Болаларга алиментларни, биринчи навбатда, ота-оналар (асраб олувчилар), агар улар бўлмаганда оиланинг бошқа аъзолари (бува, буви, меҳнатга қобил балоғат ёшидаги акалар ва опалар, яъни амалда тарбия қилувчиларга) тўланади. А. борасидаги ҳуқуқ ва мажбуриятлар ЎзР Оила кодекси (1998 й. 30 апр.) ва бошқа қонун ҳужжатларида назарда тутилган тартиб, қоидалар асосида амалга оширилади.

АЛИМЕНТАР ДИСТРОФИЯ — (лот. — овқатга алоқадор) — шиш касаллиги — меъёрида овқат емаслик оқибатида келиб чиқадиган касаллик. Умумий озиб кетишлик, модда алмашинуви барча турларининг ривожланиб бораётган бузилиши ва тўқималар ҳамда органларнинг функцияси бузилиши билан боғлиқ дистрофия билан тавсифланади. Касалликнинг ўтиш шакли А.д.нинг дастлабки сабаби ҳисобланган шароит (экинларнинг битмаслиги, сув тошқини, эпидемия, уруш, қамал ва ҳ.) билан боғлиқ бўлади.

А.д.нинг асосий сабаби — истеъмол қилинаётган овқат

калорияси етишмаслигининг давомийлиги (ҳафталаб, ой-лаб давом этиши). Овқат танқислик даражаси турлича бўлиши мумкин. А.д.нинг ривожланишида фақат умумий калориянинг пасайишигина эмас, балки овқат турининг сифат жиҳатдан ўзгариши ҳам аҳамиятга эга ҳисобланади: ҳайвонлар оқсилларининг етишмаслиги ёки овқат таркибида усимликларга хос оқсилларнинг миқдори куп бўлишлиги. Оқсиллар ва ёғлар тақчиллигида калориянинг умумий пасайишидан ташқари, ўрнини тўлдириб бўлмайдиган аминокислоталар, ёғ кислоталари ва витаминлар етишмаслиги ҳам учрайди. Аҳолининг қашшоқ ҳолатидан келиб чиқувчи бошқа омиллар (асабий-эмоционал зўриқиш, совуқ, оғир жисмоний меҳнат) ҳам одатда асосий сабаблар қаторига киради. Инфекция, айниқса ичак юқумли касалликлари А.д.нинг ривожланиши ва оғирлашишини кучайтиради. А.д. касалликлари клиник касаллик қаторига киради, организмга керакли миқдорда қўлаб озиқ моддаларнинг тушмаслиги оқибатида гомеостаз бузилиш тарзида намоён бўлади. Касалликнинг клиник кўриниши оғирлигига боғлиқ ҳолда А.д. уч босқичи фарқланади:

I босқич — овқатланишда калориянинг сезиларли пасайганлиги, иштаҳанинг ортганлиги, ташналик, ош тузини ортиқча истеъмол қилиш. Касаллар нисбатан меҳнатга лаёқатли, серзарда, дағал бўлиши мумкин.

II босқич — бўйин, кўкрак, қорин ва думғаза қисмидаги ёғ тўқималарининг тўлиқ йўқолиши билан боғлиқ вазнининг кескин пасайиши. Терининг салқиб қолиши сезилади. Умумий ҳолат ёмонлашади, толиққанлик сезилади, меҳнатга лаёқат пасаяди ёки йўқолади. Иштаҳа кучаяди, чанқоқ зўради, тана ҳарорати 34°C га пасаяди. Руҳият ҳам ўзгаради.

III босқич — ёғ мутлақо йўқолади. Толиққанлик яққол намоён бўлади, мускул мушаклари чуқур атрофини ўрайди, халта-халта бўлиб осилиб қолади, руҳият кескин ўзгаради, шахс таназзулга учрайди. Барча аъзоларнинг аста-секин шикастланиши юз беради, яъни ички секреция безлари, юрак-қон томир тизими, марказий асаб тизими ва б. издан чиқади.

А.д.нинг умумий истиқболи овқатланишдаги тақчилликка сабаб бўлган вазиятнинг оғирлиги ҳамда давомийлиги билан белгиланади. Очликдан ўсал ҳолга етиш тезкор чораларни талаб қилувчи А.д. ўтишидаги энг оғир ҳолат ҳисобланади, бунда касални махсус даволаш (беморни иситиш, тез-тез оз-оздан овқатлантириш, тўлиқ ҳам жисмоний, ҳам руҳий тинчликка риоя қилиш ва ҳ.) зарур. А.д.нинг олдини олиш якка тартибда (руҳий беморларда, онкологик касалликларда) ва ижтимоий (давлат томонидан офатларни бар-тараф этишга қаратилган) тартибда амалга ошириладиган бўлиши мумкин. Кейинги ҳолда, яъни табиий офатлар аҳолининг овқатланишида узоқ вақт давом этадиган оғир аҳволга, тақчилликка сабаб бўлиши мумкин.

АЛКОГОЛИЗМ — спиртли ичимликларни сурункали истеъмол қилиш туфайли юзага келадиган заҳарланиш, киши табиатига эга руҳий хасталик, хумор қилишлик шакллари-дан бири. ЖСТ томонидан А. шундай тавсифланади: спирт-ли ичимликларни истеъмол қилишга мажбурлик, бу сурункали ёки вақти-вақти билан уларни истеъмол қилишда ҳамда алкогольга чидамлилиқнинг ўзгаришида (дастлаб организм қаршилиги ошади, сўнг сусаяди) намоён бўлади. Спиртли ичимликларни ичиш тўхтатилгандан сўнг соматик, вегетатив, неврологик бузилишлар юзага келади, чуқур ва барқарор руҳий ҳамда соматик-неврологик бузилишлар, шунингдек, турли даражадаги ижтимоий номутаносибликлар пайдо бўлади.

А. ҳодиса сифатида социал касалликлар қаторига киради, чунки у жамият аъзолари онгидаги ижтимоий, иқтисодий зиддиятлар мавжудлиги билан боғлиқдир. Шундай муаммолар қаторига қуйидагиларни киритиш мумкин:

— спиртли ичимликларнинг эркин ва мўл тарзда бўлиши (айрим мамлакатларда гўё тижоратда кўплаб даромадга эга бўлиш мумкинлигини рўкач қилиб, бунга йўл қўйилмоқда. Лекин мутахассисларнинг фикрича, спиртли ичимлик сотишдан келган бир сўм фойда жамиятга бевосита ёки билвосита тўрт-беш сўм зарар бўлиб тушмоқда) ёки

сиёсий мулоҳазаларга кўра йўл қўйилмоқда (сархуш халқни бошқариш анча осон кечади-да);

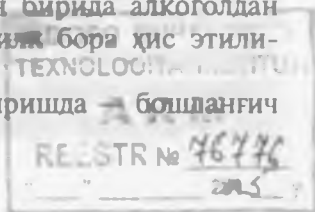
— спиртли ичимликларни озиқ-овқат маҳсулотлари қаторига қўшиш; спиртли ичимликлар ичишга ўта лоқайд муносабатда бўлиш; ичкилик билан ўтказиладиган урф-одатлар, маросимларнинг маданий-тарихий анъанага айланиб қолганлиги. А.нинг келиб чиқишига ичимлик таркибидаги алкохолнинг сархушлантирувчи, кайф берувчилик жиҳати самарали таъсир кўрсатган; алкохол инсонга гўё яхши кайфият бахш этади, уни дилкаш суҳбатдошга айлантиради, одамшаванда, сахий, танти қилади. Лекин булар барчаси ўткинчи ҳолат. А.нинг айрим шахсларда касаллик тарзида ривожланишида оилавий, индивидуал-биологик, индивидуал-руҳий омиллар ва микроижтимоий муҳит катта аҳамиятга эга. Тузилиши ёки вазифасига кўра тўла-тўқис бўлмаган оила, оиладаги оғир руҳий микромуҳит, тарбиядаги ғайриахлоқий тизим (назоратсизлик, ҳиссий ёқтирмаслик, нафрат, оила эътиқоди ва б.), оилада ичкиликбозлик анъанасининг ривожланиши А. пайдо бўлиши хавфини оширади, шунингдек, унга нисбатан индивидуал ёқтиришликнинг кучайиши, мия ва ички аъзоларда айрим касалликларнинг мавжудлиги, шахснинг айрим акцентуация ёки руҳий етишмовчилик даражасининг юқорилиги, яқин кишиларининг спиртли ичимлик ичишни рағбатлантириши ҳамда ўзи ихлос қилган кишиларнинг далдаси ҳам А. ривожланишига олиб келади.

А.нинг индивидуал қарор топиши қуйидаги босқичларда ўтади:

1) Болаликда — ичимлик ичиш малакаси, анъанаси, одатлар, удумларини эгаллаш ва ўзлаштиришда.

2) Ўсмирлик даврида — спиртли ичимлик ва у билан боғлиқ тадбирнинг таъсирида амалда танишилган биринчи тажрибада (салбий, асабий, руҳий самара ҳис этилган дас-тлабки ичкиликбозликларда, шулардан бирида алкохолдан заҳарланишнинг психотроп самараси ~~или~~ бора ҳис этилишида).

3) ичиш малакасини амалда ўзлаштиришда ~~бўлган~~ ич индивидуал ичимлик ичиш маромида.

4) Спиртли ичимликларга индивидуал устуворликнинг юзага келишида (уни қабул қилишнинг эстетик-гастрономик моҳиятининг шаклланишида).

5) Бошланғич психотропик самаранинг сўнишида (индивидуал меъёрнинг ошиб боришида).

6) Ичкиликбозлик сабабларининг камайишида — ичкилик учун важларнинг аҳамияти пасайишида, ичкиликбозликнинг тез-тез бўлиб туришида, ичиладиган спиртли ичимликнинг меъёри ва қувватининг ошишида;

7) Оилавий ичкиликбозлик.

8) Муаммоли ичкиликбозлик.

9) А.нинг дастлаб биринчи, кейин иккинчи ва ниҳоят учинчи босқичлари.

Касалланиш ҳолатини ҳис этиш киши аъзосининг ҳимояланиш имконияти тутаганда бошланади (спиртли ичимлик меъёридан ошганда юзага келадиган қайт қилиш). Биринчи босқичда бошланғич ҳолдагига қараганда бардош беришлик (бир марталик ёки бир кеча-кундузлик алкоголь меъёрига кўра) уч-беш марта ошади, ичишлик мунтазам бўлиб қолади, қатор кунлар тўхтовсиз ичишга лаёқат пайдо бўлади, ёқтирмай қолиш ҳисси йўқолади. Эртасига кеча кечкурун бўлган айрим воқеа-ҳодисаларни кўпинча эслай олмаслик юз беради, мунтазам ичиб туриш — алкогольга руҳан боғланиб қолиш (хумор қилиб туриш) пайдо бўлади, гарчи бунга қаршилиқ қилиш ҳисси тамоман йўқолмаган бўлса-да, уни рад этиш истаги ўқтин-ўқтин уйғонса-да, лекин бари бир алкоголь ғолиб чиқади. Кишида алкогольга ўрганиб қолиш оқибатида ичкилик билан боғлиқ вазиятлар, ҳолатлар ҳақидаги фикрлар — толиқиш, ишга қобилликнинг пасайганлиги ҳақидаги фикрлар, асабийлик, турли касалликларнинг кучайиш ташвиши пайдо бўлади. Иккинчи босқич алкоголь амнизияси — ўтган кеча юз берган воқеа-ҳодисаларни тўлиқ эслай олмаслик пайдо бўлгандан бошланади. Эрталаблари уйғонганда бош ёрилгудек бўлиб, лўқиллаш пайдо бўлади. Ичкиликка ружу кўйиш бамисоли чанқоқлик, очлик каби ҳиссиётни юзага чиқаради. Ичишлик вақти-вақти билан («бош кўтармай» ичиш ҳолати) ёки

мунтазам, амалда ҳар куни ичишлик тусини олади. Чидамлилик юқори даражада, фикрлаш фақат битта нарсага «ичишга» йўналган бўлади. Сархушлик ҳолати ўзгарган тавсифга эга бўлади. А.нинг бу босқичида алкоголь таъсири остида кучли руҳий нохушлик юз беради. Бундай ҳолатлардан бири сўзлашувда «белая горячка», яъни оғиздан оқ кўпик келадиган ҳолат деб аталади. Иккинчисида галлюцинация (кўзга ҳар хил нарсалар кўриниши), параноид (алаҳсираш) ҳолати содир бўлади. Кўпинча бефарқлик ривожланади. Учинчи босқич бошланишини алкогольга организм қаршилигининг пасайганлигидан, ичкилик миқдорининг камайганидан билиш мумкин. Унинг бошланишида сурункали ичиш даври қисқаради, буни ичувчилар ижобий ҳол деб баҳолайдилар, ваҳоланки, бу спиртли ичимликка чидамлиликнинг пасайганлиги ҳақидаги салбий аломатдир. Кўпинча анча кучсизроқ ичкиликка ўтилади. Сирқовланиш кучаяди, соматик касалликлар (юррак, жигар, асабларнинг алкогольдан зарарланиши) ортади. Руҳий хасталаниш аниқ намоён бўлади. Сурункали алкоголь руҳий нохушлиги тез-тез хуруж қилади: галлюцинация, хотиранинг йўқолиши, ақлнинг пасайиши ва ҳоказолар шулар жумласидандир. Аёллар, болалар ва ўсмирларда А. ғайриодатий ва оғир ўтади. Минтақада А.нинг тарқалиши қанча юқори бўлса, ундаги ижтимоий-иқтисодий вазият шунчалик нохуш бўлади.

АЛКОГОЛИЗМНИНГ ОЛДИНИ ОЛИШ — алкоголизмнинг барча бўлим (тур)лари ривожланишига тўсқинлик қилиш:

— жамиятдаги ижтимоий-иқтисодий аҳволни яхшилаш, уни барқарорлаштириш;

— алкоголь ичимликларни тадбирлар ва маросимларда ниҳоятда камайтириш, иложи борица йўқ қилиш, инсонларнинг болалиги давриданоқ алкогольнинг зарари ҳақида огоҳлантириш, тушунтириш ва тарбиялаш;

— спиртли ичимликлар сотиш устидан қатъий назорат ўрнатиш ва сотишни лицензиялаш, уларни тарқатишни чеклаш тизимини яратиш (харидорларнинг ёшлари, сотиш

жойи ва вақти, спиртли ичимлик сифати тўғрисидаги сертификат бўлиши жавобгарлиги ва б.);

— оилани мустаҳкамлаш, ота-оналарни педагогик жиҳатдан маърифатли қилиш, оилада ичкилик ичмаслик анъанасини мустаҳкамлаш;

— ўзига хос нозик табиатлиларни бошиданок руҳий жиҳатдан тўғри йўналтириш;

— ичувчини мунтазам назоратда тутиш ва алкоголизм доирасини ўз вақтида куч ишлатмай бартараф этиш;

— маданий ва маърифий даражани кўтариш;

— ижтимоий қадриятлар билан шуғулланишни ривожлантириш;

— ичкиликбозликнинг олдини олиш, алкоголизмни бошланишидаёқ ташхислаш, уни муносиб тарзда ва мунтазам даволаш, бунда терапия мужассам муолажаларидан, психотерапиядан, шу жумладан, оилавий тарбиядан, албатта, фойдаланиш.

АЛКОГОЛ ИЧИМЛИКЛАР — таркибида вино спирти бўлган ичимликлар — ароқ, коньяк, узум винолари, мевадан қилинадиган винолар, бўза, мусаллас, пиво ва б.

АЛКОГОЛ КАЙФИ — кучли, одатда асли ҳолатига қайтадиган ўзгариш, экзоген истеъмол (организмга ташқаридан кирадиган), этанол (этил спирти) турли қуввати, сифати таъсирида юзага келади. Ҳар қандай патологик ҳолат каби А.к. ҳам ўз патогенези (модда алмашилишининг ўзгариши, физиологик кўрсаткичлар ва морфологик ўзгариш тарзида ривожланиш механизми) ва клиник манзарасига эга. Клиник кўриниши мужассам тарзида ва ҳамиша қуйидаги ҳолатларни намоён қилади: вегетатив-соматик (тери қопламнининг қизариши, юрак уришининг тезлашиши, ҳатто аритмия даражасига етиши, қон босимининг кўтарилиб-пасайиб туриши ва б.), неврологик (кўз қорачиқларининг кенгайишидан то ҳаракатни бошқариш бузилишигача, битта нарсанинг иккита кўриниши, бош айланиши, ҳушдан ажралиш ва б.) ҳамда руҳий ўзгаришлар. Руҳий эффект ўз ичига

кайфиятнинг ўзгаришини (эйфорик эффект), мулоқот (коммуникатив эффект), умумий тинчланганлик ва бўшашганлик, хулқ-атворнинг меъёридан чиқиши, эътиборнинг бузилганлиги, фикрлаш жараёнининг тавсифи ва чуқурлигининг ўзгарганлиги, ўз-ўзини назорат қилиш йўқолганлиги, вазиятни тегишлича танқидий баҳолаш имкони сусайганлиги, мотивлашнинг ўзгарганини ўз ичига олади. Айни мана шу психотроп эффект — А.к. ичкиликнинг кўплаб ижтимоий удумлар ва одатларга киритилишига, алкогольни мунтазам қабул қилиш айрим кишилар учун одат тусига киришига сабаб бўлди. Асоратига кўра А.к.нинг уч тури мавжуд: енгил — қондаги алкоголь миқдори 100 мл қон таркибида 0,03-0,05 дан 0,15-0,20 мл этонал тўплангандаги даража (0,3-0,5 % дан 1,5-2,0 % гача), ўртача — 1,5-2,0 % дан 2,5-3 % гача, оғир — 3,0 дан 5,0 % гача. Оғир даражада ўлим хавфи сезиларли ошади. Этоналнинг қондаги тўпланиши 5% дан ошганда ўлимга олиб келади. А.к. алкогольик бўлмаганларда ҳам қандайдир касалликдан тўсатдан ўлиш хавфини оширади. Ҳаётда кўзда тутилмаган бахтсиз ҳодисалар (турмушдаги ва ишлаб чиқаришдаги жароҳатланиш, йўл-транспорт ҳодисаси ва б. туфайли) — ўзини ўзи ўлдириш ёки жиноий хатти-ҳаракатни (безорилик, зўравонлик ва ҳ.)ни содир этишга олиб келиши мумкин. Жаҳон жиноят ҳуқуқида А.к. жиноий жавобгарликдан озод этмайди, аксинча, суд томонидан айбни оғирлаштирувчи ҳолат, деб баҳоланади.

АЛКОГОЛЛАР — углеводородларнинг тўйинган углерод атомида гидроксид ($—OH$) гуруҳига эга бўлган ҳосилалар, органик бирикмалар.

АЛКОГОЛСИЗ (СПИРТСИЗ) ИЧИМЛИКЛАР — чанқов босувчи ичимликлар. Таркиби ва ранг-туси ҳар хил қилиб тайёрланади. Масалан, спиртсиз шампан виноси, спиртсиз (0) пиво, минерал сувлар, пепси кола, кока кола, фанта, лимонад, крүшон, айрон, яхна чой, квас ва б.

АМАЛИЙ-ИЖТИМОЙ ТАДҚИҚОТ — назарий ва таж-

рибавий тартиблар тизими, улар асосида эволюция, ривожланиш ва тузилмавий ўзгаришлар, кишилиқ жамияти ташкиллашиши ва амал қилишининг муайян шакллари урганиш амалга оширилади. Ижтимоий стратификация, ижтимоий динамика, жамиятнинг касбий, жинсий, этник тузилиши, ижтимоий статистика, жамоатчилик фикри ва ҳ. тадқиқот объекти ҳисобланади. А.и.т.нинг мақсади — ижтимоий фараз ва назарияларни тушунтириш ва асослаш учун ижтимоий дастурлар, ижтимоий лойиҳалар, ижтимоий моделларни ифодалашга ишончли, ижтимоий ахборотлар олишдан иборат. А.и.т. ижтимоий назариянинг амалий негизи тарзида намоён бўлади. Тартиб сифатида А.и.т. қуйидаги босқичларда акс этади:

1. Тадқиқот объектини танлаш ва унинг мақсад ҳамда вазифасини белгилаш.

2. Тадқиқотни тайёрлаш ва ташкиллаштириш.

3. Тадқиқот дастурини тузиш.

4. Тадқиқот воситалари ва усуллари ишлаб чиқиш.

5. Амалий-ижтимоий тадқиқотнинг ўзи экспериментларда, тажрибавий (эмпирик) тадқиқотларда, ижтимоий ўлчамларда ва б.да акс этади.

6. Олинган маълумотларни таҳлил қилиш, материалларни қайта ишлаш, умумлаштириш ва хулосалар чиқариш.

А.и.т.нинг ҳар бир босқичи тўғрилиқ, ишонарлилиқ, самаралилиқ, ишончлилиқ талабларини қондириши керак. Тадқиқот объектини танлаш изоҳланган, асосланган бўлиши лозим. Тадқиқот объекти уларга у ёки бу назарий фаразлар ёки амалий топшириқлар предметлари, объектлари тавсияси даражасига жавоб берадиган бўлиши керак. Объектнинг амалдаги тавсифи, тасодифий белгилар бўйича эмас, зарурат юзасидан танланиши даркор. Объектнинг муайян тавсифларини саралаш қўйилган мақсад ва вазифаларга боғлиқ ҳолда амалга оширилади. А.и.т.нинг методик таъминоти деганда техника топшириғи, матн баёни, саволномалар, суровномалар тузишда, ўлчаш тартиблари сценарийсини ишлаб чиқиш ва ҳ.ларда акс этади. Муайян ижтимоий тадқиқотларда олинган маълумотларни таҳлил қилиш ва

умумлаштириш икки асосий йўналиш бўйича бориши мумкин: 1) маълумотларни математик ишлаб чиқиш, математик моделлаштириш; 2) олинган маълумотларни мазмунан ишлаб чиқиш, уларни микро ва макро миқёсда талқин этиш.

АНАМИЯ (фр. — қонунларнинг, ташкилотларнинг бўлмаслиги) — индивидуал ва ижтимоий онгнинг ахлоқий-руҳий ҳолати, у жамият инқироzi туфайли қадриятлар тизимининг бузилиши билан тавсифланади. Қадриятлар меъёрлар «бўшлиғи»да пайдо бўлади, яъни меъёрлар «барҳам» топади; ижтимоий меъёрларнинг фуқароларга таъсири деярли самара бермайди, уларнинг ахлоқни ижтимоий тартибга солиш воситаси сифатидаги таъсир даражаси пасайиб кетади. Меъёрий кўрсаткичлар бушашиб кетади, ҳар хил талқин этилади, зиддиятлашади; вужудга келадиган ижтимоий ҳодисалар — эҳтиёжлар, манфаатлар билан уларни қанотлатириш имкониятлари ўртасида номутаносиблик пайдо бўлади. А. одатда жамиятда ўткинчи тавсифни, иқтисодда, сиёсатда тангликни юзага келтиради ва ҳ., у қатъий ҳаётий меъёрлар, мақсадлар, ахлоқ намуналари йўқлиги, шаклланган маънавий қадриятлар ва тизимларнинг емирилишлари билан биргаликда кечади. Жамиятдаги А. ҳолати кўплаб индивидлар ва ижтимоий гуруҳларнинг жамиятдаги мақомини ноаниқ қилиб қўяди, жамоавий бирдамлик, умумийлик, ҳамкорликдан маҳрум этади. Шунингдек, муайян гуруҳ ва умуман жамият билан боғлиқлик ҳиссини йўқотади. Булар барчаси оқибатда ахлоқ чегарасининг бузилиши ва кенг суръатда ахлоқий меъёрлардан четлашишга олиб келади.

А.нинг энг юқори даражаси бозор иқтисодиётининг эркин рақобат шароитларида кузатилади. Бунда шахсий манфаат, индивидуализм ахлоқи биринчи ўринга чиқади. Фарб социологлари А.га жамиятдаги турлича тоифадаги қадриятлар — меъёрлар тизими, умумий мақсадлар ва уларга эришишнинг қонуний воситалари ўртасидаги келишмовчилик, низо натижаси сифатида қарайдилар. А. ҳолатига мослашган фуқароларга конформизм (итоаткорлик ахлоқи хос

бўлиб, бунда бир қолипдалик, ақидапарастлик, мослашувчанлик, индивидуалликнинг йўқлиги ва б. асосий жиҳатлар ҳисобланади) ва ахлоқ меъёрларидан чекиниш хосдир (яъни қонунбузарлик, ахлоқий бузуқлик, алкоголизм, гиёҳвандлик, бузуқлик, ичкиликбозлик, жанжалкашлик ва б.).

АНТРОБИОЛОГИЯВИЙ ИНСТИНКТ — биологик жиҳатдан инсонга ўтмишдошларидан ўтган ирсий майл.

АНТРОПОГЕНЕЗ (юн. — инсоннинг келиб чиқиши) — инсон зоти келиб чиқиши жараёни, шарт-шароитлари ва механизмини англатадиган тушунча.

АНТРОПОКОИННОТИЙ ТИЗИМ — инсон, унинг ақлий салоҳияти ва коинот қўшилишидан ҳосил бўлиши кутилаётган мураккаб тизим.

АСАБИЙЛИК — касал ўз касаллигини идроклаш қобилиятини сақлагани ҳолда ўтадиган руҳий фаолиятнинг қайта тикланадиган бузилиши (касаллик танқиди сақланади) ва борлиқ олами идрок этиш бузилмаган ҳолат. Шу белгилари билан А. телбаликдан фарқланади, бунда олам қандай бўлса, шундай акс этмайди ва танқид йўқолади. Танқиднинг ва борлиқни айнан акс эттиришнинг сақланганлиги муносабати билан А. психиатрияда чегаравий ҳолат деб аталувчи ҳолатга тааллуқли бўлади. А.нинг намоён бўлиши турли-туман: руҳий кучсизлик, толиққанлик, асабийлашганлик, қизиққонлик, аразчилик, жинсий функцияларнинг ёмонлашиш ҳолати, қон босимининг ўзгариб туриши, юрак уриши частотасининг бузилиши, юрак уришини сезиш ва миядаги нохуш ўзгаришни ҳис этиш, юрак соҳаси, тана қисмларида нохушликни пайқаш, иситма ёки безгакни ҳамда астеник А. аталмиш ҳолат белгиларини ҳис этиш; асоссиз эканлигини тушуниб турган ҳолатда ҳам, пайдо бўлаётган қўрқувни енга олмаслик, бу фобия деб аталади (танатофобия — ўлим қўтқуси, коинатофобия — ёпиқ ёки очиқ фазолар қўтқуси ва б.), шунингдек, ўтишининг олдини олиш

мумкин бўлмаган таъсирлар, шубҳалар, бунда киши уларнинг ўринсизлигини тушунади, аммо уларни бартараф эта олмайди — қутилиб бўлмас ҳолатлардаги А. белгиси. Жон талвасасига тушиш, овозни йўқотиш (афония), қўл ёки оёқ ишламай қолиши, функционал шоллик намоён бўлиши, томоқда доим бир нарса тикилиб тургандай бўлиши, нафас олишнинг қийинлашиши, камқонликдагига ўхшаган нохуш ҳолатни ёки баданида чумоли ўрмалагандек ва бошқа А. белгиларини ҳис этиш. А.нинг пайдо бўлиши шахс руҳиятидаги ўзига хосликларга, киши шахсиятига боғлиқ. Бундан ташқари, А. ҳолатини кўпинча оиланинг тузилиши ундаги руҳий муҳит ва тарбия тизими (аномал тарбия ва руҳиятнинг шаклланиш шароитлари, шунингдек, А. пайдо бўлиш хавфини оширади); руҳиятни шикастловчи омиллар — низолар, нохуш турмуш вазияти А.ни юзага чиқаради. Булар А.нинг бевосита сабаблари ҳисобланади. А.ни даволашда психотерапиядан хусусият ва шахс ўзига хос жиҳатларни руҳий тўғрилаш мажбурий ҳисобланади, бундай даволашда низоларни, албатта, ечиш ва ижтимоий муаммоларни ҳал этиш қўшиб олиб борилади.

АСРАБ ОЛИШ — ҳуқуқий ҳужжат, унга асосан асраб олувчи ва асранди ўртасида ҳуқуқий муносабат (шахсий ва мулкӣ) ота-оналар ва қондош болалар ўртасида ўрнатилади, фақат балоғатга етмаган, 18 ёшга тўлмаган шахсина асраб олиниши мумкин. Болалар манфаатларига риоя этиш асосий шартлардан бири ҳисобланади. Қонунчиликда белгиланган тартибларда болани хорижий фуқаро ёки фуқаролиги бўлмаган шахс ҳам асраб олиши мумкин. Болаларни асраб олиш иши судда алоҳида тартибда (даъвосиз) фуқаролик процессуал қонунчилиги қоидалари бўйича ҳомийлик ва мураббийлик идораларининг иштирокида амалга оширилади. Болаларни асраб олиш болани асраб олишни хоҳловчи шахс аризаси бўйича судда ҳал этилади. Асраб олганлик суд қарори чиққан кундан белгиланади ва фуқаролик ҳолатини қайд этиш давлат идораларида, қарор чиқарилган ҳудудда рўйхатдан ўтказилади. Турли шахсларнинг

ука ва опаларни асрашига йўл қўйилмайди, фақат болаларнинг манфаатларига тўғри келадиган ҳолатларда бу истисно этилади.

Асраб олувчи ҳар икки жинсга тааллуқли шахс балоғат ёшига етган бўлиши керак, қуйидагилар бундан истисно:

- суд томонидан ноқобил ёки қобиллиги чекланган деб тан олинган шахслар;

- умр йўлдошлари, улардан бири суд томонидан ноқобил ёки қобиллиги чекланган деб тан олинган бўлса;

- ота-оналик ҳуқуқидан суд қарорига кўра маҳрум этилган шахслар ёки ота-оналик ҳуқуқидан чекланганлар;

- ҳомий (мураббий) мажбуриятдан зиммасига қонун томонидан юкланган мажбуриятни тегишлича бажармаганлиги учун четлатилган шахслар;

- аввал асраб олганлар, агар уларнинг айби билан асраб олганликлари бекор қилинган бўлса;

- соғлиғига кўра ота-оналик ҳуқуқини амалга ошириши мумкин бўлмаган шахслар.

Ўзаро никоҳда бўлмаганлар айти бир болани биргаликда асраб олишлари мумкин эмас.

Никоҳда бўлмаган асраб олувчининг ёши билан асраб олинувчи боланинг ёши ўртасидаги фарқ 16 ёшдан кам бўлмаслиги керак. Болани асраб олиш учун унинг ота-онасининг розилиги шарт. Асраб олишда балоғатга етмаган ота-оналар, 16 ёшга тўлмаганлар учун ҳам уларнинг ота-оналари ёки ҳомий (мураббий)ларнинг розилигини олиш зарур. Ота-оналари ва ҳомийлари бўлмаган тақдирда ҳомий ёки меҳрибонлик идораларининг розилиги бўлиши керак. Болани асраб олишда қуйидаги ҳолатларда ота-онанинг розилиги талаб этилмайди, агар:

- уларнинг тақдири номаълум ёки суд томонидан бедарак деб тан олинган бўлса;

- суд томонидан ноқобил деб топилган бўлса;

- суд ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилган бўлса;

- суд томонидан узрли деб топилмаган сабаблар бўйича олти ойдан ортиқ бола билан бирга яшамаса ва унинг тарбияси ҳамда таъминотидан бўйин товласа.

10 ёшга тўлган болани асраб олиш учун унинг розилиги керак. Болани асраб олишда умр йўлдошидан бири, агар бола ҳар иккиси томонидан асраб олинадиган бўлса, иккинчисининг розилигини сўраши шарт. Асраб олинган боланинг ўз исми, отасининг исми ва фамилияси сақланади. Асраб олувчининг илтимосига кўра болага асраб олувчининг фамилияси берилиши ва у танлаган исм қўйилиши мумкин. Асраб олинган болалар ва уларнинг авлодлари асраб олувчи ва уларнинг ота-оналарига нисбатан, асраб олувчилар ва уларнинг қариндош-уруғлари асраб олинган болалар ва уларнинг авлодларига нисбатан, шахсий номулкий ва мулкый ҳуқуқларида келиб чиқиши бўйича қариндошларга нисбатан мажбуриятларда тенг ҳисобланади. Болани асраб олганлик сири қонун билан муҳофазаланади. Асраб олганлик суд томонидан ҳомийлик ва меҳрибонлик идораси, шунингдек, прокурор иштирокида бекор қилинади. Болани асраб олганлик, агар асраб олганлар ўзларининг зиммасига юклатилган ота-оналик мажбуриятини бажаришдан бўйин товлаган, ота-оналик ҳуқуқини суиистеъмол қилган, асраб олинган болага раҳмсизларча муносабатда бўлган, сурункали алкоголизм ёки наркоманияга чалинган ҳолларда бекор қилиниши мумкин. Асраб олганлик суд қарори қонуний кучга кирган кундан тўхтатилган, деб тан олинаши мумкин.

АТРОФ-МУҲИТ — ўзаро боғлиқ таркиблар (ҳаво, иқлим ҳодисалари, сув, ўсимлик ва ҳайвонот, рельеф, техноген ва ижтимоий муҳит)нинг яхлит тизими, бунда аҳоли меҳнат қилади, яшайди ва дам олади.

Табиий муҳит муайян, кўпинча ўзига хос соғлиқни сақлаш ва ривожлантириш учун шароит яратади. Ҳозирги кунда қуйидаги сабаб-оқибат занжири ҳеч кимда шубҳага ўрин қолдирмайди: Қуёш фаоллиги — Ер электромагнит майдонининг таъсири — организмнинг акс таъсири муносабати, чунки қуёш нури ўзининг барча электрон ва ион оқимлари ва спекторлари билан сайёрамиздаги ҳаёт фаолиятининг асосий қўзғатувчиси ҳисобланади. Кўплаб тадқиқот нати-

жаларидан маълум бўладикки, об-ҳаво шароитининг ўзгариши, аввало, ҳаво босимининг ошиб-пасайиб туриши бир қатор касалликлар хуружи ва ўтишига сезиларли таъсир кўрсатади, шундай касалликлардан вафот этиш эҳтимолини оширади. Нафас йўллари, юрак ва қон-томир касалликлари ана шундай табиий ҳодисаларга кучли боғлиқ. Кўпгина касалликлар географик тарқалганлик сифатига эга (терида, ошқозонда, ўпкада ва нафас йўлида, қонда ҳамда илик тизимида пайдо бўладиган хавфли ўсмалар, юқумли ва паразит касалликлар). Тупроқ ва сувдаги микроэлементлар таркиби ҳам бир қатор касалликларнинг пайдо бўлишига боғлиқдир. Инсоннинг табиий муҳитга аралашуви фақат иқтисодий жиҳатдан эмас, балки гигиена ва тиббий жиҳатдан ҳам мақсадга мувофиқ бўлиши керак.

АТТРАКЦИЯ — қ. Ижтимоий ишлар коммуникатив техникаси.

АХБОРИЙ НАЗАРИЯ — ахборотларни сақлаш, узатиш, қайта ишлаш ва ўзгартириш усулларини ўрганувчи назария. У алоқа назарияси муҳандислик муаммолари доирасида юзага келган, сўнг кибернет тизимлар ва бошқариш соҳасига ёйилган. Ахборот тушунчаси А.н.нинг марказий тушунчаси ҳисобланади. У хабарнинг кутилмаганлик даражаси билан боғлиқ. Ҳодисанинг содир бўлиши қанчалик муқаррар бўлса, хабар унинг юз бериши ва акси ҳақида шунча кам маълумотга эга бўлади. Росс Эшли ахборотни шундай таърифлайди. Мавҳумликни бартараф этади ва мавҳумлик миқдори билан белгиланади. А.н.да хабарлар оқимининг қуйидаги тарихи қабул қилинган: хабар манбаи — йўналиш узатгичи — қабул қилувчи — олувчи. А.н.да ахборотнинг фойдалилиги ва мақсадга йўналтирилганлигига урғу берувчи прагматик жиҳат ривожланади. Фойдалилик меъёри ҳам мавҳумлик меъёрига боғлиқдир. Агар кузатувчи баъзи хабарларни олар экан, мабодо булар масаланинг бошланғич мавҳумлигини ўзгартирса, бунда хабарга киритилган ахборотнинг фойдалилиги хабар олингунгача ва ундан кейинги мавҳум-

лик фарқига тенг бўлади. Шу муносабат билан ахборотнинг тартибга келтирувчи, ноентропик йўналиши ҳақида гапириш мумкин. Бир қатор махсус фанлар ахборот технологияларининг турли технологияларини ўрганади. Масалан, китобшунослик, кутубхонашунослик, библиографияшунослик, ҳужжатшунослик ва Ҳ. ЭҲМ ни кенг жорий этиш тубдан янги, қозғосиз ахборот ҳақида сўзлашга имкон беради. ЭҲМ ютуқлари асосида тараққий топаётган соҳа информатика деб аталмоқда. 1978 йилда Японияда бўлиб ўтган халқаро конгресс маълумотида таърифланишича, «информатика тушунчаси машиналар, математик таъминот, ташкилий жиҳатлар, шунингдек, саноат, тижорат, маъмурий, ижтимоий ва сиёсий таъсирларни ҳам ўз ичига олган ҳолда ахборотни қайта ишлаш тизимига моддий-техникавий хизмат кўрсатиш ва уни ишлаб чиқиш, яратиш, фойдаланиш билан боғлиқ соҳаларни қамраб олади».

АХБОРОТ — 1) Бирон воқеа ҳақидаги батафсил хабар, маълумот. Давлатлар ўртасидаги музокоралар натижасида тузилган битим ёки шартномалар тўғрисида ҳукуматнинг расмий хабари. Халқаро ҳуқуқда икки ва ундан ортиқ давлат ўртасида олиб бориладиган дипломатик музокоралар натижасида тузилган битимлар, шартномалар ёки қабул қилинган бошқа қарорлар ҳақидаги хабар икки ёки ундан ортиқ давлатлар томонидан эълон қилинади. Икки давлат ўртасида олиб бориладиган музокоралар ҳақидаги А. одатда қўшма А. деб аталади. 2) Баъзи вақтли нашрларнинг номи (мас., Ўзбекистон Республикаси Олий мажлиси ахбороти, Ўзбекистон Республикаси Фанлар академиясининг ахбороти, Ўзбекистон Республикаси Давлат тест марказининг ахбороти ва б.)

АХБОРОТ ОЛИШ КАФОЛАТЛАРИ ВА ЭРКИНЛИГИ — ҳар бир шахснинг ўзи истаган ахборотни излаш, олиш ва тарқатишга ҳақли эканлиги. ЎзРда барча давлат органлари, жамоат бирлашмалари ва мансабдор шахслар фуқароларга уларнинг ҳуқуқ ва манфаатларига дахлдор бўлган ҳужжат, қарор ва б. хил материаллар билан танишиб чиқиш имко-

ниятини яратиб бериши лозим (ЎзР Конституцияси, 30-модда). “Ахборот олиш кафолатлари ва эркинлиги тўғрисида”ги ЎзР қонуни (1997 й. 24 апр.)га кўра, ҳар бир фуқаро ўз манфаатларига дахлдор ахборотларни бепул, бошқа ахборотларни келишув бўйича ҳақ тўлаб олиш имкониятига эга.

АХЛОҚ ТУЗАТИШ МУАССАСАЛАРИ — давлат органлари озодликдан маҳрум қилиш тарзида жазолашни амалга оширади. Мамлакат жиноий-ижроия муассасаси таркибига киради, озодликни чеклаш, озодликдан маҳрум қилиш, қамоқ тарзидаги жазони амалга оширишни таъминлайди. А.т.м.нинг қуйидаги тизими мавжуд: ахлоқ тузатиш колонияларининг турт тури — тарбия колонияси, қамоқхона ва даволаш-ахлоқ тузатиш муассасаси.

Ҳукм қилинганларни сақлаш таркиби қуйидагича: маҳкумларни — ҳукм қилинганларни алоҳида ётадиган жой ва ўрин-кўрпа бериб, умумётоқхоналарга жойлаштириш; саноат ишлаб чиқариши, қишлоқ хўжалигида жамоавий меҳнатга жалб этиб, ахлоқ тузатиш; маҳбусларнинг ҳаваскор ташкилотлари фаолият кўрсатиши; жамоавий-тарбиявий тадбирларни амалга ошириш; умумтаълим жараёни, касбга ўргатиш ва б. озодликдан маҳрум этишга ҳукм қилинганларнинг тузалиш имкониятига бўлган умид А.т.м. билан боғлиқдир. Ахлоқ тузатиш колониясида жазони ўташ табақалаштирилган. Уларда балоғатга етган шахслар ҳар икки жинси алоҳида сақланади (умумий, қаттиқ тартибли ва алоҳида тартибли колонияларда). Бундан ташқари, битта ахлоқ тузатиш колониясининг ўзида турли тоифадаги жиноятчилар, турли шароитларда — оддий, енгиллаштирилган ва кучли тартибда сақланади.

Балоғатга етмаган жиноятчиларнинг ҳар икки жинсга мансублари тарбия колонияларида умумий ва кучайтирилган тартибда жазони ўтайди, улар одатдаги, енгиллаштирилган, имтиёзли ва кучли назорат шароитларида сақланади. Умуман, тартибнинг кучлилиги тарбия колонияларида ахлоқ тузатиш колонияларидан анча паст. Қамоқхона (турма)да озодликдан маҳрум этилганлик жазосини ўтовчилар

сони унча кўп бўлмайди. Булар: 1) Ахлоқ тузатиш колониясидаги тартибни қасддан бузганлар, жазо тариқасида қамоқ тартибига ўтказилганлар. 2) Жуда оғир жиноят содир этганлиги учун беш йилдан юқори муддатга озодликдан маҳрум этишга ҳукм этилганлар; 3) Такрор оғир жиноятлар содир этган ва бунинг учун ҳукм қилинган шахслар — алоҳида хавфли жиноятчилар. Қамоқхона энг хавфли жиноятчиларни сақлаш учун мўлжалланганлиги туфайли унда алоҳида-алоҳида хоналарга жойлаштирилганлар, холи ҳолда кучли тартиб остида сақланади. Қамоқхонада ҳам сақлашнинг икки тури мавжуд: умумий ва қаттиқ назоратли.

Барча А.т.м.ларда озодликдан маҳрум қилишга ҳукм қилинганларга тарбиявий таъсир ўтказишнинг қуйидаги воситаларидан фойдаланилади, улар асосий ҳисобланади: тарбиявий (ахлоқий, ҳуқуқий, меҳнат, жисмоний ва бошқа тарбиявий) ишлар, тартиб (интизом, бажариш ва жазони ўташ шартлари), ижтимоий фойдали меҳнат, умумий таълим ва касбий тайёргарлик (I, II гуруҳ ногиронлари ва нафақа ёшидаги шахслар учун, улар хоҳишига кўра) олиш, жамоатчилик таъсири (жамоатчилик бирлашмаларининг ахлоқ тузатиш жараёнига қўмаклашиши, оталиғи ва ҳ.). Ҳукм этилганларга А.т.м.да таъсир ўтказишнинг муҳим воситаси тартибдир. Чунки унда ҳукмнинг жазо моҳияти ўз ифодасини топади, ҳукм этилганларни тузатишнинг иккинчи асосий воситаси бўлиб, кун тартиби ҳисобланади. Ҳукм қилинганларнинг тартиб, қоидаларни бузиши кузатиш ва назорат қилишнинг техника воситалари ёрдамида кузатилади ва олди олинади, тезкор-қидирув фаолият амага оширилади, айрим ҳолларда хавфсизликнинг алоҳида чоралари — жисмоний куч, махсус воситалар ва қуролдан фойдаланилади.

Жиноий-ижроия тизимининг шаклланиши ва фаолият кўрсатишига исталган мамлакатда кўплаб омиллар таъсир этади, булар — иқтисодий (меҳнатни, назоратнинг техника воситаларини жалб қилиш соҳаси) криминалогик (жиноятчилик ҳолати), идеологик (масалан, жазони ўташнинг илғор тартибида ахлоқ тузатиш шароитларининг кенг ти-

зимини қуриш белгилаб беради, бу озодликдан маҳрумликнинг бир неча босқичидан иборат бўлади, ўзини-ўзи оқлаш ғояси эса, хусусий колониялар ва қамоқхоналар ташкил қилишга олиб келиши мумкин).

АҲОЛИ БАНДЛИГИ — меҳнатга лаёқатли аҳолининг ижтимоий меҳнатда қатнашиш даражаси, қонунчиликка зид бўлмаган тарзда фуқаронинг шахсий ва ижтимоий талабларини қондириш билан боғлиқ бўлган фаолияти. Қуйидаги фуқаролар иш билан банд ҳисобланади:

— ёлланиб ишловчилар, шу жумладан, тўлиқ ёки тўлиқ бўлмаган иш вақти шароитларида меҳнатига яраша ҳақ олиб ишловчилар, шунингдек, бошқача ҳақ тўланадиган иш (хизмат)да банд бўлганлар;

— меҳнатга қобилиятсизлиги билан боғлиқ тарзда, меҳнат тизимида, малака оширишда, ишлаб чиқариш тўхтатилиши муносабати билан, иш ташлаш туфайли ёки бошқа сабаблар билан вақтинча ишламаётганлар;

— ўзини мустақил тарзда иш билан таъминловчилар, шу жумладан, тадбиркорлар, индивидуал меҳнат фаолиятида банд шахслар (фермерлар, шунингдек, ишлаб чиқариш кооператив аъзолари ҳам шулар қаторига киради);

— сайланганлар, тайинланганлар ёки ҳақ тўланадиган лавозимга тасдиқланганлар;

— қуролли кучларда хизматни ўтаётганлар, ички ва темирйўл қўшинларида, давлат хавфсизлик хизмати идораларида ҳамда ички ишларда хизматни ўтаётганлар;

— умумтаълим мактабларида, касб-ҳунар коллежларида, шунингдек, олий, ўрта махсус ва бошқа таълим муассасаларида кундузги бўлимда ўқиётганлар.

Тўлиқ А.Б.га эришиш, яъни меҳнатга лаёқатли аҳолини мамлакат иқтисодиёти кўламлиларида иш ўринлари билан таъминлаш фақат бозор иқтисодиёти меъёрий шароитларидагина мумкин бўлади. Самарали бандлик — кам меҳнат сарфлаган ҳолда жамият эҳтиёжларини иложи борича тўла қондиришдир. Бунга меҳнат бозори орқали ва халқ ҳужалигида тузилмавий ўзгаришларни амалга ошириб эришиш мумкин.

АҲОЛИ БАНДЛИГИ БЎЙИЧА ДАВЛАТ СИЁСАТИ — давлатнинг фуқароларнинг меҳнат, тўлиқ, самарали ва эркин танланган бандликка бўлган ҳуқуқларини таъминлаш бўйича фаолияти. Мазкур сиёсат қуйидагиларга йўналтирилади:

— мамлакат ҳудудида яшаётган барча фуқароларнинг миллати, жинси, ёши, ижтимоий мавқеи, сиёсий эътиқоди ва динга муносабатидан қатъиназар тенг имкониятларни таъминлашга, меҳнатга бўлган ва бандликни эркин танлашга бўлган ҳуқуқини амалга оширишга;

— қонунчилик доирасида амалга ошириладиган фуқароларнинг меҳнат ва тадбиркорлик ташаббусларини қўллаб-қувватлашга, уларнинг ишлаб чиқариш ва ижодий меҳнатга бўлган қобилиятларини оширишларига кўмаклашишга;

— меҳнатнинг ихтиёрийлигига амал қилинишига, фуқароларнинг бандлик турини танлашда эркин хоҳишларини баён этишга;

— бандлик соҳасида ижтимоий муҳофазани таъминлашга, иш топишда қийинчилик сезаётган фуқаролар бандлигини таъминлашга кўмаклашувчи ижтимоий тадбирларни ўтказишга;

— ижтимоий таъминлаш, даромаднинг ўсиши ва тақсимланишини тартибга солиш, инфляциянинг олдини олишни ҳам ўз ичига олган иқтисодий ва ижтимоий сиёсатнинг бошқа йўналишлари бўйича фаолият билан бандлик соҳасидаги фаолиятни уйғунлаштиришга;

— янги иш ўринларини вужудга келтирувчи, аввало ижтимоий ҳимояга муҳтож ва иш топишга қийинчилик сезаётган фуқаролар учун иш берувчиларни рағбатлантиришга;

— давлат идоралари касаба уюшмалари, ташкилотлар, ассоциациялар, тадбиркорлар уюшмалари фаолиятини уйғунлаштиришга, аҳоли бандлигини таъминлаш бўйича тадбирларнинг амалга оширилиши, бажарилиши устидан назорат қилишга;

— мамлакат фуқароларининг чет элдаги ҳамда чет эл фуқароларининг мамлакат ҳудудидаги меҳнат фаолияти билан боғлиқ масалаларини ўз ичига олган аҳоли бандлиги

муаммоларини ҳал қилишда халқаро ҳамкорликни амалга оширишга.

АҲОЛИ БАНДЛИГИ ДАСТУРИ ВА СТАТИСТИКА ҲИСОБОТИ — бандлик хизмати идоралари томонидан ишлаб чиқиладиган (республика, вилоят, туман ва шаҳар миқёсидаги) дастур. Унда бандлик ҳақидаги қонунчиликка мувофиқ аҳоли бандлигига кўмаклашадиган муайян тадбирлар кўзда тутилади.

Аҳоли бандлиги ҳақидаги статистика ҳисоботи давлат томонидан ишчи кучи бозорининг аҳволини ва аҳоли бандлиги соҳасидаги аҳволни объектив баҳолаш мақсадида статистика тарзида белгиладиган ҳисобот.

АҲОЛИ БАНДЛИГИГА КЎМАКЛАШУВЧИ УЙҒУНЛАШТИРИШ ҚЎМИТАСИ — айрим мамлакатларда, хусусан Россияда аҳоли бандлиги сиёсатини белгилаш ва амалга ошириш бўйича келишиб олинган қарорлар ишлаб чиқиш мақсадида махсус тузилган ташкилот. Бу республика ва маҳаллий миқёслардаги уйғунлаштириш қўмитаси бўлиб, ижтимоий ҳимояга кўпроқ муҳтож фуқаролар манфаатини ҳимоя қилади. Қўмиталарнинг ишларини ташкиллаштириш ва белгилаш қўмитани ташкиллаштирувчилар томонидан белгиланади.

АҲОЛИ БАНДЛИГИНИ БОШҚАРИШ — аҳоли танлаган тўлиқ, самарали ва эркин бандликка кўмаклашиш мақсадида давлат томонидан кўзда тутилладиган чоралар. Бунга қуйидагилар киради:

— ишлаб чиқариш кучларини самарали жойлаштириш, меҳнат ресурслари сафарбарлигини ошириш, янги технологиялар қабул қилиш, меҳнатнинг мослашувчан тартибларини қўллашни рағбатлантириш, хизмат кўрсатиш сифатини ошириш, шунингдек, ишчи ўринларни сақлаш ва тизимини ривожлантиришга ёрдам берувчи чораларни амалга оширишга йўналтирилган молиявий-кредитлаш, инвестиция ва солиқ сиёсатини амалга ошириш;

— фуқаролар қонуний ҳуқуқлари ва манфаатларига, тегишли давлат кафолатларига, аҳоли бандлиги ва меҳнат ҳақидаги қонунчиликни янада такомиллаштиришга амал қилиш асосида бандлик соҳасини ҳуқуқий тартибга солиш;

— аҳоли бандлиги бўйича давлат хизмати ва давлат жамғармасини яратиш.

АҲОЛИГА ИЖТИМОИЙ ЁРДАМ НАЗОРАТИ — аҳолига ижтимоий ёрдам кўрсатилиши устидан давлат жамоатчилик назоратини амалга ошириш; муҳтож фуқароларга ижтимоий ёрдам кўрсатиш ҳақидаги қонун ҳужжатларига амал қилиш, молиявий маблағлардан ўринли ва самарали фойдаланиш устидан давлат назорати қонун ҳужжатларига мувофиқ ваколатли давлат органлари томонидан амалга оширилади. Фуқаролар, жамоат бирлашмалари ижтимоий ёрдам кўрсатиш муассасаларининг молиявий ва бошқа қўндалик фаолиятларини белгиланган тартибда назорат қилишга ҳақлидир.

АҲОЛИНИНГ МАРГИНАЛ ГУРУҲЛАРИ — қамоқ жойидан озод бўлган ва аниқ тураржойи бўлмаган шахслар; ижтимоий омил (алкоголизм, қаровсизлик ва ҳ.) бўйича жамоатчилик назоратини талаб қилувчи фуқаролар; меҳнат фаолиятига жалб этилмаган ёшлар; “қуюшқондан ташқари” ҳулқ-атворли шахслар. Меҳнат бозорида мустақил меҳнатга жойлашиш имконияти жуда оз бўлган аҳолининг ҳар қандай гуруҳини А.м.г.га киритиш мумкин (масалан, болалари бўлган ёлғиз оналар ва аёллар, етимлар, бузилган оиладаги болалар, малакасиз ишчилар, қамоқдан бўшатирилганлар ва б.). Иш жойларининг тақчиллиги муайян касбдаги малака даражаси юқори (юқори малакали бошқарувчилар; конверсия туфайли бўшаган ходимлар ва ҳ.) шахслар маргинал гуруҳини ташкил қилиши мумкин. Шунга кўра минтақанинг ижтимоий-иқтисодий шароитларига боғлиқ ҳолда А.м.г. чегараси анча беқарор бўлиши мумкин.

АҲОЛИ МИГРАЦИЯСИ (лот. — кўчиш) — аҳолининг ихтиёрий ёки мажбурий кўчиши ёки аҳолининг бир мамла-

кат ичида (аҳолининг ички миграцияси) ёки бир мамлакатдан бошқа мамлакатга (аҳолининг ташқи миграцияси: эмиграция ва иммиграция) кўчиши. Худудий кўчишнинг қуйидаги турлари мавжуд: бориб-келиб туриш, мавсумий ва қайтиб келмас. Бориб-келиб туриш мунтазам амалга оширилади ва кишиларнинг иш, ўқиш, савдо-сотиқ туфайли ҳаракатланишини англатади. Мавсумийси вақтинчалик, кишиларнинг йилнинг муайян вақтида бошқа жойга боришини билдиради (мавсумий ишларга бориш ёки дам олиш, даволаниш учун бориш). Аммо М. атамаси асосан аҳолининг мамлакат ичида ёки унинг ташқарисига қайтмайдиган бўлиб кўчишини англатади. М.нинг бундайлигига қуйидагилар сабаб бўлади:

— турмуш шароитлари ва даражасидаги минтақалараро фарқ;

— бошқа минтақада бўш иш ўринларининг мавжудлиги;

— мазкур минтақанинг яшаш учун хавфлилиги.

АҲОЛИГА ИЖТИМОИЙ ЁРДАМДА ТЕНГЛИК — ижтимоий ёрдам кўрсатиш чоғида фуқаронинг жинси, ирқи, миллати, тили, дини, эътиқоди, яшаш жойи, шунингдек, бошқа ҳолатлари эътиборга олинган ҳолда, ҳуқуқларининг ҳар қандай чекланиши ёки қонунда бевосита назарда тутилмаган ҳолларда афзалликлар берилиши тақиқланади. Фуқаро ўз ҳуқуқлари камситилгани юзасидан тегишли давлат идораларига ёки бевосита судга белгиланган муддат ва тартибларда мурожаат қилишга ҳақли.

АҲОЛИГА ИЖТИМОИЙ ЁРДАМ КўРСАТИШ ТАМОЙИЛЛАРИ — муҳтож фуқароларга ижтимоий ёрдам кўрсатилиши чоғида халқаро ҳуқуқ меъёрлари ва тамойилларига, шунингдек, миллий қадриятларга, умуминсоний тамойилларга қатъий амал қилинади. Ижтимоий ёрдам кўрсатиш чоғида қуйидагиларга таянилади:

— ижтимоий ёрдам кўрсатишда инсонпарварлик қоидаларига амал қилиш;

— ижтимоий адолат;

— ижтимоий ёрдам кўрсатишни мунтазам такомиллаштириб бориш;

— ижтимоий ёрдамнинг умумийлиги ва ҳеч кимни камситишга йўл қўймаслик;

— ёрдамдан фойдаланишнинг ихтиёрийлиги;

— кўрсатиладиган ёрдамнинг турмуш кечириш минимумидан кам бўлмаслиги;

— ижтимоий ёрдам кўрсатувчи органларнинг ўз фаолиятларини ошқоралик ва қонунийлик асосида амалга ошириши;

— ижтимоий ёрдам кўрсатиш мақсадида хусусий ва ҳомийлик маблағларининг кенг жалб этилиши;

— ижтимоий ёрдам кўрсатишга фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органларини кенг жалб этиш.

АҲОЛИГА ИЖТИМОИЙ ЁРДАМ КЎРСАТИШНИ ТАШКИЛ ЭТИШ ВА БОШҚАРИШ — аҳолига ижтимоий ёрдам кўрсатиш давлат ижтимоий сиёсатининг асосий йўналиши ва муҳим таркибий қисми сифатида юқоридан қўйига томон ягона тамойиллар асосида ташкил этилади ҳамда бошқарилади. Ижтимоий ёрдам кўрсатиш тизимини бошқаришда Ўзбекистон Республикаси ҳукуматининг, тармоқ ва маҳаллий бошқарув органларининг ваколатлари қонун ҳужжатлари билан белгиланади.

АҲОЛИНИ ИЖТИМОИЙ ҲИМОЯЛАШ ДАСТУРИ — бутун аҳолини ҳимоялашга йўналтирилган чоралар (соғлиқни сақлаш, таълим олиш, тураржойга эга бўлиш, маданият, пул даромадларини инфляциядан ҳимоялаш, асосий товарлар ва хизматлар истеъмоли пасайишининг олдини олиш, иш ҳақи ва нафақалар ўз вақтида берилишини таъминлаш ва б.). Д.га махсус меҳнатга лаёқатли ва лаёқатсиз аҳолини ҳимоялаш бўйича махсус тадбирлар киритилади: иш ўрнини сақлаш, ходимларни оммавий ишдан бўшатишнинг олдини олиш, ҳудудий шартномалар ва жамоа битимларини ишлаб чиқиш, қўп болали ва тўлиқ бўлмаган oilаларни, етим болалар, ёлғиз нафақахўрлар, ногиронлар, му-

раккаб турмуш вазиятига тушиб қолган фуқароларни қўллаб-қувватлаш. Д.да молиялаш, ахборот ва ресурслар билан таъминлаш манбаи кўрсатилади. Д. вилоят, шаҳар, туман ва б. учун ишлаб чиқилган бўлиши мумкин.

АҲОЛИНИ ИШГА ЖОЙЛАШТИРИШДАГИ ҚЎШИМЧА КАФОЛАТЛАР — аҳолининг айрим тоифаларини ишга жойлаштиришдаги қўшимча кафолатлар;

Давлат:

— ижтимоий ҳимояга муҳтож, иш топишда қийналадиган ва меҳнат бозорида тенг шароитларда рақобатлашишга қодир бўлмаган шахсларга, шу жумладан, ўн тўрт ёшга тўлмаган болалари ва ногирон болалари бор ёлғиз ота, ёлғиз оналарга ҳамда кўп болали ота-оналарга;

— таълим муассасаларини тамомлаган ёшларга;

Ўзбекистон Республикаси Қурулли Кучларидан, Ички ишлар вазирлиги, Миллий хавфсизлик хизмати ва Фавқулодда вазиятлар вазирлиги қўшинларидан бўшатирилганларга;

— ногиронларга ва пенсия ёшига яқинлашиб қолган шахсларга;

— жазони ижро этиш муассасаларидан озод қилинган ёки суд қарори билан тиббий йўсиндаги мажбурлов чораларига тортилган шахсларга қўшимча кафолатларни таъминлайди.

Қўшимча кафолатлар қўшимча иш жойлари, ихтисослаштирилган корхоналар, шу жумладан, ногиронлар меҳнат қиладиган корхоналар барпо этиш, иш ўргатишнинг махсус дастурларини ташкил этиш, корхона, муассаса ва ташкилотларга мазкур тоифадаги фуқароларни ишга жойлаштириш учун иш жойларининг энг кам миқдорини белгилаш, шунингдек, қонун ҳужжатларида назарда тутилган бошқа чоралар билан таъминланади (ЎзР 01.05.1998 й. 616-І сон қонуни билан тасдиқланган, 7-модда).

АҲОЛИНИ ИШ БИЛАН ТАЪМИНЛАШ — фуқароларнинг қонун ҳужжатларига зид келмайдиган, ўз шахсий ва

ижтимоий эҳтиёжларини қондириш билан боғлиқ бўлган, уларга иш ҳақи (меҳнат даромади) келтирадиган фаолиятдир.

Унумли ва ижодий меҳнат қилишга бўлган ўз қобилиятларини тасарруф этиш ва қонун ҳужжатлари билан тақиқланмаган ҳар қандай фаолият, шу жумладан, ҳақ тўланадиган ишни бажаришга алоқаси бўлмаган фаолият билан шуғулланиш мутлоқ ҳуқуқи фуқароларга тегишлидир.

Мажбурий меҳнат, яъни бирон-бир жазони қўллаш билан таҳдид қилиш орқали иш бажаришга мажбурлаш тақиқланади, қонунда белгиланган ҳоллар бундан мустасно. Кишиларнинг ихтиёрий равишда иш билан банд бўлмаслиги уларни жавобгарликка тортиш учун асос бўла олмайди.

Қуйидагилар иш билан таъминланган деб ҳисобланади:

— ёлланиб ишлаётган, шу жумладан, ишни тўлиқсиз иш вақтида ҳақ эвазига бажараётган, шунингдек, ҳақ тўланадиган бошқа ишга, шу жумладан, вақтинчалик ишга эга бўлган фуқаролар;

— бетоблиги, меҳнат таътилида, касбга қайта тайёрлашда, малака оширишда эканлиги, ишлаб чиқаришнинг тўхтаиб қўйилганлиги муносабати билан, шунингдек, қонун ҳужжатларига мувофиқ вақтинча иш жойида бўлмаганда, ходимнинг иш жойи сақланиб турадиган бошқа ҳолларда вақтинча иш жойида бўлмаган фуқаролар;

— ўзини иш билан мустақил таъминлаётган фуқаролар, шу жумладан, юридик шахс ташкил қилмаган ҳолда тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланаётган фуқаролар, кооперативларнинг аъзолари, фермерлар ва уларнинг ишлаб чиқаришда қатнашаётган оила аъзолари;

— Қуролли Кучларда, Миллий хавфсизлик хизмати ва Ички ишлар органлари ва қўшинларида хизматни ўтаётган, шунингдек, муқобил хизматни ўтаётган фуқаролар;

— таълим тўғрисидаги қонун ҳужжатларига мувофиқ ишлаб чиқаришдан ажралган ҳолда таълим олаётган фуқаролар;

— қонун ҳужжатларига мувофиқ фаолият олиб бораётган жамоат бирлашмалари ва диний муассасаларда ишлаёт-

ган фуқаролар (ЎзР “Аҳолини иш билан таъминлаш тўғрисида”, янги таҳрир, 2-модда. 2006 й. 21 июн)

АҲОЛИНИ ИШ БИЛАН ТАЪМИНЛАШ ТЎҒРИСИДАГИ ҚОНУН ҲУЖЖАТЛАРИ — аҳолини иш билан таъминлаш тўғрисидаги қонун ҳужжатлари ушбу Қонун ва бошқа қонун ҳужжатларидан иборат. Қорақалпоғистон Республикасида аҳолини иш билан таъминлаш соҳасидаги муносабатлар Қорақалпоғистон Республикаси қонун ҳужжатлари билан ҳам тартибга солиб борилади. Агар Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномасида ушбу қонундагидан бошқача қоидалар белгиланган бўлса, халқаро шартнома қоидалари қўлланилади. Аҳолини иш билан таъминлаш тўғрисидаги қонун ҳужжатлари Ўзбекистон Республикаси фуқароларига, шунингдек, Ўзбекистон Республикаси ҳудудида доимий яшаб келаётган чет эл фуқаролари ҳамда фуқаролиги бўлмаган шахсларга тадбиқ этилади (ЎзР 01.05.1998 й. 616-1 сон қонуни билан тасдиқланган, 1-модда).

АҲОЛИНИ ИШ БИЛАН ТАЪМИНЛАШГА КЎМАКЛАШУВЧИ МУВОФИҚЛАШТИРИШ ҚЎМИТАЛАРИ — аҳолини иш билан таъминлашга кўмаклашувчи мувофиқлаштириш қўмиталари аҳолини иш билан таъминлаш сиёсатини белгилаш ва амалга ошириш бўйича келишилган қарорларни ишлаб чиқиш мақсадида республика миқёсида ва маҳаллий миқёсларда касаба уюшмаларининг ёки бошқа вакиллик органларининг, иш берувчилар уюшмаларининг, давлат бошқарув органларининг ва ижтимоий ҳимояга муҳтож фуқаролар манфаатларини ифодаловчи бошқа манфаатдор ташкилотларнинг вакиллари билан иборат бўлади. (ЎзР 01.05.1998 й. 616-1 сон қонуни билан тасдиқланган).

АҲОЛИНИНГ ЁШГА КЎРА ТАРКИБИ — аҳолининг ёш гуруҳлари, авлодлар бўйича тавсифи. Бу демографик, социал ва иқтисодий таҳлил учун асос бўлади. Шажара ҳаётий циклнинг анча кенг таснифини бериши мумкин. Ҳаёт цикллари билан даврийлаштириш турли муаллифларда турлича асос-

га эга. Демограф олим Б.Ц.Урланис тасниф асосига индивиднинг ижтимоий фойдали меҳнатдаги иштирокини қўяди:

— никоҳгача давр (ғўдаклик даври — 3 ёшгача, боғча ёши — 3—6, мактаб ёши — 7—15);

— ишчилик даври (ёшлик даври — 16—24, йигитлик даври — 25—44, ўрта ёш даври — 45—59);

— ишчиликдан кейинги давр (кекса кишилар — 55—64, кексалик даври 65—74, қартайган давр — 75—85, қарилик даври — 85 ёш ва ундан юқори).

Америкалик тадқиқотчи И.Алан социологик ва психологик шарҳларни ўз ичига олган ҳаёт цикли босқичлари таърифини таклиф этади. Польшалик социологлар инсон ёшини маълумот даражаси ва меҳнат йилига нисбатан тақсимлайдилар.

А.ё.т. меҳнат заҳиралари миқдори, иш уринларига бўлган талаб ва зарур ижтимоий инфратузилма ҳақида тасаввур беради, шунингдек, мазкур муаммолар бўйича истиқболни режалаштиришнинг бошланғич нуқтаси бўлиб хизмат қилади.

А.ё.т.нинг уч тури фарқланади: ижобий, бунда болалар сони катта ёшлилар гуруҳи сонидан ортиқ бўлади, салбий, аввалгисининг тескарисси ва муқим. Ҳар икки гуруҳ мутаносиб бўлади. «Ёш сифати»нинг бошқа кўрсаткичи ўрта яшарлик ҳисобланади. Бунда ёш гуруҳлари бўйича аҳолини тақсимлаш асосида ўртача арифметик қиймат ҳисобланади. Шунга ўхшаш маълумотни ўртача ва энг кўп учрайдиган ёш бўйича таърифлаб беради.

Ёши 65 ва ундан юқори бўлганлар миқдори 7% ни ташкил этган жамият, БМТ таснифига кўра кекса ҳисобланади. Кўпгина ривожланган мамлакатларда туғилиш даражасининг пастлиги, шунингдек, кекса кишиларнинг ўлими даражаси қуйилигига кўра мазкур тоифага киради. 65 ёшдан юқори кишилар улуши 4 %дан паст бўлган жамият аҳолиси юқоридаги таснифга кўра ёш ҳисобланади. Бундай тасниф асосан ривожланаётган мамлакатларга тўғри келади. Аҳоли кўчиб кетиши А.ё.т.ни сезиларли ўзгартиради, чунки асосан ёшлар кетиб қолади, кексалар қолади. Бунинг натижасида кетиб қолганлар жойида аҳолининг «кексайиши», ту-

ғилишнинг жуда пасайиб кетиши табиийдир. Бунинг акси ўлароқ кўчиб келганлар туфайли мазкур ҳудудда аҳолининг «ёшариши» юз беради, туғилиш кўпаяди ва демографик вазият яхшиланади.

Урушлар бутун демографик тузилишга кучли салбий таъсир этади, бунда бузилиш томонга бўлган ўзгаришларнинг ҳалокатли оқибати ўнлаб йиллар кейин ҳам эркаклар ва аёллар ўртасидаги нотенгликка, туғилишнинг пасайишига, никоҳ тизими кучсизланишига таъсирини ўтказади. Эркаклар ва аёллар умрининг давомийлигидаги фарқ туфайли бутун дунё мамлакатларида, хусусан Ўзбекистонда ҳам кекса эркакларнинг улуши аёлларникига нисбатан паст.

АҲОЛИНИНГ ЖИНСИЙ ТАРКИБИ — аҳоли таркибидаги эркаклар ва аёлларнинг сон жиҳатдан нисбати, демографик ва ижтимоий-иқтисодий омиллар билан белгиланади. Қиз болаларнинг туғилиши ҳамиша ўғил болалар туғилиш даражасидан паст бўлган (100:107), бироқ эркаклар орасидаги ўлим барча ёшдагилар орасида аёлларга нисбатан юқори, шунинг учун аёллар сони эркакларникига нисбатан кўпроқ. Жаҳондаги кўпгина мамлакатларда, иккита энг йirik мамлакатни — Хитой ва Ҳиндистонни истисно этганда — аёллар сони эркаклар сонидан устунлик қилади. Барча мамлакатларда аёллар ҳаётининг давомийлиги эркакларникига нисбатан узоқроқ.

Мамлакатлар ва ҳатто улар ичидаги айрим минтақаларда бундай нисбатга шаҳарлашиш, миграция, уруш оқибатлари, меҳнат тавсифи ва ишлаб чиқариш кучларининг ривожланганлиги даражасидан келиб чиқиб баҳо бериш мумкин. Мигрантлар орасида одатда эркаклар кўпроқ, шунинг учун улар тарк этган ҳудуддаги аҳоли таркибида аёллар сонининг ошганлиги кузатилади. Урушдан энг кўп йўқотишга эркакларнинг ёш авлоди дуч келади. II жаҳон урушининг оқибатларидан ҳудудида уруш ҳаракатлари амалга оширилган мамлакатлардан бири бўлмиш Россия ҳануз аҳоли таркиби бўйича қутула олгани йўқ. Статистик маълумотларга қараганда, бу мамлакатда 1990 йилда эркаклар аҳолининг

47%идан камроғини ташкил этган, аёлларга нисбатан 17 млн. кам бўлган.

Лекин аҳоли таркибининг бундай номутаносиблигига фақат урушгина эмас, балки ижтимоий турмуш ҳамда биологик омиллар ҳам сабаб бўлар экан. Масалан, эркаклар биологик жиҳатдан аёлларга нисбатан анча чидамсиз, турли хил касалликлар ва шикастланишларга тез-тез дучор бўлиб туради, ҳаттоки носоғлом турмуш тарзига ўзини дучор қилади (масалан, спиртли ичимликларга, тамаки чекиш, наркотик моддалар қабул қилишга ружу қилади), ўзини-ўзи ўлдириш ҳам эркаклар орасида кўпроқ учрайди.

АҲОЛИНИ ИШ БИЛАН ТАЪМИНЛАШ СОҲАСИДАГИ ДАВЛАТ СИЁСАТИНИНГ АСОСИЙ ТАМОЙИЛЛАРИ — аҳолини иш билан таъминлаш соҳасидаги давлат сиёсати куйидаги тамойилларга асосланади:

— меҳнат қилиш ва ишни эркин танлаш ҳуқуқини амалга оширишда барча фуқароларга жинси, ёши, ирқи, миллати, тили, ижтимоий келиб чиқиши, мулкӣ аҳволи ва мансаб мавқеидан, динга муносабати, эътиқодидан, жамоат бирлашмаларига мансублигидан, шунингдек, ходимларнинг ишчанлик жиҳатларига ҳамда улар меҳнатининг натижаларига боғлиқ бўлмаган бошқа ҳолатлардан қатъи назар, тенг имкониятларни таъминлаш;

— кишиларнинг меҳнат ва тадбиркорлик ташаббусларини қўллаб-қувватлаш ва рағбатлантириш, уларда меҳнат қилиш ва ҳаёт кечиришда муносиб шароитларни таъминлайдиган унумли ва ижодий меҳнат қобилиятини ривожлантиришга қўмаклашиш;

— меҳнат қилишнинг ихтиёрийлиги;

— иш билан таъминланиш соҳасида ижтимоий кафолатлар бериш ва аҳолини ишсизликдан ҳимоя қилишни таъминлаш;

— ижтимоий ҳимояга ўта муҳтож ва иш топишда қийналаётган фуқаролар учун мавжуд иш жойларини сақлаб қолаётган ва янги иш жойларини яратаётган иш берувчиларни рағбатлантириш;

иш билан таъминлаш соҳасидаги тадбирларни иқтисодий ва ижтимоий сиёсатнинг бошқа йўналишлари билан мувофиқлаштириш;

— аҳолини иш билан таъминлаш чора-тадбирларини ишлаб чиқиш, амалга ошириш ва уларнинг бажарилишини назорат қилишда давлат органлари, касаба уюшмалари, ходимларнинг вакиллик органлари ва иш берувчиларнинг узаро ҳамкорлиги;

— аҳолини иш билан таъминлаш муаммоларини ҳал қилишда давлатлараро ҳамкорлик (ЎзР 01.05.1998 й. 616-I сон қонуни билан тасдиқланган, 5-модда).

АҲОЛИНИНГ ТИББИЙ-ЭПИДЕМИОЛОГИК ФАРОВОНЛИГИ — инсон организмига хавфли ва зарарли таъсир этувчи омиллар бўлмаган ижтимоий соғломлик ва кишилар яшайдиган муҳит ҳолати ва инсоннинг ҳаёт фаолияти учун қулай шарт-шароитларнинг мавжудлиги. Бундай ҳолатга қуйидагича эришилади:

— аҳоли касалланишининг олдини олиш, унинг соғлигини мустаҳкамлашга қаратилган умумдават дастурини амалга ошириб;

— давлат, жамоатчилик ташкилотлари, ҳўжалик юритувчи субъектлар, амалдор шахслар ва фуқаролар томонидан гигиена ва эпидемияга қарши тадбирларни ўтказиш, санитария қоидаларига амал қилиш, гигиена меъёрларига риоя этиб;

— тиббий-олдини олиш тадбирлари ўтказилиши ҳақида, саломатлик ҳолати, гигиеник ва эпидемиологик вазият ҳақида аҳолини кенг хабардор қилиб;

— аҳолини юқори санитария маданиятидан хабардор қилиб;

— давлат ва муассасалар санитария-гигиена назорати, ишлаб чиқариш ва жамоатчилик назорати тизими орқали;

— юридик шахслар ва фуқароларнинг иқтисодий манфаатдорлиги билан санитария қонунчилигига амал қилиш, уларнинг санитария қоидаларини бузганлик учун жавобгарликларини уйғунлаштириб.

БАЛОҒАТГА ЕТМАГАН ЖИНОЯТЧИЛАР МУАММОЛАРИ — ҳар икки жинсга мансуб балоғатга етмаганлар (18 ёшдан кичик бўлганлар)нинг жамиятга хавфли хатти-ҳаракатлари билан боғлиқ муаммолар мажмуи. Барча мамлакатларнинг қонун ижодчилари бу масалада тиббиёт, педагогика, психология, ахлоқий, юридик тавсифдаги мулоҳазаларга асосланадилар, лекин уни турлича ечадилар. Асос сифатида хатти-ҳаракатнинг ижтимоий-хавфли тавсифга эгаллиги қабул қилинади, бунинг учун жиноий жавобгарлик тайинланади, ҳар бир ўсмир буни аниқ-равшан билмоғи зарур. Кейинги пайтларда ҳуқуқий жавобгарликда ёш муаммоси долзарблашди, бунга сабаб болалар ва ўсмирларнинг физиологик етилишининг анча жадаллашгани бўлди.

Ҳуқуқда аллақачоноқ балоғатга етмаган ҳуқуқбузарлар тақдирига алоҳида аяб ёндашишлик қарор топган ва сақланиб қолмоқда. Бунинг сабаби балоғатга етишнинг маълум қийинчиликлари, шаклланаётган руҳиятнинг беқарорлиги, шахсий ҳулқ-атвор тажрибасининг йўқлиги, ахлоқий қоидалар соддалиги, дунёқараш тўлақонли эмаслиги ва унинг оқибати кўпгина ҳуқуқбузарликларнинг вазиятга боғлиқ эканлиги билан изоҳланади. Жиноят қонунчилигида балоғатга етмаган жиноятчиларга улим жазосини қўллаш тақиқланганлиги алоҳида мақомга эга, айрим қонунчиликларда озодликдан маҳрум этиш 10 йил муддат билан чекланган, улар жазони катталардан алоҳида, махсус жойларда ўтайди. Балоғатга етмаганлик масъулиятни юмшатувчи вазият деб тан олинган, жазодан шартли — муддатидан олдин озод қилиниш ҳуқуқини берувчи имтиёзли шартлар белгиланган, жазони тарбиявий тавсифдаги мажбурий чоралар билан алмаштириш ва ҳ. белгиланган.

Балоғатга етмаганларнинг ғайриҳуқуқий хатти-ҳаракатига қонуний ва ҳуқуқий муносабат кўп жиҳатдан балоғатга етмаганларнинг жиноятчилик тавсифига кўра белгиланади. Бу:

а) уларнинг нисбатан шаҳарда жойлашганлиги, шаҳарлашган турмушнинг имкониятлари ва салбий томонлари;

б) гуруҳий жиноятнинг индивидуал ҳаракатдан кўпроқ учрашлиги (85 % дан ортиқ) сохта ўртоқчилик ва бир-бирини қўллаб-қувватлаш тушунчалари билан боғлиқлик;

в) вазиятга алоқадорлик, катталар нуқтаи назаридан жиноий хатти-ҳаракатнинг ақл бовар қилмайдиган тавсифи (фойданинг арзимаслиги, жиноят устида қўлга тушиш хавфини ошкора назар-писанд қилмаслик, «саргузашт» излаш ва б.), булар шундай хатти-ҳаракатлар олдини олишни қийинлаштиради;

г) аниқ намоён бўлган ғаразли-зўравонликка йўналганлик (ўғрилиқ, безорилик, шахсга қарши жиноят).

Бу вазиятлар балоғатга етмаганлар жиноятларининг аниқ сабаблари ва шароитлари (оила тарбиясининг етарлича эмаслиги, маҳаллий жиноий гуруҳларнинг салбий таъсири, ишга жойлашишнинг қийинлиги, таълим муассасалари фаолиятидаги расмийликлар, мажбурлашдан тарбиянинг асосий воситаси сифатида фойдаланиш, расмий тарғиботнинг икки юзламачилиги ва ҳ.) олдини олиш хизмати ишини белгилаб беради. Балоғатга етмаганлар ишончини қозонишга асосланган тарбия тадбирлари ва ёрдамлари индивидуаллиги талаб этилади; улар хулқ-атвори устидан кузатув ва назорат; ўсмирга ўз кўз ўнгида ва тенгдошлари доирасида қонунга итоат қилиш кўникмаларини ҳосил қилиш учун кенг имкониятлар бериш; етишиб келаётган авлод учун қизиқарли, шу билан бир вақтда, бўш вақтни, билим олиш соҳасини шакллантириш.

БАЛОҒАТГА ЕТМАГАНЛАРНИНГ КОММУНИКАТИВ ХУЛҚ-АТВОРИ — ўсмирлар коммуникатив ўзини тутиш-лигининг айрим шакли. Ўзаро мулоқот тарзи ва стереотиплар муайян муҳит учун мувофиқ тарзда фойдаланилади, шунингдек, бошқа ижтимоий-ёш гуруҳ вакиллари билан мулоқот қондаси. Вербал мулоқотнинг ҳам ўзига хос томони, ҳам новербал воситаларнинг ўзига хосликлари сифатида тавсифланади. Биринчисига алоҳида лексикани (ёшлар жаргонини) киритиш мумкин, у ўзаро ўзлаштириш, соддалаштириш ва б. туфайли шаклланади. Иккинчи гуруҳ кий-

инишнинг алоҳида усуллари ва тарзини, муайян имо-ишора ва хатти-ҳаракатни, сочга оро ва шакл беришни ўз ичига олади. Б.е.к.х. сезиларли даражада ёшларнинг турли бирлашмалари ва гуруҳларига хос.

БАЛОҒАТГА ЕТМАГАНЛИК — балоғатга етмаган инсоннинг ривожланишидаги босқич, яъни ёш, унга етганда у тўлақонли фуқарога айланади. 16 ёшга тўлмаганлар балоғатга етмаган ҳисобланади. Бу ёш муайян даврларга бўлинади:

- 1) янги туғилганлар — туғилгандан бошлаб 1—2 ойлик;
- 2) гўдаклик — 1—2 ойликдан то 1 ёшгача бўлган давр;
- 3) илк болалик — 1 ёшдан 3 ёшгача бўлган давр;
- 4) мактабгача бўлган болалик — 3 ёшдан 6—7 ёшгача;
- 5) кичик мактаб ёши — 6—7 ёшдан 10—11 ёшгача;
- 6) ўсмирлик даври — 11—12 ёшдан 14—15 ёшгача.

Замонавий жиноят ҳуқуқи айрим оғир жиноятларни истисно қилганда 16 ёшга тўлмаган шахсларга жазо қўллашни назарда тутмайди.

Жамиятдаги танглик вақтларида Б.е. жинояти ошганлиги кузатилади. Амалиётдан маълумки ҳуқуқбузарликка мойиллик 5—9 синфларда ўқиётган ўсмирлар орасида сезилади. Б.е.нинг қонуний манфаатлари ота-она томонидан, шунингдек, бошқа қонуний вакиллар, асраб олганлар, ҳомийлар томонидан амалга оширилади. Қонун ҳужжатларида Б.е.нинг меҳнатга бўлган фуқаровий, алимент ва б. олиш ҳуқуқлари махсус ҳимояланади. Улар учун ва улар номидан битимни ота-оналар ёки ҳомийлар тузади.

БАНДЛИКНИНГ ҚЎШИМЧА КАФОЛАТИ — алоҳида ижтимоий ҳимояга муҳтож ва иш излашда қийинчиликни бошдан кечириётган фуқаролар тоифаси учун давлат томонидан таъминланадиган кафолатлар мажмуи. Бунда давлат томонидан ихтисослаштирилган корхоналар, ташкилотларда (ногиронлар меҳнатидан фойдаланиладиган корхоналар ва ташкилотлар ҳам шулар жумласидан) махсус дастур бўйича ўқитиладиган ташкилотларда қўшимча иш ўринлари яратилади ва б. чоралар қўрилади. Алоҳида ижтимоий муҳофа-

зага муҳтож шахслар қаторига қуйидаги тоифадаги фуқаролар кирази:

- 22 ёшгача бўлган ёшлар;
- балоғатга етмаган болаларни тарбияловчи ёлғиз ёки кўп болали ота-оналар;
- мактабгача ёшдаги болаларни, ногирон болаларни тарбия қилувчи аёллар;
- нафақага чиқиш арафасидаги шахслар;
- ногиронлар;
- узок вақт ишсиз қолган шахслар;
- жазони ўтаётган ёки суд қарорига кўра мажбурий даволанаётган, муассасадан бўшатилган шахслар;
- қочоқлар, мажбуран кўчиб келганлар.

Маҳаллий бошқарув идоралари юқорида қайд этилган фуқароларни ишга қабул қилиш учун махсус иш ўринларининг минимал миқдорини ўз маблағлари ҳисобидан солиқ бўйича имтиёзлар бериб, корхоналар, муассасалар ва ташкилотларда белгилайдилар.

Корхоналардан, ташкилотлардан, муассасалардан бўшатилган фуқароларга ишдан бўшаган кундан бошлаб икки йил мобайнида тураржой олиш учун (яшаш шароитини яхшилаш учун) аввалги иш жойи бўйича навбатларининг сақланиши, шунингдек, мактабгача ёшдаги болалар муассасаларида уларнинг болалари тарбияланиши имконияти кафолатланади.

БАРОЖАРОҲАТ — ҳаво босимининг кескин кўтарилиши ёки пасайиши билан боғлиқ жароҳатланиш. Бундай кескин ўзгариш нафас олиш аъзолари ва ҳаво босимиға бевоcита учрайдиган аъзолар (ўпка, бурун бўшлиғи, қулоқнинг пардали қисми) шикастланишиға олиб келади. Ҳаво босими ўзгаришиға энг таъсирчан аъзо қулоқ бўшлиғининг ўрта қисми ва ичкариси ҳисобланади. Б. атроф-муҳит босими ошиб кетганда ғаввосларда учрайди. Бу кессон касаллиғиға олиб келади (12,5 метрдан чуқур сув остида узок вақт ишлаганда юз беради), шунингдек, ғаввос скафандри ичидаги ҳаво ҳажми атроф сув муҳитиға нисбатан камайганда, хусу-

сан ғаввоснинг бош кийими остида содир бўлади. Паст ҳаво босимида Б. кислород етишмаслигини (тоғ касаллигини) юзага келтиради. Б.нинг ҳар қандай кўриниши соғлиққа путур етказиши ёки ўлимга олиб келади. Одатда Б. ғаввослар, учувчилар, алпинистлар ва сув ости спортчилари хавфсизлик қоидаларини бузишлари натижасида юз беради.

БИОЛОГИК МАРОМЛАР — ташқи ва ички омиллар таъсири туфайли биологик тизим метобализмининг ўзгариши ётувчи жараёнлар жадаллиги ва алмашилиб туриши ҳамда физиологик акс таъсирлар. Ёритилганликнинг (фотодавррийлик), ҳароратнинг (ҳарорат даврийлиги) ўзгариши, шунингдек, магнит майдони, фазовий нурлар жадаллиги, тўлқин кўтарилиши ва қайтиши. Мавсумий ва қуёш-ой таъсири ташқи омиллар ҳисобланади. Ирсий қарор топган, белгиланган тартибдаги суръат ва маромда ётувчи нейрогуморал жараёнлар ички омиллар ҳисобланади. Б.м. частотаси секунднинг бир неча улушидан то бир неча йиллар мобайнида тебраниб туради. Инсон танасидаги вақти-вақти билан ётувчи бундай маромлар кўплаб физиологик жараёнларга дуч келади. Шулардан бири бўлмиш тана ҳароратининг кўтарилиб тушиб туриши тўлиқ тадқиқ этилган. Патологияда кўпгина физиологик жараёнларнинг ўзгариши қайд этилган. Инсон танасидаги Б.м. ўзгариб туриши ҳақидаги аниқ маълумотлар кўпгина касалликларни тўғри ташхислаш, даволаш ва олдини олиш учун зарур. Б.м.нинг мавжудлиги муайян муҳит шароитларида умумий тарзда тананинг ўзини-ўзи янгилashi ва қайта тиклашини таъминлайди. Б.м. маълумотларидан амалда фойдаланиш ҳар бир Б.м.нинг индивидуал ўзига хослигини ҳисобга олгандагина мумкин бўлади.

Баъзи биомаромлар (нафас олиш, чиқариш частотаси, торайиши ва б.) нисбий мустақил ва физиологик маромларга киради. Бошқа биомаромлар эса тана ва тана аъзоларида атроф-муҳитнинг даврий ўзгаришига мослашиш имконини беради. Булар орасида қуйидагиларга эътибор бериш лозим: а) тирик организмлар қуёшга оид кўплаб физиологик жараёнлар (ҳужайраларнинг бўлиниш частотаси,

тана ҳароратининг кўтарилиб-тушиб туриши, моддалар ал-
машишининг суръати) ҳосдир. Бу жониворлар ва инсонлар
ҳолати ва хатти-ҳаракатидаги бир кеча-кундуздаги ўзгариш-
ларда намоён бўлади;

б) ой — бир кеча-кундузлик маром (24.8 с.) денгиз ёқаси
худудларидаги жониворлар, ўсимликлар учун мақбулдир. Ой
ва 1 ойлик маром (29.4 кеча-кундуз) тўлқин кўтарилиш
даражасига таъсир қилади ва баъзи жониворлар ва ўсим-
ликларнинг кўпайиш мароми ҳисобланади. Аёллар организ-
мидаги ўзгаришлар мана шу маромга мос келади;

г) мавсумий маром (жониворлар ва ўсимликлар сони-
нинг ўзгариши, фаоллиги, ўсиши, ривожланишининг оши-
ши) кўп ҳолларда кун узунлигининг, ҳароратнинг, бошқа
иқлимий омилларнинг ўзгариши туфайли бошқарилади. Б.м.
табиати хусусида икки хил нуқтаи назар мавжуд:

1) биомаромлар физик-кимёвий жараёнлар — «биоло-
гик соатлар» қатъий даврийлиги асосида организмда юз бе-
ришига асосланган. Ташқи муҳитнинг ўзгариши вақтнинг
ишораси бўлиб хизмат қилади;

2) организмга кириб келувчи биофизик омиллар (фазовий
нурлар, ернинг магнит майдони)ни даврий қабул қилади. Вақт
ўлчовининг тизими — агар у ёрдамчи вазифани бажарса.

БИОСФЕРА (юн. — ҳаёт соҳаси) — Ер ва унинг атрофи-
даги алоҳида соҳа. Ҳозирги вақтда уни тўрт хил тушуниш
мавжуд: а) барча организмлар йиғиндиси; б) ҳозирги ҳаёт
соҳаси; в) Ернинг ҳаёт ва унинг шароитларини ўз ичига
олган алоҳида қобиғи; г) жонли ва жонсиз табиат ўзаро
таъсирининг тарихий натижаси ва ифодаси.

БИРИНЧИ МАРТА ИШ ҚИДИРАЁТГАНЛАР — илгари
ишламаган (даромад келтирувчи машғулотга эга бўлмаган),
меҳнат органларига иш қидирувчи шахс сифатида мурожа-
ат қилган ва илк бор меҳнат фаолиятини бошлашга тайёр
шахслар.

**БИРИНЧИ МАРТА ИШ ҚИДИРАЁТГАН ШАХСЛАРГА
МУЎЖАЛЛАНГАН ИШСИЗЛИК НАФАҚАСИ** — бирин-

чи марта иш қидираётган шахсларга мўлжалланган ишсизлик нафақасининг миқдори.

Илгари ишламаган, биринчи марта иш қидираётган ва ишсизлик нафақаси олиш ҳуқуқига эга бўлган шахсларга маҳаллий меҳнат органи томонидан касбга тайёрлаш ёки ишга жойлашиш имконияти берилмаган тақдирда, уларга қонун ҳужжатларида белгиланган энг кам иш ҳақининг камида етмиш беш фоизи миқдорида нафақа тўлаш кафолатланади.

БИРЛАМЧИ ТИББИЙ-САНИТАРИЯ ЁРДАМИ — давлат соғлиқни сақлаш тизими, ижтимоий таъминот, жамоат бирлашмаларининг муассасалари кўрсатадиган бирламчи тиббий-санитария ёрдами тиббий хизмат кўрсатишнинг асосий, қулай ва бепул тури бўлиб, қуйидагиларни ўз ичига олади:

— энг кўп тарқалган касалликлар, шикастланиш, захарланиш ва шошилиш ёрдам талаб этиладиган бошқа ҳолатларни даволашни;

— санитария-гигиенага доир ва эпидемияга қарши чоратadbирлар, энг муҳим касалликларнинг тиббий профилактикасини ўтказишни;

— оилани, оналик ва болаликни муҳофаза қилиш тadbирларини, тураржойларда фуқароларга тиббий-санитария ёрдами кўрсатиш билан боғлиқ бошқа чора-tadbирлар кўришни.

Хусусий ва бошқа хил соғлиқни сақлаш тизимларининг муассасалари томонидан кўрсатиладиган бирламчи тиббий-санитария ёрдами шартнома асосида амалга оширилади. Ушбу Қонун 10-моддасининг иккинчи қисмига мувофиқ шундай ёрдам кўрсатиладиган фуқароларнинг айрим гуруҳлари бундан мустасно. Бирламчи тиббий-санитария ёрдами кўрсатишнинг ҳажми ва тартибини Ўзбекистон Республикаси Соғлиқни Сақлаш вазирлиги белгилайди.

БИТИМ — юридик омилларнинг энг кенг тарқалган тури, фуқаролик ҳуқуқи ва мажбуриятларини белгилаш, ўзгарти-

риш ёки тўхтатишга йўналтирилган юридик ёхуд жисмоний шахслар ҳаракати. Кўпинча Б. шартнома тарзида, яъни икки ва ундан ортиқ томоннинг келишуви орқали амалга оширилади. Бир томонлама Б. ҳам учрайди, шартнома тавсифида бўлмайди, фақат бир шахснинг иродасини (далолатнома, васиятнома ва б.)ни ифодалайди. Б. субъектлари ўз иродаларини эркин намоёйиш этиш асосида ҳаракат қилувчи фуқаро (жисмоний шахс), шунингдек, корхона, муассаса, ташкилот (юридик шахс) ўз фаолияти мақсадларига мувофиқ уставлар асосида бўлиши мумкин. Б.ни ҳуқуқий юридик ҳаракат сифатида ҳуқуқбузарлик ва юридик хатти-ҳаракатдан фарқлаш лозим. Томонларнинг хоҳишидан қатъи назар, юридик оқибат юзага келадиган (ҳазина топиб олиш, моддий зарар етказиш) ҳолатлари бундан истисно. Б.ни ҳуқуқий оқибатларга олиб келадиган ҳақиқий деб тан олиш учун қуйидаги шартларга амал қилиш талаб этилади:

а) томонларнинг онгли ва эркин ихтиёрлари мавжудлиги;

б) моҳиятнинг қонунийлиги;

в) битимни тегишли расмийлаштириш бўйича қонун кўрсатмаларини бажариш. Қонунда Б. иштирокчиларининг ўз иродаларини намоён этиш усуллари қуйидагича белгиланган: оғзаки, ёзма ва нотариал.

Сукут ҳам Б.ни амалга оширишда шахс иродасининг ифодаси бўлиши мумкин.

Ўз мазмунига ва тузиш тартибига кўра Б. қуйидагиларга ажралади: эвазли (олувчи томоннинг берувчи томонни қаноатлантириши) ва эвазсиз (совға қилиш), тайин (Б.ни содир бўлган деб тан олиш учун шартнома ва уни амалга ошириш бўйича хатти-ҳаракат талаб қилинади) ва консенсуал (келишув — олди-сотди шартномаси етарли ҳисобланади).

БОЛАЛИК — инсон туғилганидан бошлаб ўсмирликкача бўлган ёшдаги ҳаёт даври. Қабул қилинган даврлаштиришга кўра Б. чақалоқлик (туғилгандан то бир ёшгача бўлган), гўдаклик — илк болалик (1—3 ёш), мактабгача (3—6—7 ёш), кичик мактаб ёши (7—10 ёш)ни ўз ичига олади.

Б.нинг асосий ижтимоий вазифаси катта бўлгандаги ҳаётга, мустақил меҳнатга тайёргарликдан иборат бўлиб, ёш табақасининг хусусиятларини белгилайди, Б.нинг давомийлиги ва ўзига хослигини аниқлайди.

БОЛАЛАР ВА ЎСМИРЛАР ПСИХИАТРИЯСИ — болалик ва ўсмирлик вақтида руҳий патологияни ўрганувчи психиатриянинг бўлими. Катталар психиатриyasидан, шунингдек, педиатрия сингари терапиядан фарқланади. Бу болалик ва ўсмирлик ёшида пайдо бўлган руҳий касаллик билан боғлиқ бўлиб, ўзининг пайдо бўлиши, ривожланиши, ўтишида сезиларли фарққа эга бўлади. Болалар руҳий ўзгариши ривожда наслий патология, зарарли одатлар (чекиш, спиртли ичимликлар ичиш, наркотиклар қабул қилиш ва б.), ота-она касалликлари, аввало онанинг касали, айниқса ҳомиладорлик давридаги хасталик сезиларли таъсир этади; ҳомиладорликнинг оғир ўтиши ва унинг токсикозлиги, туғилишлар патологияси таъсир ўтказди. Болалик пайтида руҳий ўзгариш юз беришида оиладаги психологик муҳит, болага бўлган муносабат, тарбия тизими, тўлиқ бўлмаган оиланинг аҳамияти катта. Ўсмирлик ёшидаги руҳий ўзгаришларнинг юзага келишида жинсий балоғатга етиш сабаб бўлиши мумкин, чунки бу вақтда фақат биологик жиҳатдан етилишгина эмас, балки руҳий жиҳатдан ҳам, шахс сифатида ҳам етуклик шаклланади. Катталардаги кўпгина касалликларнинг бошланиши уларнинг ўсмирлик ёшига тўғри келади. Бошланиш вақтида касаллик аниқлаш учун сезиларли бўлмайди, метёрида фарқланмайди, руҳий ўзгаришнинг илк белгилари аниқ пайдо бўлганда психиатрга мурожаат қилиш ўрнига, «қийин ёш», шунинг учун уни тарбиялаш керак, деб кўпинча кескин таъсирлар билан тарбиялай бошлайдилар. Ижтимоий қайта мослаштириш ва қайта тиклаш, албатта, боланинг онтогенетик ривожини ҳисобга олиб ривожлантирувчи ва таълим берувчи унсурларни қўшиш керак, ихтисосликка эга қилиш лозим. Шунинг учун руҳий касал болага ёки ўсмирга ёрдам табақалаштирилган бўлмоғи даркор (касаллик тавсифига боғлиқ ҳолда) ва босқичма-босқич (бемор ёши билан боғлиқ)

тарзида бўлиши маъқул. Унда психиатрия хизматидан ташқари оила, халқ таълими идоралари ва ижтимоий таъминот қатнашиши керак.

БОЛАЛАРНИНГ ҲИМОЯГА БЎЛГАН ҲУҚУҚИ — Бола ўз ҳуқуқи ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш ҳуқуқига эга.

Боланинг ҳуқуқи ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш унинг ота-онаси (уларнинг ўрнини босувчи шахслар), ушбу қонунларда назарда тутилган тартибда васийлик ва ҳомийлик органи, прокурор ва суд томонидан амалга оширилади.

Вояга етмаган бола қонунга мувофиқ тўла муомала лаёқатига эга деб эътироф этилса, у ўз ҳуқуқ ва мажбуриятларини, шу жумладан, ҳимоя ҳуқуқини мустақил амалга оширишга ҳақлидир.

Бола ота-она (уларнинг ўрнини босувчи шахслар) томонидан қилинадиган суиистеъмолликлардан ҳимояланиш ҳуқуқига эга.

Боланинг ҳуқуқ ва қонуний манфаатлари бузилганда, шу жумладан, ота-она (улардан бири) болани тарбиялаш ва таълим бериш бўйича ўз мажбуриятларини бажармаган ёки лозим даражада бажармаганда ёхуд ота-оналик ҳуқуқларини суиистеъмол қилганда бола ўз ҳуқуқ ва қонуний манфаатлари ҳимоя қилинишини сўраб, васийлик ва ҳомийлик органига, ўн гўрт ёшга тўлгандан кейин эса, мустақил равишда судга мурожаат қилиш ҳуқуқига эга (ЎзРнинг Оила кодекси. 67-модда. 12.12.2003 й.).

1. БОЛАЛАР УЙИ — ота-онасидан ажралган, ёлғиз оналар боласини, шунингдек, давлат ёрдамига муҳтож (ота-онаси касал, ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум этилганлар боласи ва б.) болалар учун давлат тарбия муассасаси. Етим болалар учун мўлжалланган болалар муассасаси турли ном билан кўплаб мамлакатларда қадимдан мавжуд. Ҳозирги кунда Б.у.нинг асосий тури бўлиб қуйидагилар ҳисобланади: мактабгача (3—7 ёш) ва мактаб (7—18 ёш). Булардан ташқари ҳозирги кунда ногирон болалар учун алоҳида Б.у. мавжуд.

Мактабгача Б.у.да гуруҳлар болаларнинг ёшига кўра шакллантирилади. Мазкур Б.у.да тарбияланувчилар учун савод чиқариш, спорт билан шуғулланиш ва бошқа машғулотлар ўтказиш, хусусан, мусиқа билан шуғулланиш, расм чизиш, техникавий ижод учун барча шароитлар яратилган.

II. БОЛАЛАР УЙИ — болаларни туғилган кундан то 3 ёшга тўлгунича тарбиялашга мўлжалланган давлатга, жамоатчиликка қарашли ёхуд хусусий муассаса. Б.у.га етим, ёлғиз оналарнинг болалари, шунингдек, ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум этилган ёки жазони ўтаётган ота-оналарнинг болалари қабул қилинади. Ота-онаси номаълум болаларга фамилия, исм берилади ва қабул қилинганлик тўғрисидаги далолатнома асосида фуқаролик ҳолатини қайд этиш дафтарига ёзиб қўйилади. Б.у.га келган ёки ундан кетган болалар ҳақидаги маълумот манзиллар бюросига юборилади. Б.у.га ихтиёрий топширилган болалар исталган вақтда ўз ота-оналарига қайтарилиши мумкин. Етим болалар асраб олинадилар ёки уч ёшга тўлгандан сўнг мактабгача болалар уйига ўтказилади. Б.у.да болаларга тиббий хизмат кўрсатилади. Улар самарали овқатланади, парваришланади. Ихтисослаштирилган Б.у.лари ҳам мавжуд бўлиб, уларга нутқий ва б. нуқсонлари бўлган болалар қабул қилинади.

БОЛАНИНГ ЎЗ ФИКРИНИ ИФОДА ЭТИШ ҲУҚУҚИ — боланинг сўз эркинлиги ҳуқуқи. Оилада боланинг манфатларига тааллуқли ҳар қандай масала ҳал қилинаётганда бола ўз фикрини ифода қилишга, шунингдек, ҳар қандай суд муҳокамаси ёки маъмурий муҳокама даврида сўзлашга ҳақлидир (ЎЗРнинг Оила кодекси. 68-модда. 12.12.2003 й.).

БОЛАЛАР ЎЛИМИ — ҳаётининг биринчи йилидаги (0—12 ой ичидаги) болалар ўлими. Б.ў. коэффицентидан демографик статистикада бир ёшгача бўлган болалар ўртасидаги ўлим ҳолати сонини тирик туғилган 1000 чақалоқ ҳисобидан аниқлаш учун қўлланилади. Б.ў. даражаси ижтимоий ҳаёт шароитларининг аҳоли соғлигига таъсирини сезиларли даража-

да акс эттиради ва аёллар ҳамда болалар соғлигини сақлаш бўйича даволаш-олдини олиш муассасалари фаолиятининг сифат мезонларини баҳолашга хизмат қилади. Б.ў. коэффициент даражаси мужассам ижтимоий ва биологик омилларга (боланинг ёши етакчи биологик омил деб тан олинган) боғлиқ. Шаҳар ва қишлоқ жойлардаги Б.ў. сабаблари бир-биридан фарқ қилади. Шаҳарларда бунга асосий сабаб бўлиб янги туғилганлар (79% гачаси)нинг нафас аъзолари касаллангани, юқумли ва ошқозон ичак касалликлари ҳисобланади. Қишлоқда биринчи ўринда нафас аъзоларининг касаллиги туради, кейинги ўринларни юқумли ва ошқозон-ичак касалликлари эгаллайди.

Янги туғилган чақалоқ ҳаётининг биринчи ҳафтаси ва биринчи ойида Б.ў.га сабаблардан биринчи ўринда асфиксия ва ателектас, туғма камчиликлар, туғилишдаги шикастланиш туради. Бола ҳаётининг биринчи ойдан сўнг ўлим сабаблари ичида пневмония, ўткир ичак-ошқозон касалликлари, юқумли ва бошқа касалликлар салмоқли ўрин эгаллайди, булар ташқи муҳитнинг кўпроқ таъсири туфайли юзага келади. Шунга кўра ҳаётнинг биринчи йили ичидаги ёш билан боғлиқ Б.ў. миқдори ва сабаблари алоҳида ажратилади. Б.ў.нинг етакчи кўрсаткичларидан бири бўлиб ноонатал ўлим ҳисобланади. Бунда болалар ҳаётининг биринчи ойида (0—28 кун мобайнида) ҳаётдан кўз юмади. Кўпгина мамлакатларда бу кўрсаткич ўртача 15—20% ни ташкил этади. Бундай болалар ўлими ичида эрта содир бўлганлари (ҳаётининг биринчи ҳафтасида ҳаётдан кўз юмган болалар сони) алоҳида қайд этилади, шунингдек, ҳаётининг 2—4 ҳафтасида вафот этганлари таъкидланади. Демография статистикасида, акушерлик ва педиатрия амалиётида «перинатал ўлим» тушунчаси кенг қўлланилади (она қорнидаги 28 ҳафталик ривожланишдан то ҳаётининг биринчи ҳафтаси охиригача бўлган давр). Бундай ўлим сабабининг тузилиши қуйидагича: 60% гача асфиксия, 12% гача туғилаётгандаги шикастланишлар, 7—8% туғма камчилик, 5—6% пневмония. Бундай ўлим кўрсаткичи даражасига ҳисобга олиш тизими ва ҳаёт белгиларини белгилаш усули таъсир этади.

Б.ў. кўрсаткичи туғилишлар сони, аёллар ёши, туғишликлар орасидаги вақт, чақалоқни овқатлантириш тартиби, онанинг касалланганликлари, мавсумийлик, ижтимоий-меҳнат ва маиший шароитлар, ҳомиладор аёллар маслаҳатга биринчи мурожаат этган вақтига боғлиқ.

Шулардан келиб чиқиб Б.ў.ни пасайтириш бўйича тadbирлар қуйидагиларни ўз ичига олади: ҳомилани муҳофаза қилиш учун антенатал муҳофазани барча босқичларда (аёллар маслаҳатига эга туғруқхонада — болалар поликлиникасида — стационарда — соғломлаштириш муассасаларида) тўлиқ амалга ошириш. Болаларни самарали овқатлантириш усуллари ишлаб чиқиш, болаларнинг бир ёшлиги даврида касалланишларини олдини олиш ва даволаш, оналик ва болаликни муҳофаза қилишнинг бутун тизимини такомиллаштириш бўйича ижтимоий-иқтисодий тadbирларни ўтказиш лозим.

БОШЛАНҒИЧ ПРОФИЛАКТИКА (ОЛДИНИ ОЛИШ) — ижтимоий, тиббий, гигиеник ва тарбиявий тadbирлар тизими. Касалланишнинг сабаблари ва шароитларини, улар пайдо бўлиши ва ривожланишини бартараф этиш йўли билан юзага чиқармасликка йўналтирилади, шунингдек, атроф-муҳитнинг, ишлаб чиқаришнинг ва турмуш шароитининг нохуш омиллари таъсирига организмнинг чидамлилигини ошириш. Иккиламчи профилактикадан фарқли улароқ, бу касалликни анча олдин аниқлашга мўлжалланган. Б.п. издан чиқмаган соғлиқни сақлашга, патологик ўзгаришларни келтириб чиқариши мумкин бўлган табиий ва ижтимоий муҳит омилларининг таъсирига йўл қўймасликка қаратилади. Б.п. тизими тиббиётда, ижтимоий ва иқтисодий муносабатларда анча самарали тadbирдир, шунинг учун унга ҳозирги шароитларда ижтимоий соғлиқни сақлаш ва мустаҳкамлаш соҳасида етакчи йўналиш сифатида қаралмоқда. Аҳоли умумий соғлиқ даражасини оширишга, олдини олиш ишларининг барча шакллари ёш, жинс, ижтимоий меҳнат фаолиятининг тавсифи ва тиббиёт хизмати барчага баробарлигини такомиллаштириш йўли би-

лан, барча хизматлар ва муассасалар, ижтимоий тузилмалар фаол иштироки билан эришилади. Б.п. ривожининг ҳозирги босқичида умуммиқёсдаги олдини олиш концепциясини ишлаб чиқиш муҳим аҳамиятга эга. Унда соғлиқни юқори даражасини ва касалланишнинг олдини олишни таъминлаш кўзда тутилиши лозим. Мазкур концепцияга боғлиқ Б.п. тадбирлари умумсоғломлаштириш тавсифини ҳам, патологиянинг муайян шаклларини, хусусан болаликдан бошлаб риск омиллари таъсирини бартараф қилиш бўйича қатъий мақсадли бўлишини ҳам ўз ичига олиши шарт. Бир вақтнинг ўзида меҳнат ва турмуш шароитларини яхшилашни, биологик мослаштириш воситаларини сафарбар қилиш асосида организм чидамлилигини ошириш ва касалликлар пайдо бўлиш хавфини бартараф қилиб организмни патоген ташқи таъсирлардан ҳимоялашни таъминловчи олдини олиш чораларини биргаликда амалга ошириб энг яхши натижаларга эришиш мумкин. Бундай ёндашиш олдини олиш мақсадида кўплаб турмуш ва касбий фаолият омилларини тартибга солишни зарур қилиб қўяди. Бундай вазифани фақат давлатгина яхлит тарзда амалга ошириши мумкин.

БУДДАВИЙЛИК — жаҳондаги уч диндан бири (ислом, насронийлик динлари билан бир қаторда). Милоддан аввалги VI—V асрда Ҳиндистон ярим оролининг шимолий ғарбида пайдо бўлган. Милоддан аввалги III асрда ҳукмдор Ашок бошқаруви даврида ягона ақида (диний таълимот), эътиқод ва сангхи (буддавийлар жамоаси) шаклланади. Бунинг асосчиси будда (авлиё) деб ном олган Шакия қабиласининг Гаутама уруғидан бўлган валиаҳд Сиддхартха ҳисобланади. У милоддан аввалги 623 йилда туғилган, 549 йилда ўлган. Диний таълимотнинг бошланиши муқаддас матнлар — Типитака (трипитака)да баён этилган. Асосий ғоя уч ҳақиқатдан иборат бўлиб улар қуйидагича: «ҳаёт изтиробдан иборат», «изтиробнинг сабаби мавжуд», «изтиробдан қутулиш мумкин», изтиробдан қутулиш учун «саккиз хайрли йўл» мавжуд. Бу йўл — ҳақга ишонч (Будда таълимотича ва унинг тушунишидаги дин); ҳақга журъат (Будда таъли-

моти бўйича яшашга ўз иродасини чоғлаш); ҳақ сўз (тўғри сўзлашга интилиш, ёлғондан, тухматдан қочиш, кам сўзлаш); ҳақ иш (хайрли ишлар қилиш, ёвуз ниятлардан чекиниш); ҳақ турмуш; ҳақ фикр (буларнинг яхши ниятлилиги); ҳақ ният (яхшилик қилиш нияти); ҳақиқатга интилиш (мунтазам ҳақиқатни излаш). Бу йўлни тутган инсон олий ҳолатга, комилликка, яъни маърифатга эришади, изтироблардан холи бўлади. Б. эътиқоди анча содда, у роҳиблар томонидан амалга оширилади. Улар муқаддас матнларни ўқийдилар. Оддий халқ ибодатда иштирок этмайди. Куйидагилар буддавийларнинг байрамлари ҳисобланади:

— Вайсакха — уч катта муқаддас кун, бу кун май ойидаги ойнинг тўлиши, тўлин ой кунига тўғри келади. Ривоят қилишларича, шу кун Сиддхартха туғилган, ҳақиқатга етишган ва нирванага тушган (ўлган);

— марҳумларни хотирлаш куни;

— сангха (роҳиблар жамоаси)га кириш ва ундан роҳибларнинг чиқиши байрами;

— Будданинг кўкдан ерга тушиши;

— майтрея — Будданинг ерга келиши, бўлажак дунё даври ва б.

Милодий биринчи асрда Б. икки йўналишга ажралади: тхеровада (хинаяна) — «кутулишнинг тор йўли» (Будда шу йўлдан борган, бу фақат роҳиблар жамоасидагина мумкин) ва маҳаяна — «кутулишнинг кенг йўли» бу йўл аввалгисининг анча соддалаштирилган кўриниши. VII асрда кейингисидан ламаизм ажралиб чиқади.

БУЗИЛИШИ ЛОЗИМ БЎЛГАН УЙЛАР, ИМОРАТЛАР ВА ИНШООТЛАРНИНГ КЎЧИРИЛИШИ — фуқаролар ва юридик шахсларнинг хоҳишига кўра уларга мулк ҳуқуқи асосида тегишли бўлган, бузилиши лозим бўлган уйлар, иморатлар ҳамда иншоотлар кўчирилиши ва янги жойда тикланиши.

Уйлари (хоналари) бузилиши лозим бўлган фуқаролар ва юридик шахслар учун уларнинг хоҳишига кўра янги жойда уйлар, иморатлар барпо этилади ҳамда уларга мулк қилиб

берилади, бунда бузилаётган уйлар (квартиралар), иморатларнинг қиймати пул билан қопланмайди.

Уйлар, иморатлар ва иншоотларни кўчириш тартиби Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан белгиланади.

В

ВАҚТИНЧА МЕҲНАТ ҚОБИЛИЯТИ ЙЎҚОТИЛГАН КАСАЛЛАНИШ ёки вақтинчалик меҳнатга ноқобиллик — касалланиш, бахтсиз ҳодиса (жароҳатлар ва заҳарланиш) ёки бошқа сабаблар натижаси. Ижтимоий суғурта бўйича қонунчилик билан касбий фаолиятни бажаришга имкон бермаслиги (туғишгача ва ундан кейинги даврда, беморга қараш даврида, карантин ва бактерия тарқатиш даврида, санатория-курортда даволаниш даврида, аборт, сил ёки бошқа касбий касаллик билан касалланганлиги туфайли вақтинча бошқа ишга ўтказилган даврда) қайд этилган. Бунга турли омиллар сабаб бўлади: меҳнатнинг тиббий-гигиеник шароити, меҳнат жараёнини ташкиллаштириш, турмуш шароити, тиббий ёрдамни ташкиллаштириш ва унинг сифати, врач экспертизаси сифати ва б.

Ижтимоий суғурта бўйича қонунчиликка асосан вақтинча меҳнатга ноқобил бўлган барча ҳолатларда ишчи ва хизматчиларни ишдан фақат врачгина озод қилиши мумкин. Улар меҳнатга ноқобиллик варақасини ёки қонунчиликда кўзда тутилган ҳолларда маълумотнома бериш ҳуқуқига эга. Меҳнатга ноқобиллик варақаси қаердан олинганлигидан қатъи назар, иш жойида ҳисобга олиниши шарт.

ВИЖДОН — бошқа кишилар, жамият, инсоният олдидаги ўз хатти-ҳаракати учун ахлоқий масъулиятни шахснинг эмоционал ҳис этиши ва субъектив идроклаши. В.га туғма ҳиссиёт ёки интериоризация, яъни яхшилик ва ёмонликни ич-ичидан тушуниш, жамият ахлоқий ва ижтимоий меъёрларини ўз шахсий эътиқоди сифатида қабул қилиш тарзида қаралади. Шахсий хулқ-атвор ёки ниятнинг инсон

қабул қилган ахлоқий меъёрларга мос келмаслиги унда виждон азобини уйғотади, айбини ҳис этади, ҳатто қилмиш сир бўлиб қолса-да. В. шахснинг жамиятдаги унга четдан талаб асосида қўйилаётган прагматик манфаатлари билан тўқнашиши ҳам мумкин. Шунинг учун В. шахснинг такомиллашишига муҳим таъсир ўтказади. Инсонга ўз мустақиллигини сақлаш, мустақил танлаш ва унинг учун ўзи олдида ўзи жавоб беришига имкон беради.

ВРАЧЛИК ОДОБИ — врач хулқ-атвор меъёрларининг мажмуи. В.о. умумий одобнинг таркибий қисми ҳисобланади, бунда врачнинг фаолияти хусусиятларига мувофиқ ҳолда хулқ-атвори ва ижтимоий ўзига хосликлари ўрганилади. У врачлик ахлоқий масалаларини қамраб олади, унинг хулқ-атвори, маънавияти, касбий бурчини ҳис этиши, номуси, виждони ва кадр-қиммати меъёрларини, беморлар, уларнинг қариндош-уруғлари, ўз ҳамкасблари, жамоаси ва умуман жамият билан ўзаро муносабати масалаларини ўз ичига олади. В.о. тамойиллари ижтимоий-иқтисодий шароитлар билан, соғлиқни сақлаш ва жамиятнинг унга бўлган муносабати ҳолати билан, тиббиёт фанининг ривожланиш даражаси билан жипс боғлиқ. Даволовчиларга бўлган ахлоқий талаблар кўҳна манбаларда ҳам баён этилган: улар — Бобилдаги «Ҳаммурапи қонунлари» (милод. ав. XVIII а.) қадимги ҳинд ёдгорлиги «Аюверда» (мил. ав. III—II а.), Гиппократ асарлари (мил. ав. V а.) ва айниқса, унинг «Қасам»и, гарчи орадан икки ярим минг йил ўтган бўлса-да ҳозиргача ўз қимматини йўқотмаган. II Халқаро деонтологлар конгресси (1969 й.)да фақат Гиппократ қасамига битта жумла қўшилган: «Умрим бўйи ўрганишга қасам ичаман».

ВРАЧ-МЕҲНАТ ЭКСПЕРТИЗА КОМИССИЯСИ (ВМЭК) — қ. Тиббий-ижтимоий экспертиза бюроси.

ВРАЧНИНГ ХАТОСИ — эътиборсизлик, совуққонлик еки нодонлик каби аломатларнинг намоён бўлмаслиги вақтида врачнинг беғараз адашишининг оқибати. Бундай ту-

шунчани амалдаги маъмурий, жиноий ва фуқаролик қонунчилик ҳужжатларида учратиш қийин. Тиббиёт амалиётида у етарлича даволай олмаслик ва ғайриҳуқуқий ҳаракатларни фарқлаш учун қўлланади. В.х. унинг оқибатларидан қатъи назар, жазога лойиқ, лекин бу ҳол тиббиёт ходимлари томонидан ўрганилиши ва муҳокама қилиниши лозим. В.х.ни қуйидагиларга ажратадилар: ташхислашдаги хатолик, даволашдаги хатолик, ташкиллаштиришдаги, шунингдек, врач деонтологиясидаги хатолик. Юзага келишининг асосий сабабларига асосланиб улар иккига бўлинади. Тактик (беморнинг аҳволини етарлича баҳолай олмаслик, даволаш усуллари тўлиқ танлай билмаслик, операция қилишга нотўғри кўрсатма бериш); техник (дори дозасини белгилашдаги хатолик, муолажа ўтказишдаги ёки тез ёрдам кўрсатишдаги хатолик). В.х.нинг объектив ва субъектив томонлари бор. Объектив томони: тиббиёт илмида маълумотларнинг камлиги, касалликнинг камдан-кам учраши, оғир касални кечикиб шифохонага ётқизиш, аломатлари сезилмайдиган касаллик, ташхислашни талаб этилган усуллардан фойдаланишнинг имкони ёки даволаш воситаларининг йўқлиги. Субъектив томони: касални етарлича текшириб кўрмаслик, махсус усуллар ва маслаҳатлашишдан фойдаланмаслик, агар улар зарур бўлса-ю ва буларнинг иложи бўлган тақдирда ҳам улардан фойдаланмаслик ва ҳ.

В.х.дан фарқли ўлароқ, тиббиёт амалиётида бахтсиз ҳодисалар ҳам учраб туради, врачнинг ҳаракати ёки ҳаракатсизлигига боғлиқ бўлмаган ҳолда ҳамда олдиндан кўра билишнинг иложи бўлмаганда тўсатдан содир бўладиган оғирлашиш ҳолати шулар жумласидандир. Бу аҳволнинг ёмонлашиши айрим дорилар ёки зардобларнинг аллергия бериши, юракнинг рефлекторли тўхташи, муолажани амалга ошириш вақтидаги қутилмаган ҳолатлар туфайли содир бўлиши мумкин.

В.х.ни аниқлаш ва ўрганишда патологик-анатомик суд-тиббиёт тадқиқи катта аҳамиятга эга.

ВРАЧ СИРИ — врачга касбий фаолияти жараёнида маъ-

лум бўлиб қолган беморнинг касаллиги, интим ва оилавий ҳаёти ҳақидаги маълумотлар. Булар бевосита иш вақтида ёки ишдан ташқари вақтда олинган бўлишидан қатъи назар, В.с. ҳисобланади. Бундай маълумотларни сир тутиш кафолати Гиппократ қасамида ҳам тилга олинади. Бизнинг давримизда аҳоли саломатлигини муҳофазалаш манфаатлари талаб этганда, фуқароларнинг касаллиги ҳақидаги маълумот соғлиқни сақлаш идораларига етказилиши зарурати тўғрисидаги талабларда тегишлича қайд этилган. Юқумли касалликлар тарқалиш хавфи, оммавий заҳарланиш ёки зарарланиш хавфи бўлганда, ҳуқуқни сақлаш органлари талаб қилганда, балоғатга етмаганга ёрдам бериш учун оналарни ҳабардор қилиш лозим бўлган ҳолларда, ғайриҳуқуқий ҳаракатлар амалга оширилишига шубҳа туғилганда, касални текширишда аниқланганда бунга йўл қўйилади. В.с.ни бошқача тушуниш ҳам мавжуд бўлиб, бунда беморнинг манфаатини кузлаб, унинг руҳий азобланишини ис-тамаган ҳолда врач ташхисни ва унга таҳдид солаётган хавфни сир тутadi. Аммо жаҳон амалиётида бундай этика бир қатор сабабларга кўра ҳозирги вақтда жуда ҳам тўғри эмас дейилмоқда.

Г

ГАДОЙЛИК — яшаш учун воситаларни тиланчилик йўли билан тўплаш.

ГИНЕТИК ДОРИ ВОСИТАЛАРИ (ГИНЕРИКЛАР) — патент берилганларидан қолишмайдиган, лекин бошқа ишлаб чиқарувчи томонидан тайёрланган дори препаратлари.

ГЕНОФОНД — турли ген (ирқ)ларнинг тарқалиши нисбий миқдор ва таркибий сифати ҳамда у ёки бу организмларнинг тарқалганлиги. Меросий белгиларни ўрганиш ва аниқлаш инсон генетикаси учун ҳам, жониворлар ҳамда ўсимликлар генетикаси учун ҳам чуқур аҳамиятга эга. Ген-

ларнинг кетиб қолиши ёки кириб келиши ҳисобига Г. сезиларли даражада ижобий ёки салбий бўлиши мумкин, бунда унинг мослашиш имконияти даражаси ошади ёки пасаяди. Ҳозирги вақтда Г.ни сақлаш муаммоси дунёнинг барча мамлакатлари учун долзарб масалага айланган. Мамлакатдан кўплаб чиқиб кетиш ва мамлакат ичида бир жойдан бошқа жойга кўчиб ўтиш муносабати билан Г.нинг сезиларли қайта тақсимланиши, шунингдек, мамлакат айрим минтақалари ҳудудидан чиқиб кетиш юз бермоқда. Бундай вазиятда асосан илмий, ижодий, техник зиёлиларнинг, маалакали мутахассисларнинг ҳамда ижтимоий қимматга эга инсонларнинг миграцияси Г.нинг қашшоқлашишига олиб келади. Бу ҳол исталган мамлакатнинг интеллектуал ва психологик салоҳиятига салбий таъсир этади.

ГЕРИАТРИЯ — клиник тиббиёт бўлими, кекса ва қари кишилардаги касалликларнинг ўзига хос жиҳатларини ўрганади ва уларни даволаш ҳамда олдини олиш усулларини ишлаб чиқади. Г.нинг асосий вазифаларидан бири муддатидан олдин қариш жараёнига таъсир қилиш имконини аниқлашдан иборатдир. Ҳозирги илмий маълумотларга кўра қарилик — физиологик жараён, шунинг учун кекса ёшдаги кишиларнинг ўзини ёмон ҳис этиши, одатда бирон-бир патология билан боғлиқ. Белгисиз ёш ўзгаришлари, беҳузурликда клиник белги бермайди ва амалда соғлом бўлган кекса ва қари кишиларда кузатилади, сурункали ўтади, баъзан оғирлашиш ҳам юзага келади. Илгари мавжуд бўлган ва анча кексалик даврида ривожланадиган касалликларнинг уйғунлашиши, кекса ёшдагиларда учрайдиган патологик аломатларнинг турлича қўшиливида кузатилади. Кекса ва қари ёшдаги кишилар касалланишининг тузилиши ўзига хос жиҳатларга эга. Патологиянинг асосий шаклини сурункали касалликлар — умумий артериосклероз, кардиосклероз, гипертоник касалликлар, мия томирларининг зарарланиши, ўпка эмфиземаси, қанд касаллиги, кўз касалликлари ва б. ташкил этади.

Кекса кишиларга тиббий ёрдамни ташкил қилиш маса-

лалари аҳолини ижтимоий ҳимоя қилиш идоралари билан яқиндан алоқада ҳал қилинади. Чунки улар турлича шароитда яшайди. Айримлари қариялар уйида, бошқа жойларда, оиласи билан ёлғизликда истиқомат қилади. Кекса кишиларга тиббий ёрдамни амалга оширишда улар турмуш тарзини кескин ўзгартириш жисмоний ва руҳий жиҳатдан салбий таъсир этиши мумкинлигини эътиборда тутиш лозим. Шунинг учун Г.да тиббий-ижтимоий ёрдамни ташкиллаштиришнинг бутун тизими ўз уйида, соғлиғи кўтарадиган ҳолатда, унга парваришни ташкиллаштириш имконияти даражасида ва атроф-муҳит табиий бўлиши талаб этилади.

ГЕРМЕНЕВТИКА (юн. — тушунтирувчи, талқин этувчи) — кўҳна матнларни талқин этиш санъати, уларни тушунишга йўналтирилган ва улардаги «нодир» фикрларни топиш; кўҳна матнларни талқин қилиш ҳақидаги таълимот.

Ижтимоий ишлар борасида Г. деганда мижоз сўзининг маъносини тушунишга имкон берадиган ёки унинг эмоционал кайфиятини тиклашга ёрдам берадиган усуллар, тамаойиллар, йўл-йўриқ ҳамда қоидалар мажмуи тушунилади. Купинча ижтимоийёт ходими мижозини унинг ўзидан кўра яхшироқ тушуниши мумкин, бунда у герменевтик усул ва тамаойиллардан — эмпатия (ҳис этиш) ёки герменевтик доира тамаойилидан фойдаланади. Яхлитнинг маъноси унинг қисмлари маъноларидан тикланар экан, қисмнинг маъноси яхлитнинг маъносига боғлиқ бўлади. Герменевтик ёндашиш яхлит манзарани кўра билишни, мижозга унинг эътиборига тушмай қолган нарсани англашга ёрдам беришни талаб этади.

ГЕРОГИГИЕНА — геронтологиянинг турмуш шароитларининг инсон қариш жараёнига таъсирини ўрганувчи ва патологик қаришнинг олдини олишга йўналтирилган чораларни ишлаб чиқувчи ҳамда аҳолининг узоқ вақт соғлом турмуш кечиришига қобиллигини таъминловчи бўлими. Г.

мужассам ижтимоий-биологик фан сифатида физиология, психология, патология, гигиена, тиббий статистика, демография ва социология тадқиқоти усуллари ва маълумотларидан фойдаланади. Соҳасига мувофиқ ижтимоий Г.нинг коммунал, меҳнат ва овқатланиш Г.си фарқланади. Булар умрни узайтириш муаммоларини ҳал қилади ҳамда аҳолининг муддатидан аввал патологик қаришининг олдини олиш йўли билан фаол кексайишга эришади, шунингдек, кекса ва қари ёшдаги аҳолига оқилона турмуш шароитларини таъминлаш ва лаёқатга лойиқ меҳнат фаолияти билан шуғулланиш муаммоларини тадқиқ этади.

Кекса ёшдаги шахслар соғлигининг ҳолатини ва ўлими сабаблари тузилмасини ўрганиш тиббий-ижтимоий ёрдам меъёрларини ишлаб чиқишнинг, амбулатория-поликлиника ва стационар тиббий ёрдам шаклининг, муддатидан олдин қаришининг олдини олиш усуллариининг асоси ҳисобланади. Ижтимоий гигиена муаммолари ичида ижтимоий муаммолар — кексаларнинг жамиятдаги, оиладаги, меҳнат жамоасидаги, нафақага чиқишга тайёргарликдаги, қариганда моддий ва ҳуқуқий таъминланишдаги, самарали турмуш тарзи, дам олиш шакли ва б.даги ўрни ва мақоми салмоқли урин эгаллайди. Г.нинг кўпгина муаммоларини ҳал қилиш нафақа ёшини белгилаш, ишлаётган нафақахўрлар учун имтиёз ва товонлар тўлаш, улар меҳнати ва ижтимоий муҳофазасини ҳуқуқий тартибга солиш, кексалигини моддий таъминлаш ва тиббий ёрдам кўрсатиш бўйича давлат сиёсати билан боғлиқдир.

ГЕРОНТОЛОГИК ПСИХИАТРИЯ — кекса ёшдагилар руҳий касалликлари ҳақидаги таълимот. Кекса ёшдагилар деб куйидагилар қабул қилинган: илк кексалик (45—65 ёш) ва қарилик (65—75 ёш ва ундан юқори). Г.п.га киритилган касалликлар тегишлича илк кексалик (инволюцион ва пресенил) ва кексалик (сенил)га бўлинади. Илк кексалик психози инволюцион таназзулни (қайтган ёш депрессиясини) ўз ичига олади, зарарнинг пресенил васвасаси, инволюцион параноид (таъқиб ва рашк васвасаси), миянинг ақлни

тўмтоқлаштирувчи атрофик касалланиши — Пик касаллиги, Альцгеймер касаллиги, Гентингтон касаллиги, Паркинсон касаллиги. Бу касалликларнинг ривожланишига ижтимоий ва моддий мавқенинг ўзгариши, масалан, нафақага чиқиш билан боғлиқ, табиий морфофункционал инволюция жараёни сезиларли даражада сабаб бўлади. Сенил руҳий касалликлар қаригандаги ақлнинг кучсизланганлигини, қарилик ёшининг ғайрифаол ҳолатини, томирлар билан боғлиқ руҳий издан чиқишлик (мия томирлари атеросклерози)ни ўз ичига олади. Уларнинг ривожланишида табиий атрофия жараёни, шу жумладан, мия моддалари сезиларли сабаб бўлади; умумий сўлиш; умр йўлдошини йўқотиш, ёлғизлик, ёрдамга муҳтожлик ҳам кўпинча сабаб бўлади. Шунга кўра руҳий беморлар соғлигини қайта тиклаш ва касали ривожланишининг олдини олиш кекса ёшдаги беморларни руҳий ва ижтимоий фаоллаштириш, уларни имкони даражасида меҳнатга жалб этиш, жисмоний фаоллиги ва ижтимоий муносабатларини қўллаб-қувватлаш билан жипс боғлиқдир. Ёлғиз ва ёрдамга муҳтожларга ёрдам бериш, улар ҳолидан хабар олиб туриш, уларнинг одамларга аралашшини таъминлаш ҳам муҳим аҳамиятга эга.

ГЕРОНТОЛОГИЯ — биология ва тиббиётнинг тирик мавжудотлар, шу жумладан, инсоннинг қариши қонуниятларини ўрганувчи соҳаси. Қариш биологияси вазифаси, қаришнинг илк аломатларини аниқлаш, организм ҳаёт фаолияти жараёнида уларнинг бир-бири билан алоқадорлигини белгилаш, организмнинг атроф-муҳитга мослашишининг ёш билан боғлиқ жиҳатларини билишдан иборатдир. Қариш биологиясини ўрганиш касалланиш моҳиятини тўғри тушуниш учун катта аҳамиятга эга. Чунки бунда кекса ва қари ёшдаги шахслар учун хос бўлган касалликларнинг сабаби, уларни тўғри муолажа қилиш ва самарали олдини олиш чораларини ишлаб чиқиш мумкин бўлади.

ГЕРОПСИХОЛОГИЯ — геронтология ва ёш психологиясининг кекса ҳамда қари ёшдаги шахслар руҳияти ҳамда

хулқ-атворининг ўзига хосликларини ўрганиш учун умум-психологик воситалар ва усуллардан фойдаланувчи тармоғи. Қаришдаги умумий физиологик тавсифлар ва хулқ-атворининг ўзига хосликлари бир-бири билан боғлиқлигини, шунингдек, фаолият тавсифи ва қадриятлар йўналиши ўзгаришини юзага келтирадиган шахсий силжишларни ўрганади. Инсоннинг фаол ва тўлақонли ҳаётини узайтириш воситаларини излаш Г.нинг умумий мақсади ҳисобланади.

ГОМЕОПАТИК ВОСИТАЛАР — гомеопатик қондаларга биноан қўлланадиган ва давлат реестрининг махсус бўлимига киритилган дорилар.

ГУРУҲЛИ ҲАМКОРЛИК — кишилар мажмуи (гуруҳи)-нинг бирон-бир омил билан боғлиқ бўлган муносабати: моддий-иқтисодий аҳвол, вазифавий-ижтимоий аҳамият, манфаатлар умумийлиги, маълумот даражаси ва тавсифи, ёш ва ҳ.к. Г.ҳ. функционал, яъни бирор ижтимоий вазифани бажариш жараёнида содир бўлиши мумкин; трансформациявий, бунда гуруҳлар ва жамоалар у ёки бу ҳолда жамиятни ўзгартириш (ёки сақлаб қолиш) мақсадида биргаликда ҳаракат қилади.

Гуруҳларнинг биргаликда ҳаракатланишида юзага чиқадиган муносабатларни тавсифига кўра бетараф, ҳамкорлик, курашга ажратиш мумкин. Бетарафи, бу шундай вазиятки, унда бир гуруҳ биргаликда ҳаракат қилаётган бошқа гуруҳларга ҳалақит қилмайди. Лекин қатъий бетарафликни сақлаган тақдирда ҳам муайян гуруҳ томонлардан бири ўз самимиятини ёки ёқтирмаслигини ҳис этади. Ҳамкорлик гуруҳ муносабати ва ўзаро бирдамлиги тури бўлиб, муайян биргаликдаги фаолиятни бажаришда шу фаолиятнинг асосий қонунига бўйсундирилган куч-ғайратлар бирлигини ташкил этади. Бунда манфаатлар, мақсадлар умумийлиги ва ҳаракатлар бирлиги намоён бўлади. Курашлар турли хил турли даражадаги кескинликка эга бўлади, турли воситалар ва усулларда амалга оширилади, бироқ улар асосини курашга киришган гуруҳлар ўртасидаги низо ташкил этади.

Д

ДАВЛАТ ГРАНТИ БЎЙИЧА ЎҚИШНИ БИТИРГАНЛАРНИ ИШГА ЖОЙЛАШТИРИШ — давлат гранти бўйича ўқиган олий таълим муассасалари битирувчиларини олган ўқув ихтисослиги ва малакасига мувофиқ иш жойларига давлат бошқарув органларининг йўлланмаси бўйича ишга жойлаштирилади.

Давлат гранти бўйича ўқиган олий таълим муассасалари битирувчиларини ишга тақсимлаш, жойлаштириш, ишни давом эттириш муддатларини белгилаш қонунчиликда ўрнатилган тартибда амалга оширилади.

ДАВЛАТ ИЖТИМОЙ СУҒУРТА НАФАҚАЛАРИ — меҳнат фаолияти билан шуғулланаётган (шуғулланган) ва белгиланган тартибда ижтимоий суғурталанган шахслар (уларнинг оила аъзолари)га улар вақтинча меҳнатга лаёқатсиз бўлганлари, ҳомиладорлик ва туғиш таътилига чиққанлари ҳамда қонун ҳужжатларида назарда тутилган бошқа ҳолларда давлат ижтимоий суғуртаси (пенсия жамғармаси) маблағлари ҳисобидан нафақалар тайинланади.

ДАВЛАТ НАФАҚАЛАРИНИ ТАЙИНЛАШ — фуқароларга нафақалар давлат бюджети ва давлат томонидан таъсис қилинадиган жамғармалар ҳисобидан тайинланиши. Меҳнат стажига эга бўлмаган ва давлат пенсия таъминоти олиш ҳуқуқига эга бўлмаган фуқароларга бюджет ҳисобидан нафақа тайинланади. Бундай нафақалар ногирон болаларга, болаликдан ногирон шахсларга, моддий ёрдамга муҳтож ва қонунга кўра моддий таъминланишга мажбур бўлган яқин қариндошлари бўлмаган (яқин қариндошлари бўлса ҳам, моддий таъминот бера олмайдиган ёлғиз қария (65 ёшдан ошган)) ҳамда I ва II гуруҳ ногирони деб топилган фуқароларга тайинланиши мумкин. Нафақа тайинлаш шартлари, тартиби ва миқдори қонун ҳужжатлари билан белгиланади.

ДАВЛАТ СОҒЛИҚНИ САҚЛАШ ТИЗИМИ — Ўзбекистон Республикаси Соғлиқни сақлаш вазирлиги, Қорақалпоғистон Республикаси Соғлиқни сақлаш вазирлиги, вилоятлар, Тошкент шаҳар соғлиқни сақлашни бошқариш органлари, уларнинг шаҳар ва туман бўлинмалари. Давлат соғлиқни сақлаш тизимига давлат мулки бўлган ва давлат соғлиқни сақлаш тизимининг бошқарув органларига бўйсунувчи даволаш-профилактика ва илмий-тадқиқот муассасалари, тиббиёт ва фармацевтика ходимлари тайёрлайдиган ҳамда уларни қайта тайёргарликдан ўтказадиган ўқув юртлари, фармацевтика корхоналари ва ташкилотлари, санитария-профилактика муассасалари, суд-тиббий экспертиза муассасалари, тиббий дори-дармонлар ва тиббиёт техникаси ишлаб чиқарадиган корхоналар ҳамда асосий фаолияти фуқаролар соғлиғини сақлаш билан боғлиқ бошқа корхона, муассаса ва ташкилотлар киради.

ДАВЛАТ ТОМОНИДАН ТЕКИНГА УЙ-ЖОЙ БЕРИШ — тураржойлари авария ҳолатида эканлиги ёки табиий офатдан зарар кўрганлиги белгиланган тартибда тан олинган фуқароларга Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан белгиланган тартибда текинга уй-жой берилади.

ДАРБАДАРЛИК — ижтимоий ҳодиса. Узоқ муддат мобайнида мамлакат ҳудуди бўйлаб ёки бирор шаҳар ёхуд аҳоли яшайдиган манзил бўйлаб муайян яшаш жойига эга бўлмай дайдиб юришлик. Дарбадарлар учун мавсумий миграция жараёни хос бўлиб, улар асосан аҳоли кўп тўпланадиган жойлар (вокзаллар, бозорлар, ер ости ўтиш йўлаклари ва бошқалар)да дайдиб юридилар. Д. жинойи тартибда, фуқароларнинг ижтимоий фойдали меҳнатдан бўйин товлаш, текинхўрликнинг намоён бўлиши, ижтимоий боқимандалик шакли сифатида таъқиб этилган. Д. учун жавобгарлик одатда паспорт тизими қоидаларини бузганликда айблаш ва тиланчилик қилганлик учун амалга оширилган. Д. жамиятдаги ижтимоий-иқтисодий нохушликдан далолат беради, баъзан аҳоли-

нинг мажбуран кўчиб кетиши туфайли юзага келади. Д.ни криминаллаштириш кишилар катта гуруҳини бошланғич ижтимоий маромга ихтиёрий тортиш билан боғлиқ барча муаммоларни ҳал эта олмайди. Давлат Д.нинг турли кўринишлари билан тиббий-гигиеник мулоҳазага кўра шуғулланишга мажбур. Бундан ташқари Д. дайдилар муҳтида етарлича аниқ бўлган криминал омил ҳисобланади, чунки дарбадарлар кўринишидаги жиноятчилар, жавобгарликдан қочишга уринганлар вақтинча паноҳ топиши мумкин; меҳнат қилмай яшаш учун маблағ излаётган шахслар, яъни дарбадарлар ғаразли жиноятларни ҳам амалга ошириши мумкин; ғайритиббий шароитларда, амалда ўз отасини ҳам билмайдиган болалар туғилиши эҳтимолдан йироқ эмас. Д.нинг олдини олишликка жамоатчилик таъсир ўтказиши ва маъмурий жавобгарликка тортиш чоралари қўшиб олиб борилганда, шунингдек, уларни ишга жойлаш ҳамда вақтинча яшаш учун бошпана беришлик билан эришиш мумкин.

ДЕПРЕССИЯ — касаллик ҳолати, руҳий (кайфиятнинг тушиб кетишлиги, руҳий жараёнлар секинлашиши) ва жисмоний (умумий тонуснинг пасайиши, ҳаракатларнинг сусайиши, уйқунинг бузилиши) носоғломлашишда намоён бўлади. Д. ҳолати учун тушқунлик, келажакка умидсизлик, ўзидан, яқинларидан кўнгли қолишлик, қисман жиззаклик, журъатсизлик, тезда тинка қуриши, иштаҳанинг пасайиши ёки аксинча, кучайиши, мечкайлик хосдир. Д. ёки тушқун ҳолат турли сабаблар билан юзага келиши мумкин ва турлича даражада намоён бўлади, бу ҳолатда киши ўз ташқи кўринишига эътибор бермасликдан то ўзини-ўзи ўлдириш ҳақидаги фикргача боради. Кекса эркаклар ёшларга нисбатан уч карра кўпроқ ўзини-ўзи ўлдиришга ва аёлларга нисбатан ҳам шунча карра мойилроқ. Д. ҳолатининг қари ёшдаги кишиларда юз беришини қуйидагича тушунтириш мумкин: уларнинг жисмоний аҳволи, эшитиши, кўриши ёмонлашади, оиладаги вазият кескинлашиши, оила ва жамиятдаги аввалги мавқеининг йўқолиши, яқин кишиларининг вафоти ва бошқа нохуш вазиятлар уларга кучли

таъсир этади. Кексайганда Д. ҳолати турлича намоён бўлади. Етмиш ёшгача Д. анча кучли ва кескин сезилади. Етмишдан ошгандан кейин эса у кучсизлашади. Яқин кишилари, ижтимоий ҳодимлари Д. ҳолатини кекса ёшдагилар учун тинч, саранжом-сарипта вазиятни яратиб, кекса ёки қариялар учун хайрия жамғармаси ташкил этиб, пасайтиришлари мумкин.

ДЕАТАМАИЗМ (лот. — аниқламоқ, белгиламоқ) — воқелик жараёнларининг худо билан (диний деатамаизм), табиат ҳодисалари билан (коинотий деатамаизм) ёки махсус инсоний ирода билан (антропологиявий-ахлоқий деатамаизм) тақозоланганлиги тамойили. Меъёр сақланмаса, деатамаизм фатализмга ўтиши мумкин. Муқобили индеатамаизм.

ДИН (ар. — мулк, ҳукм, ҳисоб, жазо, тадбир, бўйсунуш, итоат қилиш, ибодат, парҳез, йўл тутиш, одат қилиш, эътиқод қилиш ва б.)—инсоннинг қадимий маънавий-амалий ҳаёт соҳаси. Ҳозирги «дин» сўзи кўп маъноли, лекин унинг асосини қадимий инсонларнинг илоҳий куч билан «танишишгани» маъноси ташкил этади. Ёлғиз илоҳнинг араб (Ал-лоҳ - Аллоҳ), туркий (Тангри) ва бошқа тилларда номлари мавжуд.

Қуръонда ҳам Д. турли маъноларда 100 дан ортиқ мартаба ишлатилган. Ана ўша маъноларнинг ҳаммаси урфдаги Д.да ҳам ўз аксини топган. Д.да Аллоҳнинг мулки, ҳукми, қиёматдаги ҳисоб-китоби, осийларни жазолаш, тадбир қилиш бор. Шунингдек, Д.да банданинг бўйсунуши, итоат қилиши, ибодати, парҳезкорлиги, Аллоҳ кўрсатган йўлни тутиши, маълум ишларни одат ва эътиқод қилиши каби маънолар бор. Бундан ташқари Д. Аллоҳ билан банда орасида бўлиши керак алоқаларнинг тўпламидир. Мусулмон уламолар мазкур маъноларни эътиборга олган ҳолда, Д.ни «Соғлом ақл эгаларини, уларнинг ўз ихтиёрларига биноан, бу дунёда салоҳиятга, у дунёда нажотга элтувчи илоҳий кўрсатмалар» деб ҳам таърифлаганлар. Д. ақида, шариат ва тариқат

бобидаги илоҳий курсатмаларнинг тупламидир. Ақида му-
сулмон киши имон келтириб ишонмоғи лозим бўлган нар-
саларни ўз ичига олади. Масалан, Аллоҳга, илоҳий кито-
бларга, пайғамбарларга, фаришталарга, қиёмат кунига,
яхши-ёмонлик ҳам Аллоҳдан эканлигига ишониш ва б. Ша-
рият ва тариқат Д.нинг амалий қисмидир. У ибодат, муома-
лот ва ҳудудга бўлинади. Ибодатга намоз, рўза, закот, ҳаж
кабилар киради. Муомалотга инсонлар орасида бўладиган
савдо-сотик, касб-ҳунар, деҳқончилик каби ҳаётий муно-
сабатлар ва ишлар киради. Ҳудудда эса, юқоридаги масала-
ларда хатога йўл қўйиб, жиноят қилганларга белгиланган
жазо чоралари ҳақида сўз кетади. Тариқат эса руҳий ва ах-
лоқий тарбияни ўз ичига олгандир. Ана ўшаларнинг ҳамма-
сининг мажмуаси Д. деб аталади.

ДИНЛАРАРО МУНОСАБАТЛАР — дин асосида юзага
келган турли эътиқодий таълимотларга эътиқод қилувчи
айрим кишилар, кичик ёки катта гуруҳлар ўртасидаги хил-
ма-хил алоқалар. Бу ижтимоий муносабатларнинг алоҳида
тури бўлиб, унда ўзаро ҳаракат қилувчи динларнинг турли
хоссаси — улар таълимоти, эътиқоди, ташкилотлари ва б.
намоён бўлади. Кўплаб хусусиятлар орасида қуйидагилар
асосий бўлиб ҳисобланади:

— ҳудудийлик (синтоизм) — асосан Япония ҳудудида
тарқалган, индуизм — Ҳиндистонда, Ислом, буддавийлик,
христианлик барча қитъаларда;

— вақт бўйича (иудаизм 3000 йилдан кўпроқ, христиан-
лик 2000 йилга яқин, ҳозирги ислом 15 асрдан буён мав-
жуд);

— гинетикаси (иудаизм ўзидан аввалги Одам Атогача бо-
риб тарқалувчи диний тасаввурлардан, христианлик иуда-
измга тааллуқли кўпгина тасаввурларни ўзига сингдирган;
Ислом Одам Ато давридан буён мавжуд бўлиб, унинг пайғ-
амбарлари ҳамиша инсонларни ҳақ йўлга даъват этганлар,
лекин сўнгги пайғамбар Муҳаммад Мустафо (с.а.в.) даври-
га келиб, тўлақонли ҳақ йўлини танлаган, эътиқодга айла-
нади, аввал нозил бўлган барча муқаддас китоблар ўз кучи-
ни йўқотади ва Куръони Карим нозил бўлади;

— вазифаси бўйича (динлар ҳам фикрларнинг бирлашувига кумаклашади ва ўзидан бошқасини инкор этади, кўпинча субъектив асосда).

Шахслараро диний муносабатлар кундалик ҳаётининг фаолият билан боғланган. Масалан, бир дастурхон атрофида ўтирган яҳудий ҳеч бир гўштга қўл текказмайди, агар у “пок”ланмаган бўлса, мусулмон чўчқа гўштини қўлига олмайди, винога ҳам қўл текказмайди, бошқаларга чап қўлида нарсани узатмайди ва ҳоказо. Христианларда юқоридагиларнинг фарқи йўқ. Гуруҳий Д.м. ҳукумат диний вакиллари музокараларида, диний низолар ва урушларда юзага келади: тинчлик вақтида ҳам айни бир мамлакат ҳудудида истиқомат қилувчи халқлар орасидаги турли эътиқоддаги кишиларнинг диний раҳбарлари ўртасида ҳам тинч-тотув яшаш, бир-бирлари билан мурося қилиш хусусида мулоқотлар амалга оширилиши мумкин. Диний фаолиятнинг турли кўринишлари ўзига хос Д.м.ни юзага келтиради. Масалан, ўз диний таълимотини ҳимоя қилиш ва бошқаларини танқид қилиш, бошқа эътиқоддагиларни ўзига оғдириш учун даъват қилиш.

ДИНИЙ НИЗО — индивидлар, кичик ёки катта ижтимоий гуруҳлар (диний жамоалар, оддий диндорлар ва дин арбоблари, йирик диний бирлашмалар) ўртасидаги кучли баҳслашув, тўқнашув. Д.н. диний (моддий ва маънавий) қадриятлар учун кураш асосида, ўз мақомини белгилаш, диний гуруҳдаги вазият ёки диний гуруҳ ўзининг бошқа диний бўлмаган жамоалар ўртасида жамият ҳаётининг диний бўлмаган соҳасига чуқур таъсир ўтказиш қўлами учун кураш туфайли содир бўлади. Д.н. дин ичидаги ёки динлараро ижтимоий муносабатларнинг алоҳида тури. Улар бир мазҳаб вакиллари ўртасида ҳам ёки мазҳаблар ўртасида ҳам чиқиши мумкин. Д.н. камдан-кам ҳолда том маънодаги Н. бўлади. Кўпинча унда Н.нинг бошқа турлари етакчилик қилади: масалан, иқтисодий, сиёсий, этник, маиший ва ҳ. низолар. Соф кўринишдаги Д.н.лар диний ғоялар кураши соҳасида юз беради. Кўпинча Д.н. танқид қилиш, лаънатлаш, диний

жамоадан чиқариш, диний бино ва нарсаларни тортиб олиш ёки бузиш, тазйиқ ўтказиш, қувғин қилиш шаклида ва анча йирик диний ҳаракатлар, динлараро тўқнашув ва ҳатто уруш кўринишида бўлади.

ДИНИЙ ҚАРАШ — илоҳий ва дунёвий қарашлар муштараклиги хусусидаги илмий қараш. Президент И.А.Каримов “Аллоҳ қалбимизда, юрагимизда” деб турли диний эътиқодлар ва маслақлардаги фуқароларнинг Аллоҳ ягоналиги орқали Ватан ягоналиги, макон ягоналиги гоёсини илгари суради. Зеро, инсон ва маънавият, одам ва олам, макон ва замон ўртасидаги муносабатларни уйғунлаштириш замирида бутун жамиятни барқарорлаштириш имкониятлари мутассамдир. Шу тариқа Аллоҳнинг ягоналигига иймон келтириш, унинг бандаларидаги турли эътиқодлар, хилма-хил қарашлар ва муносабатларни барқарорлаштириш ва уйғунлаштириш концепциясини асослашга йўл очилади. Бунда жамиятни маънавий-руҳий жиҳатдан барқарорлаштириш масаласи инсон етуқлиги ва комиллиги билан боғлиқ ҳолда тушунилади. Диний-маърифий савия жамият тараққиётининг муҳим омили даражасига кўтарилади.

ДИННИНГ ИЖТИМОИЙ ВАЗИФАСИ — диннинг жамиятдаги ижтимоий институт сифатидаги аҳамияти, ўрни, фаолият доираси. Дин жамият, унинг айрим гуруҳи ва шахслар ҳаётида энг ранг-баранг вазифани бажаради. Булар орасидаги энг асосийси инсонга Аллоҳни ва унинг пайғамбарларини «танитиш»дан иборат, бундан ташқари оламнинг диний манзарасини яратиш, табиатни, жамиятни, инсонни тушунтириш; ташкиллаштириш — ягона эътиқодга эга диний гуруҳлар хатти-ҳаракатини тартибга келтириш; уйғунлаштириш — диний биродарликни мустаҳкамлаш ва қўллаб-қувватлаш; саралаш — турли диний эътиқодга амал қилувчиларнинг бир-бирларидан фарқларини ва айримларининг тан олиш, қиёслаш; тартибга солиш — диний аҳкомлар, қоидалар, меъёрлар ва қадриятлар асосида онгни бошқариш, булар гарчи диний тусда бўлса-да, лекин инсон ҳаёти-

ни бошқа соҳаларига ҳам тааллуқли бўлади: оила, никоҳ, турмуш ва ҳ; бошқариш ва назорат қилиш вазифаси — турли диний воситалар (фатволар, хабарномалар, рағбатлантиришлар, жазолар) ёрдамида диндошлар ҳаётига, аввало бу дунёдаги ва у дунёдаги ҳаёт масалаларида раҳбарлик қилиш ва йўналтириш; кўниктириш — диндор индивид ёки гуруҳларни ўзгарувчан муҳитга мослаштириш; аксиологик вазифа — диний-ахлоқий ва эстетик қадриятларни, меъёрларни шакллантириш, булар диний гуруҳ бир бутунлигини таъминлайди; тақводорлаштириш — шахс ёки гуруҳнинг диний шахс, гуруҳ бўлиб етишиш жараёни, уларни диний қадриятлар, меъёрлар, кўрсатмалар, ахлоқий намуналар ва муайян динга хос бўлган хислат ва хусусиятларга ўргатиш, уларни ўзлаштириш; тарбиялаш — диндор кишиларнинг янги авлодларига аجدодлар диний тажрибасини бериш, етказиш; сабрга ўргатиш — дунёвий турмушнинг қийинчиликлари ва машаққатлари охирадагига нисбатан арзимас эканлигига ва охира дунёсигина мақбул ва исталганлигига ишонтириш; тасаввурий таскин бериш — инсоннинг ижтимоий ожизлиги, чорасизлиги; башоратлаш — инсониятнинг ва айрим кишиларнинг келажак ҳақидаги (ҳам бу дунё, ҳам у дунёдаги) диний тасаввурлар. Масжидлар фақат диний вазифанигина бажариб қолмайди, балки ижтимоий, ҳуқуқий, мафкуравий, миллий ва б. вазифаларни ҳам бажаради.

ДИСПАНСЕРГА ЁТҚИЗИШ ТЎҒРИСИДАГИ ХУЛОСА — амбулатория-поликлиника бўлими врачларининг хулосаси мавжуд бўлган ва тиббий кўрикдан ўтиш пайтида суғурта қилинган шахснинг соғлиғи ҳолатини аниқлайдиган ҳужжат.

ДОНОР — ўз қони ва унинг таркибий қисмларидан бир қисмини тиббиёт эҳтиёжлари учун ихтиёрий равишда берувчи жисмоний шахс.

ДОНОР ҚОНИ ТАРКИБИ — қон билан ишлаш хизмати томонидан вужудга келтириладиган ва янгилаб борилади-

ган, узоқ муддат сақлашга мўлжалланган донор қони таркибий қисмларининг заҳиралари.

ДОНОР ҚОНИ ТАРКИБИЙ ҚИСМЛАРИ — қоннинг қон плазмаси ва ҳужайралари шаклидаги таркибий қисмлари.

ДОНОРНИНГ ҲУҚУҚЛАРИ — қон ва унинг таркибий қисмларини топшириш чоғида донор қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда қуйидаги ҳуқуқларга эга:

- соғлиғи сақланиши кафолатининг тиббиёт ходимлари томонидан таъминланиши;

- соғлиғига етказилган зарарнинг ўрни қопланиши;

- бепул овқат билан таъминланиш.

Донор қонун ҳужжатларига мувофиқ бошқа ҳуқуқларга ҳам эга бўлиши мумкин.

ДОРИ ВОСИТАЛАРИ — келиб чиқиши табиий ва сунъий бўлган бир ёки бир неча дори моддалари (субстанциялари) ҳамда ёрдамчи-моддалар асосида ҳосил қилинган, касалликнинг олдини олиш, ташхис қўйиш ва даволаш учун қўллашга рухсат этилган воситалар. Улар жумласига иммунобиологик, радиофармацевтик ва парафармацевтик препаратлар, гомеопатик, ташхис қўйиш ва стерилизация воситалари кирази.

ДОРИ ВОСИТАЛАРИНИНГ, ТИББИЙ БУЮМЛАРИНИНГ ДАВЛАТ РЕЕСТРИ — расмий ҳужжат бўлиб, у тиббиёт амалиётида қўллашга рухсат этилган дори воситалари, тиббий буюмлар рўйхатидан иборат.

ДОРИ МОДДАЛАРИ (СУБСТАНЦИЯЛАРИ) — келиб чиқиши табиий ва сунъий бўлган, қўллашга рухсат этилган биологик фаол моддалар.

ДОНОР ҚОНИ ПРЕПАРАТЛАРИ — донор қони таркибий қисмларини қайта ишлашда олинган даволаш воситалари.

ДОРИ ПРЕПАРАТЛАРИ — дозаланган, идишга жойланган, ўралган, қўллашга тайёр дори воситалар.

ДОРИХОНА — дори воситаларини тайёрлаш, қадоқлаш, уларнинг сифатини назорат қилиш, шунингдек, даволаш ҳамда касалликнинг олдини олишга мўлжалланган дори воситалари, тиббий буюмларни, санитария ва гигиена ашёларини, шифобахш озиқ-овқатларни, маъданли сувларни, даволаш-косметика маҳсулотларини сақлаш ва сотишни амалга оширувчи тиббиёт муассасаси. Дорихона муассасалари жумласига дорихоналар ва уларнинг шохобчалари, даволаш ва касалликнинг олдини олиш муассасаларининг дорихоналари кирази.

Е

ЕР УЧАСТКАЛАРИ БЕРИШ — Ер участкалари давлат ёки жамоат эҳтиёжлари учун олиб қўйилиши муносабати билан фуқароларга мулк ҳуқуқи асосида тегишли бўлган уйлар (квартиралар) бузилганда якка тартибда уй-жой қуриш учун белгиланган норма доирасида ер участкаси берилади. Бунда ер участкасини ўзлаштириш даврига икки йилгача муддат билан ижара шартномаси асосида вақтинча уй-жой берилиб, бузилаётган уйлар (квартиралар), иморатлар, иншоотлар ва дов-дарахтларнинг қиймати тўлиқ қопланади.

ЕТАКЧИ — бошловчи, раҳбар. Қуйидаги таснифлари бор: 1) сиёсий партия, ижтимоий ҳаракат, касаба уюшмаси, жамоатчилик ташкилоти, жамоа, кичик ижтимоий гуруҳ ва б. бошлиғи, раҳбари; 2) спорт ёки бошқа мусобақада олдинда боровчи иштирокчи. Ҳар қандай расмий раҳбар ҳам бир вақтда ташкилот ёки жамоанинг фақат бошқарувчисигина эмас, балки ўз ортидан эргаштирувчи, ташкилотчи ҳамда қандайдир топшириқни ечишга илҳомлантирувчи, муайян мақсадларга эриштирувчи сифатидаги Е. бўла олмайди. Бу социологлар олдида ижтимоий етакчилик муаммосини норасмий жиҳатдан қўяди. Улар олдида субъектни

бошқаларни ўз ортидан эргаштира олишликка лойиқ қилувчи ижтимоий сифатлар ва хислатларни аниқлаш, таҳлил қилиш ва баҳолаш масаласини кўндаланг қўяди.

ЕТИМЛИК — ижтимоий тушунча, етим болалар аҳволини ифода этади. Етим — ўз оиласидан вақтинча ёки бутунлай маҳрум бўлган ёки ўз манфаатлари йўлида бундай оилада қола олмайдиган бола давлатнинг алоҳида ҳимояси ва ёрдамини олиш ҳуқуқига эгадир.

Бевосита етим деб ота-онасини, улар вафот этганлиги сабабли йўқотган болага айтилади. Шартли етим деб ҳужжат асосида маълум бўлган ота-онасидан биттасини ёки ҳар иккисини йўқотган болага айтилади, шунингдек, ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилинганларнинг болалари ҳамда ота-онаси томонидан рад этилган болалар ҳам шундай ҳисобланади. Вақтинчалик Е. — бола ота-онасидан моддий қийинчиликлар билан боғлиқ ҳолда, ўз ота-оналик ҳуқуқларини сақлаш шарти билан давлатга топширилганлардир. Жамиятга қарши хатти-ҳаракат туфайли ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилиниш натижасида етим қолган болалар асосий тоифани ташкил этади.

Етим болаларнинг ижтимоий мослашиши улар хулқ-атворини тўғрилаш учун ёпиқ болалар муассасаларида шуғулланиш, ташлаб кетган ота-оналарга нисбатан муносабатлар, етим болаларнинг барча ижтимоий ҳуқуқлардан фойдаланиши, етим болалар орасида жиноятчиликнинг олдини олиш — барча-барчаси ижтимоий муаммо ҳисобланади. Асраб олиш тартибларини енгилаштириш, болани янги оилага бериш қоидаларини соддалаштириш ҳам Е. билан боғлиқ муаммолардир.

Ё

ЁЛФИЗЛИК — кечинма, шахсий-индивидуал ҳиссиёт, ўзини ўзи идроклаш, инсоннинг узлатдалигини, ажралиб қолганлигини, четлашганлигини (ўзини-ўзи четлатганлигини) ифодаловчи ҳолат. Бундай вақтда шахс ижтимоий қад-

риятлар, ижтимоий алоқа ва муносабатлардан бутунлай четлашади, ички дунёсида парчаланиш юз беради. Ё. тушунчаси кўп маъноли бўлиб, ижтимоий-фалсафий, ижтимоий-руҳий, социологик ифодаларга эга. Психология нуқтаи назаридан Ё. турли руҳий ҳолатлар (депрессия, иложсиз қолишлик, издан чиққан хулқ-атвор, тўлақонли эмаслик) туфайли юз беради. Фалсафий маънода Ё. ижтимоий тавсифдаги сабаб билан ифодаланади: бегоналашиш, ижтимоий адолатсизлик, ижтимоий тараққиётнинг зиддиятлилигида намоён бўлади. Ёлғиз киши «вазият қурбони», ижтимоий ажралганлик натижаси, ижтимоий ривожланиш таназзули сифатида таърифланиши мумкин. Ё. муаммосининг социологик талқини ҳам ҳар хил. Ёлғиз киши бирор ижтимоий гуруҳ (оила, бошланғич жамоа, у ёки бу референ гуруҳ)да алоқанинг сусайгани, ижтимоий сафарбарликнинг пасайгани, ижтимоий қадриятлар ўзгаргани ва ҳ. натижаси сифатида талқин этилиши мумкин. Умуман Ё. муаммосини социологик ўлчашлар кўрсатадики, унда индивид ва ижтимоий гуруҳлар алоқасининг тавсифи ўз аксини топади, унда у ёки бу даражада унинг шахсий ва ижтимоий таланти, қобилияти, функцияси ва имконияти амалга ошади ёки ошмайди.

ЁШЛАР — жамиятдаги ижтимоий-демографик гуруҳ. Ижтимоий етукликнинг қарор топиши, катталар оламига кириш ва унга мослашиш каби ўзига хос хусусиятлар билан тавсифланади. Ёш чегараси беқарор ва сезилиши қийин, лекин кўпинча уни 15—30 йил билан ўлчайдилар. Замонавий Ё. баъзи умумий хусусиятлари билан тавсифланади: у, одатда анча билимли; янги касбларни эгаллаган; янгича турмуш тарзига интилади; ижтимоий анча ҳаракатчан; қадриятларни қайта баҳолаш, қадриятларга йўналганлик жараёнини, эҳтиёжлар ва сиёсий идеаллар, ахлоқий меъёрларга фаол ўтади. Мазкур ижтимоий гуруҳга шу тоифа ичидаги мулоқотга мўлжал қилиш хосдир, бу ёшлар ўзига хос қадриятларга кўра мулоқот, меҳнат, истеъмол, хордиқ чиқариш каби ўзига хос тизими билан фарқланадилар, бу улар маданиятини ривожлантиришга олиб келади. Жинси, ёши, маълумот дара-

жаси, касбий бандлик соҳаси, маданий-сиёсий манфаатлари ва б.га боғлиқ ҳолда Ё. турлари фарқланади. Ижтимоий ишлар Ё.нинг асосий муаммолари бўлиб: таълим турини танлаш ва уни эгаллаш, меҳнат жараёнига кириш, оилани шакллантириш, касбий жиҳатдан ўсиш ва хизмат бўйича илгарилаш ҳисобланади. Кейинги йилларда физиологик ва ижтимоий етуклиги номувофиқлиги сабабли улар муаммоси анча кескинлашди. Бозор иқтисодиётига ўтиш касб танлаш, меҳнатга ҳақ тўлаш, ишсизлик бўйича бир қатор муаммоларни юзага чиқарди. Ё.лар ҳам ижтимоий гуруҳ сифатида ўз ҳуқуқлари ҳимоясига муҳтождирлар. Яна қ. Ёшлар ва бандлик.

ЁШЛАР ВА БАНДЛИК — ижтимоий етукликка эришиш даврини бошдан кечираётган 15 дан — 30 ёшгача бўлган ижтимоий демографик гуруҳларнинг ижтимоий ишлаб чиқаришга жалб этилганлик муаммоси. Барча меҳнатга қобил ёшлар икки тенг бўлмаган гуруҳга ажралади: ижтимоий ишлаб чиқаришда банд бўлган ва уй хўжалиги, ўқиш, ҳарбий хизматни ўташ ва б. билан машғул бўлганлик, бўш ўринлар йўқлиги туфайли банд бўлмаган. Долзарб муаммолардан бири ишсизлик. Ишсизлар орасида ёшларнинг салмоғи ортиб бормоқда. Ёшларнинг иш билан бандлик даражаси паст бўлиши қуйидагилар туфайлидир:

- иш ўринларининг етишмаслиги; иш ҳақининг пастлиги;
- олган маълумотнинг амалда бажараётган иш мазмунига мос эмаслиги;
- касб танлашдаги адашишлик;
- касбий ўсишнинг сустлиги ва ёшларни раҳбарлик лавозимига қўтариш.

Мазкур муаммо билан ҳар бир минтақада меҳнат биржаси, касбга йўналтириш маркази шуғулланиши керак (бу уларнинг вазифаси бўлиб, аҳолини касбга йўналтириш соҳасида сиёсатни амалга ошириш, социологик сўров ва тадқиқотларни касбий қизиқишларни ўрганиш мақсадида ўтказиш ҳисобланади).

ЁШГА ДОИР ПЕНСИЯ ОЛИШ ҲУҚУҚИ — Шахсларнинг қариллик пенсия олиш ҳуқуқи. Ёшга доир пенсия олиш ҳуқуқи:

— эркаклар — 60 ёшга тўлганда ва иш стажлари камида 25 йил бўлган тақдирда;

— аёллар — 55 ёшга тўлганда ва иш стажлари камида 20 йил бўлган тақдирда эга бўладилар. (Ўзбекистон Республикасининг қонуни, 03.09.1993 N 938-XII, 2-боб, 7-модда)

ЁШЛАРНИНГ КАСБ ТАНЛАШ МУАММОЛАРИ — ёшларнинг истаклари, мойилликлари ва шаклланган лаёқатларига мувофиқ, шунингдек, жамиятнинг мутахассисларга эҳтиёжини ҳисобга олиб, ишга жойлашиш жараёнини самаралилаштиришга йўналтирилган ижтимоий ва психологик-педагогик тадбирлар мажмуи. Индивидларда касбга нисбатан қизиқишлар, кўрсатмалар, қадриятга йўналтиришлар ижтимоийлашиш жараёнида мактаб, оила, кичик гуруҳ, оммавий коммуникация воситалари ва б. таъсирида ишлаб чиқилади. Индивидлар қизиқишларининг барқарорлиги бир қатор субъектив кўрсаткичлар бўйича касб танлашга асос бўлади:

а) касбни танлаш — қизиқиш даражаси (ижтимоий хизматлар орқали — тестдан ўтиб), бўлажак касб ва иш жойи, мотивлари (келажакдаги ишга жойлашиш, моддий таъминланганлик — иш ҳақи билан боғлиқ);

б) маълумот олиш — ўқишга бўлган қизиқиш даражаси, ўқув жараёнининг савияси ва малакаси, илмий тадқиқот ишларида иштирок этиш;

в) ўз касбини ишга солиш — ишга жойлашишнинг объектив эҳтиёжи;

г) ишлаб чиқариш шароитларига махсус мослашиш — ижтимоий йўналиш, танг иқтисодий вазиятга таъсир этишга лаёқатли мутахассисларни сифатли тайёрлаш, бошланғич босқичда касбий ўсиш, ишлаб чиқариш янги талабларини ҳисобга олиб олдинроқ тайёргарликка эга бўлиш.

Жамиятнинг мутахассисларга объектив эҳтиёжларини, уларни тайёрлаш тизими ва индивидларнинг субъектив ре-

жаларига мувофиқ эмаслиги, касб номутаносиблиги, касбнинг кераксизлиги, «дипломлар инфляцияси»ни юзага чиқаради.

ЁШЛАРНИНГ ОИЛАВИЙ-МАИШИЙ МУАММОЛАРИ

— ёш оила қурган жуфтлар учун одатдаги муаммолар доираси: нисбатан кам иш ҳақи, шахсий уй-жой йўқлиги, фарзанд муаммоси. тураржой масаласи, айниқса долзарб ҳисобланади. Ёшларнинг бошланғич ойлик иш ҳақи пастлиги жиддий муаммо саналади. Шунга кўра ёшлар иш жойини тез-тез ўзгартиради (30 ёшгача ўртача 4 марта). Ёш оилаларнинг даромадида ота-оналарнинг моддий ёрдами сезиларли аҳамият касб этади. Бундай ота-онага иқтисодий қарамлик турлича давом этади.

Кўпгина ёш жуфтлар дарҳол биринчи фарзанд кўрадилар. Бола туғилиши билан ёш оила турмуш тарзи кескин ўзгаради: энди учовлон фақат отанинг маошига яшаши керак бўлади. Уй ҳўжалиги ва бола тарбиясига кетадиган вақт сезиларли ошади. Болага зарур нарсаларнинг нархи ҳам кўтарилиб туради. Бу давр умр йўлдошлари учун руҳий жиҳатдан ҳам оғирлашади: энди янги вазифани ўташлари керак бўлади, бунга эса улар ҳеч қандай тайёргарлик кўрмаган бўлишади. Шунинг учун бу даврда ажрашиб кетиш фоизи ҳам юқориқоқдир.

Ж

ЖАМҒАРИБ БОРИЛАДИГАН ПЕНСИЯ ТАЪМИНОТИ БЎЙИЧА ДАВЛАТ КАФОЛАТЛАРИ — Давлат жамғариб бориладиган пенсия тизимида иштирок этувчи фуқароларга шахсий жамғариб бориладиган пенсия ҳисоб варақларида жамғарилган маблағлари сақланиши ҳамда туланишини кафолатлайди (ЎзР “Фуқароларнинг жамғариб бориладиган пенсия таъминоти” қонуни 3-модда. 02.12.2004 й.).

ЖАМҒАРИБ БОРИЛАДИГАН ПЕНСИЯ ТАЪМИНОТИ ОЛИШ ҲУҚУҚИ — Ўзбекистон Республикаси фуқарола-

ри, шунингдек, Ўзбекистон Республикаси ҳудудида доимий яшовчи чет эл фуқаролари ва фуқаролиги бўлмаган шахслар жамғариб бориладиган пенсия таъминоти олиш ҳуқуқига эга.

ЖАМҒАРИБ БОРИЛАДИГАН ПЕНСИЯ ТИЗИМИДА ИШТИРОК ЭТИШ — иш берувчиларнинг, шунингдек, меҳнат фаолиятини меҳнат шартномаси асосида амалга оширувчи фуқароларнинг жамғариб бориладиган пенсия тизимида иштирок этиши, агар қонун ҳужжатларида бошқача қоидалар назарда тутилмаган бўлса, мажбурийдир.

Якка тартибдаги тадбиркорлар, юридик шахс ташкил этмаган ҳолдаги деҳқон ҳўжаликларининг аъзолари, шунингдек, бошқа фуқаролар жамғариб бориладиган пенсия тизимида ихтиёрийлик асосида иштирок этадилар.

ЖАРОҲАТ ТАСНИФИ — бир хил шароитларда ишлаётган кишиларда, ўхшаш вазиятларда шикастланишнинг муайян мажмуи. Келиб чиқишига кўра қуйидаги турларга бўлинади.

I. Ишлаб чиқаришдаги, саноатдаги, қишлоқ ҳўжалигидаги.

II. Ишлаб чиқариш билан боғлиқ бўлмаган жароҳат: оиладаги, спортдаги жароҳат;

III. Транспорт билан боғлиқ жароҳат; автойўлдаги, темирйўлдаги (релсдаги), сувдаги, ҳаводаги.

IV. Ҳарбий жароҳат: жанговар ҳаракатлар чоғидаги, жанговар бўлмаган вазиятларда.

Жароҳатлар барча турини ташкиллаштирилган асосда тўғри ҳисобга олиш уларни юзага келтирувчи шароит, вазиятларни ўрганиш омилларини таҳлил қилишга имкон беради, бу улар такрорланишининг олдини олишни таъминлайди. Жароҳат юзага келишининг асосий сабаблари ижтимоий ҳуққатвор меъёрларининг турлича бузилишидир, аввало алко-голдан маст бўлишлик, касбий малаканинг пастлиги, эҳтиётсизлик, интизомсизлик, хавфсизлик қоидалари ва йўриқларининг бузилиши, меҳнат ва турмушни етарлича ташкиллаштирмаслик.

ЖАМҒАРИБ БОРИЛАДИГАН ПЕНСИЯ ТИЗИМИ МАБЛАҒЛАРИНИ ШАКЛЛАНТИРИШ — жамғариб бориладиган пенсия тизими маблағлари Халқ банкида шахсий жамғариб бориладиган пенсия ҳисоб варақларида маблағларни жамлаш йўли билан шакллантирилади.

Шахсий жамғариб бориладиган пенсия пенсия ҳисоб варақларида маблағларни шакллантириш манбалари қуйидагилардан иборат:

- жамғариб бориладиган мажбурий пенсия бадаллари;
- жамғариб бориладиган ихтиёрий пенсия бадаллари;
- шахсий жамғариб бориладиган пенсия ҳисоб варақлари маблағларига ҳисоблаб чиқарилган фоизлар;
- қонун ҳужжатларига зид булмаган бошқа маблағлар.

ЖАМҒАРИБ БОРИЛАДИГАН ПЕНСИЯ ТИЗИМИ МАБЛАҒЛАРИДАН ФОЙДАЛАНИШ — жамғариб бориладиган пенсия тизими маблағларидан жамғариб бориладиган пенсия тўловлари тўлаш учун фойдаланилади.

Жамғариб бориладиган пенсия тизими маблағларидан жамғариб бориладиган пенсия тизими билан боғлиқ булмаган мажбуриятларини бажариш учун фойдаланиш мумкин эмас.

Халқ банки жамғариб бориладиган пенсия тизими маблағларининг алоҳида ҳисобини юритади.

Жамғариб бориладиган пенсия тизими маблағларидан инвестиция ва кредит ресурслари сифатида фойдаланиш Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги билан келишилган ҳолда Халқ банки томонидан амалга оширилади.

Жамғариб бориладиган пенсия тизими маблағларини молиявий воситаларга жойлаштириш тартиби Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ва Ўзбекистон Республикаси Марказий банки томонидан белгиланади.

ЖАМҒАРИБ БОРИЛАДИГАН ПЕНСИЯ ТИЗИМИ МАБЛАҒЛАРИНИ СОЛИҚ ТОРТИШДАН ОЗОД ҚИЛИШ — жамғариб бориладиган мажбурий пенсия бадалларидан, шахсий жамғариб бориладиган пенсия ҳисоб варақларидаги маблағларга ҳисоблаб чиқарилган фоизлардан ҳамда бун-

дай маблағлардан фойдаланишдан фуқаролар ва Халқ банки оладиган бошқа даромадлардан, жамғариб бориладиган пенсия тўловларидан, шунингдек, жамғариб бориладиган пенсия тизими маблағлари айланмасидан солиқлар ва бошқа мажбурий тўловлар олинмайди.

ЖАРОҲАТЛАНГАНДАН КЕЙИНГИ КАЙФИЯТ (жароҳатлангандан кейинги синдром) — кўпгина кишиларда улар руҳий имкониятларидан ошиб кетган вазиятлар (ҳалокатлар, жанговар ҳаракатлар, яқин кишиларни йўқотиш ва б.)да бошланадиган эмоционал ва ҳулқ-атворий ҳолат. Шикастловчи ҳодисадан сўнг инсон ҳолати қуйидаги босқичлардан ўтади: эмоционал шок (жазава) ва ундан кейинги эмоциянинг тўпорилашиши, инсон ҳаракат қилишга қобиллиги (вайронгарчиликларни бартараф қилиш, курашиш, тиклаш ишларида қатнашишга лаёқатлилиқ); кўтаринки кайфият босқичи, бу таҳдид солаётган хавфдан қутулиш билан боғлиқ бўлади; яширин шикастланиш босқичи, бунда шикастловчи ҳодиса эсдан чиқарилган бўлади, яъни инсон уни эсламасликка ҳаракат қилади. Лекин бирмунча вақт ўтиб (баъзан бир йил — бир ярим йил) кейинги босқич бошланади: узоқ давом этган тушкунлик ҳолати, ўзи-ўзи билан бўлиб қолишлик (биқиқлик), мулоқотдаги қийинчилик, уйқунинг бузилиши.

Жанговар ҳаракатларда қатнашган шахслардаги шикастлангандан кейинги синдром ўзиға хос бўлиб, «жанговар рефлекслар»да намоён бўлади: асоссиз хушёрлик (атрофда юз бераётган ҳодисаларга нисбатан), арзимас хавфга (ҳақиқий ёки тасаввурдаги) ҳам кескин муносабат билдириш, эмоциянинг тўпорилашгани (кишилар билан яқиндан муносабат ўрнатишга лаёқатсизлик).

Ж.к.к.даги шахсни қўллаб-қувватлаш учун шикастловчи вазиятга эмоционал муносабат кўрсатиш учун шароит яратиш талаб этилади (ҳодисалар ҳақидаги унинг ҳикояларига диққат билан қулоқ солиш, ўтмаслашиб қолган ҳиссиётларини уйғотиш, ўз ҳиссиётларини қайта тиклаш ва тақдирга тан бериши керак). Кейинги анча узоқ давом этадиган даво-

лаш босқичи бўлиб, бузилганлар ўрнига ҳаёт билан инсоннинг янги мазмуний алоқасини яратиш, унинг ўзидаги назорат қилиб бўлмайдиган муносабатларни англатиш ва ҳаётий вазиятларда мақбул қарорга келишни ўргатиш ҳисобланади. Хира шаклдаги Ж.к.к. қочоқларда, мигрантларда; ишдан ажраган шахсларда, оиласи бузилганда, шунингдек, даволаб бўлмайдиган касалликка чалинганда намоён бўлиши мумкин.

ЖАРОҲАТЛАР — аҳолининг муайян гуруҳида чекланган вақт мобайнида юзага келадиган шикастланишлар мажмуи. Жароҳат тўқима ёки муча (орган) анатомик яхлитлигининг бузилиши. Бунда атроф-муҳит турли омиллари таъсирида улар функцияси издан чиқади (механик, термик, кимёвий, нур ва б.). Халқаро статистика касалликлар, жароҳатлар ва ўлим сабаблари таснифи 17 синф жароҳатларни ўз ичига олади. Жароҳатларни қуйидагича тартибда тақсимлаш мумкин: маиший, ишлаб чиқариш билан боғлиқ, йўл-транспорт ҳодисаси билан боғлиқ, куча жароҳати, қишлоқ хўжалик соҳаси билан боғлиқ, спортдаги жароҳат ва бошқа хиллари.

Ж.нинг олдини олишни самарали ташкиллаштириш учун ҳар бир ҳолатда унинг сабабларини тизимлаштириш керак. Ж.ни ёш, малака, ходимнинг интизомлилиги, унинг хавфсизлик қоидалари ва гигиена меъёрларига амал қилиш, шунингдек, айрим ижтимоий омиллар таъсирига боғлиқ ҳолда белгилаш мумкин.

60 % ҳолатда жароҳат юзага келиши алкоғолдан мастлик билан боғлиқ. Маиший Ж. эса ишлаб чиқариш билан боғлиқ бўлмаган барча Ж.ларнинг ярмидан кўпроғини ташкил қилади. Унинг асосий сабаблари рўзғорнинг етарлича қулайликларга эга эмаслиги, уй-рўзғор техникасидан фойдаланиш қоидаларига риоя қилмаслик ёки уларнинг носозлиги, алкоғолни истеъмол қилиш ҳисобланади. Маиший Ж.нинг ошишида рўзғорнинг техника воситалари билан жиҳозланишининг ўсиши сабаб бўлмоқда. Кўпинча бундай ўсиш аҳолининг техникавий маълумоти ўсишини орқада қолди-

ради, бу шундай воситалардан фойдаланиш учун тегишли йўриқномаларнинг кенг оммага тушунарли бўлишини талаб этади. Булар орасида ҳовлиларнинг, йўлакларнинг, кўчаларнинг ободонлаштирилмаганлиги, тартибга солинмаганлиги, жисмоний тарбия ва меҳнат дарсини ташкиллаштиришда камчиликларнинг мавжудлиги, болалар бўш вақти яхши уюштирилмаганлиги ва б. алоҳида ўрин тутadi. Бироқ асосий сабаб — болалар ўртасида тарбия ишининг қоникарсизлиги. Ж. оқибати вақтинча ёки доимий меҳнатга қобилиятни йўқотишга ёки ўлимга олиб келиши мумкин. Жароҳатланган беморларга тиббий ёрдам кўрсатиш ва уни такомиллаштириш бир-бири билан боғлиқ уч босқични ўз ичига олади: биринчи ёрдам ҳодиса юз берган жойда кўрсатилади, иккинчиси беморни даволаш муассасасига олиб бориш вақтида кўрсатилади ва учинчи тиббий ёрдам даволаш муассасасида кўрсатилади. Жароҳатланишнинг оқибати ўзига-ўзи ва ўзаро ёрдамни ҳам ҳисоблаганда кўрсатилган ёрдамнинг сифати ва ўз вақтидалигига боғлиқдир. Бу аҳолига биринчи ёрдам кўрсатиш усуллари, айниқса милиция, ДАН ходимларига, автоулов ҳайдовчиларига, қишлоқ хўжалик механизаторларига ўргатишни тақозо этади. Бундай вақтда амбулатория ёрдами “тез ёрдам”, жароҳат пункти жамоаси томонидан кўрсатилади; стационар ёрдам эса махсус жароҳатлар бўлимида кўрсатилади ва бу ўз ичига қайта тиклаш тадбирлари мажмуини олади.

Ж. олдини олиш тиббий-маорифий ишларга алоҳида ўрин ажратилади, бунда барча манфаатдор соҳа хизматчилари иштирок этади.

ЖИНОЯТ — қонунда кўзда тутилган жамият учун хавфли ҳолат (ҳаракат ёки ҳаракатсизлик кўринишидаги), у ижтимоий тузум, мамлакат сиёсий ва иқтисодий тизими, фуқаролар мулки, ҳуқуқи ва эркинлиги, ҳуқуқ тартиботга таҳдид солади. Ж. издан чиққан ҳулқ-атвор, ҳуқуқбузарликнинг энг хавфли тури. Бошқа ҳуқуқбузарликлардан (фуқаровий-ҳуқуқий, маъмурий-ҳуқуқий ва б.дан) жамиятга хавфлилиги (ватанга хоинлик ёки қотиллик фақат жиноий-ҳуқуқий

мақомда бўлиши мумкин) ёки унинг даражаси (маъмурий ва жиноий жазоланадиган безорилик, браконьерлик ва ҳ.).

Ҳар қандай Ж.нинг муҳим белгиси (унинг моддий белгиси деб ҳам аталади) жамиятга хавфлилиги ҳисобланади, яъни жамият, давлат ва айрим фуқаролар манфаатлари учун зарарлилигида кўринади. Бу вазиятни, яъни у ёки бу хатти-ҳаракатга хос жиҳатни қайд этмай туриб, фуқарони жиноий-ҳуқуқий тартибда таъқиб этиш мумкин эмас. Ж. тавсифи (сифат жиҳати) ва жамиятга хавфлилики даражаси (миқдорий тавсифи) бўйича бир-биридан фарқланади.

Ҳар қандай жиноятнинг расмий белгиси ғайри ҳуқуқийлик, яъни олдиндан ман этилганлик, мазкур тур хатти-ҳаракат жиноят қонунида кўзда тутилганлигидир.

У ёки бу ҳаракатни Ж. деб тан олиш учун яна битта белги — айбдорлик талаб этилади, яъни шахснинг ўз хатти-ҳаракатига ва унинг эҳтимоли бўлган оқибатларига субъектив психологик муносабатни, албатта, ҳисобга олиш керак бўлади. Обьектив лаёқатли деб номланган айбсиз масъулият, ғайриахлоқий ва жиноий қатағон мақсадига эришиши мумкин эмас. Кишининг ўз жиноий хатти-ҳаракатига айбдорлик муносабати фикр шаклини олиши мумкин (ўз хатти-ҳаракатининг ижтимоий хавфлилигини англаш, унинг натижасини олдиндан кўра билиш, уларни хоҳлаганлик ёки йўл қўйилганлиги) ёки эҳтиётсизлик (ўз хатти-ҳаракати хавфли оқибатларини олдиндан кўра билиш, лекин уни бартараф этишга енгилтаклик билан ўзини ишонтириш ёки ўз хатти-ҳаракатини ва уларнинг оқибатини диққат ва масъулият билан баҳолаш мумкин ва мажбурийлиги мавжуд бўлганда, бундай олдиндан кўра билишнинг йўқлиги).

Ж., одатда айбдор шахс учун суд ҳукми бўйича жазоланиш мажбуриятини юклайди. Бироқ Ж. ва жазонинг қўшилганлиги мутлоқ эмас. Барча мамлакатлардаги мавжуд қонунчиликда жиноий жавобгарликдан ёхуд жазони аниқ уташдан озод қилиш мумкинлиги кўзда тутилган (ҳукм ижросини кечиктириш, шартли ҳукм қилиш). Шунинг учун хатти-ҳаракатларнинг жазога лойиқлиги барча Ж.лар учун мажбурий атрибут сифатида баҳоланмайди, фақат жиноий-

ҳуқуқий таъқиб хавфи ва жазонинг белгиланиши сифатида ҳам баҳоланади.

Мажбуриятни индивидуаллаштириш мақсадида ижтимоий хавфлилиги бўйича таснифланади: алоҳида оғир; катта ижтимоий хавф туғдирмайдиган; кам аҳамиятли; ўртача оғир. Ж.ни таснифлаш, агар Ж. ишга туширилишига турли ҳуқуқий оқибатлар рўйхатини белгилаш ва бу у ёки бу тасниф гуруҳига мувофиқ келса қонунда амалий мантиққа эга.

3

ЗАРАР ЕТКАЗИШ — юридик факт, зарар келтирувчига жабрланган талабини қондириш мақсадида юкланадиган тегишли мажбуриятнинг юзага келиш асоси. З.е. оқибатида мажбуриятнинг юзага келиши — келишилмаган (нозик) мажбуриятнинг юридик шакли, фуқаролик ҳуқуқи меъёрида кўзда тутилади. Қуйидаги вазиятларда зарарни қоплаш бўйича мажбурият кучга киради: 1) фуқаронинг соғлиғи, ҳаёти, мулкига ёки ташкилот мулкига етказилган аниқ зарар мавжудлиги; 2) зарар келтирувчининг гайриҳуқуқий ҳаракати (ҳаракатсизлиги), яъни унинг белгиланган ҳуқуқий талабларни (меъёр, қоидаларни) бузганлиги; 3) зарар келтирувчининг гайриҳуқуқий ҳаракати ва юзага келган зарар ўртасидаги сабабий боғлиқлик; кўрсатилган ҳаракат — сабаб, зарар эса — амалга оширилганнинг оқибати; 4) зарар келтирувчининг айби (ният шаклида ёки эҳтиётсизлик). Фақат юқорида айтилган барча шартлар мавжуд бўлсагина зарар келтирувчини жавобгарликка тортиш мумкин бўлади. Агар зарар фуқаролар ёки атрофдагилар учун юқори даражадаги хавф билан боғлиқ фаолиятни амалга оширувчи ташкилотлар (саноат, қурилиш, транспорт ташкилотлари ва б.) томонидан етказилса улар зарарни қоплашга мажбурдирлар. Агар З.е. ходимларга, улар ўз меҳнат вазифасини бажаришида юзага келган бўлса, зарар етказувчилар меҳнат муносабатида бўлган ташкилот зарарни қоплаши лозим. Давлат ва жамият ташкилотларининг гайриқонуний ҳаракат-

лари фуқарога зарар етказган бўлса, зарар умумий асосларда қопланади. Шунингдек, лавозимдор шахс маъмурий бошқариш соҳасида ўз хизмат вазифасини бажараётганда ҳам етказилган зарар умумий асосларда қопланади. Фуқарога нотўғри ҳукм қилиш, нотўғри жиноий жавобгарликка жалб қилиш, олдини олиш мақсадида назорат қилиш учун қамоққа олиш билан етказилган зарар, шунингдек, маъмурий жазони ноқонуний қўллаш (қамоқ ёки ахлоқ тузатиш ишлари) давлат томонидан тўлиғича иқдор қилиш, идораси лавозимдор шахснинг, олдиндан тергов ҳаракатининг зарари, прокуратура айбидан қатъи назар, давлат томонидан қопланади.

ЗАРДОБЛАШ — юқумли касалликларга қарши фаол иммунитет ҳосил қилиш усули. Қадим-қадимдан шундай қилиб келинган. Режа бўйича ёки эпидемия кўрсаткичлари бўйича 3. ўтказиш тиббий-эпидемиологик хизмат ва соғлиқни сақлаш идораларининг буйруқ ва йўриқномалари асосида белгиланади. Режа бўйича эмлаш ичтерлама, безгак, бўғма, сувчечак, қизамиқ, сил, полиомелитга қарши ўтказилади. Эпидемия кўрсаткичлар бўйича эмлаш юқумли касалликлар тарқалиш имкони юзага келганда ўтказилади. 3. олдидан эмланувчилар организми қаршилиқ кўрсата олишини, соғлигини баҳолаш, айниқса болаларнинг аҳволини билиш учун тиббий текширув ўтказилади. Ҳар бир зардобга нисбатан унга организмлар кўрсаткичи, қаршилиқ кўрсатиши (доимий, вақтинчалик) белгиланган. Шунга мувофиқ ҳар бир бола учун эмлаш жадвали тузилади. Тиббиёт ходимлари, ота-оналар эмлаш ўз вақтида ва сифатли ўтказилиши учун жавобгардирлар. Эмлаш ўтказилишига бўлган тиббий-гигиеник талаблар тасдиқланган. 3. зардоб тери остига, тери ичига, тери устига юборилади, бурун ичига, айроген ва аралаш усулларда амалга оширилади. 3.да зардоб юборилган қисмда ва умумий акс таъсир ҳамда оғирлашиш юз бериши мумкин, бу киши ривожланиш картаси, амбулатория картасида индивидуал қайд этилади ва баҳоланади.

ЗАРДУШТИЙЛИК — зароастризм — мил. ав. VII—VI ас-
рларда вужудга келган дин. Асосчиси — Зардушт. Сўнгги
тадқиқот хулосаларига қараганда, Марказий Осиё, хусусан,
Хоразм 3. ватани бўлган. Марказий Осиё, Эрон, Афғонис-
тон, Озарбойжон ҳамда Яқин ва Ўрта Шарқнинг бир неча
мамлакатларида тарқалган.

3. таълимоти унинг муқаддас китоби — Авестода баён
этилган. 3. таълимоти дунёдаги ҳамма тартиблар яхшилик ва
ёмонлик, ёруғлик ва қоронғулик, ҳаёт ва ўлим ўртасидаги
курашга боғлиқ, деб тушунтиради. Оламдаги ҳамма яхши-
ликларни Аҳурамазда, ёмонликларни Анхрамайну ифода-
лайди. Анхрамайну Аҳурамаздага қарши курашади, лекин
уни енгишга ожизлик қилади. Бу кураш абадий давом этади.
Яхшилик билан ёмонлик ўртасидаги кураш оламдаги жара-
ёнлар мазмунини ташкил этади. Одам бу курашда танлаш
эркинлигига эга бўлган, ўз фаоллиги билан дунёда адолат
тантанасига таъсир эта оладиган шахсдир.

3.нинг ахлоқий таълимоти «эзгу фикр», «эзгу сўз» ва «эзгу
амал»дан иборат муқаддас учлик (ахлоқий учлик)да ўз ифо-
дасини топган. 3. талабига кўра, ҳар бир инсон Тангрининг
яккаю ягоналигини эътироф этиши, хоҳ эркак, хоҳ аёл
бўлсин, илм урганиши, турли касбларни эгаллаши, чорва-
чилик, деҳқончилик, боғдорчилик билан шуғулланиши,
ариқ қазиши, ер очиши лозим. Энг асосийси — инсонлар-
ни тенгликка, ҳамжиҳатликка, бир-бирига яхшилик қилиш-
га, ер юзида тинч-тотув ҳаётни таъминлаш учун курашга
чорлаган, унда маърифат зулматга, адолат зулмга қарши
қўйилган. 3.да ҳар бир инсон бутун кучини ўзини камолотга
етказиш йўлига сарф этмоғи лозим.

3. аршакийлар ва сосонийлар подшоҳлиги даврида ҳукм-
рон динга айланган. III—XIII аср давомида ажам мамлакат-
ларида асосий дин бўлиб келган. Араблар VII аср ўрталари
— VIII аср бошларида Эрон ва Марказий Осиёни босиб
олгандан кейин Ислом дини ҳукмрон динга айланган. Зар-
душтийлар Ҳиндистон ва Эронда ҳозир ҳам мавжуд. Эрон-
нинг Язд ва Гилон вилоятларида уларнинг сони 100 минг-
дан, Ҳиндистоннинг Маҳараштра, Гужарот штатларида 115
мингдан зиёдни ташкил қилади.

ЗУД ҰЛИМ — гүё соғломдек инсоннинг ҳеч қандай таъсирсиз, кутилмаганда юз берган ўлими. Яширин кечган касаллик туфайли содир бўлади. Катталар орасидаги З.ў.га кўпинча юрак-қон томирдаги касаллик атеросклероз, айниса вена қон томирларидаги, бу инфаркта ёки гипертоник касалликка олиб келади, оқибатида мияга тўсатдан қон қуйилади ёки шунга ўхшаш ҳол юз бериши сабаб бўлади. Болаларда З.ў.га кўпинча нафас органларидаги касаллик сабаб бўлади. З.ў. юз беришига қуйидаги омиллар олиб келади: жисмоний зўриқиш; алкогольдан маст бўлиш, руҳий шикастланиш. Яқинлашган соатлари мобайнида клиник аломатлар намоён бўла бошлайдиган З.ў.дан фарқли ўлароқ, тўсатдан ўлиш бир неча сония ёки дақиқада юз беради. Бундай ўлим автомобил транспортини бошқараётганда, спорт билан шуғулланаётганда кузатилади. З.ў. ва тўсатдан ўлиш атрофдагиларда таъсир остида бўлгандек шубҳа уйғотади (масалан, заҳарлаш ёки электрдан шикастланиш, вазиятга кўра) ва шунинг учун суд-тиббиёт экспертизаси объекти ҳисобланади. Бунда ўлим сабабларидан ташқари ўлимнинг зудлиги ҳам аниқланади, бу қалтис ўлимнинг морфологик белгиларини исботлайди. З.ў. сабабини ўрганиш касалликлар ташхисини ва аҳолига диспансер хизмати кўрсатишни яхшилашга олиб келади.

ЗАҲАРЛАНИШ — заҳар таъсири натижасида соғлиқнинг ўзгариши ёки ўлим юз бериши. Давомийлиги бўйича З. кучли, кучлироқ ва сурункалига ажралади. Келиб чиқишига кўра қуйидагича тавсифланади: I. Маиший, рўзғорда заҳарли ва кучли таъсир этувчи-моддаларни (сирка кислота, заҳарли химикатлар ва б.)ни нотўғри қўллаш натижасида юзага келади. Рўзғор кимёвий воситалари ва дори-дармонларни эҳтиётсиз сақланиши билан боғлиқ болаларнинг тасодифий заҳарланиши алоҳида ўрин тутади. Шу гуруҳга алкогольдан, наркотик ва токсикоманиядан З. ҳам киради. II. Дори-дармондан З. дори воситаларини нотўғри қўллаш, дозасини ошириб юбориш ёки наркотик ва кучли таъсир этувчи моддаларни истеъмол қилиш оқибатида юз беради. Буларни сотиш, тайёр-

лаш, бериш, ҳисобга олиш ва сақлаш, соғлиқни сақлаш ҳақидаги қонунда белгилаб қўйилган, уни бузиш эса жиноий жавобгарликка олиб келади. III. Озиқ-овқатдан З. — сифатсиз озиқ-овқат маҳсулотларини истеъмол қилиш туфайли юз беради. Улар қуйдагиларга бўлинади:

1) ҳақиқий озиқ-овқатдан З., булар ўсимлик ва жониворлардан олинадиган маҳсулотлардан тайёрланган бўлади;

2) озиқ-овқат токсикоинфекцияси ва бактерия интоксикацияси, бунга микроблар (салмонеллез, ичак таёқчаси ва б.) бўлган овқатни ва бактерия токсини (ботулиник, стафилокок ва ҳ.) бўлган маҳсулотларни истеъмол қилиш сабаб бўлади;

3) озиқ-овқат микотоксикозлари, ейиш мумкин бўлмаган замбуруғларни ёки замбуруғлар билан зарарланган маҳсулотларни истеъмол қилиш натижасида содир бўлади.

Кўпгина З. бахтсиз ҳодиса туфайли юз беради, камдан-кам ҳолларда ўзини-ўзи ўлдириш ва бошқани ўлдириш содир бўлади. З.ни тадқиқ этиш суд-кимё, баъзан бактериологик, ботаник, фармакологик текширишлардан фойдаланиб суд-тиббиёт экспертизасини, албатта, ўтказишни талаб қилади.

ЗАҲАРЛАР ТАСНИФИ — патофизиологик таъсирга асосланган организмда улар киритилганида юз берган ўзгаришлар натижасида юзага чиқиш механизмига боғлиқ тарзда заҳарлар (кам дозаларда организмга четдан киритилганда муайян шароитларда соғлиқнинг ишдан чиқишига ёки ўлимга олиб келувчи моддалар) тақсимооти. Қуйидаги турлари мавжуд: 1) кучли заҳарлар, булар теккан жойига дарҳол таъсир этади, терига тушиши биланоқ сезилади. У қичиштирувчи, куйдирувчи ва ҳ. бўлиши мумкин. Кучли кислота-лар ва ишқорлар, ўсимликларга хос газлар ва баъзи моддалар; 2) токсик самараси улар сўрилгандан кейин намоён бўладиган заҳарлар. Булар гуруҳи кўп ва қуйидагиларга аж-ралади: а) емирувчи заҳарлар, булар ички аъзоларда сези-ларли морфологик ўзгаришларни юзага келтиради (симоб, маргимуш, фосфор ва б.);

б) қонни заҳарловчилар, қонда биокимёвий ўзгаришларга олиб келувчи (углерод оксиди, бертолет тузи ва ҳ.); в) функционал заҳарлар, булар тана ёки тўқималарда дағал морфологик бузилишларсиз функционал ўзгаришларга олиб келади.

Гигиеник патохимёвий ва бошқа белгилар бўйича таснифланадиган заҳарлар ҳам мавжуд. Заҳарлар табиий ва сунъий бўлади. Табиийларига ўсимликлар заҳарлари киради, уларда кучли таъсир этувчи алкалоидлар мавжуд, жонивор заҳарлари (илонлар, арилар ва ҳ.); оғир металллар бирикмаси (симоб, маргимуш ва б.), бактериал токсинлар (ботулизм). Ҳозирги вақтда ишлаб чиқариш саноати соҳасида тайёрланадиган моддалардан заҳарланиш кенг тарқалди. Булар турли дорилар, маиший кимё воситалари, саноатда ва қишлоқ хўжалигида қўлланадиган заҳарли химикатлар. Заҳарли моддалар ва улар туфайли юзага келадиган заҳарланишлар ҳақидаги фан токсикология деб аталади.

И

ИДЕНТИФИКАЦИЯЛАШ (лот. — ўхшатиш, айнийлаштириш) — бир неча ўзига хос маъноларга эга: 1) психологияда идроклаш жараёнлари — таниш, қайсидир объектга ўхшашликни аниқлаш; 2) руҳий таҳлилда — жараён, бунинг натижасида индивид шуурсиз ёки қисман шуурсиз, соционал алоқалар туфайли ўзини агар у киши бўлганда қандай тутиш лозим бўлса шундай тутати (ёки ўзини етакчи деб тасаввур қилади); 3) ижтимоий психологияда ўзини бошқа киши билан тенг қўйиш, субъектнинг объект билан у ёки бу даражада тенглигини бевосита бошдан кечириш; мулоқотнинг ижтимоий-психологик ҳодисаси, ривожланиш даражасининг мезони, кичик гуруҳларнинг барқарорлиги. И.да объектни кузатиш ва субъект унга тақлид қилиши воситасида объект хулқ-атвори ташқи шаклларини, бошқа шахснинг фикрлаши, ҳис этиши ва хатти-ҳаракатини кўчириб олади. И. жараёнида иккинчининг қадриятлари, меъёр-

лари идеаллари, ўрни ва ахлоқий сифатлари ўзлаштирила-ди. И. деганда субъектнинг бошқа кишини ўзининг давоми сифатида кўриши, тасаввур этиши, унга ўз хислатларини, сезгиларини, хоҳишларини тақашаи, шунингдек, субъект-нинг ўзини бошқанинг ўрнига қўйиш йўсинлари тушуни-лади, бу мазкур шахснинг ҳолати тарзида намоён бўлади ва унинг шахсий фикрларини ўзлаштиришга олиб келади. И.нинг бу тури ўзаро тушунишлик жараёнини таъминлай-ди ва тегишли хатти-ҳаракатни юзага чиқаради. И.нинг уч шакли мавжуд: 1) аниқ шахс (масалан, ёшлик чоғида ки-ноюлдуз) билан ўзини эмоционал ўхшатишлик, бу ижти-моий кўникмаларни ўзлаштиришда нисбатан оз самарага эга, чунки И. объект хулқ-атворини кўчириб олиши фаоли-ят ташқи белгиларини ўзлаштиришга қўмаклашади холос, ижтимоий кўникмаларни эгаллаш бунда истиснодир; 2) индивидга хулқ-атворнинг муҳим стереотипларини, асосий маданий талабларни ўзлаштиришга имкон берувчи муайян ижтимоий (ёш, миллий, жинсий, ва ҳ.) гуруҳга ўзини та-аллуқли деб билиш; 3) ўзини муайян ижтимоий гуруҳ, жа-моа, кичик гуруҳга унга алоқадорлик туйғусини ҳис этган ҳолда тааллуқли деб ҳисоблаш, бу гуруҳ аъзолари амалга оширадиган ижтимоий хатти-ҳаракатларни фаол ўзлашти-ришга, гуруҳ меъёрлари ва қадриятларини қабул қилишга ёрдам беради. Лекин бундай ўзлаштириш ҳар доим ҳам аниқ ва самарали бўлавермайди. Шаклланган меъёрлар ва қадри-ятларга эга гуруҳда биргаликдаги аниқ фаолиятга асослан-ган И. гуруҳ билан И.нинг энг самарали меъёри ҳисобланади.

ИЖТИМОЙ АДОЛАТ — инсонни қуршаб олган унинг ижтимоий, моддий ва маънавий яшаш, шаклланиш ва фа-олият шарт-шароитлари. Кенг маънода ижтимоий макро-муҳит И.м. ижтимоий-иқтисодий тизимни яхлит — ишлаб чиқариш кучлари, ижтимоий муносабатлар ва институтлар мажмуини, ижтимоий онгни, муайян жамият маданияти-ни қамраб олади. И.м. тор маънода (микромуҳит) умуман ижтимоий муҳит унсури сифатида инсонни бевосита қур-шаб олганларни — оила, меҳнат, таълим ва б. жамоани.

референт гуруҳларни, манфаатлар бўйича бирлашмаларни ўз ичига олади. И.м. индивидга шаклланиш ва ривожланиш учун шароит таклиф қилади. Қуйидагилар ана шундай шароит ҳисобланади: таълим олиш, қадриятларни, меъёрларни, кўрсатмаларни, ахлоқ намуналарини ўзлаштириш, булар ўз навбатида муайян жамиятга ижтимоий умумлашмага, гуруҳга хос бўлади. Шу билан бир вақтда инсоннинг ижодий фаоллиги остида булар ўзгаради, қайта шаклланади ва бу жараёнда инсоннинг ўзи ҳам ўзгаради. Гуруҳлар ўртасидаги ўзаро муносабатлар тавсифи кўринишининг ўзгариши И.м. ўзгаришига сабаб бўлади.

ИЖТИМОЙ ХОДИМ — давлат билан шахс орасидаги воситачи. У ўз фуқароларини ҳимоя қилишга даъват этилган, бироқ ҳамиша ҳам бу вазифасини тўлиқ бажаравермайдиган давлат билан унинг фуқароси орасида барча ижтимоий вазифалар амалга оширилишида воситачи функциясини ўтайди. И.х ҳар бир индивид ўзини-ўзи ҳимоя этилиши учун унга ҳуқуқий, психологик, тиббий, иқтисодий ва б. шароитларни яратишга кўмаклашади.

ИЖТИМОЙ АХБОРОТ — билимлар, маълумотлар хабарлар ва эшиттиришлар мажмуи. Булар жамиятда шаклланади, пайдо бўлади ва индивидлар, гуруҳлар, ташкилотлар, турли ижтимоий институтлар томонидан ижтимоий бирга ҳаракатланишни, ижтимоий муносабатларни тартибга солиш ва ишлаб чиқариш, миллий, ҳуқуқий, диний, сиёсий ва ижтимоий онгнинг бошқа шакллари билан жипс боғланган, жамиятни бошқариш ва маорифлаштириш учун фойдаланилади. И.а. шахсни тарбиялаш ва ривожлантиришнинг муҳим омили, у ижтимоий фикрни шакллантиришнинг асоси бўлиб хизмат қилиши мумкин. И.а.нинг зидди аксил ахборот. У орзудагининг ҳақиқат тарзида қабул қилиниши учун жамоатчилик фикрини чалғитишга махсус йўналтирилади. Ахборий жараён йўлидаги муҳим давр ёзувнинг кашф этилиши, китобларнинг мавжудлигидан иборатдир. Китоб қайта яратиш учун мўлжалланган семантик

ахборот шакли ҳисобланади. Гуттенберг босиш дастгоҳини кашф этиши, вақтли нашрларнинг пайдо бўлиши И.а. тарихидаги муҳим воқеалардир.

Ҳозирги вақтда оммавий ахборот воситалари фаолиятини уйғунлаштириш долзарб муаммога айланди. И.а.да иқтисодий, сиёсий, маънавий, шахслараро ахборотлар кичик тизими мавжуд. Қуйидагилар ахборий фаолият босқичлари ҳисобланади: ахборотни ишлаб чиқариш, узатиш, сақлаш, излаш ва тасарруф этиш. Мазкур фаолиятнинг муҳим омили ахборий маданият ҳисобланади. Ахборотнинг керагидан ортиқчалиги, етишмаслиги ва самаралилиги И.а.нинг муҳим жиҳатларини ташкил этади. Ахборот ижтимоий ўзгарувчан ва инвариантга ажралади. Ахборотнинг ижтимоий ўзгарувчанлиги деганда мафкуравий ақидаларнинг, миллий, сиёсий, иқтисодий ва б. муносабатларнинг намоён бўлиши, ижтимоий гуруҳ, жамоаларнинг эҳтиёжи, манфаати ва руҳий тавсифларининг акс эттирилиши тушунилади.

Қотиб қолган кайфиятлар, илмий билимлар аҳамиятини мутлақлаштиришнинг пайдо бўлиши, билимнинг ошган ҳажмини «ажойибот» тарзида қабул қилиш, тезкор ва ташкиллаштирилган қайта алоқанинг йўқлиги И.а.нинг салбий жиҳатлари ҳисобланади. Кенг қўламда, тарқоқ аудиторияга алоқанинг техникавий воситалари орқали таъсир қилиш ахборотдан фойдаланишда нисбатан эркинликни, уни истеъфода этишда танловни кўзда тутди. «Ахборот танқислиги» улкан миқдордаги қайта ишланмаган «хом» маълумотлар ва керакли ахборот миқдорининг етишмаслиги ўртасидаги номутоаносиблик билан боғлиқ.

ИЖТИМОЙ БОШҚАРИШ — жамиятнинг муайян сифат жиҳатларини тартибга солиш ва ривожлантириш учун унга муайян мақсадда таъсир этиш. Жамиятнинг тизимли табиати, меҳнатнинг ижтимоий хусусияти, ҳаёт фаолиятида кишиларнинг мулоқотда бўлиш зарурати, моддий ва маънавий фаолияти маҳсулотларни айирбошлаш жараёни билан боғлиқдир. Бошқаришнинг уч кичик тизими фарқланади:

1) жамият тузилишини белгиловчи муайян тизимда алоқалар ва муносабатларни ташкил қилиш (жамият учун меҳнатни тақсимлаш тури, кичик гуруҳлар учун шахслараро муносабатлар, шахс учун қадриятларга йўналиш тизимлари ва ҳ.);

2) муайян тизим фаолиятининг белгиланган тартибини сақлаш (ижтимоий назорат вазифаси, меъёрлар, ижтимоий намуналар, санкциялар унинг функционал унсурлари ҳисобланади);

3) муайян мақсадга эришиш дастурини амалга ошириш.

Бошқаришнинг универсал, йўналтирилган ва диффузияли турлари фарқланади. Мураккаб ижтимоий тизимда йўналтирилган бошқариш одатда иерархия асосида ташкиллаштирилган, чунки фақат бошқаришнинг йўналтирилган жараёнигина «буйруқ»ни етказишни таъминлашга қобилдир, шу билан бир вақтда диффузияли ва универсал каналлар бошқаришнинг симатик воситалари трансляцияси учун хизмат қилади. Саноатлашган жамиятда бошқаришнинг «кўп қаватли» тизими юзага келмоқда ва у қуйидаги даражаларни ўз ичига олади:

а) анъанавий шахсий муносабатлар (оила);

б) касбий ва маданий гуруҳлар;

в) корхона доирасида «менежерлик» амалий-самарали муносабатлар;

г) «бозорга оид» (рақобатли) тартибга солувчи бошқариш тизими;

д) жамият миқёсида қарор қабул қилиш (давлат ва унинг идоралари);

е) мафкуравий муносабатлар, уларга таъсир этиш, тарғибот ва оммавий коммуникация тизими орқали амалга оширилади.

ИЖТИМОЙ БУЗҒУНЧИЛИК — қ. Анамия.

ИЖТИМОЙ ГЕОГРАФИЯ — 1) кенг маънода: жамият географияси, у ҳудудий ривожланиш жараёнини, жамиятнинг ҳудудий ташкиллаштирилиши, яъни ҳудудий тузи-

лиш уйғунлиги — ишлаб чиқаришни тақсимлаш, ўзаро боғлиқ инфратузилмаларни жойлаштиришни ўрганади. Бу ўзаро боғлиқлик бевосита, шунингдек, ижтимоий ишлаб чиқариш мақсадларини тўғрилаш тузилмалари орқали юз беради;

2) тор маънода: ижтимоий география, жамиятни ҳудудий ташкиллаштиришнинг бевосита таркибий қисмларини ўрганади. Ижтимоий-иқтисодий географиядан фарқли ўлароқ, бу фақат ишлаб чиқариш, иқтисодгина эмас, балки, турмуш тарзининг географияси ҳам бўлиб қолади. И.г. ҳудудий, ижтимоий ишлаб чиқариш, техник тизимлар (мажмуалар), ишлаб чиқариш ва транспорт алоқалари умумийлиги, аҳоли истиқомат жойлари тизими бирлиги ва демографик алоқаларни ўрганади; социал инфратузилмалар тизими бирлигини; табиатдан фойдаланиш умумийлиги ва атроф-муҳит муҳофазасини; ахборот тизими бирлигини; тизимнинг автоном объектларининг умумийлиги ва бошқарувни марказлаштиришни, бир сўз билан айтганда, ишлаб чиқариш, табиий ресурслар, социал инфратузилмаларни тадқиқ этади.

И.г. амалий фаолияти соҳасида энг муҳим масала бўлиб шаклланган ва юзага келаётган ҳудудий тузилмаларни, муайян минтақавий сиёсатни башоратлаш ва ўтказишни самаралаштириш ҳисобланади. У илмий тадқиқотлар соҳасидаги долзарб масала бўлиб, ҳудудий ижтимоий тизим қонуниятларини ва бошқариш имкониятларини аниқлаш эътироф этилади.

ИЖТИМОЙ ГЕРОНТОЛОГИЯ — кекса кишиларнинг муайян ижтимоий-демографик қатлами сифатидаги ўзига хос жиҳатларини ўрганувчи фан соҳаси. Мазкур соҳа кекса кишиларнинг турмуш тарзи, нафақага чиқиш муносабати билан янги шароитга ижтимоий мослашишга уларнинг қобиллигини, моддий ва оилавий аҳволи, ижтимоий мавқеи ва устуворлиги ўзгаришини, ижтимоий ўрни ва ҳларни ўрганади. Кейинги вақтларда И.г.га бўлган қизиқиш тобора ошиб бормоқда, бу ҳозирги замон жамиятининг де-

мографик тузилишининг ўзгариши билан боғлиқдир. Жаҳон тажрибасидан кўринадик, кўпгина мамлакатларда, хусусан Ўзбекистонда ҳам 60 ёшдан ошганларнинг кўпчилиги қишлоқ жойларда истиқомат қилади. Аҳолининг қариш жараёни бир қатор ижтимоий-иқтисодий муаммоларни юзга келтиради, масалан, жамиятда ишлаб чиқарувчи гуруҳлар кўпаяди, бу билан боғлиқ ҳолда меҳнатга қобил аҳоли зиммасига оғирлик тушади, ижтимоий парваришни ва тиббий ёрдамни талаб қилувчи қари кишилар сони ошади ва б. Замонавий оила шаклининг ўзгариши, хусусан фақат эр-хотин ва уларнинг болаларидан иборат оиланинг пайдо бўлиши қари ёшдаги шахснинг оиладаги мавқеининг ўзгаришига олиб келади. Киши қариганда мустақил оила қурган фарзандларидан ажралиб қолади. Кўпинча туғишганлари ва яқинларини йўқотади. Бу ҳол унинг жамиятдан ажралиб қолишига, қизиқишлари ва ижтимоий алоқалари доирасининг қисқаришига сабаб бўлади. Мазкур муаммолар социологларнигина эмас, балки ижтимоийёт ходимларининг манфаатлари соҳасига кирувчи И.г. диққат марказида туради.

ИЖТИМОЙ ГИГИЕНА — тиббиётнинг аҳоли ва унинг айрим гуруҳлари соғлиғига ижтимоий омилларнинг таъсирини урганадиган соҳаси. Жамоатчиликнинг соғломлик даражаси ва сифатини ошириш ҳамда муҳофаза қилиш мақсадларида ижтимоий омилларнинг халқ соғлиғига зарарли таъсирини бартараф қилиш ва олдини олиш бўйича тадбирларни амалга ошириш учун асосий илмий тавсиялар ишлаб чиқади. Г. усуллари орасида тиббий-статистик, социологик ва ташкиллаштирилган, аҳоли айрим гуруҳлари соғлиғининг ўзига хос жиҳатларини, улар турмуш шароитларини очиб берувчи ҳамда тиббий ёрдамни ташкиллаштириш усуллари асосий ўринни эгаллайди. Соғлиқни ижтимоий муътадиллаштиришга анча тўлиқ имкон берувчи социологик, тиббий-статистик, иқтисодий-математик ва бошқа усуллари уйғунлаштирувчи мужассама социал-статистик тадқиқотлар анча истиқболли ҳисобланади. Қуйидагилар И.г. шуғулланадиган асосий йўналишлардан бўлиб ҳисобланади: аҳоли соғли-

ғини атрофлича ўрганиш, соғлиқни сақлашни ташкиллаштириш, режалаштириш, молиялаш. Ҳозирги вақтда И.г. суғуртавий тиббиётта утишни таъминлашга қаратилган.

ИЖТИМОЙ ДЕКРИВАЦИЯ (лот. — йўқотиш, маҳрум бўлиш) — шахснинг ўз орзулари ва ҳақиқий аҳвол ўртасидаги узилишни сезиши, ҳис этиши. Социономияга бу атама «ошиб бораётган орзулар инқилоби» социологик концепциясидан ўтган. Сенсор етишмовчилик деб тушуниладиган руҳий Д.дан фарқли ўлароқ, ташқи асабийлаштирувчилардан ажралганлик деб тушуниладиган И.д. ижтимоий алоқалар бўйича очлик, ижтимоий етишмовчилик ҳолати, деб тавсифланади ва унга ғайриодатий ёки салбий руҳий кечинмалар хос бўлади. Ижтимоийётта бағишланган ишлар назариясида И.д.ни тадқиқ этиш ижтимоий нотенгликни ва маргинал-социал ҳамда ижтимоий кам ҳимояланган аҳоли гуруҳи, ахлоқан бузилган шахслар, маҳбуслар ва б. турмуш тарзини таҳлил қилиш билан боғлиқ.

Д. шароитида ишга қобиллик ва руҳий соғломликни сақлаш учун меҳнатни ва дам олишни оқилона ташкил этиш, хайрли ижтимоий махсус тадбирлар ўтказиш, лекин биринчи галда инсонга хос турмуш шароитларини яратиш муҳим аҳамият касб этади.

ИЖТИМОЙ ДИНАМИЗМ — ижтимоий ҳаётнинг доимо ҳаракатда эканлигини ифодалайдиган тушунча бўлиб, статик ҳолатга муқобил ҳисобланади.

ИЖТИМОЙ ДИСТАНЦИЯ (лот. — масофа) — ижтимоий ўзаро ҳаракат иштирокчилари ижтимоий мавқеидаги фарқни белгилаш. Ижтимоий гуруҳлар ўртасидаги объектив фарқ И.д. учун асос ҳисобланади: ижтимоий, иқтисодий, сиёсий, маданий ва ҳ. И.д. биргаликдаги фаолиятни ташкиллаштириш учун функционал жиҳатдан зарурдир ва ижтимоий амалиётда турлича русум ва фарқланиш белгилари билан қўллаб-қувватланади. Эмпирик И.д. бир ижтимоий гуруҳнинг бошқасига кўра фарқини белгилаш учун

богардус шкаласи ёрдамида ўлчанади. Масалан, респондентларга «никоҳ йўли билан яқин қариндошликни иложи борида белгилаш»дан то «менинг мамлакатимда яшамасликлари керак»гача диапозонда муайян ижтимоий гуруҳга тааллуқли етти мулоҳазани маъқуллашлари ёки маъқулламасликларини ифода этиш таклиф қилинади. Синов тарзидаги мулоҳазалар муайян И.д. ни акс эттиради ва гуруҳий тартиб йиғинди ёки гуруҳ бўйича ўртача сифатда белгиланади.

ИЖТИМОЙЙ ЕТАКЧИ — катта ёки кичик ижтимоий гуруҳ, ташкилот, жамоанинг анча обрўли аъзоси. Унинг шахсий сифатлари ва таъсири ижтимоий жараёнларда ва вазиятларда етакчи ўринни эгаллашга имкон беради ҳамда амалда гуруҳ фаолиятини йўналтиради. Е.нинг жамоа аъзолари билан ўзаро ҳаракати раҳбарлик хатти-ҳаракатидан фарқланади. Чунки раҳбарнинг раҳбарлик қилиши қабул қилинган тартиблар, қоидалар ва гуруҳ барча аъзоларининг қайд этилган мажбуриятлари билан расмий тарзида чекланган ижтимоий-ташкилий жараёндир. Етакчининг обрўи ва таъсири норасмий сабаблар (ёш, маълумот даражаси, илмий даража ёки унвон борлиги, лавозим ва ҳ.) билан жамоа томонидан шахсий ва ишбилармонлик сифатини тан олиш даражаси (унинг билими, уқуви, ҳаёт тажрибаси, касбий тайёрланганлиги, кишиларга таъсир ўтказиш ва уларни ўзига бўйсундириш лаёқати, иродавий мақсадга интиланлик хусусияти ва ҳ.) белгиланади, булар гуруҳдаги ишнинг ҳолатига унинг қанчалик таъсир этишида намоён бўлади. Ижтимоий Е.лик — кўпинча стихияли тарзда юзага келувчи ва Е.нинг алоҳида ижтимоий қиммати ва мақомини ноинституционал, норасмий шаклланиш ва тан олиниш воқеаларига таянади.

Ижтимоий етакчилик ҳодисасининг стихияли тавсифи ижтимоий ташкиллаштириш ва коллективни бошқариш жараёни сифати ва самарасини ошириш учун ундан фойдаланиш мумкинлиги ҳамда зарурлигини истисно этмайди. Раҳбарлик мақомини И.е. мақоми билан уйғунлаштириш бунда бош вазифа бўлиб ҳисобланади. Бу раҳбарга фақат

расмий, буйруқ бўйича эмас, балки амалда ҳам жамоани бошқариш, унинг ижтимоий аҳамиятли мақсад ва манфатларини анча муносиб ифода этишни ҳисобга олишга, жамоада қулай ижтимоий-руҳий иқлим ҳамда ахлоқий муҳит яратишга, самарали ва ижодий муносабатларни қўллаб-қувватлашга имкон беради.

ИЖТИМОЙ ЕТУКЛИК — инсонни қуршаб олган ижтимоий муҳитнинг ривожланиш даражаси, бунда у тўла такомилга эришган ва мазкур жамиятда қабул қилинган қадриятлар, меъёрлар ва ҳаёт фаолияти тамойилларига мос келади.

ИЖТИМОЙ ЁРДАМГА МУҲТОЖ ШАХСЛАР — ўзининг саломатлиги, ёши, даромад олиш имкониятининг чекланганлиги туфайли ўзгаларнинг кўмагига муҳтож шахслар ҳамда оилалар. Улар ўзларининг ёзма аризаларига кўра ижтимоий ёрдамнинг бир ёки бир неча турларидан фойдаланишга ҳақли бўладилар; Қонун ҳужжатларига кўра ёрдамга муҳтож шахс (оила) танлови бўйича ижтимоий ёрдам кўрсатиш билан боғлиқ масалалар коллегиял кўрилиб ҳал этилади.

ИЖТИМОЙ ЁРДАМНИНГ АМАЛГА ОШИРИШЛИШ ШАКЛЛАРИ — Ижтимоий ёрдам ногирон бўлиб қолган шахсларга турли тиббий хизматлар кўрсатиш, ҳаракатланиш ва реабилитация воситалари билан таъминлаш, касалликдан кейинги санаторий-курорт реабилитацияси ва бошқа шаклларда: ота-она тарбияси ва парваришдан маҳрум бўлиб қолган вояга етмаган болаларга ҳомийлик ҳамда васийлик қилиш, меҳрибонлик уйларига жойлаштириш, уларни моддий қўллаб-қувватлаш йўли билан; кекса ёшдаги фуқароларга турли ижтимоий хизматлар кўрсатиш, зарур озиқ-овқат маҳсулотлари билан таъминлаш, тегишли ҳолларда саховат уйларига жойлаштириш каби шаклларда амалга оширилади. Фуқароларга у ёки бу аниқ шаклда ижтимоий ёрдам кўрсатиш тартиблари тегишли қонун ҳужжатлари билан белгиланади.

ИЖТИМОЙ ЁРДАМНИНГ МОЛИЯВИЙ ТАЪМИНЛАШ МАНБАЛАРИ — давлат ва маҳаллий бюджетдан ана шу мақсадда ажратиладиган маблағлар, фуқароларнинг хайр-эхсон маблағлари.

ИЖТИМОЙ ЁРДАМНИНГ ТАБАҚАЛАНГАНЛИГИ — бунда фуқароларга ижтимоий ёрдам кўрсатиш, уларнинг мулкӣ ва ижтимоий аҳволи, саломатликлари даражаси, ўзга шахслар томонидан моддий ёки бошқа ёрдамлар кўрсатилиш имкониятлари эътиборга олиниб, табақаланган ҳолда ҳамда белгиланган мезон талабларига кўра амалга оширилади.

ИЖТИМОЙ ЁРДАМ КўРСАТИШ КОМИССИЯЛАРИ — ваколатли давлат ёки жамоат органлари, фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари, меҳнат жамоаларида тузиладиган махсус орган. Ижтимоий ёрдам кўрсатиш билан боғлиқ масалаларни коллегиал кўриб, ҳал этишга қаратилган фаолиятни юритади.

ИЖТИМОЙ ЁРДАМ КўРСАТИШ МЕЪЁРИ — муҳтож фуқароларга кўрсатиладиган ижтимоий ёрдамнинг у ёки бу турини меъёрий ҳуқуқий ҳужжатларда олдиндан назарда тутилган кўрсаткичлар.

ИЖТИМОЙ ЁРДАМ КўРСАТУВЧИ ОРГАНЛАР — қонун ҳужжатларига кўра, фуқароларга ижтимоий ёрдам кўрсатишни ташкил этиш, ушбу ёрдамни кўрсатиш вазифаси зиммасига юклатилган давлат ёки нодавлат органлари тизими. Шунингдек, низомларида ижтимоий ёрдам кўрсатиш мақсади кўзда тутилган нодавлат ташкилотлари.

ИЖТИМОЙ ЁРДАМ СўРАБ МУРОЖААТ ҚИЛУВЧИ — ижтимоий ёрдамга муҳтожликка даъвогар шахс ёки унинг қонуний вакиллари, тегишли ҳолларда ўзга шахслар ижтимоий ҳимояси билан шуғулланувчи давлат ёки нодавлат органи.

ИЖТИМОИЙ ЁРДАМГА МУҲТОЖЛИКНИ АНИҚЛАШ, БЕЛГИЛАШ ВА ЁРДАМГА МУҲТОЖ ШАХСЛАРНИ ҲИСОБГА ОЛИШ — ижтимоий ёрдам кўрсатиш тартиби. Ижтимоий ёрдамга муҳтожлик олдиндан белгиланган ижтимоий, иқтисодий, тиббий ва бошқа мезонлар асосида туман (шаҳар) ижтимоий таъминот бўлими ходимлари, фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари вакиллари иш-тироқида тузилган комиссия томонидан аниқланади ва ижтимоий ёрдамга муҳтожлик деб топилиши тегишли ёрдамнинг кўрсатилишига асос бўлади. Ижтимоий ёрдамга муҳтожликни белгилаш, фуқаронинг (ёки унинг вакиллари-нинг) ёзма аризаси асосида белгиланган тартибда кўпи билан ўн кунлик муддат ичида амалга оширилади. Комиссия қароридан норози бўлган фуқаро (ёки унинг вакиллари) қарор устидан белгиланган тартибда судга шикоят қилишга ҳақли. Ижтимоий ёрдамга муҳтож фуқаро ижтимоий таъминот органида ҳисобга олинади ва унга тегишли шаклдаги ижтимоий ёрдам кўрсатиш амалга оширилади.

ИЖТИМОИЙ ДРАМА (ар. — умумий, биргаликда + юн. ҳаракат) — соғлом кишилар гуруҳидаги низоларни бартараф қилиш учун фойдаланиладиган гуруҳий руҳий тузатиш ишлари усули. И.д. атамаси кўпинча «руҳий драма» атамасининг синоними сифатида қўлланади. Лекин руҳий драма шахс ички таъхиси ва низоси психотерапияси тамойили ҳисобланса, И.д. кичик гуруҳ ичидаги низони бартараф этиш тартиби, ўз функциялари, мажбуриятлари, ҳуқуқларига нисбатан биргаликда ҳаракат қатнашчилари ўртасида келишувга эришиш ҳисобланади. И.д. гуруҳдаги шахслараро муносабатларни моделлаштириш усули бўлиб хизмат қилиши мумкин. И.д.дан иш ўйинларида, ижтимоий-руҳий машқларда кенг фойдаланилади.

ИЖТИМОИЙ ИДЕАЛ (фр. — ғоя, тушунча, тасаввур) — жамият ҳаёти ижтимоий соҳасининг намунали, такомиллашган, зарурий ва исталган тарзи ҳамда тузилиши ҳақидаги тасаввур. И.и. максимал даражада умумлашган йиғиқ тарз-

да инсоннинг, жамият ижтимоий гуруҳларининг энг чуқур, туб манфаатларини, уларнинг ижтимоий мақсадлар ва қадриятлар ҳақидаги тасаввурларини, уларнинг ҳаётга нисбатан аниқ нуқтаи назарлари ва баҳоларини акс эттиради. У ижтимоий тенглик ва нотенглик, ижтимоий адолат ва адолатсизлик ҳақида, ижтимоий вазифа ва мавқеларни (отана, ака-ука, опа-сингил, ўғил, қиз, бува, буви идеалини; касб — врач, ўқитувчи, муҳандис, фермер, ходим, бошлиқ, журналист, артист ва б. идеалини) жамият тузилиши шакллари ҳақида (оила идеали, хизмат, дам олиш ва ҳ.) умуман такомиллашган жамият тузилиши ҳақидаги тасаввурларни ўз ичига олади.

И.и. шахснинг такомиллашган ахлоқий сифатлари ҳақидаги тасаввурларсиз ва кишилар орасидаги маънавий муносабатлар (этик идеал)сиз ҳаёт ва санъатдаги гўзаллик (эстетик идеал) ҳақидаги тасаввурларсиз маъносиздир. Кишиларга ижтимоий шароитлар ва муносабатларнинг идеал тузилишини тасвирлаб И.и уларни муайян фаолият ва хатти-ҳаракатга рағбатлантиради, ижтимоий меъёрларда юзага чиқади, кишилар орасидаги муносабатларни тартибга солувчи, улар ўртасидаги келишув, жипсликка эришиш воситаси бўлиб қолади. И.и ижтимоий ҳақиқат билан, ундан ўсиб чиққан ҳолда узвий боғлиқдир, у фаол амалга ошади, кишиларда ҳақиқат, идеалнинг ўзи сифатида такомиллашишга рағбат уйғотади

ИЖТИМОЙ ИДРОКЛАШ — ижтимоий-психологик тадқиқотлар соҳаси, бунда инсонларнинг турли ижтимоий объектлар, ҳодисалар, бошқа кишилар ва ижтимоий гуруҳларни тушунишлари ҳамда баҳолашларининг жараёни ва йўллари ўрганилади. Бу атамадан Д.Гэрунер биринчи бўлиб фойдаланган. У ижтимоий шароитларни идроклаш жараёнлари деатамаациясини белгилаб берди. И.и. тадқиқининг асосий йўналишлари қуйидагилардир:

- 1) субъектнинг ижтимоий объект айрим тавсифларни ёки ҳолатларини билиши;
- 2) атрофида содир бўлаётган ҳодисаларни идрок этиш;

3) ижтимоий объектнинг вақт бўйича яқинда (ҳозирда) ва узоқ (ўтган замонда ёки келажакда) намоён бўладиган фаоллигини ўрганиш;

4) когнектив (идроклаш) жараёнларининг таҳлили, булар ёрдамида инсон объект ёки ижтимоий ҳодиса тўғрисидаги ўхшаш маълумотларни қайта ишлайди;

5) инсон ва кишилар жамоаси томонидан ижтимоий объектлар ўзига хос жиҳатларини идроклаш воситаларини аниқлаш;

6) хулосалаш жараёнини кўриб чиқиш ва идрок этилаётган объектлар ва ҳодисалар ҳақида мулоҳазани шакллантириш. И.и. ҳодисалари: стереотипларни, ореални, ибтидоликни, янгиликни, шахс импозант назарияси ва б.ларнинг эффекти.

ИЖТИМОЙ ИЕРАРХИЯ (иерархия — юн. — муқаддас ҳокимият) — юқори даражадаги тизимларнинг қуйи тизимларни ўзига бўйсиндиришга асосланган исталган ижтимоий тизим тузилишининг универсал шакли. Мазкур тизимда даража қанча юқори бўлса унинг ижтимоий таркиби ҳам шунча юқори бўлади, бунга кўра иерархия тузилиши пирамида шаклини олади. И.и.нинг асосий вазифаси бошқарувнинг марказлашганлигини, якка ҳокимликни таъминлашдан иборатдир, бундай ҳол кўпчилик кишиларни бевожуб биргаликда ҳаракатланишини ва воситачилар — лавозимлар, функциялар, идораларни ташкил этишнинг табиий заруратига ҳожат йўқлиги билан белгиланади. И.и. индивидуал ҳаракатлар бир-бутун бўлиб уйғунлашиши ва бирлашиши тарзидаги биргаликдаги фаолиятнинг умумлашган функцияси тарзида намоён бўлади.

Ҳар қандай меҳнат тақсироти сингари И.и. ишлаб чиқариш фаолияти ва бошқаришнинг самарали бўлиши учун жорий этилади, лекин шу билан бирга, бир индивидуал бошқасига бир томонлама тобе қилиб қўяди, ижтимоий мавқеда мустаҳкамланади ва ижтимоий нотенгликнинг бир томонини ташкил этади.

И.и.нинг шакли «горизонтал», «вертикал», шунингдек,

«ёнлама» (масалан, эксперица, назорат қилувчи тафтиш ва б. фаолиятларда) бўлиши мумкин.

ИЖТИМОИЙ ИМТИЁЗЛАР — фуқаролар айрим тоифасига берилган истеъмол жамоатчилик фондларидан фойдаланишдаги устуворлик, қонунда белгиланган меъёрларни бажаришдан қисман озод этиш ёки уларни бажариш шартларини енгиллаштириш. Қонунчилик билан ўрнатилади (ҳар бир алоҳида ҳолатга алоҳида ёндашилади) ва мақсадли, манзилли тавсифга эга бўлади: жисмоний ва юридик шахслар доираси қатъий таъкидланади, булар давлатнинг ижтимоий қўллаб-қувватлашидан фойдаланмайди.

Имтиёзлар тизими, солиққа тортиш, ёрдам ажратиш, тураржой билан таъминлаш, соғлиқни сақлаш каби соҳаларда амал қилади. Уруш қатнашчилари учун ўзига хос имтиёзлар тизими мавжуд. Имтиёзларнинг муайян тизими ёш болали оилалар учун, аёлларга фарзанд туғилгани муносабати билан ва ҳ. учун белгиланган. Аҳолининг анча ёрдамга муҳтож гуруҳи — нафақахўрлар, ногиронлар, болалар, кўп болали оилалар ва б. учун махсус тадбирлар мажмуи ишлаб чиқилган. Экологик ҳалокатлардан жабр кўрганлар учун ҳам имтиёзлар кўзда тутилган. Шунингдек, табиий офатлардан зарар кўрганларга ҳам имтиёзлар берилади.

ИЖТИМОИЙ ИНСТИТУТ — инсонларнинг биргаликдаги фаолиятини ташкиллаштиришнинг барқарор шаклланган тарихий шакллари. Жамият И.и. тизимидан иборат бўлади. Бунда жамиятдаги барча мавжуд муносабатлар мажмуи ифодасини топади. И.и. туфайли муайян жамият амал қилади, инсонлар (янги авлодлар) ижтимоийлашади, умумжамият манфаатлари мувофиқлашади, ижтимоий фаолият ва хулқ-атворнинг шакллари, малака меъёрларини беришда иқтисодий, ижтимоий, сиёсий, маданий, миллий ва бошқа қадриятлардан фойдаланишда узлуксизлик ва ворисилик таъминланади. И.и. табиати уларнинг шакллари, ташкиллаштирилиши ва ўзига хос жиҳатлари тарихий ўтмиш ва жамиятнинг ўз чуқур хусусиятлари, шунингдек, географик,

табiiй-иқлим ва миллий-этник омиллар билан белгиланади. И.и. ҳамиша жамиятнинг аниқ эҳтиёжлари учун, ҳудуд ижтимоий ҳаёти муайян соҳаси учун, кишилар жамоаси ва айрим фуқаролар учун хизмат қилади.

И.и. ўз ижтимоий сифатлари бўйича фарқланади. Иқтисодий И.и. (хусусий мулк, корхоналар, банклар, пуллар, айирбошлаш ва б.) ишлаб чиқариш алоқаларини таъминлайди, уларни жамиятнинг қолган соҳалари билан боғлайди. Сиёсий И.и. (давлат, суд, сиёсий партиялар, жамоатчилик ташкилотлари, армия ва ҳ.) жамиятдаги сиёсий манфаатлар, муносабатлар ва аъъаналарни жамланган шаклда намоён этади. И.и. жамият ҳаётининг маданий-маънавий, оилавий-маиший ва б. соҳаларида мавжуд бўлади.

ИЖТИМОИЙ ИНФРАТУЗИЛМА — ижтимоий (ишлаб чиқариш маҳсулоти чиқармайдиган) соҳага хизмат қилувчи иқтисодиёт тармоқларининг мажмуи, истеъмолчиларга хизмат қилиш учун мўлжалланган муассасалар, транспорт воситаларининг мажмуи. И.и. ўз ичига тураржой-коммунал хўжаликларни, соғлиқни сақлаш (касалхоналар, амбулатория — поликлиника муассасалари, дам олиш уйлари, курортлар, санаторийлар)ни, халқ таълими ва маданият (мактаблар, олий ва ўрта махсус таълим муассасалари, оммавий кутубхоналар, маданият уйлари, театрлар, кинотеатрлар, музейлар ва ҳ.лар)ни, савдо корхоналари, умумовқатланиш шохобчалари, маиший ва коммунал хўжалик, болалар мактабгача тарбия муассасалари, спорт иншоотлари, боғлар, ижтимоий таъминот ва суғурта муассасалари, ахборот, оммавий коммуникация, атроф-муҳит муассасаси ва ҳ.ларни ўз ичига олади. И.и. салоҳиятининг ўсиши жамиятнинг уни ривожлантириш ва такомиллаштиришга, мавқеи ва унда ишловчи ходимлар меҳнатига ҳақ тўлашни оширишга, шунингдек, тураржой муаммосини ҳал этишни таъминловчи тармоқлар ҳолатини кўтаришга, инсон соғлиғини мустаҳкамлашга, унинг меҳнатга қобилиятини, касбий ва маданий даражасини оширишга маънавий эҳтиёжларини қондиришга боғлиқ. И.и.нинг ҳолатига кўра ижтимоий

эҳтиёжларнинг қондирилиш даражаси ва сифати, уларнинг саноати ривожланган мамлакатлар даражаси билан боғлиқлиги ва замонавий тараққиёт талаблари баҳоланади. Ижтимоий дастурларнинг амалга оширилишига мувофиқ умумишлаб чиқариш жараёнида И.и.нинг аҳамияти ошади ва унинг ялпи ички маҳсулотдаги улуши кўпаяди. И.и.нинг ҳажми ва кўлами шундайки, уни ижтимоий ишлаб чиқаришнинг тўртинчи бўлинмаси деб қараш мумкин.

ИЖТИМОЙ ИШ — касбий фаолият, кишиларга, ижтимоий гуруҳларга, шахсий ва ижтимоий қийинчиликларни қўллаб-қувватлаш, ҳимоялаш, тўғрилаш ва қайта мослаштириш воситасида бартараф этишга кўмаклашиш асосий мақсад ҳисобланади. И.и. атамаси бозор иқтисодиёти билан жипс боғлиқ, чунки унинг самарадорлигига эришиш ижтимоий қатламларнинг юзага келиши билан бирга кечади. Агар ижтимоий қўллаб-қувватлаш тармоғи тузилмаган бўлса, унда ижтимоий соҳада муаммолар кескинлашади, ижтимоий кескинлик юзага келади. Бозор иқтисодиёти ривожланган мамлакатларда ўнлаб йиллар мобайнида кишиларни ижтимоий қўллаб-қувватлаш институтлари яратилган ва анча муваффақиятли фаолият кўрсатмоқда. Уларда «ижтимоий ходим» касби кенг тарқалган касблардан саналади, ижтимоий тузилмалар эса ҳам давлатта қарашли, ҳам хусусийдир. И.и. икки босқичли бўлиши мумкин: тураржойи бўйича ижтимоий олдини олиш ва ихтисослаштирилган ижтимоий ёрдам: оилага хизмат кўрсатиш, аҳоли бандлиги хизмати, «ишонч телефони» ва ғ.

И.и.нинг серқирралигини ижтимоий ходим, ижтимоий бошқарувчи, ташкилотчи, ижтимоий педагог, ижтимоий тиббий ходим, психолог, ҳуқуқшунос, социологларда кўриш мумкин. Қуйидагилар ижтимоий ходим фаолиятининг объекти ҳисобланади: муайян инсон, оила, маҳалла, ишлаб чиқариш жамоаси, ихтисослаштирилган хизмат, касаба уюшмалари, жамоатчилик, хайрия ташкилотлари, таълим, соғлиқни сақлаш соҳаси, армия, ҳуқуқ-тартиботни сақлаш муассасалари.

ИЖТИМОЙ ИШЛАР — ҳамма учун мумкин бўлган

ишлар. Булар одатда ходимларнинг касбий малакасини талаб этмайди ва ижтимоий фойдали ҳисобланади. И.и.нинг фарқли жиҳатлари бўлиб қуйидагилар ҳисобланади:

— булар ишсизлар учун махсус мўлжалланган вақтинчалик иш ўринларини яратади;

— зарур ҳолларда бундай иш ўринлари миқдорини кам сарф қилган ҳолда сезиларли ошириш мумкин;

— ходимлар оммавий тарзда ишдан бўшатишган ҳолларда иш миқдори ва ҳажмини тез ошириш мумкин;

— тўлиқ бўлмаган иш кунини ва мослашувчан жадвали ишларни ташкиллаштириш мумкин;

— бундай иш ўринлари минтақа учун иқтисодий, ижтимоий ва экологик фойдали ҳисобланади;

— ўқишни тутатган ва ўзига доимий иш топа олмаган ёшлар учун меҳнатга жойлашиш имконини беради.

Маҳаллий бошқарув идоралари, бандлик хизматининг таклифи ва иштирокида аҳоли вақтинчалик бандлигини таъминлаш мақсадида ҳақ тўланадиган И.и.ларни корхоналарда, муассасаларда, ташкилотларда, хусусий корхоналарда, битимлар асосида бошқа корхона, муассаса, ташкилотларда ташкиллаштиради. И.и.да иштирок этиш истагини билдирган шахслар билан муддатли меҳнат шартномаси тузилади, бундай битим тузишга устувор ҳуқуқдан ишсизлик бўйича моддий ёрдам олмайдиган ишсиз фуқаролар фойдаланади. И.и.да банд фуқаролар амалда бажарадиган ишига ҳақ олади, лекин қонун ҳужжатларида белгиланганидан кам бўлмайди. И.и.ни молиялаш қайси корхона, муассаса, ташкилот учун бажараётган бўлса, шулар томонидан, шунингдек, маҳаллий бюджет ҳисобидан ва бандлик жамғармаси маблағи ҳисобидан молияланади.

ИЖТИМОЙ ИШЛАРГА АСОСИЙ ЁНДАШУВ — 1.

Индивидуал психотерапия, XIX аср охири — XX аср бошларида Америкадаги йирик ташкилотлар олиб борган илк ижтимоий ишлар. Бу йўналишнинг ривожини Мэри Ричмонд (у «Камбағалларга дўстона ташриф: хайрия ташкилотларида ишловчилар учун қўлланма» (1899), «Ижтимоий ташхис-

лар» (1917) китобини ёзган). Унда асосий жиҳат бўлиб ҳар муайян ҳолатда баҳолашни ўткази олиш, ижтимоий ташхис қўйиш ва уни ёрдам усулини танлашга асос қилиб олиш лаёқат ҳисобланади. Билвосита ва бевосита ижтимоий ташхис миждознинг ҳам шахс сифатида, ҳам унинг ижтимоий мажбури баҳолашни кўзда тутати. Ижтимоий ташхис усуллари даволаш усуллари ҳисобланади. Билвосита усулнинг мождиятини унинг муҳитга таъсири ташкил этади, бунда ижтимоий муҳит ўзгартирилиши, миждознинг турмуш вазиятига унга мақбул бўлган йўналишда таъсир этиш мумкин бўлади. Бевосита усул эса, Ричмонднинг фикрича, «Ақлнинг ақлга» таъсиридан иборатдир. Бундай усулда тавсиялар, кўндиришлар, маслаҳатлар, шунингдек, самарали суҳбатлар ёрдамида миждознинг бир қарорга келишига ва қарор қабул қилишига олиб келинади. Бундай таъсир учун ижтимоий ходимлар ва миждозлар ўртасида ўзаро қатъий ишончнинг ўрнатиш алоҳида муҳимдир;

2. ташхисий ёндашиш — индивидуал психотерапиядаги йўналиш бўлиб, Чикаго университети қошидаги Смит коллежидаги ижтимоий ишлар хизмати башқариш мактабида ишлаб чиқилган (1918). Бу мактаб учун аниқ ташхис белгилаш ва кейин даволаш хосдир. Табақалаштирилган даволаш учун миждоз ҳақида ва тушиб қолган вазият ҳақида иложи борида кўп объектив маълумотларни йиғиш талаб этилади. Ташхис мактабига психотехникчи Фрейд катта таъсир ўтказати. Хусусан унинг руҳий деатамаизм назарияси. Руҳий аппаратдаги онгсиз жараёнлар ва илк болаликдаги кечинмаларнинг аҳамияти юқори бўлади. Вазиятни баҳолашдан кўра миждоз шахсини баҳолаш кўпроқ муҳим аҳамият касб этади. Ижтимоий ходимлар ва миждозлар ўртасидаги муносабатлар натижасида анча авторитар муносабат юзага келати, бунда ижтимоий ходим ташқи эксперт вазифасини ўтайди, миждозни даволаш унинг вазифасига киради, бунинг натижасида миждоз шахс сифатида ўзгаради ва атроф-муҳитга мослашуви ҳам ўзгаради;

3. Функционал ёндашиш — ижтимоий ишлар Пенсилвания мактаби билан боғлиқ йўналиш (1930) бўлиб, бу мак-

таб индивидуал психотерапия бўйича мутахассислар тайёрлайди. Мазкур мактаб Отто Ранк ғояси таъсири остида шаклланган. У мижознинг болалик таассуротлари эмас, балки терапевтнинг мижозга муносабати даволаш жараёнидаги муҳим жиҳатдир деб ҳисоблайди. Функционал мактаб Ранкнинг мижоздаги ўзгаришни излаш, унинг ёрдамини қабул қилишга лаёқати ҳақидаги, шунингдек, бошланғич жараёнлар ва даволаш мобайнидаги функцияларнинг тақсимланиши ҳақидаги таклифлари биринчи галда асос қилиб олинди. Функционал мактаб ўз индивидуал психотерапияси методикасини ёрдам аппаратининг атрофида ўрнатди, у қандай ташкил қилиниши кераклиги ва ёрдамни таклиф этиш ва қабул қилиш муаммолари доирасида белгилади. Бунда ўзгариш учун мижознинг ўзига катта масъулият юкланди. Ижтимоий ходимнинг вазифаси эса мижоз учун ёрдам олишни мумкин қилиб қўйишдан иборат бўлди. Кейинчалик функционал мактаб гуманистик психология ғояларига муурожаат қилди, масалан, Маслоуннинг шахснинг ўзини-ўзи фаоллаштириш ва Карен Хорнининг тавсияларига таянади. Кейинги мутахассис инсон ич-ичидан ҳамиша ижобий нимагадир интилади, доимий ўсиш ва ривожланишда бўлади, деб таъкидлайди;

4. Ижтимоий психологик ёндашиш — бу йўналиш Г. Гамилтоннинг (1930) асарларида ривожлантирилди, ташхислаш мактаби назариётчиларидан бири Гештальт психологияси таъсири остида бўлади. «Вазиятдаги шахс» тушунчаси муомалага унинг томонидан киритилди. Бу унинг фикрича, уч қарра образ: шахс, вазият ва аввалло, шахс ва вазият ўртасидаги интеракция. Мазкур образни ўрганиш ва тушуниш ижтимоий-психологик ёндашишни ташкил этади. Д.Холлис (1964) бир қатор тамойилларни ишлаб чиқади, уларда асосан қуйидаги ижтимоий-психологик ишлар амалга оширилиши лозим:

1. Ижтимоий ходим ўз мижозини қизиқиб ва ҳурмат кўрсатиб, қандай бўлса шундай қабул қилиши лозим.

2. Мижознинг эҳтиёжи диққат-этибор марказида бўлиши керак.

3. Мижозни тушуниш илмий асосланган ва объектив бўлиши лозим.

4. Ижтимоий ходим ўз қарорини қабул қилишда мижознинг ҳуқуқларини ҳурмат қилиши керак.

5. Мижоз ўзига-ўзи ва бошқаларга зарар етказмаслиги учун ижтимоий ходим масъулиятни ўз зиммасига олишга мажбур бўладиган вазиятлар пайдо бўлади.

ИЖТИМОЙ ИШЛАР БЎЙИЧА МУТАХАССИС — кексалар ва меҳнатга яроқсиз фуқароларга ижтимоий ёрдам кўрсатиш бўйича алоҳида билим ва малакаларга эга ходим. Хизмат кўрсатиш ҳудудида яшовчи, ижтимоий қўллаб-қувватлашга муҳтож ёлғиз қариялар ва меҳнатга яроқсиз кишиларни аниқлаш унинг вазифасига киради. Аҳолини ижтимоий ҳимоя қилишнинг стационар ва ностационар муассасаларга хизмат кўрсатиш учун қабул қилишга ҳужжатларни расмийлаштиришда ёрдам беради, шунингдек, ҳомийлик ва ғамхўрлик қилишга, турли хил ёрдамлар, имтиёзлар ва афзалликлар олишга кўмаклашади. Шифохонага ётқизишга кўмаклашади, нафақахўр, меҳнат фахрийси илгари ишлаган меҳнат жамоаси билан, жамоатчилик ташкилотлари, хайрия жамғармалари билан қарияларга ёрдам кўрсатиш мақсадида алоқа қилади. Ижтимоий масалалар бўйича зарур маслаҳатлар беради, муҳтожларга ҳар томонлама (турар жойни таъмирлашда, уст-бош билан таъминлашда, бепул овқат бериш ва б.да) кўмаклашади. Муаммоли оилалар билан иш олиб боради. Шахс психологияси асослари соҳасида билимларга эга бўлиши ва нафақахўр, ногиронларга ёрдам кўрсатишнинг ижтимоий-психологик жиҳатларининг, фуқаролик ва нафақа, ҳомийлик, мураббийлик, имтиёзлар ва афзалликларнинг ногиронлар, уруш ва меҳнат фахрийлари учун белгиланган тизимини, уй шароитида ногиронлар ва кекса фуқароларни парваришлашни билиши лозим. Айрим мамлакатларда ижтимоий ишлар бўйича мутахассислар олий ва ўрта махсус таълим муассасаларида тайёрланади.

ИЖТИМОЙ ИШЛАР КОММУНИКАТИВ ТЕХНИКАСИ — шахсларга мутлоқот усули. Махсус йўналтирилган

ҳаракатлар чоғида қўлланади. Ҳар бир индивидуал унсури-ни сақлаган ҳолда ижтимоий умумийликка эришиш жараё-нининг зарур воситаси ҳисобланади. Фойдаланилаётган тил материалига боғлиқ ҳолда вербал (сўз ёрдамидаги) ва но-вербал шахслараро коммуникация бир-биридан фарқлана-ди. Шахслараро алоқа механизми бўлиб қуйидагилар ҳисоб-ланади:

- идентификация (бир хиллаштириш), ижтимоий пси-хологик рефлексия, эмпатия, стеротиплашда шахслараро мулоқотда қуйидагилар юзага келади (яқин ўтган, бошлан-ғич, ореол);

- шахслараро мулоқот тўсиқлари (маънавий, коммуни-катив, эмоционал, баҳолаш);

- мулоқот субъектларининг салбий психологик чоғлан-гани, бунини бартараф қилиш учун эмоционал сўндириш, маънавий бошқасига ўтиш, қутилмаган қуршов, зиддий-лик, психологик тўхтатиш, ачинишни юзага келтирувчини беҳудаликка олиб келиш.

Бир кишининг эътиборини бошқа кишининг ўзига тор-тиши унинг эмоционал ўзига хос муносабатининг натижаси сифатида шаклланади ва аттракция деб аталади. Шахслараро бир-бирига боғланиб қолишликни шакллантириш усуллари орасида ўзини қарор топтиришга, ўзаро тўлдиришга, шахс-лараро эътиборлиликлани намоеън қилишга, ўзини-ўзи баҳо-лашни барқарорлаштиришга, эмоционал таъсирни «мутано-сиб»лашга, шахслараро айнийликка йўналтирилганлари ало-ҳида ажралиб туради. Мулоқотда ижобий натижага эришиш-га нутқ одоби кўмаклашади. Нутқ маромида қатъий чегара тавсифини олган талаблар нутқ одоби доирасига киради, булар: мурожаат қилиш, эътиборни тортиш, танишиш, са-ломлашиш, хайрлашиш, табриклаш, истак билдириш, мин-натдорлик, узр сўраш, илтимос, таклиф қилиш, маслаҳат, тавсия, юпатиш, ачиниш, ҳамдардлик, мулозамат.

ИЖТИМОЙ ИШЛАР МАҚСАДИ ВА ВАЗИФАСИ — турмуш шароитларининг инсон яшаши учун меъёрий, етар-ли бўлишини таъминлаш. Ижтимоий сиёсат воситасида

эришилади, у жамиятда ижтимоий муносабатлар тизими-ни яратишни кўзда тутди, ишлаб чиқариш ва иқтисод-нинг тобора ошиб бораётган самаралилигида турли ижти-моий гуруҳлар объектив мавжуд манфаатларини тартибга солиш ва самаралилаштиришга асосланади. Қуйидагилар иж-тимоий ишларнинг асосий вазифаси ҳисобланади:

— ижтимоий ва шахсий муаммоларни, вазиятларни ташхислаш;

- ижтимоий олдини олиш;
- ижтимоий мослаштириш;
- ижтимоий қайта тиклаш;
- ижтимоий терапия (тўғрилаш);
- ижтимоий хизмат;
- ижтимоий ёрдам кўрсатиш;
- ижтимоий маслаҳат;
- ижтимоий лойиҳалаш;
- ижтимоий экспертиза;
- ижтимоий назорат;
- ижтимоий ғамхўрлик;
- сафдошлик;
- ижтимоий мураббийлик;
- реклама ва тарғиб;

— ижтимоий янгиликларни жорий қилиш (ижтимоий лойиҳаларни амалга ошириш).

ИЖТИМОЙ ИШЛАР ТАМОЙИЛЛАРИ ВА УСУЛЛА-РИ — фаолият шакли сифатида ва шунингдек, ундан фой-даланилаётган усуллар сифатида ижтимоий ишлар асосида турувчи тамойиллар. Ижтимоий ишларнинг тамойиллари уч вазифани — конституцияловчи, тартибга солувчи ва уйғун-лаштирувчи вазифани бажаради. Қуйидагилар унинг асосий тамойиллари ҳисобланади:

1) инсонпарварлик тамойиллари (инсонни олий қадри-ят деб тан олиш);

2) адолат тамойиллари (инсон қобилиятларини амалга ошириш учун шароитни таъминлаш);

3) ваколатлилиқ тамойили (ижтимоий ишлар назарияси ва амалиётини чуқур билиш);

4) алтруизм тамойили (ўзганинг манфаатини ўзининг манфаатидан анча юқори деб тан олиш);

5) шахсий ёндашиш тамойили (ҳар бир ижтимоий муаммода муайян шахс манфаатларини кўра олиш лаёқати);

6) мужассамлик тамойили (турли даражадаги ижтимоийликда юзага келувчи бир-бири билан ижтимоий боғлиқлик);

7) воситачилик тамойили (ижтимоий ишларни давлат ижтимоий сиёсатининг ифодаси тарзида тушуниш);

8) узлуксизлик тамойили (ҳуқуқий ишларнинг мунтазам давомийликдаги, тизимли ва мақсадга йўналтирилган деб тушуниш);

9) жалб этишлик тамойили (мижознинг эътиборини тортиш уқуви);

10) ишонч тамойили (мижоз билан ўзаро ишончли муносабатларни ўрнатиш уқуви).

Ижтимоий ишлар интеграл тавсифига кўра унда иқтисодий, ҳуқуқий, ташкилий, маъмурий, психологик, ижтимоий-руҳий, тиббий-ижтимоий, педагогик ва б. усуллардан фойдаланилади.

ИЖТИМОИЙ ИШЛАР ТАШКИЛИЙ ВОСИТАЛАРИ — ижтимоий ишлар хизмати мавжуд бўлган мамлакатларда ижтимоий ходимлар тасарруфидаги воситалар мажмуи:

— пул ёрдами тизими, бу меҳнатга қобилиятсиз кишилар, муҳожирлар ва қочоқларга доимий, вақтинчалик, бир йўла ва мақсадли моддий ёрдамларни ўз ичига олади;

— натура кўринишидаги ёрдам тизими;

— хизмат, шу жумладан, тиббий хизмат тарзидаги ёрдам тизими;

— ижтимоий муассасаларни ташкиллаштириш;

— психологик маслаҳатлар ва машқлар;

— ўқитиш ва қайта тайёрлаш курслари (асосан муҳожирлар учун).

Бу воситалардан самарали фойдаланиш тегишли ташкилий тузилма бўлгандагина мумкин. Ижтимоий ишлар хизматини лойиҳалаштириш жараёнида қуйидаги моделлардан фойдаланиш мумкин:

— бевосита ижтимоий ишлар билан шуғулланувчи, хизмат бўлинмалари: «ижтимоий ҳомийлар» лавозим жадвали, руҳий ёрдам хизмати ходими, меҳнатга жойлаштириш ходими ва ҳ.;

— ижтимоий ёрдамга муҳтожлар ҳақида маълумот туплаш хизмати ва шундай ёрдам самарасини баҳолаш;

— умумий қарорлар қабул қилиш, мутахассислар моддий ресурсларини тақсимлаш ва ҳ. вазифасини бажарувчи бошқарув хизмати. Ижтимоий ёрдам дастури И.и.т.в.нинг муҳим унсури ҳисобланади. Унда ижтимоий ишлар объекти, унинг турли босқичлардаги вазифаси, фаолият воситалари ва таркиби белгиланади. Дастур йўналиш (объектлар ва вазифалар батафсил белгиланиши), самаралилик, жиҳозланганлик (масалани ечиш воситасининг синфи кўрсатилади), технологик ташкиллаштирилганлик (хизмат тузилмаларини кўрсатиш) ва ваколатлилик (қарорларни қабул қилиш ва амалга ошириш тарихининг мавжудлиги) талабларига мувофиқ бўлиши.

ИЖТИМОЙ ИШЛАР ЭТИКЕТИ — ижтимоий ходимларнинг ҳамжамиятда қабул қилинган хулқ-атвор қоидалари. Ижтимоий ходим одобидан фарқли ўлароқ, фаолиятини тартибга солувчи назарий одоб меъёрлари мажмуидан иборат бўлади, у ёки бу муайян вазиятларда ижтимоий ходим хулқ-атворига тааллуқли амалий қоидалар мажмуи ҳисобланади. Бу қоидалар тавсия хусусиятига эга бўлиб, ҳар қандай ижтимоий ходим учун амал қилиш мақсадга мувофиқдир. Масалан, мижозга ёрдам курсатувчи ҳар бир ижтимоий ходим ўз меҳнати учун муносиб мукофотга умид қилиш ҳуқуқига эга, у ҳар бир муайян ҳолатга боғлиқ ҳолда турлича бўлиши мумкин. У ҳар қандай вазиятда ҳам «мукофотни кўрсатилаётган ёрдам турига ва ўз мижозининг имкониятига мувофиқ белгиласа», унинг хатти-ҳаракати И.и.э.га эга бўлади. И.и.э. ташкил қилувчи қоидаларнинг асосий қўлла-ниш соҳаси қуйидагилар ҳисобланади:

- 1) ижтимоий ходимнинг хулқ-атвори ва қиёфаси;
- 2) ўз мижозларига бўлган муносабати;

- 3) ҳамкасбларига бўлган муносабати;
- 4) ҳамкорлик қиладиган ташкилотларга муносабати;
- 5) ижтимоий ходимнинг ўз касбига муносабати;
- 6) унинг жамиятга бўлган муносабати.

ИЖТИМОИЙ КАФОЛАТЛАР — шароитлар, усуллар ва воситалар, булар фуқароларнинг конституциявий кафолатланган ҳуқуқ ва эркинликларини тўсиқсиз амалга оширишни ва ҳар томонлама ҳимоя қилишни таъминлайди. И.к. қўзда тутилган имкониятдан амалга ўтиш имконини берадиган зарур бўғиндир. И.к. ижтимоий ҳуқуқларни амалга оширади ва уларни чеклаш имкониятларини истисно этади; давлат ва қонунчиликка риоя қилиш бўйича давлат ва жамоатчилик назорати; маъмуриятнинг жамоатчилик ташкилотлари, ишчилар ва ходимлар билан келишилган ҳаракати; ижтимоий ҳуқуқлар бузилганлиги учун жавобгарлик; ноқонуний хатти-ҳаракат устидан судга шикоят қилиш ҳуқуқи; баҳсларни ечишнинг қонунчилик билан белгиланган тартиби; фуқаролар асосий ижтимоий ҳуқуқларини амалга оширишнинг қонунчиликда белгиланган тартиби.

Мамлакат сиёсий-ҳуқуқий тартиби, шунингдек, вазият (ижтимоий-иқтисодий, сиёсий) И.к.ни тайинлаш шартларидан ҳисобланади, мана шунда фуқаронинг ижтимоий ҳуқуқ ва эркинликлари амалга ошади. Ҳуқуқий механизм восита саналади, унинг ёрдамида фуқаролар ва давлат идоралари ўз ҳуқуқ ва эркинликларини амалга оширади, уларнинг ҳимоясини ва тикланиш тартибини таъминлайди.

Минимал истеъмол бюджетини ишлаб чиқиш, тураржойга бўлган минимал мақбул шароитларни таъминлаш, маълумот олиш, соғлиқни сақлаш муҳим И.к.лар бўлиб ҳисобланади. Мазкур минимум мамлакатнинг иқтисодий ривожланганлик даражасига боғлиқ. Давлат бу мақсадларда ижтимоий-иқтисодий меъёрларни ишлаб чиқади, булар фақат физиологик эмас, балки маънавий эҳтиёжларни қондиришга қаратилган ижтимоий неъматлар мажмуини олишни кафолатлайди. Ижтимоий имтиёзлар ҳам И.к. ҳисобланади.

Жамиятнинг меҳнатга лаёқатсиз аъзолари ижтимоий

ҳимояланганлигининг асосий кафолати давлат ижтимоий сиёсатини амалга оширишнинг муҳим шакли бўлиб, истеъмом жамоатчилиқ фондлари ҳисобланади. Ижтимоий сиёсат асоси сифатидаги ижтимоий кафолатлар тизимининг қарор топиши мустаҳкам қонунчилик негизини шакллантиришни тақозо этади.

ИЖТИМОЙ КЎРСАТКИЧЛАР — 1. Ҳар қандай ижтимоий ахборотни узатувчи. Буларнинг ахборийлиги И.к.ни баҳолаш ва танлаш мезони ҳисобланади. И.к.нинг уч синфи ажратилади: белги — рамзий восита; кузатиш ва ўлчаш воситаси; ижтимоий ҳодисалар ва жараёнлар. И.к.дан ҳам фан-дан ташқарида — бошқаришда режалаштиришда, статистик, иқтисодий, демографик ва б.ларни башоратлашда, ҳам фан ичида — социологияда (жадваллар, индекслар, суровномадаги саволлар ва Ҳ.). 2. Жамиятда илмий асосланган талабларга муайян юзага келган иш ҳолатига мувофиқ баҳолаш учун бошқариш ва режалаштиришда қўлланиладиган ижтимоий ривожланишнинг аҳволи, бориши ва йўналишининг миқдорий ва сифат тавсифи. Жамият ва аҳоли турли гуруҳларининг демографик, иқтисодий, ижтимоий-тузилмавий, сиёсий, ахлоқий, ижтимоий-маданий, маънавий ривож, турмуш тарзи И.к. ҳисобланади. Давлат статистика ва режалаштириш идоралари томонидан белгиланади ва ҳисобланади, анча аниқ ва ёрдамчи кўрсаткичлари эса, раҳбар идораларнинг йўриқнома қоидаларига асосланади. Жамиятда юз бераётган ижтимоий жараёнларни урганиш учун, уларнинг жамият, минтақа, меҳнат жамоаси ёки халқ ҳўжалиги тармоқлари миқёсидаги аҳволини баҳолаш мақсадида махсус тадқиқотлар ўтказилади. У ёки бу жараён ёхуд ҳодисанинг ривожланиш даражаси аҳволини баҳолашда қуйидаги кўрсаткичлардан фойдаланилади:

а) умуммамлакат, мазкур жараённи бутун мамлакатга нисбатан тавсифловчи; б) меъёрий, шу асосда у билан қиёслаб илмий асосланган талабларга мослик белгиланади.

И.к.ни асослаш ва танлашда турли хил маълумотлардан фойдаланилади, бироқ асосий ва белгилловчи бўлиб, ста-

тистика ҳисобланади. Иқтисодий ва сиёсий ислоҳотлар шароитида кўпгина И.к.ларни қайта кўриб чиқишга тўғри келади. Уларни танлаш ва тадбиқ этиш сўнгги натижаларни баҳолаш зарурати, ижтимоий адолат ҳақида кишилар тасаввурини юзага чиқариш, ижтимоий ёрдамни такомиллаштириш ва кишилар ижтимоий ҳимоясини мустаҳкамлаш билан боғлиқ. И.к.ни танлаш ва уни асослаш ижтимоий меъёрлар, ижтимоий мезонлар ва мўлжалларни танлаш ва асослаш билан жипс боғлиқ.

ИЖТИМОЙ КЎРСАТМА — ижтимоий аҳамиятли объектга мўлжалланган ҳаракатга индивид ёки гуруҳнинг барқарор шайланганлиги, тайёрлиги. Атама биринчи бўлиб В.Томас томонидан қўлланган. Ф.Знанецкий «Польшалик деҳқон Европада ва Америкада» ишида ҳам бу атамадан фойдаланган. Кейинчалик ижтимоий-психологик тадқиқотлар доирасида уч компонентли И.к. тузилмаси юзага келди:

— аффектив компонент, объектни эмоционал баҳолаш билан боғлиқ;

— когнетив, инсоннинг И.к. объектини идрок этишини ифодалайди;

— хулқ-атворий, объектга йўналтирилган аниқ ҳаракатни ўзида мужассамлаштирган.

И.к. тушунчаси ижтимоий онгни, сайловлар чоғида сайловчиларнинг сиёсий хатти-ҳаракатини, сиёсий етакчилар рейтингини ва б.ни ўрганувчи амалий-ижтимоий ва ижтимоий-психологик тадқиқотларда кенг фойдаланилади.

ИЖТИМОЙЛАШИШ — индивиднинг ўз ҳаёти мобайнида ўзи тегишли бўлган жамият, ижтимоий гуруҳ ёки жамоа ижтимоий меъёрлари, маданий қадриятлари, кўрсатмалари ва хулқ-атвор намуналарини ўрганиш ва ўзлаштириш жараёни. И. индивиднинг ижтимоий ташкиллаштирилган фаолиятида намоён бўлувчи ва жамият томонидан бошқарилувчи умум қабул қилинган, кенг тарқалган хусусиятлари шаклланувчи, шахс қарор топадиган жараённинг қисмидир. Унга ҳам инсонга аниқ мўлжалли таъсир ўтқа-

зиш мобайнида, ҳам оилавий ва оиладан ташқари мулоқот, оммавий ахборот воситалари, адабиётлар, санъат ва б. таъсири остида эришилади. Индивидда И. асосан уч соҳада юз беради: фаолият, мулоқот ва ўзини-ўзи англаш. Фаолият инсонга ўзидаги асосийни фарқлашга, уни идрок этиш ҳамда кенгайтиришга имкон беради. Мулоқот соҳасида бошқа кишини англаш ва ўз «мен»ини идроклаш ривожланади, мулоқот доираси ва унинг мазмуни кенгаяди. Ўз «мен»и образининг шаклланиши фаолият объектив субъекти сифатида ўзини-ўзи англаш соҳасида юз беради. Ўз «мен»и, яъни ҳар биримиз ўз кимлигимизни, ижтимоий ўрнимизни, ўзимизни-ўзимиз баҳолаш ривожланиши имконини ва ҳларни идрок этамиз. Ижтимоий ишлар учун И. жараёнини уч асосий босқичга ажратиш муҳимдир:

1) меҳнат қилишни бошлагунгача (меҳнат фаолияти бошлангунга қадар бўлган инсон ҳаёти, маълумот олиш ва касб ўрганиш даври);

2) меҳнат қилиш даври (ўз фаровонлиги ва жамият фаровонлиги йўлида қилинадиган етук, онгли фаолият);

3) меҳнат қилиш тугаган давр (асосан ҳаёт фаолиятининг пассив даври — пенсионерлик, ногиронлик ва ҳ.).

Бундай тақсимлаш шартли ва нисбийдир, объектив (иқтисодий жамоатчилик, сиёсий, ижтимоий ва жамиятдаги бошқа муносабатларнинг ривожланганлиги) ва субъектив (биологик, физиологик, индивиднинг ижтимоий ўзига хосликлари, унинг ёши, фаоллиги, яшашдан мақсади) каби шароитларга боғлиқ. Ҳар бир босқич чегараси фақат айрим шахслар учунгина эмас, балки ижтимоий гуруҳлар учун ҳам кенгайиши ёки торайиши мумкин. Ҳар бир босқичга ўзининг алоҳида институтлари мос келади: оила, болалар мактабгача муассасаси, таълимнинг турли тузилмалари, меҳнат жамоаси, норасмий ва фуқаровий, жамоатчилик-сиёсий ва сиёсий ташкилотлар, уюшмалар ва б. И. тарбия асоси сифатида кўп қиррали жараён, ўзига хос хусусиятга эга. Ҳар бир янги авлод кишилари жамият, ишлаб чиқариш, қайта ишлаб чиқариш, ижтимоий ҳаётнинг муайян ривожланиш даражасига дуч келади, у буларни ўзича ўзгартира олмайди.

У аввал ўтган аждодлар тўплаган тажрибани ўзлаштириши, билимни эгаллаши ва мустаҳкамлаши, ижтимоий фойдали ҳаёт амалий малакаларини эгаллаши зарур ва фақат шундан кейингина ижтимоий тараққиёт бўйича чоралар кўриши мумкин (лекин мажбур эмас).

ИЖТИМОИЙЛИК (ар.— жамоага оидлик) — кишилар ўртасидаги барча муносабатларнинг умумий ифодаси бўлиб, яхлит маънода инсоният маданиятини, муносабатлар уйғунлигини англатади. Бунинг учун қуйидагилар зарур:

— умуминсоний тамойиллар, эзгулик ғояларига содиқлик, инсон ҳаёти ва шахсий дахлсизлиги, озодлиги, қадрқиммати, касб-кор ва яшаш жойларини эркин танлаш ҳуқуқларининг таъминланиши;

— ҳурфикрлилик, виждон ва дин эркинлигининг қарор топтирилиши;

— ижтимоий адолат қоидаларининг рўёбга чиқарилиши, аҳолининг ҳимояга эҳтиёжманд қатламлари-кексалар, ногиронлар, кўп болали оилалар, ўқувчи-ёшларнинг давлат томонидан ижтимоий ва маънавий муҳофаза этилиши;

— фуқароларнинг ўз интилишлари, имкониятлари ва қобилиятларини намоён қилишлари учун зарур шарт-шароитларнинг яратилиши.

ИЖТИМОИЙ ЛОЙИҲАЛАШ — назарий тадқиқот, амалий тажрибани умумлаштириш, ижтимоий экспериментнинг тизимли тавсифи, муайян ишланмани амалда қўллашга тааллуқли таклиф моҳияти; аниқ ижтимоий моделлар, ижтимоий тадқиқотлар, иқтисодий ҳисоб-китоблар, маъмурий янгиликлар ва ҳ.га асосланган башоратлар. Ижтимоий ишлар соҳасидаги И.л. одатда ижтимоий дастурлар, ижтимоий таклифлар ва лойиҳалар ишлаб чиқиш, ижтимоий ишларнинг муайян шакллари, усуллари, техника ва технологиясини ишлаб чиқишдан иборат. И.л. асосида аниқ, амалий қимматга эга ижтимоий муаммолар ётиши керак. И.л.нинг асосий тамойиллари бўлиб, ижтимоий динамика турли тизимларининг мутаносиблашиши (давлат бошқаруви ва турли ижти-

мой кичик тизимлар) ҳисобланади, шунингдек, башоратлаш ва дастурий-мақсадли режалаштиришга атрофлича ёндашиш, янгича ёндашиш ва блар ҳам шундай ҳисобланади. И.л.нинг асосий усуллари сифатида меъёрий, ресурсий усуллар, тармоқ моделлари усули, метрик усул, айнийлаш усули, эксперт ва мақсадли усуллар, иқтисодий-математик ва ахборий-ташкилий моделлаштириш усулларида фойдаланилади. Ижтимоий ишлар соҳасидаги И.л. йўналишлари орасидан ижтимоий ҳимоя концепцияси ва дастурини, ижтимоий сиёсатни амалга ошириш воситасини, ижтимоий ишлар жиҳозлари ва технологияларини ишлаб чиқишни, унинг коммуникатив ва педагогик техникасини самаралилаштиришни, ижтимоий инновациялар турли шакллариини ишлаб чиқишни, жойлардан олинган маълумотлар асосида таклифларни шакллантиришни алоҳида ажратиб кўрсатиш мумкин. И.л. бутун жамият ижтимоий тузилишини, уни сертификациялашни, иқтисодий салоҳиятини, миллий, жинсий, касбий, ёш бўйича аҳоли таркибини, миграциянинг ўзига хос томонларини ҳисобга олишни талаб қилади.

ИЖТИМОЙ МАВҚЕ — ижтимоий ёки шахслараро муносабат тизимида шахснинг ижтимоий мавқеи ёки ўрни, муайян ижтимоий вазифани бажарувчи инсон хулқ-атворининг модели. И.м.ни бажариш қабул қилинган ижтимоий меъёрлар ва шахснинг индивидуал ўзига хослигидан қатъи назар, атрофдагиларнинг кутганларига мувофиқ бўлиши керак, чунки И.м. индивидуал ижтимоий муносабатлар ва биргаликдаги фаолиятни амалга оширувчи кишилар ўртасидаги ўзаро алоқадан келиб чиқади. Мавқе тавсифида жамият ёки ҳар қандай ижтимоий гуруҳ муайян ижтимоий назарлар тўплами тарзида намоён бўлади (ишчи, фермер, ота, талаба, аскар, олим ва б.), инсон бундай вазиятда бўлар экан «ижтимоий буюртма»га ёки мазкур нуқтаи назар ёки фаолият билан боғлиқ бошқа кишиларнинг кутганларига бўйсунушга мажбур. Шундай «ижтимоий буюртма»ни бажарар экан, инсон И.м.нинг мумкин бўлган бир неча вариантларидан бирини амалга оширади, бунда индивид-

нинг жамият билан қўшиливи юз беради, индивидуал хатти-ҳаракат ижтимоийга айланади, кишиларнинг индивидуал хусусияти ва мойилликларини жамиятда қарор топган метёрлар, анъаналар, қонунлар билан қиёсланиши намоён бўлади. Мазкур жараён натижаларига боғлиқ ҳолда кишилар у ёки бу ижтимоий вазифага сараланади. И.м. ўз аҳамиятига кўра турлича: катта ижтимоий бирлашмалар манфаатларига, меҳнат ва бошқариш тақсимланган соҳалардаги вазифавий талаблардан то гуруҳдаги ҳамда шахслараро муносабатлардаги айрим вазифаларгача боғлиқ. Ижтимоий муносабатлар ва ижтимоий институтларнинг ривожланиши жамиятнинг анча объектив шартларига жавоб бермайдиган И.м.ларнинг тури ўзгаришига ва бузилишига олиб келади. Инқилобий даврда ва жадал ижтимоий ривожланиш жараёнида И.м.ларнинг кескин ўзгариши содир бўлади. Инсон жамиятда бир вақтнинг ўзида кўплаб мақомни бажаради (дўст, ота, эр, ҳамкасб, ўғил, таниш, қўшни, раҳбар ва б.). Бунда мавқелараро низолар чиқиши мумкин. Бунга жамият ижтимоий тузилиши ҳар бир гуруҳи талабларининг қарама-қаршилиги сабаб бўлади. Ички вазифавий қарама-қаршилиқ ҳам бўлиши мумкин. Чунки кишилар айти бир мавқени ўзи учун турлича тасаввур этиши мумкин.

ИЖТИМОЙ МАНФААТ — ижтимоий-маиший соҳада шаклланувчи ва шахснинг ижтимоийга муносабатини, унинг ижтимоий фаоллиги хусусиятини белгиловчи манфаатлар тури. Гуруҳларнинг И.м.лари ижтимоий ҳаётда ўрни ва мавқеи бўйича турличалиги билан боғлиқ ҳолда турли ижтимоий гуруҳларда шаклланувчи ҳаракатларнинг муайян сабаблари ҳақида гувоҳлик беради. И.м.да у ёки бу ижтимоий уюшма вакилларининг долзарб эҳтиёжлари анча умумлашган ифодасини топади. И.м.ни идроклаш жамиятда узлуксиз содир бўлувчи ижтимоий таққослаш, муайян гуруҳ турмуш тарзини бошқа ижтимоий гуруҳ турмуш тарзига қиёслаш жараёни боришида амалга ошади. И.м. ҳамиша жамиятдаги индивид, у ёки бу гуруҳ ҳолатининг сақланиши ёки ўзгаришига қаратилади.

Жамият тадрижий ривожланиши учун мужассама И.м.-ларни (шахс, меҳнат жамоаси, синфлар, миллатлар, элатлар, ижтимоий ва касбий гуруҳлар манфаатлари)ни ҳисобга олиш зарур ва улар самарали уйғунлашуви амалга ошуви учун ижтимоий тадбирлар, дастурлар ишлаб чиқиш керак.

ИЖТИМОЙ МАҚОМ НИЗОСИ — ижтимоий низо тури. Бундай низо чиқишига тазйиқ остида қабул қилинган ижтимоий мақом ва мазкур жамиятда ўрнатилган ижтимоий меъёрлар, тамойиллар ўртасидаги зиддият мавжудлиги сабаб бўлади.

ИЖТИМОЙ МЕЗОНЛАР — илмий асосланган, вафот этганнинг қарамоғидаги ёки ундан мерос олиш ҳуқуқига эга бўлган, шунингдек, вафот этганнинг, у ўлгандан кейин туғилган боласи.

Табиий илмий асосга эга И.м.лар гуруҳларга ажралади ва шунинг учун энг объектив ҳисобланади (овқатланиш меъёри, сув, ҳаво, тупроқнинг чегаравий ифлосланиш даражаси). Одатда чегаравий катталиклар белгиланади. Ундан ташқарида аҳвол танг ҳолатга келади ёки мақсаднинг сифатига таъсир этади, ижтимоий сиёсатда мўлжалдан адаштиради (масалан, биттага битта хона тенгламаси бўйича тураржой бериш). И.м. турмушнинг кўп соҳалари учун ишлаб чиқилади: меҳнат соҳасида (иш вақтининг давомлилиги, тиним ва ҳ.), маданият соҳасида (масалан, аҳоли муайян сони бўйича кутубхоналарнинг зарур миқдори), маиший ва б. соҳаларда.

Табиий, миллий, ижтимоий-демографик ва бошқа шароитларга боғлиқ ҳолда ва бошқа шароитлар туфайли ҳукумат ижтимоий меъёрларни табақалаштириш мақсадида коэффициентлар тизимини белгилайди. Агар айрим ижтимоий кўрсаткичларни меъёрлаштириш мумкин бўлмаса (ходимлар саломатлилигини яхшилаш, шикастланиш даражасини пасайтириш ва ҳ.), бундай ҳолларда улар боғлиқ бўлган шароитни меъёрлаштириш лозим бўлади.

ИЖТИМОЙ МЕЪЁРЛАР — индивид ва гуруҳ хулқ-ат-

ворини ижтимоий тартибга солувчи восита. Ижтимоий уюшмалар (гуруҳлар, ташкилотлар, синфлар, миллатлар, умуман жамият) ўз аъзоларига улар фаолиятининг нисбатан асосий йўналишига (хулқ-атвориға) мазкур уюшма вакили сифатида ундан кутганлари ва талаб қилганларини вербал, белгилар ёки рамзларда қайд этилганлари мажмуи. И.м. ёрдамида жамият ва ижтимоий гуруҳлар ўз вакиллари олдиға улар хулқ-атворини қаноатлантириши, йўналтириши, назорат қилиши, тартибга солиши, уни баҳолаши зарур деган талабларни қўяди. И.м. жамият ижтимоий тузилиши, гуруҳлар манфаати, ижтимоий муносабатлар тизими ва керак бўлганлар, йўл қўйилганлар, мумкин бўлганлар, маъқулланганлар, хоҳланганлар, мақсадға мувофиқ ёки номувофиқ ва хоҳланмайдиганлар ҳақидагиларни ҳисобға олиб ишлаб чиқилади. И.м. индивидлар ва гуруҳлар биргаликдаги ҳаракат тизими сифатида амал қилиши жараёнини уйғунлаштириш, тартибға солиш, сақлаш вазифасини бажаради. И.м. ёрдамида жамият ва ижтимоий гуруҳларнинг талаблари эталонға, моделға, лозим бўлган хулқ-атвор мезонларига айлантирилади ва шундай шаклда шахсға йўналтирилади.

Кишилар ўзаро муносабатини бошқариб И.м. индивидға вербал (қоидалар, илмий билимлар, фикрлар ва ҳ. тарзида), нарс-белги шаклида (кийим-кечак намуналари, маҳсус кийимлар ва ҳ.), рамзлар шаклида (мадҳия, байроқ) тақдим этилади. И.м. жамият амалиёти барча соҳаларида ва ижтимоий муносабатларнинг барча турларида ишлаб чиқилади. Императивлик (буйруқ) ва эталонлик И.м.нинг белгилари ҳисобланади. Умумийлик даражаси бўйича И.м. бутун жамият меъёрларига ва унинг алоҳида кичик тизими меъёрларига, гуруҳларни ҳам қўшганда (гуруҳ меъёрларига) ажралади.

ИЖТИМОЙ-МАДАНИЙ МУҲИТ ВА УНИНГ АСОСИЙ УНСУРЛАРИ — кишиларни қўшаб олган, уларнинг мавжудлиги, шаклланиши ва фаолиятининг ижтимоий, моддий ва маънавий шароитлари. И.м.м. маданиятлар умумийлиги асосида ҳаёт фаолияти бирлигини унинг аҳамият-

ли муносабатларида таъкидлайди. Тизим сифатида намоён бўлади, унинг доирасида уни ташкил этувчи гуруҳлар ва индивидларнинг фаолияти ижтимоий меъёрлар, мустақкамланган анъаналар, юридик ёки маънавий кучга эга одатлар, шунингдек, функционал фойдали қадриятлар билан тартибга солинади. Ўзини ташкил этган индивидлар яхлитлиги, ўзаро боғлиқ ва ўзаро тобелилиги, шунингдек, шахс ривожланиши ва фаолиятига умумнинг фаол таъсири билан тавсифланади. И.м.м. ижтимоий қурилмалар (институтлар, анъаналар), маънавий қадриятлар сифатида намоён бўлади, булар жамиятда ижтимоий йўналтириш вазифасини бажаради ва кўплаб авлодларнинг ижтимоий тажрибасини тўплаш йўли билан шаклланади.

ИЖТИМОЙ МОСЛАШИШ — шахс (индивид)нинг ўзгарувчан ижтимоий муҳитга мослашиш жараёни. Ижтимоий мослашиш воситаси бўлиб, шахснинг янги ижтимоий муҳит (масалан, мазкур муҳит кечаётган ташкилот), унда шаклланган ижтимоий ҳамкорликнинг шакллари (масалан, раҳбарлик усули), шунингдек, унга хос бўлган фаолият шакллари (касбий мажбуриятларнинг бажариш йўсинлари) меъёрлари ва қадриятларини қабул қилиш ҳисобланади. И.м. икки шаклга эга: биринчиси, фаол, бунда шахс ижтимоий муҳитга уни ўзгартириш мақсадида таъсир этишга интилади (яъни, у қабул қилиш лозим бўлган меъёр ва қадриятларни шунингдек, ижтимоий ҳамкорлик ва фаолият шакллари ўзгартириш) ва иккинчиси, лоқайдлик, бунда у буларга таъсир ўтказишга интилмайди. Фаол И.м. кўрсаткичлари бўлиб қуйидагилар ҳисобланади: янги ижтимоий муҳитдаги шахснинг юқори ижтимоий мавқеи ва унинг ундан руҳий қониқиш ҳосил қилганлиги (масалан, меҳнат шароитидан ёки унинг мазмун-моҳиятидан қаноатланганлик). Паст даражадаги ёки лоқайд И.м. бўлиб шахснинг бошқа ижтимоий муҳитга ўтишлиги ҳисобланади (масалан, ходимлар қўнимсизлиги ёки миграция ҳолатларида), аномия ва четга чиқишлик хулқ-атвори. И.м. муваффақиятли бўлишлиги ижтимоий муҳит тавсифига боғлиқ бўлади (яъни у қанчалик мураккаб ва ўзгарувчанлигига), шунингдек, шахс-

нинг табиатига ҳам боғлиқ. И.м. учун энг муҳими шахснинг ижтимоий демографик тавсифи — унинг маълумоти ва ёши аҳамиятлидир. Чунки И.м. кўп ҳолларда шахс олдига унинг ўзи ҳал қила олмайдиган муаммоларни қўяди, у ижтимоий ҳимоя объекти бўлиб қолади ва ижтимоий иш муаммоларидан бирига айланади.

ИЖТИМОЙ МУАММО — мақсадли фаолият ва унинг натижаси ўртасидаги номувофиқ субъект идрок этган фаолият (яъни индивид ёки социал гуруҳ идрок этган) ўзи учун аҳамиятли ҳисобланган ижтимоий зиддият. Бу номувофиқлик мақсадга эришиш учун восита йўқлиги ёки стартли эмаслиги туфайли юзага келади, фаолият субъекти ижтимоий эҳтиёжларини қондирмасликка олиб келади. Шу билан бирга, И.м. объектив-субъектив табиатга эга. Ижтимоий муаммо бўлиши учун ижтимоий зиддият (ижтимоий соҳа ривожланишидаги қарама-қарши оқимлар ўртасидаги муносабат) фаолият субъекти онги орқали ўтиши лозим. Шунинг учун И.м.ни тадқиқ этиш ижтимоий соҳанинг статистик усуллар ёрдамида амалга ошириладиган объектив ҳолатининг тавсифи сифатида қаралади, шунингдек, мавжуд аҳволдан қониқмаганлик унсурларини аниқлаш учун жамоатчилик фикри урганилади. И.м.ни аниқлаш воситаси бўлиб, ижтимоий ташхис хизмат қилади, шунингдек, ишнинг объектив аҳволи меъёрлар билан қиёсланади. И.м. ижтимоий ҳақиқатнинг турли босқичларида юзага келади — кичик гуруҳлардан тортиб, масалан, оила, умуман инсоният миқёсида юзага келади. Кейинги ҳолда глобал муаммолар ҳақида гапириш тўғри бўлади, чунки булар ўз ечими учун жаҳон ҳамжамияти миқёсидаги халқаро келишилган ҳаракатларни талаб этади. Жамият турли соҳаларида қабул қилинадиган ечимлар ижтимоий оқибатларини таҳлил қилиш И.м.ни башоратлашга имкон беради, яъни унинг юзага келишини олдиндан куриш мумкин бўлади, бу ўз навбатида уларнинг кейинчалик ҳал этилишини енгиллаштиради. И.м. ижтимоий ишларда муҳим урин эгаллайди, чунки муаммоларни ҳал этишда кишиларга қумаклашувчи сифатида тушунилади.

ИЖТИМОЙ МУНОСАБАТ — гуруҳлар ва жамоалар ўртасидаги уйғунлашув муносабати (синфий, миллий, жамоавий).

Жамиятда турли мавқега эга кишилар гуруҳлари ўртасидаги муносабат, унда барчанинг бирдек қатнашмаслиги, яъни иқтисодий, сиёсий ва маънавий ҳаётда, турмуш тарзи, даромадларининг даражаси ва манбалари, шахсий истеъмол тузилиши ҳар хиллигига эга И.м. дўстона ҳамкорлик ёки низо тавсифини олиши мумкин (мазкур гуруҳларнинг манфаатлари мос келиши ёки тўқнашиши асосида). И.м. тавсифи ва улар тизимидаги инсоннинг ўрни ижтимоий онг шаклланадиган ва қайта шаклланадиган тамойиллар (тасавурлар, билимлар)га боғлиқ. Шундай тамойил сифатида замонавий жамиятларда ёки «Инсон ва фуқаро ҳуқуқлари декларацияси» қабул қилинади, бунда инсоннинг ҳуқуқи жамият учун ажралмас ва муқаддас деб тан олинади ёки айрим синфларнинг тараққийпарварлиги ҳамда аксинчалиги, бошқасининг тарихий чекланганлиги тан олинади.

ИЖТИМОЙ МУНОСАБАТЛАРНИ ГУМАНИТАРЛАШ (ИНСОНПАРВАРЛАШТИРИШ) — жамиятни ташкил этувчи ижтимоий гуруҳлар ўртасидаги муносабатлар барқарорлигини ошириш мақсадида унинг мазмун-моҳиятини «бойитишга» йўналтирилган жамиятни ташкил этиш шакллари ўзгартириш. Ижтимоий муносабатларни гуманитарлаштириш заруратини XX асрдаги ижтимоий ҳалокатлар оқибати (кучли фашистик ва тоталитар тартибларнинг юзага чиқиши ва мавжуд бўлиши) ҳамда ўйламасдан амалга оширилган инсон фаолияти оқибатида юзага келувчи глобал танглик (экологик, озиқ-овқат, энергия, демографик таъназзул, ҳозирги кунда маълум бўлмаган касалликларнинг тарқалиш хавфи ва ҳ.к.)лар тақозо этади. Ижтимоий муносабатларни гуманитарлаш муаммоси инсон моҳиятини нотўғри тушуниш туфайли ҳам юзага келади. Бундай тушуниш замонавий саноат ишлаб чиқариш таъсирида пайдо бўлади, бунда инсонга шахс сифатида эмас, фақат унинг функцияси сифатида қаралади.

Ҳозирги кунда давлатларнинг ташқи сиёсатидаги муносабатларни гуманитарлаштириш социалистик тузим доирасидаги парчаланиш, «совуқ уруш» сиёсатининг асоссизлиги туфайли жаҳонда юз берган ўзгаришлар билан боғланмоқда.

Ижтимоий муносабатларни гуманитарлаштириш демократик тартибларнинг юзага келиши ва амал қилиши шароитларини яратишга ҳуқуқий давлат ҳамда фуқаролик жамиятини қуришга асосланмоқда. Қуйидагилар унинг муҳим белгилари бўлиб ҳисобланади:

- қонуннинг барча соҳаларда устуворлиги;
- юқори ҳокимият ўз чегарасига эга ва шахснинг ажралмас ҳуқуқларига кириб боролмайди;
- ҳокимият функциясининг қонунчилик, ижроия, судловга бўлиниши;
- ижтимоий-иқтисодий ва маданий соҳаларнинг марказлаштирилмаслиги;
- сўз эркинлиги.

Ривожланган демократияга хос бу хусусиятлар омманинг сиёсий ҳаётда фаол қатнашиши шароитидагина мазмунан бойийди.

ИЖТИМОЙ МУҲИТ — жамиятни ташкиллаштириш тамойиллари ва шаклларининг ижтимоий-психологик намоён бўлиши, бу кишилар ва ижтимоий гуруҳлар манфаатларига мос келади, яъни ижтимоий муносабатларнинг умумлашган ахлоқий баҳоси. И.м. асосий умуминсоний ижтимоий идеаллардан бири, уни аниқ тушуниш тарих давомида ўзгарган; бугун ҳам унинг моҳиятини ягона тушуниш йўқ. И.м.ни белгилашда кўпинча уни ижтимоий тенгликка қиёслайдилар, шу маънода И.м. жамиятда моддий ва маънавий бойликларни, турли ижтимоий гуруҳлар турмуш шароитида мавқе ва ҳокимиятни тақсимланганликдаги тенглиги ва нотенглиги сифатида тушунилади. Бундай тақсимлаш воситаси турли сиёсий қарашларнинг тарафдорлари томонидан турлича қаралади. Ақидапарастлик анъанаси бозор тақсмоти тамойилларидан бошқасини тан олмайди. Эркин жа-

мият, улар фикрича, тақсимлашнинг моделини ўрнатишга йўл қўймайди. Чунки бу инсон ҳуқуқларига аралашишга ва унинг эркинлигини чеклашга олиб келади. Либераллар бугунги кунда тақсимлашга давлатнинг аралашуви зарурлигини тан оладилар. Собиқ марксизм назарияси И.м.ни хусусий мулкни йўқ қилишда ва меҳнат бўйича тақсимлаш таъминлини амалга оширишда кўради. И.м. ижтимоий ондаги қандайдир ҳодиса сифатида мавжуддир (ҳуқуқий, диний, ахлоқий, иқтисодий). У ижтимоий онда мустаҳкамланади, ижтимоий адолатни меҳнатга кўра мукофот ва меҳнатни тан олиш, ҳаётнинг барча минимал ижтимоий кафолатланган даражаси ва сифатини таъминлаш, ижтимоий неъматларга тенг эга бўлиш (маълумот олиш, соғлиқни сақлаш), ахборотга, маданий қадриятларга баробар эришиш сифатида қайд этилади.

ИЖТИМОИЙ НАЗОРАТ — текширув, жамият ва ижтимоий гуруҳларнинг шахсга унинг хулқ-атворини туғрилаш, муайян умумийлик меъёрларида умумқабул қилинган қоидаларга мувофиқлаштириш мақсадида шахсга таъсир ўтказиш усуллари тизими. И.н. ижтимоий тизим барқарорлигига эришиш ва уни сақлашга ҳамда унинг ижобий ривожланишини таъминлашга хизмат қилади. И.н.нинг уч шакли мавжуд:

- оддий (асосан мажбурловчи) санкциялар;
- жамоатчилик фикри;
- ижтимоий институтлар. Р.А. Лапернинг фикрича, И.н. индивиднинг маданиятни ўзлаштириш жараёнини таъминловчи ва авлоддан-авлодга ўтувчи восита деб қаралади. Турли хил жамиятда амал қилувчи учта универсал механизм борлиги таъкидланади:

- жисмоний санкциялар (гуруҳий меъёрларни бузганлик учун индивидни жазолаш);
- иқтисодий санкциялар (жарима, қўрқитиш ва ҳ.);
- маъмурий санкциялар.

Энг самарали, гуруҳ томонидан амалга ошириладиган И.н. гуруҳ аъзоларида ўзини-ўзи назоратни шакллантиради ва уларга мазкур гуруҳ ва умуман ижтимоий фикрда муваффақиятли уйғунлашишга имкон беради.

ИЖТИМОЙ НАЗОРАТ — қонунчиликнинг бузилиши, кишилар ва фуқароларнинг ҳуқуқлари, эркинликлари ва қонуний манфаатлари камситилишининг олдини олишга йўналтирилган давлат идоралари, жамоатчилик уюшмалари (ташкилотлар) фаолияти. И.н. умуман назоратнинг бир тури ҳисобланади. Давлат идоралари шундай шаклдаги фаолият ёрдамида мамлакатда қонунчилик ва ҳуқуқ тартиботини таъминлайди. Прокурор, суд ва маъмурий назорат мавжуд. Деярли барча мамлакатларда, шу жумладан, Ўзбекистонда ҳам мамлакат ҳудудида амал қилувчи барча учун бажариш аниқ ва бирдек эканлиги устидан олий назорат Конституцияга мувофиқ Ўзбекистон Республикаси Бош прокуратураси зиммасига юклатилади. Суд назоратининг асосий йўналиши — судларнинг қонунийлигини, шунингдек, чиқарилган ҳукмлар, қарорлар, ечимлар ва ҳулосалар асосланганлигини текшириш. Олий суд, Конституцион суд ва Ҳакамлар суди барча мамлакатдаги барча бошқа судларнинг фаолияти устидан назоратни амалга оширади. Маъмурий назорат — давлат идораларининг ташкилотлар, муассасалар, амалдор шахслар ва фуқаролар, давлат бошқаруви соҳасида ижтимоий муносабатларни тартибга солувчи қонунчиликка амал қилиниши устидан назоратни амалга ошириш бўйича йўналтирилган махсус фаолият. И.н. прокурор, суд ва маъмурият назоратини амалга ошириш жараёнида, шунингдек, махсус ваколатли давлат идоралари ва жамоатчилик ташкилотлари ёрдамида амалга оширилади. Хусусан, меҳнат ва меҳнатни муҳофаза қилиш бўйича қоидалар ҳақидаги қонунчиликка амал қилиш устидан назорат ва кузатувни қўйидагилар амалга оширади:

— махсус ваколатга эга, ўз фаолиятида корхона, муассаса, ташкилот ва уларнинг олий органларига боғлиқ бўлмаган давлат органлари ва идоралари;

— касаба уюшмалари.

Вазирлик ва муассасалар ўз тасарруфидаги корхоналарга нисбатан меҳнат ҳақидаги қонунчиликка риоя қилиш устидан назоратни амалга оширадилар. Меҳнат ҳақидаги қонунчиликка риоя қилиш устидан жамоатчилик назоратини касаба уюшмалари, жамоатчи инспекторлар ва комиссиялар

(ташкilot, корхоналардаги сайлаб қўйиладиган тегишли касаба уюшмаси ташкilotлари) амалга оширади. И.н. амалга оширилишида ижтимоий гуруҳлар, жамоатчи тузилмалар, турли хил жамоатчилик фикрлари муҳим аҳамиятга эга. Аҳолини И.н. жараёнига кенг жалб этиш учун И.н. бўйича тегишли, самарали қонун ҳужжатини ишлаб чиқиш мақсадга мувофиқдир.

ИЖТИМОЙ ОЗЧИЛИК — кичик ижтимоий гуруҳлар, бир-бири билан боғланган жамоалар, кам сонли элатлар индивид ва жамият ўртасида алоқачи воситасини бажарувчи ташкilotлар мажмуи. И.о. кичик ижтимоий гуруҳларга ўхшайди (биринчи галда функционал белгисига кўра), яъни оила, болалар ўйин гуруҳи, меҳнат жамоаси, спорт командаси, клуби. Инсон ўзининг жамиятга тааллуқлилигини ва ўз ижтимоий манфаатларини муайян кичик гуруҳлар ва жамоалар орқали идроклайди, булар унинг учун ғоялар, қадриятлар, меъёрлар ва жамият анъаналарини етказувчи ҳисобланади. Кичик гуруҳларда индивиднинг дунёқараши шаклланади, муносабат ва хулқ-атвор малакаси ҳосил бўлади. И.о. ҳам кичик ижтимоий гуруҳлар сингари қўйидагича бўлиши мумкин:

а) ижтимоий муносабат ва фаолиятнинг мустақил субъектлари, масалан, ногиронлар ишлаб чиқариш жамоалари, кам сонли элатлар, ҳудудий бирлашган ва фаолиятнинг умумий ишлаб чиқариш шакли, диний қавмлар;

б) муомала «шахсий» соҳаси шаклланиши юз берадиган бошланғич ижтимоий тузилмалар томонидан индивидуал манфаатлар амалга оширилади.

Масалан, ноанъанавий диний шўъбалар, ижтимоий-психологик озчилик гуруҳлари, жиноятчилик тудалари шунга киради.

Шу билан бирга тузилиш белгилари, шунингдек, жамият билан ўзаро алоқасини шакли бўйича кичик ижтимоий гуруҳлардан фарқ қилади. Кўп ҳолларда И.о.нинг манфаатлари, дунёқарашлари, эҳтиёжлари, идеаллари ва хулқ-атвор ҳамда муомала меъёрлари умумэтироф этилган ёки

жамиятда мавжуд бўлган меъёрларга мос келмаслиги мумкин. Чунки улар кишиларнинг жуда оз миқдордагиларида намоён бўлади, шунга кўра ривожланмаган демократия шароитларида етарлича баҳоланмайди ёки шунчаки жамият томонидан рад этилади. И.о. манфаатлари ва эҳтиёжлари улар гайрианъанавийлигига кўра умумжамият манфаатлари билан тўла зид келиб қолиши мумкин. Бу И.о.нинг жамият билан ўзаро алоқасига салбий таъсир ўтказди, шундай гуруҳларнинг жамиятдаги ўзига хос мавқеини жамият белгилайди. Бу индивидуал ва гуруҳ манфаатларини ўзини-ўзи нохуш ҳис этишига олиб келади. И.о. айрим вакиллари, баъзан бутун гуруҳ учун жамият томонидан чекловлар ва тазйиқга нохуш муносабатда бўлиш хосдир. Чунки И.о. ўзини у ёки бу даражада алоҳидаланган кишилар гуруҳидан иборат деб тасаввур этади ёки бўлмаса, турмуш тарзи ва фикрлари анъанавий меъёрлар тизимига мос келмайди, бунда уларнинг яшаб кетиши ўзини-ўзи ҳимоя қилиш шаклини танлаши билан жипс боғлиқ бўлади. Индивид учун ижтимоий ҳимояланганликнинг бундай шакли бўлиб, жамоага тегишлилиги, жамоа учун эса унинг жипслиги ҳисобланади. Шунинг учун И.о.да шахсий ўзини-ўзи англаш, одатда гуруҳ томонидан сингдириб юборилади, жамият томонидан аниқ хавфнинг мавжудлиги ёки тазйиқнинг кучайиши шундай ижтимоий гуруҳлар бирлиги ва жипслигини кучайтиради. Уларнинг жипслиги ҳуқуқ ва имкониятларининг, ижтимоий неъматларга эришишнинг чекланганлиги, жамият томонидан назорат қилиниш билан боғлиқ, бу ўзини-ўзи нотўғри баҳолашда эркинликка тажовуз сифатида қабул қилинади. И.о. доимий ёки вақтинча бўлиши мумкин. Биринчиси объектив тарихий сабабларга кўра юзага келади. Камсонли элатлар, туб миллатга мансуб бўлмаган кишилар, диний қавмлар ва шўъбалар, шу жумладан, жамият тан олмаганлари шундай озчилик ҳисобланади. Кейингиларининг пайдо бўлиш сабаблари субъектив тавсифга эга: дунёқарашларнинг бир хиллиги, жисмоний камчиликларнинг ўхшашлиги, ижтимоий-психик умумийлик. Бундай И.о.га қавмга ёки шўъбага бирлашмаган диндорлар гуруҳи, ногиронларнинг ишлаб

чиқариш жамоалари, турли жиноий тўдалар киради. И.о. муаммосини бутун жамият муаммолари билан бирдек қўйилганда ҳал этиш мумкин. Ҳал этишнинг энг самарали йули бўлиб қуйидагилар ҳисобланади:

- муаммонинг моҳиятини аниқлаш;
- унинг юзага келиш сабабини белгилаш;
- ижтимоий гуруҳ ва жамият манфаатлари уртасидаги фарқни аниқлаш;
- томонлар учун мақбул бўладиган ечимни излаш.

Бунда ишончли мулоқотни таъминлаш учун нега инсон мазкур И.о. аъзоси ҳисобланади деган саволни аниқлашга ҳожат йўқ, мазкур ҳодисага ўз баҳосини ҳам бериш жоиз эмас.

ИЖТИМОЙ ОҚИБАТ — жамият (шахснинг, ижтимоий гуруҳнинг) ижтимоий фаолиятининг натижалари, бунга макро (ишлаб чиқариш кучлари, ижтимоий муносабатлар ва институтлар, ижтимоий онг, маданият) ва микро (оила, меҳнат, ўқув ва б. жамоалари ва гуруҳлар) даражасида ижтимоий манфаатларни амалга ошириш туфайли эришилади. Ижтимоий субъектлар ижодий фаоллиги, фаолияти самараси ҳисобланади. И.о. ижобий ҳам, салбий ҳам, бевосита ва анча олис (юзага келиш вақти бўйича) тўғри ёки билвосита бўлиши мумкин. Ижтимоий сиёсатнинг муқим тушунчасидан иборат бўлиб, у ривожланишнинг зиддиятли хусусиятини ҳисобга олиш, тараққиёт учун «тулов» муқаррарлигини ва ҳамиша танлаш мажбурлигини ҳисобга олишга даъват этилган: Иқтисодий ёки ижтимоий «ютуқ» ёки «ютқизик»ни, ҳозир ёки кейинги, биринчи навбатда қандай гуруҳлар манфаатини устун қўйишни, бевосита ёки анча кейинги И.о. қандай ўрнатишни ҳисобга олишни тақозо этади.

ИЖТИМОЙ ПЕДАГОГ — 1) ходимларни касбий тайёрлашда иштирок этувчи турли хил ва турдаги ўқув муассасасининг ўқитувчиси. Ижтимоий ишлар бўйича мутахассис: «ижтимоий ходим» ва «ижтимоий педагог»; 2) мактабгача муассаса ёки таълим муассасаси, бошқа ёшларнинг муассаса-

сасининг синфда, гуруҳда, ётоқхонада ва б.да тарбиявий ишларни ташкиллаштириш учун масъул ходим (педагог, тарбиячи, ўқитувчи, мураббий). Булар фаолияти ёшларни умумий маданий савиясини шакллантиришга, шахсни жамиятдаги ҳаётга мослаштиришга, фуқаролик туйғуларини ривожлантиришга, Ватанни севишга ўргатишга, атроф-табиатни авайлашга йўналтирилади. Шахснинг руҳий — педагогик ўзига хослигини ва унинг микромуҳити, турмуш шароитини ўрганади, қизиқишлари ва эҳтиёжларига таъсир этади, муаммолари ва қийинчиликлари, низоли вазиятлари, хулқ-атвордаги четга чиқишлигини аниқлайди, тарбияланувчилар ва таълим олувчиларга ўз вақтида ёрдам кўрсатади ва уларни қўллаб-қувватлайди, шахс ва таълим муассасалари, оила муҳит ўртасида воситачилик қилади. Таълим олувчилар ва тарбияланувчилар ҳуқуқ ва эркинликларини амалга оширишига кўмаклашади, қулай ва хавфсиз вазият яратишда ёрдам беради, улар ҳаёти ва соғлиғини муҳофаза қилишда қатнашади, мажбурий умумий таълимни амалга оширишда, соғлом турмуш тарзини тарғиб қилишда иштирок этади. Дарсдан ташқари вақтларида иқтидорли, ақлий ва жисмоний қобилиятга эга болалар ривожланиши ва такомиллашиши учун шароит яратади. Жамоада турмушнинг демократик асосларини ривожлантириш зарур. Таълим олаётган ёки тарбияланаётганнинг оиласи билан ҳамкорлик муносабатларини ўрнатади, шахснинг тарбияси ва ривожланиши бўйича масалаларни биргаликда ҳал этади. Ўз фаолиятини ўқитувчилар (тарбиячилар) ота-оналар (уларнинг ўрнини босувчи шахслар) билан яқиндан алоқа олиб боради, шунингдек, ижтимоий ва бандлик турли хизматлари мутахассислари билан таълим олувчиларга амалий ёрдам кўрсатади, ҳомийлик ва мурабийликка муҳтож, экстремал вазиятга тушиб қолган, жисмоний тулақонли бўлмаганларга кўмаклашади. И.п. муассаса таълим дастурини ишлаб чиқиш, амалга оширишда қатнашади, ўз ваколати доирасида уларнинг бажарилиши устидан жавобгарликка эга бўлади. И.п. болалар ҳуқуқи ҳақидаги конвенцияни; шахс ривожланиши асосий қонуниятларини; микромуҳит соҳаларининг

иқтисодий, демографик, ижтимоий-педагогик тавсифини жамиятда муносабатлар шаклланиш жиҳатларини; оила, турли гуруҳлари ва аҳоли тоифалари билан олиб бориладиган ижтимоий ишларнинг шакллари ва усулларини асосий ижтимоий сиёсат, меҳнат ва оила ҳуқуқини; педагогик одобини; ижтимоий-педагогик ишларни таҳлил қилиш ва дастурлашни; шахс ва унинг микромуҳити методикаси ва технологиясини; таълим ва тарбия социологиясини (шу жумладан, Ўзбекистон Республикасининг «Таълим тўғрисида»-ги қонунини) билиши лозим.

ИЖТИМОЙ ПСИХОЛОГИК ИҚЛИМ (синонимлари: ахлоқий-психологик иқлим, жамоа психологик муҳити) — шахслараро муносабатнинг сифат томони, самарали биргаликдаги фаолият ва шахснинг гуруҳда ҳар томонлама ривожланишига кўмаклашувчи ёки тўсқинлик қилувчи психологик шартларнинг мажмуи сифатида намоён бўлади. Мақбул И.п.и.: гуруҳ аъзоларининг бир-бирига ишониши, ўзаро талабчанлиги, хайрихоҳлиги ва оқилона танқиди, ўз фикрини эркин ифодалаши, раҳбарлар тазйиқининг йўқлиги, гуруҳ аъзоларининг унинг вазифаси ҳақида етарлича хабардорлиги, бажарилаётган ишнинг аҳволи ҳақида маълумотта эғалиги; жамоага тааллуқлилигидан қаноатланганлик; эмоционал берилганлик ва ўзаро ёрдам даражасининг юқорилиги; гуруҳдаги унинг ҳар бир аъзоси томонидан ишнинг ҳолати учун масъулиятни ўз зиммасига олиши ва ҳ. И.п.и.нинг тавсифи гуруҳнинг ривожланиш даражасига тўлиғича боғлиқ ва унинг аъзолари биргаликдаги фаолияти самарасини белгилайди. И.п.и. илмий асосланган танлов, аттестация ва раҳбар ходимларни ўқитиш ёрдамида тузатилиши мумкин, шунингдек, жамоа аъзоларида самарали бир-бирини тушуниш ва биргаликда ҳаракат қилиш кўникмасини ҳосил қилиш билан ҳам яхшилаш мумкин.

ИЖТИМОЙ ПСИХОЛОГИЯ — кишиларнинг ижтимоий гуруҳларга қўшилиш омили билан боғлиқ бўлган, шунингдек, мазкур гуруҳлар ўзининг психологик тавсифига асосла-

надиган хулқ-атвори ва фаолияти қонуниятларини ўрганувчи илмий фан. Узоқ вақт мобайнида И.п. масалалари турли фалсафий таълимотлар таркибида ўрганиб келинди. И.п.нинг мустақил ривожланиш тарихи 1908 йилдан бошланди. В.Мак Дугул ва Р.Росс ишлари пайдо бўлди, буларнинг номида И.п. атамаси тилга олинади. Америка И.п.сида XX асрда лабораториядаги экспериментлар мутлоқлаштирилди. Асосан кичик гуруҳлар ўрганилди, индивидуал психология тамойиллари ва методикаси тўғридан-тўғри И.п.га кўчирилди. Собиқ шўролар тузуми даврида 1950 йиллар охирида И.п. жадал ривожлангандек бўлди. У марксча социология ва материалистик психология тамойилларига асосланади. Асосий муаммолар бўлиб И.п. назариясининг умумий масалалари ва методологияси ва тарихи ҳисобланди; кишиларнинг мулоқоти ва ўзаро муносабати қонуниятлари, йирик ижтимоий гуруҳлар (миллатлар, синфлар ва б.); кичик гуруҳлар муаммолари; шахс тадқиқи (ижтимоийлашиш, ижтимоий қоидалар ва ғ. муаммолари). Амалий тадқиқотлар бошқаришнинг ижтимоий-психологик жиҳатлари, оммавий коммуникация, тарғибот, ижтимоий-психологик катта ва кичик гуруҳлар феноменологияси, уларнинг ўзига хос, яъни гуруҳ тавсифига кўра ҳосил бўлган жиҳатларига эътибор қаратилди. И.п. ютуқлари иқтисодда, ахборот соҳасида, турмуш ва оила соҳасида, тарбия тизимида ва б.да амалий муаммоларни ечишни таъминловчи психологик хизматлар тузишга имкон берди.

ИЖТИМОЙ РЕЖАЛАШТИРИШ — ижтимоий бошқариш усули. Унинг моҳияти ижтимоий жараёнлар ривожининг мақсади, вазифаси ва суръатини белгилаш ҳамда асослаш, шунингдек, буларни амалга оширишнинг асосий воқеасини ишлаб чиқишдан иборатдир. 1960 йиллар иккинчи ярмида аввал саноат корхоналари, кейинчалик барча босқичдаги ва жамиятнинг ҳўжалик тузилиш объектларида, ҳудуд, шаҳар, вилоят, республика миқёсида мустақил йўналтирилган илмий ва амалий фаолият сифатида пайдо бўлди ҳамда қарор топди. 1980 йилларнинг бошларигача И.р.да асосий эътибор меҳнатни самарали ташкиллаштириш-

ни излашга, илмий асосланган мезонларни жорий этишга, меҳнат шароити ва ишлаб чиқариш маданиятини яхшилашга, ходимлар маълумоти ва малакасини оширишга, меҳнат интизомини мустаҳкамлашга, жамоалардаги муносабатларни такомиллаштиришга ва б. қаратилди. И.р. ривожланишига бошқаришни демократлаштиришнинг кучайиши, ишлаб чиқариш куйи бўғинларининг ҳуқуқ ва мустақиллигини кенгайтириш, ўзини-ўзи ташкиллаштириш ва ўзини-ўзи бошқариш асослари кучли туртки бўлди. 1980 йилларнинг ўрталаридан И.р. директив тавсифини ва ижтимоий ривожланишнинг режалари тарзида мажбурий расмийлаштиришдан халос бўлди. Ҳозирги вақтда И.р.да ҳудудий миқёсга асосий эътибор қаратилмоқда, бунда унинг объекtlари бўлиб, шаҳар, вилоят, минтақа ва бошқа аҳоли яшайдиган маъмурий бирлик ҳисобланади. И.р.нинг моҳияти ва йўналиши ўзгарди. У сезиларли даражада ижтимоий башоратлаш тавсифини олади ва махсус, иқтисодий ва ижтимоий муаммоли ҳудудлар билан жипс боғлиқ қарорлар қабул қилишга йўналтирилади, булардан ташқари бандлик ва меҳнат ресурсларини қайта тақсимлаш, аҳоли ижтимоий ҳимояси ва унинг соғлиғини сақлаш, маданий-маиший хизмат кўрсатиш соҳасини ривожлантириш, экология ва б. муҳим аҳамият касб этди.

ИЖТИМОЙ РЕЖАЛАШТИРИШ — ижтимоий тизимнинг мазкур жамият эҳтиёжларига мос келадиган ҳолатига эришиш воситалари ва усулларини ишлаб чиқиш бўйича фаолият. И.р.нинг биринчи босқичида режалаштириш объектининг модели тузилади. Ижтимоий гуруҳлар, ташкилотлар, институтлар, қадрият унсурлари ва меъёрий тизимлар шундай бўлиши мумкин. Объект модулини тузишда куйидагиларни аниқлаш зарур:

— объект қандай анча йирик бўлган ижтимоий тизимнинг қисми ҳисобланади, унинг ўзаро алоқаси, унинг вазифаси доирасида бажариладиган фаолият шакли қандай?;

— режалаштирилаётган объектнинг функционал ва морфологик тузилиши;

— бошқариладиган ва бошқарилмайдиган ўзгарувчилар —

объект ривожланиш омиллари. Фақат бошқариладиган ўзгарувчилар мавжуд бўлгандагина объектни режалаштириш мумкинлиги ҳақида гапирса бўлади.

И.р.га объект ҳақида тасаввурларга эга бўлгандан кейин киришилади. Одатда тўрт хил режалаштириш мавжуд: мақсад ва вазифаларни, ҳаракат усулларини, ресурсларни, ташкилий тузилишларни.

Мақсад — тизимнинг ҳолати, унга режалаштирилаётган давр охирида эришиш мумкин. Одатда мақсаднинг икки тури фарқланади: ишчи ва услубий. Ижтимоий ишлар амалиётида, бунда ижтимоий мослаштириш ва ҳимоялашни ташкиллаштириш тизими режалаштириш объекти бўлиб ҳисобланади, услубий мақсадлар вазифасининг шакли алоҳида аҳамият касб этади. Режалаштирилаётган давр тугагандан кейинги тузилманинг сифат тавсифи ва объектнинг ишлаши сценарийси шундай шакл ҳисобланади. Умумий мақсадлардан ташқари яна шундай вазифалар — оралиқ мақсадлар режалаштирилади, буларга муайян вақтларда эришиш керак бўлади. И.р.да мақсадга эришиш усулларини белгилаш ҳаракат дастури ва сиёсатини ишлаб чиқиш асосида амалга оширилади. Агар объект барқарор ёки унинг ўзгариши ишонарли тарзда олдиндан айтиладиган бўлса, дастурни қабул қилиш мумкин. Агар ижтимоий объект жуда мураккаб ва унинг ривожини олдиндан айтиш мумкин бўлмаса, бунда дастур эмас, балки сиёсат — режани амалга ошириш давомида юзага келадиган турлича вазиятлардаги ҳаракатни танлаш қондасини қабул қилиш мақсадга мувофиқ.

Ресурслар (мутахассислар, пул ва б.)ни режалаштириш уч босқичда амалга оширилади:

а) эҳтиёжларни белгилаш (молиялаш ва мутахассисларни режалаштириш усуллари иқтисодий статистикада ва МИТ назариясида батафсил ишлаб чиқилган);

б) ресурсларни сотиб олиш ёки ишлаб чиқариш режаларини тайёрлаш;

в) ресурсларни тақсимлашни режалаштириш (режани амалга ошириш босқичлари бўйича ва уни амалга оширувчи ташкилий тузилма бўлинмалари бўйича).

Режани амалга ошириш учун масъул бўлган ташкилий

тузилмани лойиҳалаш лойиҳалашнинг энг мураккаб унсури ҳисобланади. Режалаштириладиган даврда бажарилиши зарур бўлган барча иш турлари белгиланган, режани амалга ошириш жараёнида қарор қабул қилиш ва унинг бажарилишини таъминловчи тузилма тузилган бўлиши, объект ҳамда уни қуршаган муҳит ўзгариши ҳақида маълумотлар олинган канал топилган бўлиши керак. Чунки И.р. кишилар ҳаётига жиддий таъсир кўрсатади, режалаштиришнинг этник, ҳуқуқий ва қадриятлар бўйича таъминланиши муҳим вазифа ҳисобланади. Бунда жамият маданияти метёрлари ва турли маданиятлар эътиборга олинибгина қолмасдан, балки режани амалга оширувчи ходимлар учун вазифавий кўрсатмалар мажмуи ҳам амалга оширилиши керак.

ИЖТИМОИЙ РЕФЛЕКСИЯ — тарихий субъектнинг ўз тарихий ҳаёт фаолияти ривожига танқидий муносабатда бўлиш, унинг ички мантиқини идроклаш, ривожланиш қонуниятларини тушуниш ва шу асосда ўз ҳаёт фаолиятини такомиллаштириш шакллари, усуллари ва воситаларини англашга бўлган қобилияти, яъни ўзини тарихий жараён субъекти сифатида англашга бўлган қобилияти, демак, ўзини-ўзи ҳам англаши. Тарих субъекти даражасига (у ижтимоий тузилманинг алоҳида вакили, ижтимоий гуруҳ, ижтимоий тарихий умумлашма, халқ, умуминсоният) ким жамиятдаги ўз ўрнини, ўз аҳамиятини, ўз қадр-қимматини, ўз вазифасини идрок этса ва ижтимоий муаммоларни ечишда қатнашса, шу кўтарилиши мумкин. И.р. даражаси бўлиб, ижтимоий субъектнинг ривожланганлик даражасининг кўрсаткичи ҳисобланади. И.р. ҳаддан ташқари кўп қиррали, у ижтимоий ҳаётнинг моддий ва маънавий соҳаларини қамраб олади. У ижтимоий тизим айрим унсурлари мақсадли йўналишида ўзгариши бўйича ижтимоий субъектнинг ёки яхлит ижтимоий муносабатлар бутун тизими аниқ вазифаларини белгилаб беради, шундай ўзгариш шакллари ва воситаларини тавсия этади (танлайди). Шу билан бирга ижтимоий субъектнинг ўзи ҳам ижтимоий тизимни такомиллаштиришда иштирок этиб, ривожланишнинг олдинги даражасида қолиб кетмайди.

ИЖТИМОЙ РИСК — ижтимоий омиллар ва оқибатларни ҳисобга олиш ва тартибга солиш. Булар нохуш ижтимоий мақбул эмас, кишилар ҳаёти ва соғлиғига хавф тугдиради. Экологик, технологик, иқтисодий ҳалокатлар ва бузилишлар оқибатини ана шундай И.р. қаторига киритиш мумкин. Булар инсон фаолиятининг турли соҳаларида юз беради. И.р. назариясининг асосий муаммолари қуйидагилардан иборат:

- рискка ижтимоий кўрсатмалар (рискка муносабат);
- бу кўрсатмалар ва баҳоларни шакллантиришда оммавий коммуникация воситаларининг ўрни;
- кескин-қўламли янгиликларни тадбиқ этишда жамиятдаги унга муносабат;
- зарур ижтимоий сифатлар (интизомлилик, масъулиятлилик, юқори даражада касбга эғалик)ни шакллантиришда риск вазиятини баҳолашдаги инсон омилининг аҳамияти.

Риск вазияти билан боғлиқ қарор қабул қилиш жараёнининг таҳлили ва шундай вазият устидан назорат марказий ўринни эгаллайди. Риск вазиятини баҳолаш ва бошқаришга қуйидагилар таъсир этади: сиёсий сабаблар, манфаатлар, қадриятлар, аъзолари тегишли қарор қабул қиладиган у ёки бу гуруҳнинг ижтимоий мавқеи (риск экспертлари, махсус давлат хизмати ва ташкилотларининг вакиллари, академик фан вакиллари); И.р. муаммоларини ҳал қилишда аҳолининг иштирок этиши; ижтимоий қайта қуришлар муқобил вариантлари қиёслаш зарурати, иқтисодий мулоҳазалар устуворлигини рад этиш; И.р.нинг мумкинлиги ва унга йўл қўйилиши, мақбуллигини кишиларнинг қабул қилиши ва баҳолаши ижтимоий механизмларини ҳисобга олиш. Бундай баҳолаш инсоннинг у ёки бу риск вазиятини бошқариш учун масъул бўлган институтларга ва ташкилотларга ишонч даражасига боғлиқ деб ҳисобланади. Риск вазиятига мослашиш омиллари аҳоли турли гуруҳларида турличадир.

ИЖТИМОЙ РИСКЛИ ОИЛА — оила тури, ўз вазифасига номувофиқ ва уни старли даражада бажара олмайди, салбий ижтимоий омиллар таъсирига чалинган бўлади,

ижтимоий риск гуруҳлари билан ўзаро яқиндан боғлиқ, жамият меъёрида амал қилиши учун хавф туғдиради.

Шундай хил оила ўзига хослигига сабаб бўлувчи риск омиллари бўлиб, унинг тузилиши (тўла бўлмаган, кам таъминланган оила, доимий ғамхўрликка муҳтож ногиронлар ёки сурункали касалларнинг оилада бўлиши, жиноий жазони ўтаётганлар ёхуд озод этилганига кўп бўлмаганлар, ижтимоий мослашиш жараёнида бўлганлар, шунингдек, ижтимоий рискнинг бирор гуруҳига кирувчилар), оила аъзолари ўртасидаги ижтимоий ҳамжиҳатликнинг издан чиққанлиги (ижтимоий ҳаёт ва турмушда умумий манфаатлар ва мақсадларнинг йўқлиги, оиланинг бошқа аъзоларига нисбатан бефарқлик ёки эътиборсизлик, ахлоқий масъулиятсизлик ва ўзаро шубҳа ва ишончсизлик, бошбошдоқлик ва ўзаро тушуниш, қўллаб-қувватлашнинг йўқлиги, яқинларга нисбатан дағаллик ва раҳмсизлик) ҳисобланади. Бундай хил оилаларнинг турмуш тарзи маънавиятнинг қашшоқлиги, маданият даражасининг пастлиги аниқ намоён бўладиган ўзини ўйлашлик билан тавсифланади. Бундай оилада доимий беқарорлик ва бузилиб кетишнинг имконияти аста-секин йиғилиб боради. Шунинг учун мунтазам ижтимоий сиёсат олиб бориш оила негизини мустаҳкамлашга, никоҳ-оила муносабатларини такомиллаштиришга ва ёшларни келгусидаги оилавий ҳаётга тайёрлашга даъват этади.

ИЖТИМОЙ РУҲИЙ МАШҚ — гуруҳий руҳий тузатиш шаклларида бири, кишиларда шахслараро муносабат малакасини шакллантиради ва мустаҳкамлайди. Шахсни ривожлантириш ва гуруҳий муносабатларни такомиллаштириш мақсадларида гуруҳ ичида ташкиллаштириш усуллариининг мажмуи. И.р.м. индивидларнинг коммуникативлик хусусиятларини ривожлантиришга йўналтирилади, уларда ўзи ва атрофидагиларни айнан тасаввур этиш уқувини юзага келтиради. И.р.м. гуруҳларида шахсий хулқ-атвор ва шахслараро биргаликда ҳаракатланиш меъёрлари ишлаб чиқилади ва тўғриланади, вазиятга мослашувчан муносабат қоби-

лияти ривожланади, турли шароитларда ва турли гуруҳларда мослашишни жадаллаштиради. И.р.м. шу мақсадлар учун алоҳида танланган гуруҳларда, шунингдек, ишлаб чиқариш ёки бошқа барқарор муносабатлар билан боғлиқ кишиларнинг аниқ гуруҳларида ўтказилади. Куйидагилар И.р.м. турлари ҳисобланади: раҳбарга ёки иштирокчига йўналтирилган, марказлаштирилган самарали ва эффектив, тузилмавий ва нотузилмавий, очиқ ва ёпиқ. Рухий-тўғриланувчи гуруҳлар деб кишиларнинг вақтинчалик бирлашмаси, белгиланган раҳбарига, шахслараро тадқиқот умумий мақсадига, шахсий ўрганишга, ўсиш ва ўзини-ўзи кашф этишга эга бўлади. М. Лэкин 6 жараёни ажратади, унинг фикрича барча рухий тўғрилаш гуруҳи учун умумийси:

- ҳиссиётни ифодалашни енгиллаштириш;
- гуруҳга тааллуқлиликини ҳис этишни уйғотиш;
- ўзини-ўзи намоён этиш мажбурийлиги;
- хулқ-атвор янги турларини синовдан ўтказиш;
- шахслараро қиёслашни рухсат этилган гуруҳий амалга ошириш;
- гуруҳга раҳбарлик учун масъул етакчини тайинлаш билан ажратиш.

И.р.м. раҳбарларни ўқитишда, шунингдек, кишилар билан ишлайдиган мутахассислар (ўқитувчилар, ижтимоий ходимлар ва ҳ.лар)ни тайёрлашда фойдаланилади.

ИЖТИМОЙ САФАРБАРЛИК — индивидларнинг ёки ижтимоий гуруҳларнинг бир ижтимоий қатламдан бошқасига (деҳқончиликдан — ҳунармандчиликка ва б.га) ўтиши. Уларнинг ҳаракати анча юқори ёки анча паст иерархик босқичга томон бўлади. И.с. атамаси ғарб социологларида куйидагича фарқланади: вертикал И.с. (юқорилаш — пасайиш тарзида ижтимоий босқич тизимида) ва горизонтал (айни бир ижтимоий босқич ичидаги ҳаракат тарзида); авлодлараро (ижтимоий мавқенинг отадан — ўғилга, онадан — қизга ўзгариши) ва авлод ичида («ижтимоий иерархияда» юқорилаш-пасайиш тамойили бўйича индивидуал карера). Ижтимоий жойлашиш даражасига кўпинча жамиятни очиқ,

ёпик, модернизациялашган, демократлашган, саноатлашишдан кейинги ва ҳ. тарзида қаралади. Ижтимоий ишда кадрлар қўнимсизлиги, миграция, ишсизлик, яширин ишсизлик ва б. сифатидаги ижтимоий ўзгаришларни башоратлаш ва ҳисобга олиш муҳимдир.

ИЖТИМОЙ СИЁСАТ — давлат ва унинг институтлари, маҳаллий бошқариш идоралари, мамлакат, чет эл ва хорижий корхоналар, барча хусусий муассасалар, уларнинг бирлашмалари ва ассоциациялари, мамлакат, чет эл ва хорижий жамоатчилик ва хусусий жамғармалар, жамоатчилик ва диний ташкилотлар, жамият ижтимоий соҳасини ривожлантириш ва бошқариш бўйича фуқароларнинг фаолияти.

И.с.нинг мақсади кишилар ижтимоий эҳтиёжлари ва манфаатларини қондириш, айрим фуқаролар ва ижтимоий гуруҳларни қўллаб-қувватлаш, ҳимоялаш, тўғри йўналтириш ва меҳнат қобилиятини қайта тиклаш учун шароитлар яратишдан иборат. Бунга самарали меъёрий-қадриятлар тизimini яратиш; фуқароларга ижтимоий меъёрларни амалда таъсир эттириш, уларнинг ҳуқ-атворини ижтимоий тартибга солиш воситаси сифатида унинг таъсирини юқори даражага кўтариш, ижтимоий туғилажак эҳтиёжлар билан, манфаатлар билан уларни қаноатлантириш имкониятлари — аниқлиги, объективлиги, меъёрий кўрсатмаларга зид бўлмаслиги ва б. орасидаги ўхшашлик тушунилади.

Илмий асосланган, барча қатламлар ва гуруҳлар манфаатлари ҳамда эҳтиёжларни ҳисобга олувчи И.с. жамиятни барқарорликка олиб келади, жамоавий бирдамликни, ижтимоий кескинлик юзага келмаслигини, ижтимоий ахлоқ гуманитарлашувини, ижтимоий-руҳий мақбул иқлим юзага келишини таъминлайди. У умумдават (бутун жамият, унинг барча қатлам ва гуруҳларининг манфаатларини, масалан, билим олиш ҳуқуқини, меҳнат қилиш ҳуқуқини ва б.ни ҳисобга олувчи), минтақавий (иқтисодий ёки маъмурий бўлиниш, республика, вилоят манфаатларини), маҳаллий (шаҳар, туман, корхона, ташкилот, муассаса манфаатла-

рини) ва шахсий (табiiй офатлардан жабрланган фуқароларни қўллаб-қувватлаш бўйича ёрдам) тавсифига эга. Қуйидагилар И.с.нинг асосий вазифаси ҳисобланади: жамият умумий фаровонлигини, гуманитарлаштириш даражасини ошириш ва инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш, фуқаролар меҳнат ва турмуш шароитларини яхшилаш, аҳолининг кам таъминланган қатламларига ёрдам кўрсатиш ва қўллаб-қувватлаш: болалар, оналар, кекса кишилар, етимлар, ногиронлар, қочоқлар, ишсизлар ва б. манфаатлар, кишиларни манфаатлари орқали бошқариш И.с.нинг муҳим тамойилларидан бири ҳисобланади.

И.с. икки хил — яқин даврга ва истиқболга мўлжалланган бўлиши мумкин. Яқин йиллар учун мўлжалланган И.с. аҳоли турмуш тарзининг янада оғирлашувига йўл қўймаслик, бандлик сиёсатини самарали олиб бориш ва ишсизликнинг жадал ошишини чеклаш; аҳоли турли қатламлари ва гуруҳларининг моддий аҳволини ва турмуш шароитларини тадрижий равишда яхшилаш учун зарур имкониятларни яратишни назарда тутди.

Узоқ муддатли И.с.га самарали рағбатлантириш воситаларини ишлаб чиқиш ва амалга оширилишини таъминлаш йўли билан фуқаролар ташаббускорлиги ва тадбиркорлигини ривожлантириш учун шароитлар яратишни киритиш мумкин. И.с. волонтарик аралашувларсиз ўтказилгандагина шахс ривожининг ва умуман жамият барқарорлигининг кучли воситаси бўлиши мумкин.

ИЖТИМОИЙ СОҲА — ижтимоий ҳаётнинг нисбатан мустақил соҳаси, унда хилма-хил ижтимоий манфаатлар ва ижтимоий субъектларнинг муносабатлари амалга ошади, шахснинг ижтимоий шаклланиши юз беради; шу билан бир вақтда ижтимоий неъматлар етказиб бериш ва хизматлар кўрсатишда банд бўлган кишилар фаолиятининг соҳаси «ижтимоий соҳа» ўз мазмун ифодасига кўра «ижтимоий муносабатлар» маъносида анча кенг, чунки моддий негиз ва ижтимоий муносабатларни амалга оширувчи кишиларни қамраб олади.

И.с. ижтимоий тузилмалар, гуруҳлар, қатламлар, синфлар, миллий-этниқ умумийлик мақсадларининг ифодаси сифатида юзага келган. Кишилиқ жамиятининг илк босқичларида моддий ишлаб-чиқариш, сиёсий ва ижтимоий ҳаётнинг маънавий соҳасидан айрим ҳолда мавжуд бўлмаган. Янги даврда, капиталистик муносабатлар тулиқ шаклланган шароитларда И.с. жамиятнинг бошқа соҳалари билан бир қаторда алоҳидаланади ва ижтимоий муносабатларнинг мазкур мустақил кўринишини ифода этувчи ушбу атама анча тор маънода қўллана бошлади. Инсон ҳаётини ташкиллаштириш, истеъмолга бўлган талабларни, шунингдек, тураржой, билим олиш, соғлиқни сақлаш ва мустаҳкамлаш, дам олиш ва ҳларни қондириш халқ ҳўжалиги мажмуининг турли тармоқлари томонидан таъминланади. Демак, И.с. имконияти ишлаб чиқариш усули билан, иқтисод, умуман жамият маданияти ривожланиш даражаси билан боғлиқдир.

И.с. турли фанларнинг урганиш объекти ҳисобланади. Социология учун бу асосий фан соҳаси, у қуйидагиларни ўз ичига олади: кишилар ҳаёт фаолияти усулларини урганиш, ижтимоий субъект ривожланиш даражаси, унинг имкониятлари, ҳаётий эҳтиёжлар нисбати ва уларни қаноатлантириш; турмуш вазиятлари таҳлили, машғулот тузилиши, вақт бюджети, машғулотлар бўйича кишиларнинг йўналиши; ижтимоий инфратузилма ҳолатининг таҳлили; И.с. жараёнини тартибга солувчи ижтимоий воситаларни тадқиқ этиш, амалдаги ижтимоий технологияларни таҳлил қилиш, унинг самарали ривожланишини таъминловчилар ва б.

ИЖТИМОЙ СТЕРЕОТИП (ар. —умумий, биргаликда, юн. — қатъий, тамға) — ижтимоий объектлар ёки сезиларли барқарорликка эга ҳодисаларнинг соддалаштирилган, бирхиллаштирилган образи; анча кенг маънода — фикрлаш, тасаввур этиш ва хатти-ҳаракатнинг анъанавий, одатий қонунлари. Атама У. Липпман (АҚШ) томонидан жорий этилган. Муаллиф стереотиплаштирилган шаклларни ахлоқий меъёрлар ижтимоий фалсафа ва сиёсий ташвиқот

қоидаларидан «сиқиб» олинганлар сифатида таърифлайди. Одатда инсон кундалик ҳаётда анъаналар, меъёрлар, қадриятлар ва оммавий хатти-ҳаракат қоидаларини танқид остига олиш имкониятига эга эмас. У ўзи асосланиб шахсий фикри ва баҳосини айтишига тўғри келадиган ҳодисалар ҳақида тўлиқ маълумотга эга бўлмайди. Шунинг учун кундалик турмушда инсон шаклланиб қолган стереотипларга мувофиқ хатти-ҳаракатларни бир тақлидда амалга оширади. Бу билан И.с. ундан аналитик фикрлаш, ечим учун индивидуал масъулиятни талаб этмайдиган вазиятларда шундай йўл тутади. И.с. салбий хусусиятга ҳам эга, одатий бўлмаган вазиятларда намоён бўлади, чунки бундай вазиятлар тўлиқ ва объектив маълумотни, уни аналитик баҳолашни талаб қилади. Оммавий фикрда турли И.с.лар юзага келади, булар ақида тарзида мустаҳкамланиб қолади, янгиликларни сиғиштирмайди. И.с.ни яратиш ва қўллаб-қувватлашда тарғибот катта аҳамиятга эга.

ИЖТИМОЙ СТРЕСС (инг. — босим, зўриқиш) — ижтимоий ёхуд бошқа, лекин ижтимоий оқибатга эга сабаб туфайли юзага келган зўриқиш: технологик (инсон қўли билан яратилган) ҳалокатдан, ижтимоий ҳалокат (урушлар, қуроли тўқнашувлар ва ҳ.), геологик ҳалокат (зилзила, вулқон отилиши, тўфон ва б.)дан аҳолида юзага келадиган стресс. Мазкур ҳолларда стрессор сифатида (яъни стрессни юзага келтирувчи омил) ижтимоий омиллар ҳисобланади. Бирламчиси (масалан, уруш) ёки иккиламчиси (ер қимирилаши ёки АЭСдаги ҳалокат натижасидаги фавқулодда саросималик) мавжуд. И.с. кўплаб кишиларни қамраб олади, тақлид қилиш ёки юқтириш ҳисобига ривожланади ва сақланиб туради, узоқ ва кескин намоён бўладиган оқибатга эга. Стресс назарияси турли-туман экстремал таъсирларга жавоб тарзида юзага келадиган инсоннинг кенг доирадаги ҳолатини англатади. С. тушунчасини Г. Селье қўллаган, у ҳар қандай нохуш таъсирга жавобан организмнинг ўзига хос бўлмаган муносабатини мазкур атама билан атаган. Кейинчалик бу атамадан индивиднинг экстремал шароитларда фи-

зиологик, психологик ва хулқ даражаларидаги ҳолатини баён этишда фойдаланилмоқда.

Стресс баъзан ижобий сафарбар қилувчи бўлиши ҳам мумкин, лекин кўп ҳолларда у фаолиятга салбий, ҳатто уни тўла издан чиқаришгача таъсир ўтказади. Шунинг учун ҳар қандай фаолият турини самаралилаштириш учун И.с. юзага келиш сабаблари олдини олувчи тадбирлар мажмуини амалга ошириш керак.

ИЖТИМОЙ СУГГЕСТИЯ — кейинчалик гуруҳий ва оммавий фаолиятга қўшиладиган умумий психологик ҳолатни юзага келтириш йўли билан гуруҳий уйғунлаштириш усули. И.с. ижтимоий ҳаётда муҳим омил ҳисобланади ва ишлаб чиқаришни, таълимни, спорт ва бошқа фаолиятни фаоллаштиришнинг усули сифатида қўлланади. Бундай ҳодиса педагогикада анча кенг тарқалган, рағбатлантирувчи деб аталади, у шахснинг ижтимоий фаоллигини оширишга йўналтирилади. Суггестопедия (Г.К.Лозанов) педагогикага жадаллаштирилган таълим сифатида, гипнотик ишонтириш билан боғлиқ усул сифатида кирган. Турли жанрдаги адабиётлар ва санъат жанрлари, халқ қўшиқларидан то лирик шеъриятгача суггестив таъсирга эгадир. Мотивланмаган образлар, «милтиллаган фикрлар», моҳиятли семантиканинг тутқич бермаслиги суггестацияни бадиият соҳасига, ишонтиришнинг билвосита шаклига тааллуқлилигини таъминлайди.

Айниқса, лирик шеъриятда суггестация кучли таъсирга эга. У маънавий ва ифодавий оттенкаларнинг уйғунлашуви-га, ақлни лол қолдириш, маҳлиё этиш, «мавҳумлиги билан ўзига ром этиш» хусусиятига асосланади, энг туғёнли ва сирли қалбий кечинмаларни пайдо қилади.

Ҳозирги вақтда коммуникатив И.с. алоҳида аҳамиятга эга. У оммавий ахборот воситалари, рекламалар, моддалар, мафкуравий ва бошқариш имиджлари, шунингдек, эътиқод ва одатлар арконлари таъсирига асосланади. Бунда ишонтириш жараёни қабул қилишнинг онглилиги ва танқидийлигини пасайтиради, шунингдек, мақсадли тушунишни сусайтиради, шахсий тажрибага мувофиқ кенг мантиқий таҳлил ва

баҳолаш бўлмайди. И.с. таъсири остида аниқ таассуротларга мос келмайдиган тасаввур, олинган кўрсатмага ўйлаб ўтирмасдан амал қилишга интилиш, баъзан муайян шахснинг эътиқодига зид келадиган, унинг мойилликлари ва одатларига тескари бўлса-да, юз беради. Кишилар атрофдагиларнинг кайфиятини юқтирадилар, тақлид қилишга мойиллик кўрсатадилар. И.с. воситасида жамоавийлик ҳолатига, кўпчилик фикрининг қабул қилинишига, умумқабул қилинган интилишлар ва қадриятлар билан келишишга эришиш мумкин бўлади. Бироқ И.с. издан чиқарувчи, тартибга солинган ҳуқуқатворни бузувчи омил бўлиши ҳам мумкин. Ҳаддан зиёд ижтимоий ишонтиришнинг ошиб кетиши ҳушёрлик даражасининг пасайиб кетишига олиб келади, қарор қабул қилиш жараёнида «ҳа» ёки «йўқ»ни салмоқлаб кўриш учун вақтни танг қилиб қўяди, «гуруҳий тазйиқ», тўда сезгиси, онгнинг назорат этувчи функциясини ва ўзини-ўзи баҳолашнинг суъсайиши юз беради. Тарғибот соҳасида И.с. аудиториянинг руҳий дастурлаш усули вазифасини бажаради ва шахсга манипулятив таъсир усулига киради. Назарий маънода И.с. ҳодисаси ижтимоий тасаввур муаммолари билан жипс боғлиқликда, шунингдек, гуруҳий жипсланганликни шакллантириш маъносида ўрганилади.

ИЖТИМОЙ СУҒУРТА — фуқароларни ижтимоий таъминлашнинг асосий шаклларида бири. Фуқаролар нафақа ёшига етганда, меҳнатга қобилиятини вақтинча ёки доимий йўқотганда улар соғлиғини ҳимоя қилиш мақсадида пул ва моддий таъминлаш тизимидан (давлат ва жамоатчилик) иборатдир. И.с. корхоналар, муассасалар, ташкилотлар ва б. иш берувчилар мажбурий бадаллари, шунингдек, ходимлар ҳамда улар оила аъзоларини моддий таъминлашга давлат бюджетидан дотациялар ҳисобидан амалга оширилади. Давлат ижтимоий таъминлаш жамоатчилик жамғармалари ва хайрия жамғармалари ташкил қилишни рағбатлантириб, ижтимоий суғурта ва таъминот тизимини ривожлантиради. Бу вазифа одатда аҳолини ижтимоий ҳимоялаш давлат идоралари зиммасига юкланади. Улар нафақахўрлар, ногиронлар, боло-

ғатга етмаган болали оилалар, аёллар ва болалар, шунингдек, ижтимоий қўллаб-қувватлашга муҳтож аҳолининг бошқа гуруҳларини ижтимоий ҳимоя қилиш соҳасида ягона давлат сиёсатини таъминлайдилар. И.с. фуқароларнинг ёшга кўра меҳнатга қобилиятини йўқотган ҳолларда, боқувчисини йўқотганда ва бошқа ҳолатларда ижтимоий таъминотнинг муҳим қафолати ҳисобланади. Барча ходимлар мулк шакли ва ҳўжалик фаолияти туридан қатъи назар, корхоналарда, муассасаларда, ташкилотларда мажбурий давлат И.с.идан ўтказилади. Давлат маблағи ҳисобидан ходимлар И.с. билан таъминланади: вақтинчалик ишга яроқсизлик бўйича нафақа олади, аёллар эса ҳомиладорлик ва туғиш бўйича бола туғилган ҳолларда нафақа олади. Қарилик, ногиронлик ва боқувчисини йўқотганда нафақа оладилар.

ИЖТИМОЙ ТАБАҚАЛАШТИРИШ — ижтимоий макро ва микро гуруҳлар, шунингдек, турли асосларда бири-биридан фарқланадиган индивидлар ўртасидаги тафовут. И.т.га нисбатан турли мафкуралар, сиёсий оқимлар ва маданиятларнинг хусусиятлари белгиланади. Собиқ шўролар даврида вульгар социологик даражада бу «капитализм социализм» тарзида намоён бўлди.

Социологияда бир ёндашиш ҳар бир шахснинг ўз қадриятини, унинг ноёблигини, ўзини қарор топтириш ҳуқуқини, гуруҳдаги, жамиятдаги айримлигини ва шахсий мустақил бўлиш учун кўламни кенгайтиришни тан олади. Шундан келиб чиқиб, И.т.га қадрият, шахсга танлаш ҳуқуқини берадиган ижтимоий хилма-хиллик манбаи сифатида, турлича турмуш тарзларининг бир-бирини тўлдириши ёки ижобий қарама-қаршилигини таъминловчи, унинг фаоллигини оширувчи сифатида қаралади. Бу ўзи танловида таваккалчилик учун ўз тақдири учун масъулиятни ўз зиммасига олишликни назарда тутди. Индивидуалликнинг бундай ўзаро ҳаракати динамикликни ва ижтимоий ривожланишда кўп қирралilikни таъминлайди.

И.т.га бошқача ёндашиш эса ижтимоий адолатсизлик ва оммавий низолар манбаи сифатида қаралади. Мазкур И.т.да

мулкий ва ижтимоий тенгсизлик кишини киши эксплуатация қилиши, эзилганларнинг эзувчилар билан синфий курашига олиб келиши табиий дейилади. Шунинг учун жамиятнинг мақсади, деб ижтимоий тенгсизликни бартараф этиш ва ижтимоий тенгликка эришиш, деб тан олади. Индивид бундай ҳолатда яхлит — жамият, давлат, партия, жамоа унсури сифатида қаралади — умумманфаатлар устуворлиги ҳамда шахсий қадриятларни унинг «умумий иш»га қўшган ҳиссаси ёрдамида белгилайди.

И.т.ни таҳлил қилиш ижтимоий жараёнларни, айниқса жамият ривожининг ўтиш даврида, масалан, ислохотларнинг ижтимоий негизини белгилашда бошқариш учун зарурдир. И.т. учун объектив асослар (иқтисодий, касбий, таълим, демократик ва б. фарқлар) бўлиши мумкин. Лекин оммавий индивидуал онгнинг ҳолатини ҳам, биринчига мос келмаган ҳолда акс эттириш ҳам мумкин (масалан, у ёки бу динга эътиқод қилишда).

ИЖТИМОЙ ТАДҚИҚОТЛАР — муайян соҳаларда жамият ҳаётини башоратлаш, режалаштириш ва бошқариш учун ўрганилаётган ижтимоий жараёнлар, ҳодисалар, фактлар тўғрисида янги билимни олишга йўналтирилган назарий ва методик тартиблар мажмуи. И.т. дастурини ишлаб чиқариш, уни амалга оширишдаги муҳим жиҳатдир. Унда объектни, тадқиқот вазифасини танлаш асосланади, маълумотларни тўплаш, қайта ишлаш ва таҳлил қилишнинг аниқ методикаси ишлаб чиқилади, эмпирик ахборот ишончлилиги ва унинг натижалари илмий талқинининг муаммолари ҳал этилади. Ҳар қандай И.т.нинг тўлақонлилиги фақат ижтимоий жараёнларнинг у ёки бу қонуниятини, у қанчалик айнан акс эттириши билан эмас, балки у илмий асосланган башоратлар ижтимоий сиёсат соҳасида қарорлар қабул қилиш учун амалий тавсиялар билан якунланганлик даражаси қандайлиги билан ҳам белгиланади.

ИЖТИМОЙ ТАРАҚҚИЁТ (прогресс) — жамият тарихининг илгарилама йўналганлиги билан боғлиқ ҳолати. Унинг муқобили регресс (орқага қайтиш) ҳисобланади.

ИЖТИМОИЙ ТАШХИС — ижтимоий объектлар ва жараёнларнинг, улар амал қилиши ва ривожланиши муаммоларини аниқлаш мақсадида ҳолатини таҳлил қилиш. Бу бир қатор тамойилларга асосланади: объективлик, сабабийлик, кўп омилларга боғлиқлик ва ҳ. И.т.нинг икки тури — умумий ва хусусий тури фарқланади. Биринчисининг натижаси бўлиб, ташхисланаётган объектнинг муаммовий майдони ҳисобланади, яъни ундаги аниқланаётган муаммолар шакли. Бу шаклда муҳимлиги ва сабаб-оқибатли боғланиш асосий муаммолари муҳимлик даражасига кўра ажралиб туради, муаммолар — оқибат, шунингдек, бошланғич муаммо фарқланади, буларни ҳал этиш мазкур шароитларда биринчи галдаги деб тан олинади. Хусусий И.т. бошланғич муаммолар учун айтиш шу тарзда амалга оширилади. Бошқарувни консультацияси амалиётида И.т. энг кўп ривожланган. У ташкилий қарама-қаршилик (горизонтал ва вертикал бўйича ташкилот ичидаги, ташқи муҳит — тармоқ, шаҳарга ва б.га нисбатан), қийинчиликлар (ҳалақит, етишмовчилик), мақсадлар, алоқалар, меъёрлар ва б.даги мавҳумлик «оғир нуқталар»га киради, у шуларни баҳолаш мақсадида ташкиллаштиришда ишнинг аҳволини атрофлича ўрганишни кўзда тутди. И.т. усуллари ичида позицияли таҳлиллардан кўпроқ фойдаланилади. Бундай таҳлиллар туфайли мақсадлар, манфаатлар, турли гуруҳий вазиятлар ҳақидаги тасаввурлар, уларнинг ҳам ташкилотдаги ишнинг аҳволи ҳақидаги, ҳам бир-бирларига муносабат ҳақидаги, турли нуқтаи назарга эгалиги ҳақидаги тасаввурлар аниқланади. И.т. ижтимоий муаммоларни ечиш учун йўл ва восита излашда тайёргарлик босқичи ҳисобланади.

ИЖТИМОИЙ ТАЪЛИМ — 1) жамиятдаги таълимнинг ижтимоий вазифаси; 2) касбий таълимнинг турлари (йўналишлари)дан бири, бунда ижтимоий мутахассис ходимлар тайёрланади. Ижтимоий вазифаси орқали давлатнинг, жамиятнинг, ҳукмрон сиёсий партиянинг таълим соҳасидаги иродаси ва мафкураси намоён бўлади. Касбий йўналтириш, саралаш таълим тизими орқали амалга оширилади ва иж-

тимой тавсиф касб этади. Жамиятнинг ижтимоий табақаланиши, аҳоли муайян қатламларининг турли таълим даргоҳларига киришининг чекланишига олиб келади.

Касбий таълим йуналишларидан бири сифатида И.т. Фарбий Европанинг ривожланган мамлакатларида XIX аср ўрталарида юзага келди. И.т. умуммаданий, психологик, педагогик, тиббий, юридик, социологик ва бошқа туркумлар бўйича кенг тайёрловни кўзда тутди.

ИЖТИМОЙ ТЕХНОЛОГИЯЛАР — турли ижтимоий инновацияларни лойиҳалаш ва жорий этиш усуллари, методикаси, ишланмалари, ҳисоб-китоблари, моделлари мажмуи. И.т. назарий негизи бўлиб, ижтимоий фалсафа, ижтимоиёт, иқтисод назарияси ва юриспруденция ҳисобланади. Ижтимоий инновациялар объекти бўлиб, инсон ва жамият муносабатларини уйғунлаштиришга хизмат қилади. И.т. ижтимоий башоратларни қўллаш, ижтимоий лойиҳаларни ижтимоий муносабатларнинг муайян амалиётга тадбиқ этилишига қаратилади. Ижтимоий режалаштиришнинг амалий усуллари фарқли ўлароқ, И.т. назарий асосдан, иқтисодий ҳисоб-китобдан, ижтимоий ишлар тажрибасини умумлаштиришдан, тадбиқ этиш ва синовдан ўтказиш методик мажмуидан, янгилик салоҳиятидан иборат ижтимоий-гуманитар билимларни жорий этишнинг алоҳида шакли ҳисобланади. Бундан ташқари, қадриятлар тўғриловчи ва баҳолаш тизими, мақсадлар, вазифалар ва натижалар тизими ҳисобланади, булар олинган самарани максимал даражага етказиш имконини беради. С.т. асосини таҳлил, экспертиза, социологик статистика, ижтимоий моделлаштириш ташкил этади. Мужассама тавсифга эга бўлиб И.т. ўз ичига ижтимоий-гуманитар билимлар бутун имкониятини олади, янги тур шундай билимни ифода этиш шакли бўлиб, ижтимоий муносабатларни самаралилаштириш усуллари тизими сифатида намоён бўлган ижтимоий амалиётнинг соҳасига тааллуқли бўлади.

ИЖТИМОЙ ТИББИЁТ — 1) тиббиёт соҳаси, аҳоли ва унинг айрим гуруҳлари саломатлиги ҳолатига ижтимоий

омилларнинг таъсирини ўрганади ва жамоатчилик соғлиғини сақлаш ва ошириш мақсадларида ижтимоий омилларнинг аҳоли соғлиғи учун зарарли таъсирини бартараф қилиш ва олдини олиш бўйича тadbирларни амалга ошириш учун илмий асосланган тавсиялар ишлаб чиқади. И.т. усуллари орасида асосий ўринни статистик, иқтисодий, экспериментни ташкиллаштиришни, аҳоли турли гуруҳлари соғлиғини, улар турмуш шароитларини ва тиббий ёрдамни ташкиллаштиришни очиб берувчи ижтимоий усуллар эгаллайди.

2) муассаса, илм ва ўқув фанлари, бу тарихий, социологик, гигиеник, тиббиёт-демографик, ташкилий, ахборий, иқтисодий ва бошқа ёндашишларни тиббиётда ҳамда соғлиқни сақлашда уйғунлаштиради. И.т. шуғулланадиган асосий йўналишлар орасида аҳоли соғлиғини атрофлича ўрганиш, соғлиқни сақлашни ташкиллаштириш, режалаштириш, молиялаш алоҳида ўрин эгаллайди. Ҳозирги вақтда жаҳондаги мамлакатларда бюджетдан суғурталовчи тиббиётга ўтиш таъминланмоқда.

ИЖТИМОЙ УМУМИЙЛИК — барқарор алоқалар ва муносабатлар билан тавсифланувчи ҳамда такрорланмас ўзига хослик берувчи бир қатор хусусий белгиларга эга кишилар мажмуи. Ижтимоий ишлаб чиқариш ривожланиш даражасига боғлиқ ҳолда, тарихан шаклланган умумийлик (уруғ, қабила, оила, жамоа, элат, миллат) ёки юқорида қайд этилган ижтимоий гуруҳлардан ташқари табақалар, касбий, ишлаб чиқариш ва ижтимоий жамоалар ва ҳ.ни ўз ичига олган жамиятнинг ижтимоий тузилиш унсурларининг барчаси И.у. сифатида қаралади.

ИЖТИМОЙ УСТУВОРЛИКЛАР — жамият томонидан ҳозирги босқичдаги унинг ривожига энг муҳим ва кечиктириб бўлмайдиган, биринчи галда ҳал этишни талаб этадиган деб тан олинган ижтимоий вазифалар. И.у.ни белгилаш барча ижтимоий-синфий, ижтимоий-ҳудудий, демографик, миллий гуруҳларнинг ҳам жорий, ҳам истиқболдаги манфаатларини ҳисобга олишга асосланади.

ИЖТИМОИЙ УРИН — 1. Кишиларнинг ижтимоий маъқоми, бу уларнинг индивидуал шахсий жиҳатларига алоқадор бўлмаган ҳуқуқ ва мажбуриятларини белгилаш билан боғлиқдир. 2. Идрокланган танлов, шахснинг дунёқараши ва ахлоқий йўналиши, бу илғор, тараққийпарвар ёки тескарича, консерватив сифатида баҳоланади.

ИЖТИМОИЙ ФАН — инсон, ижтимоий гуруҳ ва унинг қуршаб турган оламдаги ўрни ҳақидаги объектив тарихий ва амалий билимларни яратиш, тўплаш ва тизимлаш бўйича билимнинг алоҳида тармоғи. Билим тармоғи ва ижтимоий институт сифатида XIX асрда юзага келган. Фанлараро тавсифга эга: И.ф.нинг назарий асосини социология, психология, тиббиёт, ҳуқуқшунослик, педагогика, фалсафа, этика ва эстетиканинг муайян қисмлари ташкил этади. Иккинчи томондан И.ф. амалий тавсифга эга, айрим фуқаролар ва ижтимоий гуруҳларни қўллаб-қувватлаш, муҳофазалаш, тузатиш ва тиклаш бўйича ижтимоий ишлар усули ва техникасини ишлаб чиқади, фанда жорий этади.

ИЖТИМОИЙ ФАОЛЛИК — ижтимоий субъектлар (жамият, табақалар, гуруҳлар, шахслар)нинг хатти-ҳаракати, бу хатти-ҳаракатлар уларнинг ҳаёт фаолияти шароитларини яратади ёки ўзгартиради ҳамда уларнинг ўзликларини ҳам ривожлантиради. Кўпинча И.ф.га ҳуққнинг белгиланган шаклларида субъектнинг қобилиги сифатида таъриф берилади. И.ф.ни таҳлил қилиш ҳуққдан бошланади, шунинг учун психологияда вазият таъсирида юзага келадиган индивиднинг муносабати айни дақиқадаги талаблардан ташқарида юксак даражада ўзини намоён этишлар келиб чиқадиган хатти-ҳаракат вақтидаги субъектнинг ички ҳолати билан боғлиқ бўлган фаоллик бир-бирига қарама-қарши қўйилади. Шу нуқтаи назардан фаолият субъектнинг умумий фаоллигининг юксак кўринишларидан бири бўлиб қолади, И.ф. эса шахснинг жамиятда ўз ўрнини топиши ва ҳуққ-атворини онгли равишда бошқаришининг шарти ҳисобланади.

И.ф. даражаси субъектларнинг қуйидаги тавсифларини қийслаб аниқланиши мумкин:

а) сафарбарлик (ёшларни анча ижтимоий фаол деб ҳисоблаганда);

б) ҳаракат усуллари ва соҳаларининг турли-туманлиги (И.ф. кўп миқдордаги ижтимоий алоқалар ва уйғунликка киришган шахсларда анча юқори бўлади);

в) ижтимоий аҳамиятга молик хатти-ҳаракат хусусиятига эга бўлган фаолиятнинг онгли равишда амалга оширилиши;

г) бошқа субъектлар тажрибасидан фойдаланиш, бу ўзгартирувчи фаолият жадаллиги кўламини оширишга ва уни тезлаштиришга ёрдам беради;

д) ижтимоий аҳамиятга молик мақсадларга эришиш учун бошқа субъектларнинг кучини жалб этиш;

е) табиат ва ижтимоий муносабатларни ўзгартирувчи янги усуллар юзага келишини таъминловчи ижодий салоҳият.

И.ф.ни шахс хусусиятлари деганда турли ижтимоий-психологик ўзига хосликларнинг юзага чиқишига сабаб бўлиши мумкин бўлган том маънодаги ҳулқ-атворнинг ижтимоий даражаси тушунилади. Биринчи айтилгани, шунга қарамай, ижтимоий ўзгаришларнинг боришига, ижтимоий муаммоларни ечиш йўлларини танлашга сезиларли даражада таъсир этиши мумкин.

И.ф.нинг уч тури мавжуд: меҳнат, ижтимоий-сиёсий ва маданият ҳамда турмуш соҳасидаги. Меҳнат фаоллиги меҳнат муносабатлари соҳасида намоён бўлади ва субъектнинг касбий-ижтимоий вазифани бажариши жиҳатидан тавсифланади. Бунга И.ф.нинг асосий, белгиловчи тури сифатида қаралади. Унинг шакллари қуйидагича: тежамкорлик ва саранжомлик учун ҳаракат, илмий-техникавий ижодда иштирок этиш, рационализаторлик ихтирочилик ва б. ҳаракати.

Ижтимоий-сиёсий фаоллик шахсларнинг ижтимоий-сиёсий муносабатлар соҳасидаги фаолиятида намоён бўлади. Қуйидагилар ушбу фаоллик кўринишлари ҳисобланади: давлат қонунларини муҳокама этишда, сайлаб қўйиладиган

идоралар ишида, жамоатчилик ташкилотлари ва б. ишларида қатнашиш.

Маданий-маиший фаоллик — субъектнинг маиший турмушдаги фаолияти. Бу фаолият унчалик расмийлашмаган ва кўп жиҳатдан кишиларнинг шахсий сифатлари, хоҳишлари, интилишларига боғлиқ бўлади. Бу маълумотни оширишда, жисмоний тарбия ва спорт билан шуғулланишда, болаларни тарбия қилишда, ўйнатишда ва б.да кўринади. И.ф.нинг ҳар бир кўриниши билим, эътиқод, хатти-ҳаракат билан белгиланади.

ИЖТИМОИЙ ХАВФ ГУРУҲИ — ижтимоий номинал гуруҳларнинг бир тури. Бу ўз ижтимоий мавқеи ва турмуш тарзига кўра хавфли салбий таъсирларга берилган ва бунинг натижасида жамият меъёрий ҳаёт фаолиятига хавф туғдирадиган кишилар тўдаси. Одатда алкоғоллар, гиёҳвандлар, дайдилар, маънавий бузуқ шахслар тўдаси шундай гуруҳлар ҳисобланади. Буларнинг турмуш тарзига кишиларнинг ижтимоий ўзаро бирдамлиги шаклининг бузилиши билан боғлиқ жамият касаллигининг намоён бўлиши сифатида қараш мумкин. Ижтимоий биқиклик, ижтимоий мослашиш жараёнининг бузилиши, ижтимоий манфаатларнинг пасайиши ва торайиши, жиноятчиликнинг ўсиши, шахснинг ижтимоий-ахлоқий, психологик ва жисмоний таназзули, нафрат уйғотувчи ҳуқ-атвор шакллариининг жамиятда тарқалиши шулар билан боғлиқ. Бундай гуруҳларнинг пайдо бўлиши ва мавжудлигининг асосий объектив сабаби бўлиб таянч ижтимоий муносабатлар — иқтисодий, сиёсий, ҳуқуқий, ахлоқий муносабатларнинг зиддиятли тавсифи ҳисобланади. Ваҳолонки, бу муносабатлар жамият тузилишини ва унда биргаликда ҳаракат қилиш тавсифини, ижтимоий ривожланиш шартлари ва истиқболини белгилаб беради. Жамиятдаги ошкора ёки яширин ижтимоий таҳқирлашнинг, эзишнинг мавжудлиги, ҳаёт шароитларининг оғирлиги ва бунинг яхшиланишига умидсизлик, инсон ўзини ижодий намоён этишлиги учун ижтимоий истиқболнинг йўқлиги, ноҳуш ижтимоий-руҳий муҳит, тарбиянинг сама-

расизлиги, шахс маълумотининг етарлича эмаслиги, маданият даражасининг пастлиги (шахслараро меъёрий муносабатни қийинлаштирувчи руҳий етишмовчиликнинг мавжудлиги) — булар барчаси ижтимоий хавфли гуруҳ бўлиши учун замин ҳисобланади.

Хавфли гуруҳ турмуш тарзи туфайли қуриладиган ижтимоий зарар ижтимоий офатнинг энг хавфли ва бузғунчи турларидан бири сифатида қаралади. Бу ахлоқ арконларининг емирилиши, ижтимоий интизомнинг бузилиши, масъулиятнинг сусайиши, шахслараро муносабатнинг таназзули, ижтимоий боқиманда (паразит)ликнинг ўсиши, жамиятда зўравонлик ва жинойatchиликнинг кучайишида намоён бўлади.

Ижтимоий хавфли гуруҳларнинг салбий таъсирига, айниқса, ёшлар ижтимоий балоғатга етиш даврида ва, айниқса, катталар оламига киришида берилувчан бўлади. Чунки бу пайтда улар руҳияти унчалик барқарорлашмаган, табиатан шаклланмаган, ҳаёт суръатига унчалик мослашмаган, асабий-руҳий зўриқишни кўтара олмайдиган, катталарга моддий жиҳатдан боғлиқ, шунга кўра мустақилликка интилаётган ҳамда улкан орзу-ҳаваслар оғушида яшаётган бўлади.

Мамлакатимизнинг бозор иқтисодиёти муносабатларига ўтиши аввалги тизим меъёрлари ва қадриятларининг парчаланиши муносабати билан ижтимоий хавфли гуруҳлар қаторига, шартли равишда, тадбиркорлик билан шуғулланаётган айрим ёшлар тоифасини ҳам киритиш мумкин. Янги тизимга ўтиш давридаги иқтисодиётда юз бераётган айрим ноқонунийликларни давлат томонидан назорат қилишнинг қийинлиги ноқонуний “тадбиркорлик” иллатларининг кучайишига сабаб бўлмоқда. Бу иллатлар ўз навбатида ўз манфаатини кўзлаш (эгоизм), индивидуал мақсадга эришиш, маънавий қашшоқлик ва ғайриинсонийликни юзага келтирмоқда, ҳатто айрим шахсларда «истаганимни қиламан» деган ҳиссиётни, раҳмсизликни ва тажовузкорликни оширмоқда. Нима қилиб бўлса-да, тезроқ бойишга интилиш шахс учун ҳам, жамият учун ҳам оқибати жиҳатидан гиёҳвандлик, алкоголизмдан кам хавфга эга эмас. Бу интилиш ки-

шиларни ваҳший, эгоистик мавжудотга айлантириб қўяди. Булар ўзларининг чек-чегараси йўқ эҳтиёжларини қондиришга интиладилар ва бундан қаноат ҳосил қиладилар. Ижтимоий хавфли гуруҳлар юзага келишининг олдини олишнинг энг ишончли воситаси давлатнинг ижтимоий соҳадаги танглик ҳолатлари олдини олишга, маданий юксалишга, инсон маънавиятини ахлоқий бойитишга йўналтирилган ижтимоий сиёсати ҳисобланади.

ИЖТИМОЙ ХИЗМАТ КЎРСАТИШ — ижтимоий қўллаб-қувватлаш, ижтимоий-маиший, ижтимоий-тиббий, психологик-педагогик, ижтимоий-ҳуқуқий хизмат ва моддий ёрдам кўрсатиш, ижтимоий мослаштиришни ўтказиш, оғир ҳаётий вазиятга тушиб қолган фуқароларни тиклаш ва қайта тиклаш бўйича ижтимоий хизмат фаолияти.

И.х.га бўлган фуқароларнинг ҳуқуқи давлат тизимидаги ижтимоий хизматда давлат томонидан кафолатланади. Чет эл фуқаролари ва фуқаролиги бўлмаганлар ҳам муайян мамлакат фуқаролари билан бир хилда ҳуқуқдан фойдалана олади. И.х. фуқароларнинг унинг қаровчиси, ҳомийси, бошқа қонуний вакилининг давлат ҳокимияти ва маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш идоралари, жамоатчилик бирлашмаларига мурожаати асосида амалга оширилади. Қуйидагилар И.х.-нинг асосий тамойиллари ҳисобланади:

- манзиллилик;
- мумкинлилик;
- ихтиёрийлик;
- инсонпарварлик;
- оғир ҳаётий вазиятда қолган балоғатга етмаганларга ижтимоий хизмат кўрсатишнинг устуворлиги;
- ошқора эмаслик;
- олдини олишга йўналтирилганлик.

И.х. қуйидаги тарзда амалга оширилади:

- моддий ёрдам кўрсатиш (пул маблағи, озиқ-овқат маҳсулотлари, санитария ва гигиена воситалари, болаларни парваришlash учун воситалар, кийим, пойабзал ва б.);
- кундалик зарур нарсалар, ёнилғи, махсус транспорт

воситалари, ногиронлар, доимий ёки вақтинча стационардан ташқарида хизмат кўрсатишга муҳтож шахсларни қайта тиклаш техникавий воситалари;

— ўзига-ўзи хизмат кўрсатиш қобилиятини қисман ёки тўлиқ йўқотган ва доимий қаровга муҳтож фуқароларга стационар муассасаларда махсус хизмат кўрсатиш, уларнинг ёши ва соғлиғига кўра, ҳаёт фаолияти шароитларини яратиш, тиббий, руҳий, ижтимоий тавсифдаги тадбирларни утказиш, овқатлантириш, парваришlash, шунингдек, имконига яраша меҳнат фаолиятини, дам олиши ва бўш вақтини ташкиллаштириш;

— етим болаларга, ота-онасининг қаровисиз қолганларга, боқимсиз балоғатга етмаган ва оғир ҳаётий вазиятга тушиб қолганларга ихтисослашган муассасаларда вақтинча бошпана бериш;

— ижтимоий-маиший ва ҳаёт фаолиятини таъминлаш учун ижтимоий-тиббий масалалар бўйича, психологик-педагогик ёрдам ва ижтимоий-ҳуқуқий ҳимоя бўйича маслаҳат ёрдами бериш;

— ногиронларга, имконияти чекланган шахсларга, балоғатга етмаган ҳуқуқбузарларга касбий, ижтимоий, руҳий қайта тикланишда ёрдам кўрсатиш И.х. бепул ва пулли кўрсатилади. Қуйидагиларга бепул хизмат кўрсатиш мумкин: кекса ёшдалиги, касаллиги, ногиронлиги, қариндошлари йўқлиги туфайли ўзига-ўзи хизмат кўрсатишга ноқобил фуқароларга, агар шундай фуқароларнинг даромади яшаш минимумидан паст бўлса; қийин ҳаёт вазиятига тушган шахсларга; ишсизлик, табиий офат, ҳалокатдан жабр кўрганларга; қийин ҳаёт вазиятига тушиб қолган балоғатга етмаган болаларга.

Ижтимоий хизмат кўрсатиш муассасаси фаолияти қонунчилик ҳужжатлари асосида белгиланади ва тартибга солинади.

ИЖТИМОИЙ ХИЗМАТЛАР — миқозга амалдаги қонунчиликда кўзда тутилган ёрдамни кўрсатиш бўйича хатти-ҳаракат. Турли мулкчилик шаклидаги ижтимоий хизматлар

кўрсатувчи корхоналар, муассасалар, шунингдек, юридик шахс ташкил қилмасдан аҳолига ижтимоий хизмат кўрсатиш бўйича тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланувчи фуқаролар. Айрим мамлакатларда фуқароларга алоҳида юридик шахс ташкил этмай ижтимоий ёрдам кўрсатиш бўйича тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланиш учун махсус лицензиялар берилади ва улар фаолиятни лицензияга эга бўлсагина амалга ошира олади.

ИЖТИМОЙ ХОДИМ — кексалар, меҳнатга яроқсиз фуқароларга қаровчи мутахассис. Фарбий Европанинг ривожланган мамлакатларида ижтимоий мутахассислар XIX аср ўрталаридан олий ва ўрта махсус таълим юртларида, диний муассасаларда тайёрлана бошлаган. И.х.нинг лавозим мажбуриятига ёлғиз кексалар ва хизмат кўрсатиш ҳудудида яшовчи фуқароларни аниқлаш киради. И.х. улар уйига тушликларни, озиқ-овқат маҳсулотлари, дори-дармонларни, саноат моллари ва бошқа товарларни етказиб беради, хонани йиғиштириш, ювишга, ювиладиган рўзгор буюмлари, усти-бошларини кирхоналарга, кимёвий тозалашга топширишга кўмаклашади, уй-рўзгор анжомларини таъмирлашда, маиший хизмат ва бошқа хизматларга ҳақ тўлашда кўмаклашади. Шифокорга боргунгача хизматларни (ҳарорат ўлчашни, горчица қўйишни, иситгич тайёрлашни, уйга шифокор чақиришни) амалга оширади. тураржойни таъмирлашни, ҳовли-боғга ишлов беришни, ёқилғи билан таъминлашни ва бларни ташкиллаштиради. Ижтимоий ёрдам кўрсатиш, қўллаб-қувватлаш ва ҳ. бўйича ташкилотчилик ҳам қилиши мумкин. У санитария-гигиена талабларини уй шароитида кекса ва меҳнатга яроқсизларга тадбиқ этишни, кекса ёшдаги шахслар билан ишлаш хусусиятларини ўзлаштирган бўлиши керак.

ИЖТИМОЙ ХОДИМ ОДОБИ — одоб меъёрлари мажмуи, ижтимоий ходимлар ва улар фаолиятини тартибга солувчи жамият томонидан тузилади. Бу меъёрларни 6 гуруҳга бўлиш мумкин:

1). Ижтимоий ходим хулқи ва қиёфаси (хулқнинг олий на-

муналарига, ижтимоий ходимга муносиб булганларига амал қилиш; ўз касбий малакасини такомиллаштириш; ижтимоий ходим касбий мажбуриятларини тўғридан-тўғри ўз мажбуриятлари сифатида қараш; ўз хулқ-атворини касбий виждонлиликнинг юқори намуналари билан қиёслаш; илмий тадқиқотлар олиб боришда тегишли шартномаларга амал қилиш);

2). Ўз миждозларига нисбатан ижтимоий ходимнинг одоб мажбуриятлари (миждозларга муносабат бўйича масъулиятни ўзининг тўғридан-тўғри масъулияти сифатида қараш; уларда юқори даражада мустақилликнинг юзага чиқишига қўмаклашиш; миждозлардан олинган маълумотларни тарқатмаслик; кўрсатилаётган ёрдам ва миждозлар имкониятидан келиб чиқиб, гонорар белгилаш);

3). Ўз ҳамкасбларига нисбатан ижтимоий ходимнинг одоб мажбуриятлари (ўз ҳамкасбларига ҳурмат ва ишонч билан муносабатда бўлиш; уларнинг миждозлари билан касбий тула сафарбар ҳолда иш олиб бориш);

4). Ҳамкорлик қиладиган ташкилотларига муносабат бўйича ижтимоий одоб мажбуриятлари (тегишли ташкилотлар олдидаги мажбуриятларига содиқ бўлиш);

5). Ўз касбига нисбатан ижтимоий ходимнинг одоб мажбуриятлари (ўз касби ижтимоий аҳамиятини тушунишга қўмаклашиш; ўз ижтимоий ёрдамини аҳоли кенг қатламига етиб борадиган тарзида бўлишига эришиш; ўз касбий фаолиятида билимлардан фаол фойдаланиш);

6). Жамиятга нисбатан ижтимоий ходимнинг одоб мажбурияти (умумий фаровонлик ошишига ҳисса қўшиш).

ИЖТИМОЙ ХИЗМАТ МИЖОЗИ — муайян мамлакатнинг, чет давлатнинг ёки фуқаролиги бўлмаган, қийин ҳаётий вазиятга тушиб қолган, шу муносабат билан ижтимоий хизматлар кўрсатиладиган фуқаро.

ИЖТИМОЙ ҲАМКОРЛИК — камида икки шахс ёки жамоанинг ижтимоий алоқаси ёки муносабати шакли, бунда бир-бирига таъсири, уларнинг ўзаро боғлиқлиги юзага чиқади, томонлардан ҳар бирининг ижтимоий ҳаракати амалга

ошади, биттасининг ҳаракати иккинчисининг ҳаракатига мослашишига, вазиятни тушунишда умумийлик қарор топади ва муайян даражада бирдамлик ёки улар ўртасида келишувга эришилади. И.х. шакллари орасидан кишилар ўртасидаги бевосита алоқани ва воситали шаклни ажратиш мумкин. И.х. ўткинчи ва барқарор, ҳусусий ва ошкора, расмий ва норасмий бўлиши мумкин.

И.х. кўпгина социологик назарияларнинг асосий тушунчаси ҳисобланади, мазкур назариялар эса индивид ва жамиятни ҳар доим бошқа кишиларнинг жисмоний ёки фикрий қуршовида бўлувчи ва ўзини шу ижтимоий вазиятга мувофиқ тутувчи сифатида тасаввур этади. Т.Парсонс ва Г.Хоманс қарашларида И.х. муаммоси атрофлича ишлаб чиқилган. Хоманснинг «алмашиш назарияси»даги фикрлари инсон бошқа кишилар билан биргаликда ҳаракат қилар экан, ўз ҳаракатлари учун мукофотни максималлаштиришга ва сарфни минималлаштиришга интилади, деган ҳулосасига олиб келади. Энг муҳим мукофот — ижтимоий рағбатлантирувдир. И.х. биргаликдаги ҳаракат қатнашчиларининг ўзаро кутаётганлари асосига қурилади, агар кутаётганлари кўнгилдагидек бўлмаса, тажовузга олиб келади, бу уларда қаноатланиш ҳосил қилиши мумкин. И.х.нинг бошқа аъзолари тажовузни юзага чиқариши мумкин бўлган ҳолатдан четлашиш учун амалга оширилган ўз хатти-ҳаракатларининг мукофоти деб билишлари мумкин. Шундай қилиб, инсон муқобил мукофотларни танлаш вазиятида бўлади. Бу танловда бошқарувчи ролни умумқабул қилган меъёрлар ва қадриятлар ўйнайди. Ф.Хейдер ва Д.Фестингернинг фикрича кишилар ўртасидаги муносабатлар мажмуи ё мукофотловчи, ё жазоловчи тавсифга эга бўлади. Бу фикрни муаллифлар «мувозанат назарияси»да баён этганлар.

ИЖТИМОЙ ҲИМОЯ — Президентимиз Ислом Каримов таъкидлаганидек, ижтимоий ҳимоя нафақат давлат ташкилотлари ва ҳокимият органлари, ижтимоий ҳимоя муассасалари ва ҳомийлик ташкилотларининг иши бўлиб қол-

май, балки бутун жамиятнинг диққат-эътиборида бўлиши керак. Айнан шундай ёндашув Ижтимоий ҳимоя йили Давлат дастурининг асосий моҳияти ва мазмунини аниқлаб бериши лозим.

Шахснинг давлатдаги ҳуқуқий мавқеининг аниқ бош шартларидан бири, бунда фуқаронинг ўз ҳуқуқи ва эркинлигини ҳимоялаш бўйича конституцион ваколати кўзда тутилади. И.х. даражаси мамлакатнинг иқтисодий ривожланиш даражасига ва унинг ҳуқуқий асосларига боғлиқ.

«ИЖТИМОЙ ҲИМОЯ ЙИЛИ — 2007» ДАВЛАТ ДАСТУРИ — аҳолини ижтимоий муҳофаза қилишни янада кучайтириш бўйича аниқ мақсадга йўналтирилган чора-тадбирлар мажмуини амалга ошириш, жамиятда эзгулик, меҳрмурувват ва ҳамжиҳатлик, тинчлик, осойишталик муҳитини мустаҳкамлашга қаратилган Ўзбекистон Республикасининг дастури. 2007 йил «Ижтимоий ҳимоя йили» деб эълон қилингани муносабати билан ишлаб чиқилган. Дастурда қуйидагилар кўзда тутилган:

— амалдаги ижтимоий ҳимоя тизими самарадорлигини оширишга, аҳолининг ижтимоий ночор қатламларига ёрдам кўрсатишда табақалашган тарзда ёндашишга қаратилган янги қонун ҳужжатлари ва меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларни ишлаб чиқиш ҳамда амалдаги шундай ҳужжатларга қўшимча ва ўзгартишлар киритиш;

— «Меҳрибонлик» уйлари ва ихтисослаштирилган мактаб-интернатларнинг моддий-техника базасини мустаҳкамлаш, боқувчисидан маҳрум бўлган болалар туғрисида эътибор ва ғамхўрликни кучайтириш, «Сен ёлғиз эмассан» аниқ мақсадли вазифасини ҳаётга татбиқ этиш;

— аҳолининг ночор қатламлари — муҳтож оилалар, ногиронлар, ёлғиз қарияларни аниқ ижтимоий ҳимоя қилиш, моддий ва маънавий қўллаб-қувватлашни кучайтириш, аҳолини ижтимоий қўллаб-қувватлаш тадбирларини рўёбга чиқаришда маҳаллалар ролини ошириш бўйича чора-тадбирлар комплексини амалда жорий этиш;

— жисмоний ва маънавий жиҳатдан соғлом авлодни ка-

мол топтириш чора-тадбирларини янада чуқурлаштириш, оналик ва болалик тўғрисида ғамхўрликни кучайтириш, аёллар соғлиғини мутахкамлаш бўйича ишларни такомиллаштириш ва «Соғлом она-соғлом фарзанд» ҳаракатини ҳар томонлама рағбатлантириш, жумладан, мактабларнинг юқори синфлари, касб-ҳунар коллежлари, академик лицейлар ва олий ўқув юртлари ёшлари ўртасида тушунтириш ишлари ва факультатив машғулотлар ўтказиш;

— ижтимоий хизмат кўрсатиш тизими, «Меҳрибонлик», «Саховат» ва «Мурувват» уйлари ходимлари меҳнатини рағбатлантириш ва муносиб баҳолаш механизминини такомиллаштириш, уларнинг меҳнатини, шунингдек, умуман ижтимоий соҳа ходимлари меҳнатини моддий ва маънавий рағбатлантириш даражасини ошириш;

— ёш авлоднинг ҳаётий муҳим манфаатларини таъминлаш, ёшларнинг касб маҳорати ҳамда маънавий ўсишини моддий ва ахлоқий жиҳатдан қўллаб-қувватлаш, уларнинг бўш вақтларини кўнгилли ўтказиш ва спорт билан шуғулланишини ташкил қилиш, ҳаётга қадам қўяётган ёш оилаларни қўллаб-қувватлаш борасидаги чора-тадбирлар комплексини тайёрлаш ва амалга ошириш;

— фахрийлар ва пенсионерларга ёрдам кўрсатиш даражасини янада ошириш, уларнинг давлат ва жамоатчилик томонидан қўллаб-қувватланишини таъминлаш, муҳтожларга беғараз ёрдам бериш.

ИЖТИМОЙ ЭКОЛОГИЯ (юн. — уй, тураржой, манзил — ижтимоий) — инсон экологияси — экологиянинг мустақил қисми. Инсон — атроф-муҳит тизимида икки томонлама ўзаро ҳаракатни ўрганади. И.э.нинг оддий қисми бўлиб инсон ҳисобланади, шунинг учун ижтимоий-экологик тизимни ажратиш одамлар ўртасидаги аҳамиятли алоқалар асосида амалга оширилади. Одамлар гуруҳи ёки бошқача айтганда, аҳоли, яъни одамлар тўдаси экологик тизимнинг бир қисми ҳисобланади. Тарқалишнинг ўхшаш мажмуи оралиқ экотизимни — бир хилдаги жамоани ташкил қилади ва у инсоннинг атроф-муҳит билан боғлиқлигини

тавсифлайди. Кишилар жамоасининг уюшмаси табиат билан уларнинг тарихий ва биогеографик барқарор алоқасини ҳисобга олганда, йирик ижтимоий экотизимни мамлакат аҳолиси ташкил этади.

Демографиядан фарқли улароқ, И.э. аҳолининг ташқи муҳит йирик тузилмалари ва омиллари билан алоқасини тадқиқ этади. И.э.нинг биринчи даражали вазифаси бўлиб, одамлар тарқалганлигини ўрганиш ҳисобланади, уларга умумий биологик қонуният тааллуқлидир: қатор белгиларга кўра тарқалишнинг бир хилдамаслиги (масалан, касалликларга чалинишлик, ижтимоий муҳит ўзгаришига мослашишга лаёқат). Тарқалишнинг таҳлили янги ҳудудларни ўзлаштиришда, узоқ умр кўришликни, турмуш тарзини ва этноижтимоий кишилар умумийлиги анъанавий машғулотлари тарқалганлигини ўрганишда муҳим натижаларга олиб келди.

ИЖТИМОЙ ЮҚИШЛИК — индивидлар, уларнинг гуруҳлари, бутун аҳолига рекламалар, тарғиботларнинг аниқ мўлжалли йўналтирилган таъсири натижасида ёки саросима вақтидаги оммавий ҳодиса сифатида «эмоционал юққанлик» оқибати сифатида юзага келувчи психологик оқибат. Сингдириш, ишонтириш ва хабардор қилиш каби хиллари мавжуд. Мутахассисларнинг фикрича, бу ҳолат индивидларнинг бирор ҳаракатни, хулқ-атвори, юз ифодасини пантомимикани, кийиниш тарзини, баъзан эса ҳатто бошқа кишиларнинг сўзлаш тарзини такрорлашга ухшайди. Бунда нутққа тақлид қилиш беихтиёр эмас, балки онгли тарзда бўлиши мумкин. И.ю. хусусиятига кўра инсоний йўналиш олади, гарчи физиологик табиатга эга бўлса-да ва олий тур жониворларнинг барчасида қисман намоён бўлади.

Тақлид қилишга И.ю. воситаси сифатида қаралиши мумкин. У кундалик ҳаётда учраб туради. Тақлид қилиш воситасига мувофиқ таълим ва тарбия муайян шаклда ташкил этилади: ўқитувчи айтганларини такрорлаш, яхши хатти-ҳаракатга тақлид қилиш, она тилини ёки чет тилини ўзлаштиришда, санъатни, спорт турларини, меҳнат кўникмаларини эгаллашда одатда тақлид қилиш кўпроқ учрайди. Бу-

нинг учун аввало имитация — кейинчалик ёки баробар так-
рорлашни кўрсатишдан фойдаланилади. И.ю. идроклашнинг
жамоавий ҳолати бўлиб, индивидуал баҳолаш ва мулоҳаза-
ларни бартарафлайди. Ҳодисанинг ошкоралиги, оммавий-
лиги кишилар (омма, тўда, аудитория)га таъсир этувчи-
нинг кучини оширади. Инсон хатти-ҳаракатининг тавсифи
сезиларли даражада уни қуршаб келган кишиларнинг хусу-
сиятлари ва инсоннинг индивидуаллик, шахсийлик тавсиф-
лари «ўчирилганда» жамоавий эмоциялар, кўрсаткичлар
билан белгиланади.

ИЖТИМОЙ ЯНГИЛИКЛАР ТАДБИҚИ — кишилар
ижтимоий эҳтиёжларини қондириш учун янги воситалар-
ни яратиш. И.я. бўлиб, иқтисодий, ташкилий ва маданий
янгиликлар, уларга қарама-қарши қўйилган техникавий
янгиликлар ҳисобланади (яъни маҳсулий ва технологик).
Бироқ кўпгина янгиликларни татбиқ этиш амалиёти ҳам
техникавий, ҳам ижтимоий қисмларни ўз ичига олади. Ма-
салан, буг машинасининг ихтиро этилиши фақат техника-
вий эмас, балки ижтимоий янгилик ҳамдир. У ишлаб чиқа-
ришни механизациялашга олиб келди, меҳнат шароитини
енгиллаштирди, кишилар турмуш даражасини оширди, шу-
нингдек, иқтисодни фаоллаштирди. Ҳар қандай янгилик-
нинг моҳиятини инновацион фаолият ташкил этади, у янги
натижаларга эришишга ҳам, анъанавий фаолиятдаги қолоқ
компонентларни бартараф этишга ҳам йўналтирилади. Ин-
новацион фаолиятнинг икки тури мавжуд: радикал ва та-
комиллаштирувчи. Ҳар қандай янгилик сифатида И.я. зид-
диятли жараён ҳисобланади. Асосий зиддият инновацион
ва анъанавий фаолият ўртасидаги зиддиятдир. Гарчи инно-
вацион фаолиятнинг ўз ичидаги, унинг турлари ўртасида-
ги зиддиятлар баъзан кучли тавсифга эга бўлади. Ижтимо-
ий ишлар соҳасидаги инновацион фаолиятнинг асосий йўна-
лиши бўлиб, ижтимоий хизмат кўрсатиш шаклларини та-
комиллаштириш, самарали диагностика тартибларини жо-
рий этиш ва ҳ. ҳисобланади.

ИЖТИМОЙ ҚАЙТА ТИКЛАШ — ҳуқуқий, ижтимоий, касбий мавқени тиклаш. И.қ.т. индивидуал жараёни шахсда ижтимоий алоқага шахснинг муайян жамиятда қабул қилинган қоида ва меъёрларга фаоллашувини ифода этади. Ҳуқуқий қайта тиклаш — муайян жамиятда қабул қилинган барча юридик ҳуқуқлар ва кафолатларга инсоннинг қайта эга бўлиши, маиший қайта тиклашни касбий, ишлаб чиқариш, оилавий мавқеларнинг қайта тикланишини ўз ичига олади. И.қ.т. га психологик қайта тиклаш муаммолари ҳам киради, аввало шахснинг аввалги ёки ҳурматга сазовор ижтимоий мавқени олиш масалалари. Ижтимоий ишда юридик ва касбий И.қ.т. муаммоси устувор аҳамиятга эга.

ИЖТИМОЙ ҚИЁСЛАШ — ижтимоий жараён, бунинг натижасида индивидда қўпгина мезонлар (меҳнат тавсифи ва моҳияти), меҳнат учун тақдирланиш ва унинг шароитлари, касбий фаолият мавқеи ва нуфузи, турмуш даражаси ва сифати бўйича ўз ижтимоий ўрнини қиёсий баҳолаш шаклланади.

И.қ. — бу шахснинг бошқа кишилар ҳақидаги билими ва ўзини-ўзи идроклаш таркибий қисми, кишиларнинг ўзи, атрофдаги кишилар ва бошқа объектив борлиқни тушуниш воситаси. И.қ. инсоннинг гуруҳдаги ўз мақомига мувофиқ (масалан, эришганлик даражаси ва нуфуз даражаси ўртасидаги) ўзини баҳолашга интилишни амалга ошириш ва юқори ўзини-ўзи баҳолаш ва юқори ижтимоий баҳолашга эҳтиёжларини амалга ошириш билан боғлиқ.

Ўз ижтимоий мавқеини қиёсий баҳолаш индивиднинг ижтимоий эҳтиёжига, ижтимоий қаноатланганлигига, касб, таълим жойи, ишлар, тураржой, истеъмол товарлари ва ҳ.ш. танлашга кучли таъсир ўтказadi.

ИЖТИМОЙ ҚОНУНЛАР — ижтимоийёт соҳасидаги ҳодисалар ўртасидаги барқарор, аҳамиятли, такрорланувчи муносабатлар, турли индивидлар ва жамоалар ўртасидаги муносабатларни белгилайди: яъни халқлар, миллатлар, синфлар, ижтимоий-демографик ва ижтимоий-касбий гуруҳлар,

шаҳарлар ва қишлоқлар, шунингдек, жамият ва ижтимоий ташкилотлар, жамият ва меҳнат жамоалари, жамият ва оила-лар, жамият ва шахс ўртасидаги муносабатларни белгилай-ди. Ижтимоийётчи олимлар қонунларни улар амал қилиш вақти бўйича, умумийлик даражаси бўйича ва уларнинг намоён бўлиши — динамик ва статистик (стохастик) бўлиши бўйи-ча фарқлайдилар. И.қ. муайян тур жамият ички ўз-ўзини таш-киллаштириш маҳсули ҳисобланади ва унинг тизимли ях-литлигини, мавжуд бўлиши ва ривожланиш шартларини очиб беради.

ИЖТИМОИЙ ҲУҚУҚ — қонун доирасида ижтимоий хулқнинг исталган талқинини танлаш ва ҳаракатни амалга ошириш учун имкониятни кафолатловчи ҳуқуқ. Конститу-цияда ва бошқа қонунчилик ҳужжатларида фуқароларга ижтимоий ҳуқуқ ва эркинликлар кенг берилганлиги ва улар ижтимоий муносабат иштирокчиларининг хоҳиши бўйича амалга оширилиши мавжуд. Қуйидагилар И.қ. ҳисобланади:

- меҳнат қилиш ҳуқуқи, мустақил ишлаб чиқарувчи ёки меҳнат шартномаси бўйича эркин танловни ҳам ўз ичига олади;

- меҳнат шароитига бўлган ҳуқуқ, бу меҳнат хавфсиз-лиги ва гигиенаси талабларига жавоб берадиган, меҳнат учун тақдирланадиган, асоссиз ишдан бўшатишдан ҳимоя-лайдиган ҳуқуқдир;

- дам олиш ҳуқуқи;

- соғлиқни сақлашга, шу жумладан, тиббий ёрдамга бўлган ҳуқуқ;

- атроф-муҳит қулай бўлишлиги ва экологик ҳуқуқбу-зарликлар туфайли соғлиққа ёки мулкка етказилган зарар-ни қоплашга бўлган ҳуқуқ;

- ижтимоий ҳимояга бўлган ҳуқуқ ёш бўйича ва бошқа ҳолатларга кўра ижтимоий таъминланишга бўлган ҳуқуқни ҳам ўз ичига олади, бунда расмий белгиланган яшаш ми-нимуми кафолатланади;

- қулай шароитга эга тураржойга бўлган ҳуқуқ;

- таълим олишга ва уни олиш шаклларини танлашга бўлган ҳуқуқ;

— бадий ва техник ижод эркинлигига, шунингдек, маданий ҳаётда иштирок этишга ҳамда маданият муассасаларидан фойдаланишга бўлган ҳуқуқ.

Ҳар бир давлат тегишли қонунчилик ҳужжатини ишлаб чиқишда ва қабул қилишда Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси (1948 й.)да эълон қилинган нуқтаи назарларни эътиборга олишга ҳаракат қилади.

ИЗДАН ЧИҚҚАН ХУЛҚ (девеант) (лот. — четта чиқиш) —

1) расман белгиланганига мос келмайдиган ёки муайян жамиятда амал қилувчи меъёр, қоида, намуналарга тўғри келмайдиган хулқ, ҳаракат; 2) муайян жамиятда амалда тан олинган ҳисобланувчи бошқа маданият ёки тарихий давр меъёрлари ва анъаналарига асосланган хулқ, ҳаракат, қилиқлар намунаси. И.х. индивид ва жамият ўртасидаги турли шакллардаги низони акс эттиради. Бунда ҳар доим ҳам жамиятда қарор топган меъёрлар ҳақиқий деб тан олинавермайди: барчаси қандай меъёрлар тизими нуқтаи назаридан баҳоланишига боғлиқ.

И.х. ижобий ва салбий тавсифда бўлиши мумкин. Ижобий шакллар одатда ижодий, янгилик излаш фаолияти билан боғлиқ бўлади. У мавжуд андозаларни бартараф этиш ёки бузиш билан қўшилиб кетади (масалан, марказлаштирилган ишлаб чиқариш ва тақсимлаш ҳукмронлик қилган шароитларда тадбиркорлик фаолиятини ривожлантириш; ривожланган мамлакатларда тан олинган ҳуқуқ ва ахлоқ меъёрларига асосланган, лекин муайян жамиятда амалга оширилмайдиган сиёсий фаолият шакллари ва ҳ.). И.х. салбий шакллари сифатида ҳуқуқбузарлилик қабул қилинади, шу жумладан, жиноятчилик, ичкиликбозлик, гиёҳвандлик, яъни жамиятга зарар етказадиган ёки унинг барқарорлиги ва тартибларига хавф туғдирадиган хатти-ҳаракат ёки фаолият шакллари. И.х. кўпгина мезонларга кура фарқланади:

— бузилаётган меъёр турига боғлиқ ҳолда (ҳуқуқ, ахлоқ, сиёсат, одоб ва ҳ.);

— аниқ мўлжалли ва мотивация йўналиши бўйича (ғаразли, альтруистик, илғор-фойдали, тажовузкор, эгоистик);

— ҳаракат субъектлари бўйича (индивидлар, ижтимоий гуруҳлар ёки жамиятлар).

И.х. сабаблари индивидуал ёки ижтимоий тавсифда бўлиши мумкин. Қонунбузарликка мойиллик, индивидуал сабаблар билан боғлиқ бўлиб қуйидаги ҳолларда юзага чиқади:

а) индивиднинг коммуникатив хусусиятлари ривожланмаганлиги туфайли;

б) рефлексли малаканинг йўқлиги туфайли: хулқ-атворни, атрофдаги кишилар ва ўзининг ҳолатини, шунингдек, юз берган вазиятни ва ундаги ўз ҳолатини, ўзи ва бошқаларни бирдек тасаввур этиш укувининг йўқлиги туфайли;

в) умуммаданий тайёргарликка эга эмаслик туфайли, хулқ-атвор ҳуқуқий ва ахлоқ меъёрлари соҳасидаги зарур билимларнинг йўқлиги туфайли.

Ижтимоий сабаблар билан боғлиқ ҳуқуқбузарликлар жамиятдаги турли хил қадрият, меъёр тизимидаги бузилишлар натижасида юзага чиқади:

а) қадрият, меъёр «бўшлиғи», меъёрларнинг «бўлмаслиги», бунда эски меъёрлар ва қадриятлар мавжуд муносабатларга тўғри келмай қолади, янгилари эса ҳали қарор топмаган бўлади;

б) индивидларга ижтимоий меъёрлар таъсир даражасининг пастлиғи, хулқ-атворни ижтимоий тартибга солиш воситаси сифатида улар таъсирининг самарасизлиги;

в) меъёрий курсатмаларнинг беқарорлиги, тумтароқчилиги ва қарама-қаршилиги;

г) фаолият мақсадини белгиловчи меъёрлар билан унга эришиш воситаларини тартибга солувчи меъёрлар ўртасидаги қарама-қаршилиқ туфайли;

д) индивидуал, гуруҳий эҳтиёжлар ва хоҳишларни қондириш учун имкониятларнинг сўзсиз чекланганлиги ва уларни бошқаришнинг самарали воситалари йўқлиги.

Ҳуқуқбузарлик ва шахснинг алоҳида тур ижтимоий-психологик муаммолари мумкинлик ва истак ўртасидаги низо туфайли ҳам юзага чиқади, бунда индивидуал мақсадларга «қонуний йўллар» билан эришиш мумкин бўлмай қолади.

Бунинг учун ижтимоий ёрдам самарали ва аниқ мўлжалли бўлишида аввало қуйидагиларни белгилаш лозим:

- ҳуқуқбузарликка мойиллик даражасини;
- бузилаётган меъёрлар (ахлоқий, ҳуқуқий) тавсифини;
- низо ёки қарама-қаршилик тавсифини;
- юзага келган муаммоларнинг белгиловчи сабабларини ёки ҳуқуқбузарликка мойилликни.

Ижтимоий ёрдамнинг самаралилиги кўп жиҳатдан хайрихоҳликка ва ижтимоий ходим билан ёрдамга муҳтож шахс ўртасида юзага келадиган муносабатларнинг ишонарлилигига боғлиқ.

ИМОН (ар. - ишонч, эътиқод) — 1. Исломда — Аллоҳга, унинг фаришталари, китоблари, пайғамбарлари, қиёмат куни, тақдир ва ўлгандан кейин тирилишга ишониш. Бу И. нинг муфассал таъбири деб ҳам аталади. И. талаблари — ақидалар Исломнинг диний дунёқараши асосларини ташкил этади. Илк ислом даврида дин ва ҳуқуқ ажралмаган, шу туфайли И. масаласи билан ҳам илоҳиётчилар, ҳам фақиҳ (фиқҳшунос)лар шуғулланган. Ҳозирги кунда И. сўзи турли маъно ифодаларини англатади: тўғрилиқ, виждонлилик, ҳалоллик, поклик, сабрлилик, ватанпарварлик ва ҳ. Ватанни севмоқ иймондандир, дейилган Ҳадиси Шарифда.

ИМО-ИШОРА ТИЛИ — алоқа воситаси. Ўзбекистон Республикаси имо-ишора тилини шахслараро мулоқот воситаси сифатида тан олади. Имо-ишоралар тилнинг ҳуқуқий мақоми ва қўллаш соҳаси Ўзбекистон Республикаси қонунлари билан белгилаб берилади (ЎЗР “Ногиронларни ижтимоий ҳимоя қилиш” қонуни тўғрисида 27-модда. 01.05.1998 й.).

ИМТИЁЗ — қонунда белгиланган умумий қондаларни бажаришдан тўлиқ ёки қисман озод қилиш, қандайдир мажбуриятларни бажариш; бирор афзалликни тақдим этиш. И.да қандайдир ижтимоий кафолат, моддий ёрдам ёки нафақа беришнинг ўзига хос тартиби мавжуд.

ИНДИВИДЛАРНИНГ БИРГАЛИКДАГИ ҲАРАКАТИ —

индивидларнинг биргаликдаги амалий, назарий, шунингдек, коммуникатив фаолияти ва индивидлар ижтимоий хатти-ҳаракати жараёни, бунда улар турли ижтимоий вазифани бажаради ҳамда турли хил ахборот беради. Индивиднинг ижтимоий хатти-ҳаракати, ўз эҳтиёжларини қондириш мақсадида вазиятни ўзгартиришга қаратилган хатти-ҳаракат. Гуруҳлар манфаати мавжуд бўлганда индивид талаб этилган йўналиш бўйича ҳаракат қилишга мажбур. Гуруҳ мақсадининг мажбурлаш кучи гуруҳнинг аъзолари учун жозибабилитига ва уларнинг мақомига кўра турланади. Ижтимоий гуруҳларни турли ижтимоий мавқега эга индивидлаш ташкил қилади. Ижтимоий биргаликда ҳаракат қилишга жалб бўлганлик у ёки бу вазиятларда индивидлар ўртасидаги кескинликни камайтиради, эҳтиёжларни биргаликда қондириш ва ҳаракат қилишга олиб келади. Шунингдек, турли гуруҳлар ҳаракатидаги ўрнини белгилайди. Индивид хусусий эҳтиёжларидан ташқари умумий эҳтиёжни ҳам қондиради. Гуруҳ ҳаёти индивидда янги эҳтиёжларни юзага келтиради, буларни у гуруҳ таркибида қолиб қондиради. Индивиднинг хатти-ҳаракати ижтимоий фаолликка, яъни биттасидан бошқасига ўтиб турли гуруҳларда бўлиш, гуруҳдаги ўз ижтимоий мавқеи ва аҳамиятини ўзгартиришга бўлган қобилияти билан тавсифланади. Агар гуруҳ аъзолари ўртасида вазифалар тақсимооти мавжуд бўлса, шунда И.б.х. юқори самарали бўлади. Гуруҳда ҳар бир индивид ўзининг муайян ўрнига ва ўз мавқеига эга. Индивиднинг мавқеи жамият ёки гуруҳ аъзоси сифатидаги ўз ҳуқуқ ва мажбуриятларининг мажмуидан иборат. Булар амалда индивиднинг аҳамиятига кўра хатти-ҳаракати орқали юзага чиқади. Ўз ўрнида ҳаракат қилиш индивиднинг биргаликдаги фаолияти ва ижтимоий хатти-ҳаракати жараёнини англади, бунда у муайян ижтимоий ва гуруҳ ичидаги ўз вазифасини адо этади. Ҳар бир ижтимоий гуруҳ ўз ўрнини тушуниш бўйича ўз мезонларини ишлаб чиқади ва унга мувофиқ ўз аъзоларининг хатти-ҳаракатини баҳолайди. У ёки бу индивид гуруҳ эҳтиёжларини қондиришига ва гуруҳ томонидан ўзига нис-

батан бўлган тазйиқ ва назоратга бўлган муносабатига кура қуйидаги ўринлар фарқланади. Етакчилик, комформист, назоратчи (цензор) ва х. Индивидлар биргаликдаги ҳаракат тури ҳам хилма-хил: баҳс, суҳбат, мунозара, кенгаш, низо ва б.

ИНСОНИЯТ АРЕАЛИ — Ер юзининг кишилар тарқалган қуруқлик қисми, улар доимий яшайдиган жойи.

ИНСОНИЯТ ТАРИХИ — бу кишилар аجدодларининг овчилик давридан бошланган бугунгача ўтмиши ҳисобланади.

ИНТЕРАКЦИЯ (инг. — биргаликда ҳаракатланиш) — кишилар томонидан биргаликда амалга ошириладиган ҳаракатнинг алоҳида тури. Бунда кишилар бир-бирининг ҳаракатини шарҳлайди ёки белгилайди, яъни шунчаки муносабат билдириб қолмайди. Уларнинг муносабати бошқанинг ҳаракатига бевосита боғлиқ ҳолда юзага келмайди, балки улар шундай хатти-ҳаракатга қандай маъно берсалар, шунга асосланади.

ИНТЕРВЬЮ (инг.) — муайян масала бўйича бирор кишида мавжуд бўлган янги ёки аниқлаштирилган маълумотни олишга йўналтирилган ижтимоий фаолиятнинг коммуникатив усулларида бири. И. журналистик амалиётда, шунингдек, ижтимоий-психологик ва муайян-ижтимоий тадқиқотларда кенг тарқалган. И.нинг уч босқичи мавжуд: тайёргарлик, асосий (И.нинг ўзи) ва якуний ёки қайта ишлаш босқичи. Тайёргарлик босқичида И.нинг мақсади ишлаб чиқилади, яъни қандай маълумот олиш ёки уни аниқлаш амалга оширилади, мақсадга эришиш учун кўмаклашувчи масалалар рўйхати тузилади, интервью олинадиган кишиларнинг тахминий рўйхати тайёрланади, уларни дастлабки баҳолаш ва саралаш амалга оширилади, дастлабки ахборотлар тўпланади, берилиши эҳтимоли бор саволлар тузилади, техника воситалари тайёрланади, интервью олиш

жойи ва вақти белгиланади. Тайёргарлик босқичида интервью берувчининг руҳий жиҳатларига ва ижтимоий мавқеини ҳисобга олишга, ҳар бир саволнинг мазмундорлигига (у муайян мазмунга эга бўлиши ва керакли ахборотни берувчи жавоб кўзда тутилиши лозим), саволларнинг тадрижийлигига, интервьюнинг тугал мазмунли қаторини ташкил этишига алоҳида эътибор қаратиш талаб этилади.

Асосий босқич (интервью ўзи)нинг муваффақияти кўп жиҳатдан интервью олувчининг пухта тайёргарлигига ва иш тажрибасига боғлиқ. И. бошида самимийликка ва суҳбатлашиш учун қулай муҳит яратишга эътибор бериш керак. Бу жавобларнинг тўлиқ ва самимий бўлиши учун шароит яратилади. И. боришини дабдурустдан ўзгартириш тавсия этилмайди, ҳатто мияга ажойиб фикр келиб қолган ёки аҳамиятлироқ янги савол туғилган бўлса-да. И.нинг якуний босқичида олинган ахборотни ишлаб чиқиш, уни таҳлил қилиш ва ундаги бош, аҳамиятли томонларни ажратиш кўзда тутилади. Бу И. ҳажми қисқаришига ёки аниқлик киритиш зарурлигига олиб келиши мумкин. И.ни ишлаб чиқишда унга шарҳни тузиш ва киритиш мумкин.

ИНТЕРНАТ (лот. — ички) — 1) ўқув муассасасидаги ётоқхона (мактаб интернати); 2) ёпиқ ўқув муассасаси, унда болалар ўқитилади ва яшайди (мактаб-интернат); 3) уруш ва меҳнат ногиронлари, қариялар учун уй.

ИНФАНТЕЛИЗМ (лот. — гўдаклик, болалик) — индивиднинг ёшидан қатъи назар, ҳаётнинг барча босқичларида унинг мавжуд бўладиган ва сақланиб қолган ёшлик даврига хос бўлган хусусиятлар, жиҳатлар. У организмнинг ривожланиши секинлашганида намоён бўлади, бунда катта ёшдаги шахсда тана тузилиши ва функциясидаги, ҳам унинг, биринчи галда, хулқ-атворида болалик хусусиятлари узоқ сақланиши билан тавсифланади. И. туғма ва орттирилган умумий ва қисман бўлиши мумкин. Умумий И. умумий ривожланишнинг — бўй ва вазн ошишининг тўхтаб қолганлиги билан фарқланади, бунда бола тана нисбати

сақланади. Шунингдек, интеллектуал жиҳатлари ҳам бола-
никича қолади. Қисман И.да жинсий ва руҳий ривожланиш
алоҳида соматик бузилади. Ички секреция бузилиши юз бе-
ради, бунга бошдан кечирилган касаллик ва ҳ.лар сабаб
булиши мумкин. Руҳий И. ҳам бор. Бу шахсий балоғатга ет-
маганлик ҳолати ҳисобланади, унда анча кичиклик, бола-
лик ёшига хос хусусиятларнинг сақланиб қолганлиги ту-
файли шахс эмоционал-иродавий хусусиятларининг ривож-
ланиши нисбатан орқада қолиши билан тавсифланади.

И.да эмоционал-иродавий етук эмасликнинг намоён
бўлиши мустақил эмасликда, ўта ишонувчанликда, олина-
жак ҳузурга интилишда; мактаб ёшидалигида ўйинқароқ-
ликнинг устунлигида, беғамликда, бурч ва масъулият ҳисси
ривожланмаганлигида ўз хатти-ҳаракатини мактаб жамоа-
си талабларига бўйсундириш қобилиятининг кучсизлиги-
да; ҳиссиётларининг бевосита юзага келишини тутиб тура
олмасликда, иродавий зўриқиш ва қийинчиликларни ен-
гиш учун ноқобиликларда намоён бўлади.

И.нинг ривожланишига болалик чоғдаги сурункали ка-
салланиш сабаб бўлиши мумкин, яъни мия касалланиши
ёки жароҳатланиши, интоксикация, ёмон хислатларнинг
наслий ўтиши (ота-она алкоғол ёки гиёҳванд бўлса), мод-
дий шароит (етарли даражада овқатланмаслик, витамин
етишмаслиги) каби касалликлар.

И.нинг моҳияти бола кейинги ёш босқичига ўтишда шу
босқичга хос айрим хусусиятларнигина ўзлаштириб ривож-
ланиш жараёнининг ўзига хос бузилишидан иборат. И.бола
руҳий ривожланишининг исталган босқичида намоён бўли-
ши мумкин. Лекин мактаб таълими босқичида анча аниқ
кўринади. Бундай болалар ташвишсиз, бепарво, юзаки
фикрлайдиган, ўз хатти-ҳаракати учун ҳеч қандай масъули-
ятни ҳис этмайдиган ва ўз хоҳиш-истагини тия олмайдиган
бўлади.

Улар ниҳоятда серҳаракат, тезкор, етарлича мутаносиб
ва аниқ бўлмайди. Улар учун ортиқча ҳаракатларнинг кўплиги
хос бўлиб, бу бир жойда тинчиб тура олмаслик ҳамда ҳад-
дан ташқари фаолликда кўринади. Баъзилар уятчан, араз

чи, ишонувчан ва лақма бўлади. Ҳўинларда ташаббускор ва кузатувчан, аммо ўқишда суст ва бефарқдирлар, дарсда тушунтирилаётганни тезда илиб олади, лекин кам мулоҳаза қилади, одатда бошлаган ишини охирига етказмайди ва тез толиқиб қолади. Мактаб интизоми талабларига улар кўпинча чидай олмайдилар, бу уларни ўзлаштирмовчиликка олиб келади. Бироқ айрим тегишли, уларни йўлга солувчи, тадбирлардан сўнг ўзлаштирувчилар қаторига ўтиши мумкин. Эмоционаллик даражасига кўра болаларда И.нинг икки тури фарқланади. Биринчиси, барқарор эмас, руҳий нохушлик, тормозланиб қолишлик, кайфиятнинг эйфорик оттенкаси мавжудлиги ва қизиққонлик, болаларнинг қувноқликлари ва киришимлиликлари намоён бўлишида кўринади. Бу хил болалар учун иродавий зуриқишга кам қобиллик ва мунтазам фаолиятга кўникмаганлик, уқдириш ошганда барқарор чидамнинг йўқлиги, тинч турмаслик, интизом талабларига бўйсунмаслик каби хусусиятлар хосдир. Иккинчи турларига эса тормозланганлик, тушкун кайфиятнинг устунлиги, тортинчққликка мойиллик, ҳадиксираб туриш, кўрқиш, мустақил эмаслик хусусиятлари. Бундай шахс, одатда, қуйидаги хислатларга эга: бошқа кишини чалғитишга интилади (бола ота-онасини ўз эҳтиёжини эгоистик қондиришга уриниб чалғита бошлайди, бунда у уларнинг ҳолати билан ҳисоблашмайди, чунки буни унинг ўзи тушунмайди); мутелик, мустақил эмаслик; тарбия ва таълим жараёнида ижтимоий қиёсланишлик (болани мунтазам бошқа болалар билан қиёслайдилар, нима «яхши», нима «ёмон» эканини тушунтирадилар); бошқаларга нисбатан раҳмсизлик ва шафқатсизлик, ачинишга, бошқанинг ҳолатини тушунишга ноқобиллик (чунки у фақат ўз эҳтиёжинигина идрок этади).

ИНФОРМАЦИЯ (лот. — тушунтириш, баён қилиш) - Қ. Ахборот.

ИРИМ (ўз-ўзини ишонтириш) — самарали ахборот таъсири остида қийинчилик билан ўзгарадиган ақида (инжиқлик) тарзидаги муайян ижтимоий гуруҳ ёки ҳодисага нисба-

тан салбий, ижтимоий қоида. И. одатда идрокланади, бундан ташқари инсон ўзини-ўзи ишонтирганини тушунишни истамайди ва ўзининг И. объектига муносабатини қандайдир омилни объектив ва мустақил баҳолаш оқибати деб билади. И.ни тадқиқ этишда бир-бирини тўлдирувчи икки ёндашув мавжуд: ижтимоий ёндашишда И.га ижтимоий омил сифатида қаралади, у муайян жамиятга тааллуқли ижтимоий-иқтисодий муносабатлардан келиб чиқади; психологик ёндашишда И.нинг когнитив, ғайрисамарали ва иродавий компонентлари тузилиши ҳамда диалектикаси тадқиқ этилади, шунингдек, инсон ички уйғунлашувини тўхтатишда уларнинг муайян хулқ-атворга таъсири тавсифи ва даражаси ҳамда уларнинг функцияси ўрганилади. И.нинг психологик шарҳи тарбиянинг самарали муайян шакл ва усуллари ишлаб чиқиш ва текшириш учун зарурдир.

ИРОДА — инсон руҳиятида у ёки бу ҳаракатни содир этишга қаратилган мақсадга интилганликни билдиради ва қадриятлар ичида алоҳида ўрин тутати. Немис мутафаккири Ф.Ницше инсон иродасини унинг барча атрибутив сифатлари ичида биринчи ўринга қўйган эди.

ИРСИЙ КАСАЛЛИКЛАР — касалликлар туркуми бўлиб, наслий аломатларни ташувчиларнинг ўзгариши — қўшилиб кетиши бунга сабаб ҳисобланади. Булар ҳам макромиқёсда (хромасомаларнинг патологияси), ҳам микромиқёсда (ирслар қўшилиши) пайдо бўлиши мумкин. Шуларга мувофиқ, И.к. иккита катта гуруҳга ажралади: хромасомали ва ирсий касалликлар. Хромасомали касалликлар хромасома материалининг ортиқчалиги ёки етишмаслиги сабабли пайдо бўлиши мумкин. Хромасома (полиплоидия) — барча хромасомаларнинг қисқа вақт ичида ортиб кетиши, трисомия — бир жуфтликдаги хромасоманинг ортиши ёки унинг қисми (транслокация) меъёридан ортиб кетиши мумкин. Хромасома массаси — моносомия (хромасомалардан бирининг етишмаслиги), делеция (хромасомалар қисмларининг етишмаслиги)да ҳам шундай ҳолат кузатилади.

Ирсий касалликлар (суяк суриши) наслдан-наслга ўтади. Наслий касалликларнинг ўтиши асосан қуйидагича: доминант (тўғридан тўғри), рецессив (билвосита), жинс билан боғлиқ (онадан ўтади, ўғиллар касалланади). И.к. туғма бўлмаслиги ҳам мумкин, улар хоҳлаган ёшда бошлана олади, масалан, аутосом-доминант касаллиги, Гентингтон касаллиги 40—50 ёшларда бошланади. Лекин туғма касаллик ҳам ирсий бўлмаслиги мумкин.

Ҳозирги замон тиббиётида кўплаб И.к.ни клиник босқичгача ташхислаш имкони мавжуд. Бу махсус пархезлар, даволашни қўллаш ҳамда И.к.лар олдини олиш ёки оғир асоратлари ривожланишини тўхтатиш (мия фенилпироградик олигорфренияда) мумкин. Кўпгина И.к.лар сурункали ногиронлаштирувчи тарзида ўтади.

ИСЛОМ (араб. — бўйсунуш, итоат этиш, ўзини Аллоҳ иродасига топшириш) — жаҳонда кенг тарқалган уч диндан (буддизм ва христианлик билан бир қаторда) бири. И. динига эътиқод қилувчилар арабча «муслим» («садоқатли: кўплиги — муслимун») деб аталади.

Жаҳонда қарийб 1,2 млрд. киши И.га эътиқод қилади. Исломга эътиқод қилувчиларнинг қарийб 2/3 қисмидан кўпроғи Осиёда яшайди ва бу қитъа аҳолисининг 20%идан ортиқроғини ташкил этади. Қарийб 30% мусулмонлар Африка қитъасига тўғри келади (аҳолисининг деярли ярми). Дунёнинг 120 дан ортиқ мамлакатининг 40 дан зиёдида исломга эътиқод қилувчилар аҳолининг кўпчилигини ташкил қилади.

Дастлаб яҳудийлар ва насронийлар ҳам айнан Исломдаги илоҳга ишонганлар. Шу илоҳ, яъни Аллоҳ яҳудийлар қавмига пайғамбарлар, элчилар юборган. Аммо улар пайғамбар таълимотини бузаверганлар, уларни ё ўлдирган, ё қувлаб юборганлар. Шунинг учун Аллоҳ Иброҳим алайҳиссаломнинг Исмоил ўғлидан тарқалган қавмга сўнгги элчи — Расул этиб Муҳаммад Мустафо салаллоху алайҳи васаллам (с.а.в)ни танлади, унга ўзининг каломи — Қуръонни нозил қилди. Қуръонга кўра, араблар ва яҳудийларнинг умумий

бобокалони Иброҳим Аллоҳга биринчи бўлиб имон келтирган. Демак, И. батамом янги эътиқод эмас, балки қайта тикланган диндир.

ИСТЕЪМОЛ КОРЗИНКАСИ (ТУЗЛИҚ ТЎРВА) — инсон соғлиғини сақлаш ва ҳаёт фаолиятини таъминлаш учун зарур бўлган озиқ-овқат маҳсулотлари, бошқа товарлар ва хизматларнинг минимал миқдори. И.к. кўпчилик давлатларда ҳар 5 йилда камида бир марта қонунда белгиланган тартибда белгилаб борилади.

ИСТЕЪМОЛИЙ ХАСТАЛАНИШ — инсон истеъмоли турларида ҳам озиқ-моддаларнинг етишмаслиги билан, ҳам ортиқча эканлиги билан боғлиқ. Узоқ вақт мобайнида самарали овқатланиш тамойилларининг бузилиши, албатта, соғлиқни издан чиқишига олиб келади. И.х.ни ҳозирги таснифи асосига озиқ-моддаларнинг моҳияти қўйилади. Халқаро экспертлар бирлашмаси нотўғри ёки етарлича бўлмаган овқатланиш билан боғлиқ касалликларнинг қўйидаги таснифини келтиради:

— тўйиб овқатланмаслик (оқсил ва калория етишмаслиги туфайли хасталик; минерал-моддаларнинг етишмаслиги; витаминларнинг етишмаслиги);

— ҳаддан зиёд истеъмол қилиш (семириб кетишлик, А витаминининг ошиб кетиши, Д витаминининг ошиб кетиши ва б.) овқатдан заҳарланиш;

— камқонлик (анемия) озиқ-моддаларнинг етишмаслиги натижасида юзага келади.

И.х.лар орасида оқсил-калория етишмаслигининг турли кўринишлари кўпроқ учрайди.

Ер қуррасининг минтақаларини белгилаш учун сув ва озиқ-овқатнинг кимёвий таркиби жиҳатлари (тупроқда йод, фтор, рух, селен етишмаслиги, фтор, молибден ва бошқа микро унсурларнинг ортиқчалиги) билан боғлиқ касалликлар муҳим аҳамият касб этади.

И.х.га қарши курашиш учун аҳолини ёши, жинси, меҳнатининг тури ва ташқи муҳит шароити белгилари бўйича

табақалаштирган ҳолда тўлақонли барқарор истеъмолини таъминлаш зарур. Бундан ташқари самарали овқатланиш бўйича кенг миқёсли тиббий-маърифий ишларни олиб бориш талаб этилади.

ИХТИЁРИЙ ТИББИЙ СУҒУРТА — ихтиёрий тиббий суғурта дастурлари асосида амалга ошириладиган ихтимойий суғуртанинг таркибий қисми. Ихтиёрий тиббий суғурта жамоавий ва якка тартибда бўлиши мумкин.

Ихтиёрий тиббий суғуртанинг асосий тамойиллари қуйидагилар ҳисобланади:

- суғурта қилинган барча шахслар ихтиёрий тиббий суғурта ва шартнома ҳажмида тиббий хизматлардан фойдаланиш ҳуқуқига эгадир;

- ихтиёрий тиббий суғурта тизимида ўзаро муносабатлар ихтиёрий тиббий суғурта субъектлари ўртасидаги шартномалар асосида тартибга солинади;

- суғурта қилинганлар олдида ихтиёрий тиббий суғурта бюджети ижросига нисбатан ошкоралик;

- суғурта қилинган шахсларни ҳуқуқий ҳимоя қилишни таъминлаш.

ИХТИЁРИЙ ТИББИЙ СУҒУРТА ВАЗИФАЛАРИ — қуйидагилар ихтиёрий тиббий суғуртанинг вазифалари ҳисобланади:

- қўшимча, тўлдирилган ва истисно ҳолларда, урнини босадиган тиббий хизматларнинг суғурта қопламаси;

- ихтиёрий тиббий суғурта тизимида кўрсатиладиган тиббий хизматлар сифатини бошқариш.

ИХТИЁРИЙ ТИББИЙ СУҒУРТА ДАСТУРИ — суғурта ташкилоти билан тиббиёт муассасаси ўртасида тузилган шартномалар асосида мажбурий тиббий суғурта дастурлари доирасидан ташқари суғурта ташкилоти томонидан суғурта қопланиши керак бўлган тиббий хизматлар кўрсатиш ҳажми ва шартлари.

ИХТИЁРИЙ ТИББИЙ СУҒУРТАНИНГ МАҚСАДИ — суғурта қилинган шахсларни мажбурий тиббий суғурта дастурларидан ортиқча сифатли тиббий хизматлар билан кафолатли таъминлаш ихтиёрий тиббий суғуртанинг мақсади ҳисобланади.

ИХТИЁРИЙ ТИББИЙ СУҒУРТА СУБЪЕКТЛАРИ — тиббий суғурта дастурлари бўйича тиббий суғурта амалга оширилиши ва тиббий хизматлар кўрсатилиши билан боғлиқ бўлган муносабатларда қатнашадиган шахслар, шу жумладан, суғурта қилинган шахс, суғурталанувчи, суғурталовчи (жамғарма ва суғурта ташкилоти), тиббиёт муассасаси тиббий суғурта субъектлари ҳисобланади.

ИЧКИЛИКБОЗЛИК — шахснинг спиртли ичимликларни суиистеъмол қилиши. Бу спиртли ичкиликларни мунтазамлик даражаси ва шахснинг муайян ижтимоий-руҳий таъназули билан боғлиқ. Яна қ. Алкоголизм.

ИШ БИЛАН ТАЪМИНЛАШ — фуқароларнинг қонун ҳужжатларига зид келмайдиган, ўз шахсий ва ижтимоий эҳтиёжларини қондириш билан боғлиқ бўлган, уларга иш ҳақи ёки даромад келтирадиган фаолияти.

ИШГА АЛОҚАДОР МУЛОҚОТ ТЕХНИКАСИ ВА МЕТОДИКАСИ — қоидалар, тамойиллар ва қонуниятлар тизими, шуларга мувофиқ баҳсли ҳолатларни муҳокама қилиш жараёнида мақбул натижага, фикрлар бирлигига, келишувга, битимга, конвенцияга эришиш мумкин. И.м.т.м. асосида муаммони муҳокама қилишга муносабат асосида шерикка ёки рақибга муҳокама бўйича муносабатга боғлиқ бўлмаслиги керак деган оқилона муҳокама тамойили ётади. Бунда ҳар қандай муҳокаманинг иш услуби амалга ошади; у хусусий усуллар ва йўсинлар тизимига бирлашади:

- қандай ўйланиши ёки қандай тасаввур этилишидан қатъи назар, муаммоларни аниқлаш «соф» тарзда бўлади;
- объектив мезонларга асосланиб муаммоларни баҳолаш;

- муаммонинг бетараф экспертизаси;
- бу сўнгги инстанциянинг ҳақиқати деган тасаввур билан боғлиқ бўлмаган шахсий нуқтаи назарни белгилаш;
- рақибнинг, унинг ўз нуқтаи назарига бўлган ҳуқуқига йўл қўйиш;

— қарашлар, нуқтаи назарлар, тасаввурлар тенглиги тамойилидан келиб чиқиб, рақиб тутган йўлга ва муҳокама этилаётган масалага муносабатни ифодалаш.

И.м.т.м. қуйидаги кўрсатмаларга амал қилишни тавсия этади:

— сиз ўзингизни шеригингиз ўрнига қўйиб кўринг, унинг у ёки бу қарашлари нима билан боғлиқ;

— ўзингиз учун ҳам, шеригингиз учун ҳам эришиш қатъий мумкин бўлган мақсадлар доирасидаги муаммоларни ҳал қилиш бўйича таклифингизни шакллантиринг;

— муҳокама бўйича шерикка муносабат эмас, баҳсли ҳолатга муносабат келишмовчилик предмети бўлиши керак;

— кишиларни муҳокама қилишга эмас, балки муаммоларни муҳокама қилишга тайёр бўлинг.

И.м.т.м. бир қатор этик, прагматик ва мазмуний-методик тамойилларга асосланади:

— танланган йўл усули, услуби, нуқтаи назар ва б.га қатъий амал қилиш;

— муҳокама учун барчасини қабул қилиш, фақат истисно этиш шарт бўлганлари бундан холи;

— муҳокама қилишда соғлом мазмун-мантиқдан келиб чиқиш керак.

Муҳокамадаги ишга алоқадор услуб моҳиятига кўра муҳим, шакли бўйича эмас. Оқилона И.м.т.м. асосида ишга алоқадор муҳокама предмети сифатида тавсия этилган ҳолатни исботлаш ва асослашни кўзда тутувчи далиллаш назарияси ва амалиёти ётади. Далиллаш назариясининг қондаси муҳокама предмети тадрижий таҳлил қилишни, мунозарали ҳолат ва унинг асосини ажратишни; далиллар ёки мулоҳазалар тизими билан асосланган томонлар тезисларидаги мунозарали ҳолатлар ёки баҳслашув предмети аниқ-

лаштиришни тавсия этади. Мулоҳазалар тизими муайян тезисни исботлаш учун старлича бўлиши ва қарама-қарши бўлмаслиги лозим. Тактика далиллардан фойдаланишнинг муайян методик тарихини, уларни саралаш ва тадрижий қўллашни кўзда тутати: далиллардан мақсадли, жамлаган ҳолда фойдаланиш керак, янада самаралироқ қўллаш учун кучли далиллар тайёрлаб маълум нарсани исботламаслик лозим, кучсиз далилларни бирлаштириб ва кучли далилларни ажратиб, улардан юқори самарага эришишга интиламаслик керак. Самарали тактика муҳокама вақт чеклови бузилишига қарши усул қўллаш мумкинлигига йўл қўяди, шунингдек, усуллар холис эмаслигига йўл қўймайди (чалғитишга, далил-мулоҳаза ўрнига қўрқитишга, шантаж ва ҳ.). И.м.т.м. риторика қоидаларидан ва турли риторик шакллардан, чиройли ифодалар ва оммавий нутқ тузишнинг одоб доирасидаги қоидаларидан фойдаланишни назарда тутати.

ИШ БЕРУВЧИЛАР — мустақил ёки бир ва бир нечта ишбилармон ҳамкорлар (жисмоний шахслар) билан ўзининг корхонасида (ўзининг ишида) ишлатиш учун доимий равишда ходимларни ёллаётган шахслар;

ИШ БЕРУВЧИ ТОМОНИДАН ТЎЛАНАДИГАН НАФАҚА — мулкчилик шаклидан ва ҳужалик юритиш усулидан қатъи назар, иш берувчилар корхонада ёлланиб (меҳнат шартномаси тузиш асосида) меҳнат қилувчи ходимларига тўланадиган қонун ҳужжатларида назарда тутилган нафақалар. Ходим ишлаб-чиқаришда юз берган бахтсиз ҳодиса ёки бошқа хил шикастланиш туфайли соғлиғига зарар етганда, шунингдек, у касб касаллигига чалиниш туфайли саломатлиги ёмонлашганда, иш берувчи унга бир йиллик ўртача иш ҳақидан кам бўлмаган миқдорда бир йўла бериладиган нафақа тўлайди. Ишлаб чиқаришдаги бахтсиз ҳодиса ёки касб касаллиги туфайли ходим вафот этган тақдирда иш берувчи унинг қарамоғида бўлган шахсларга олти йиллик ўртача иш ҳақидан кам бўлмаган миқдорда нафақа тўлайди. Ишлаб чиқаришдаги бахтсиз ҳодиса ёки касб ка-

саллиги туфайли соғлиғига зарар етган ёки вафот этган ҳодим қарамоғида бўлган шахсларга нафақа тўлаш шартлари ҳамда тартиби, нафақанинг аниқ миқдори тегишли қонун ҳужжатларида, жамоа келишувлари ва жамоа шартномаларида, бошқа ички меъёрий ҳужжатларда белгиланади.

ИШГА ЖОЙЛАШИШ ҲУҚУҚИ — ҳар бир фуқаронинг иш берувчига бевосита мурожаат қилиш ёки меҳнат органларининг бепул воситачилиги орқали иш жойини эркин танлаш ҳуқуқи.

ИШ БИЛАН ТАЪМИНЛАШГА ҚЎМАКЛАШУВЧИ ДАВЛАТ ЖАМҒАРМАСИ — аҳолини иш билан таъминлаш соҳасидаги давлат сиёсатини амалга ошириш чора-тадбирларини молиялаш ва меҳнат органларининг самарали фаолият кўрсатиши учун иш билан таъминлашга қўмаклашувчи давлат жамғармаси тузилади.

Жамғарма бюджетдан ташқари жамғарма ҳисобланиб, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан белгиланадиган тартибда қуйидагилар ҳисобидан ҳосил этилади:

— корхоналар, муассасалар ва ташкилотларнинг меҳнатга ҳақ тўлаш фондидан Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан белгиланадиган миқдордаги мажбурий ажратмалар, бу харажатларни маҳсулот таннархига қўшиш шарти билан;

— республика ва маҳаллий бюджетлар маблағларидан тегишли бюджетларни шакллантириш чоғида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ва маҳаллий давлат ҳокимияти органлари томонидан белгиланадиган миқдордаги дотациялар;

— қонун ҳужжатларида назарда тутилган талабларни бузганлик учун маҳаллий меҳнат органлари томонидан солинадиган жарима ва ҳисоблаб чиқариладиган пенялар суммаси.

Тақлиф этилган ишдан бош тортган кундан ёки мақбул келадиган ишни қидириш мақсадида узрсиз сабабларга кўра

меҳнат органига келмаган кундан бошлаб ўттиз календарь кун ўтганидан кейингина шахс иш қидираётган сифатида қайта рўйхатдан ўтишга ҳақли бўлади.

Фуқароларни ишсиз сифатида рўйхатга олиш тартиби қонун ҳужжатлари билан белгиланади.

ИШДАН БЎШАШ НАФАҚАСИ — меҳнат шартномаси қонун ҳужжатларида назарда тутилган муайян асосларда бекор қилинган ҳолларда ишдан бўшатилаётган ходимларга тўланадиган нафақа. Бундай нафақанинг энг кам миқдори ходимнинг ўртача ойлик иш ҳақидан кам бўлмаслиги лозим.

ИШДАН БЎШАТИШ НАФАҚАСИ — қонун ҳужжатларида назарда тутилган ҳолларда ишдан бўшатилаётган ходимга иш берувчи ҳисобидан бериладиган пул тўлови;

ИШ ЖОЙИ — муайян ишни амалга ошириш учун зарур шароитларга эга бўлган кўлами чекланган макон.

ИШОНТИРИШ (СУГГЕСТИЯ) — 1) (психологияда) инсонда муайян ҳолатни ёки бирор хатти-ҳаракатни амалга оширишга рағбатни юзага келтириш мақсадида унга, вербал (сўз ёрдамида) ва невербал эмоционал таъсир ўтказишнинг турли усули. Ҳис этишни, тасаввур қилишни эмоционал ҳолатни, иродавий қўзғалишни И. деб аташ мумкин. Қабул қилинаётган маълумотларга нисбатан онгли назорат кучсизланганлиги муносабати билан тарбиянинг усуллари-дан бири сифатида қўлланади. Одатда, эътиқодга қарама-қарши қўйилади: информацияни ҳеч қандай танқидсиз қабул қилишни мақсад қилиб қўяди. Бевосита ва билвосита, олдиндан билган ҳолда ва олдиндан билмаган ҳолдаги-лари бир-биридан фарқ қилади. Оммавий ахборот воситалари, кўргазмали ташвиқот, рекламалар, моддалар, одатлар, анъаналар ва ҳ.к.ларнинг кишилар онгига, руҳиятига, ахлоқи ва хатти-ҳаракатига таъсир этиш воситаларидан бири. Диний тарбияда асосий воситалардан бири ҳисобланади.

И. объекти бўлиб ҳам айрим шахс, ҳам гуруҳ, жамоа, ижтимоий қатлам (оммавий И.) бўлиши мумкин. И. воситалари старлича урганилмаган. Тахмин қилишларича, И. жараёни асосида қабул қилинаётган информацияга нисбатан амалга оширилаётган онгли назорат таъсирининг кучсизланганлиги ётади.

2) (тибб) — психотерапия усули, беморнинг миясига муайян фикрни, истакни, холислик ёки нафратни сингдириш йўли билан мақсадли таъсир этиш. Буларни бемор мантикий таҳлилсиз ва танқидий фикрлашсиз қабул қилади. Бунда И. шифокор обрўси, унга бўлган ишонч ва эмоционал ёқтиришига асосланади. Қуйидагилар И.нинг турлари ҳисобланади:

а) тетиклик ҳолатида;

б) гипноз таъсиридаги уйку ҳолатида (гипносуггестив терапия);

в) бошқа кишининг ишонтириши (гетеросуггестия);

г) беморнинг ўзини-ўзи ишонтириши (автосуггестия).

ИШОНЧ — бошқа шахснинг хатти-ҳаракати ва унинг ўзига бўлган муносабати. Бу унинг тўғрилиги, ишончлилиги, виждонлилиги, ҳалоллиги, самимийлиги ва ниҳоят, имонлилигига ишонишликка асосланади. Муайян ахлоқий муносабат сифатида И. кишиларнинг аён ўзаро боғлиқлигининг оддий натижаси ҳисобланмайди. У огоҳлантирувчи тавсифга эга, бу масалан, сентенцияда намоён бўлади: «инсонга ишониш керак». Кишиларнинг амалдаги муносабатларида аёнлашиб И. кейинчалик ёки мустаҳкамланади, шу муносабатлар билан чуқурлашади ёки аксинча, бузилади, булар ёрдамида йўқола боради. Бу кишиларни бир-бирига боғловчи, гўёки бу муайян муносабатларнинг ижтимоий-маънавий сифатлари тавсифига боғлиқ. Кишига асоссиз равишда ишонмаслик, ижтимоий чегараланганлик ва маънавий етук эмасликнинг намоён бўлишлигидир.

Ишонч — нимагадир қатъий нуқтаи назар, бу қандайдир ғояга, эътиқодга асосланади; 2) шахснинг маънавий, маданий, ахлоқий, ижтимоий, сиёсий ва бошқа тамойил-

лар, меъёрлар, анъаналар, қадриятларни онгли ўзлашти-риши йўли билан тарбиялашнинг асосий усуллари, унда эътиқодни юзага келтириш. Бундай усул мажбурламайдиган усуллар (асосан тушунтириш йўли билан) маънавий-ижти-мой тасаввурларни бир кишидан бошқасига, жамиятдан унинг алоҳида аъзосига ўтказишга имкон беради. И. инсонга у ёки бу хатти-ҳаракатни онгли суратда объективликни, оқилона тушунганликдан келиб чиқиб, амалга ошириш им-конини беради, шунингдек, муайян хатти-ҳаракатни, унинг онгида чуқур илдиз отган, ўзи учун амал қилишни мажбу-рий деб ҳисобланган идеаллар, меъёрлар, тамойилларни мақсадга мувофиқ ва зарурий қилиб қўяди. Инсон ҳарака-тини олдиндан белгилаб И. сабаб шаклини олади, у ўз фао-лиятида шунга амал қилади. И.нинг шаклланиши турмуш объектив шароитларининг инсонга таъсирига, ижтимоий-лашиш жараёни самаралилигига, бевосита ўз ижтимоий, амалий фаолиятига боғлиқ. И. ижтимоий фаолиятнинг бар-ча соҳаларидаги ишларнинг бош усули ҳисобланади, иж-тимоий ходимлар ва педагоглар учун устувор аҳамиятга эга.

ИШСИЗ ДЕБ ЭЪТИРОФ ЭТИЛГАН ШАХС — ўн олти ёшдан бошлаб то пенсия билан таъминланиш ҳуқуқини олишгача бўлган ёшдаги, ишга ва иш ҳақиға (меҳнат даро-мадига) эға бўлмаган, иш қидирувчи шахс сифатида ма-ҳаллий меҳнат органида рўйхатға олинган, меҳнат қилиш-ға, касбға тайёрлаш ва қайта тайёрлашдан ўтишға, малака-сини оширишға тайёр меҳнатға қобилиятли шахслар.

Шахсларни ишсиз деб эътироф этиш туғрисидаги қарор маҳаллий меҳнат органи томонидан улар иш қидираётган шахс сифатида рўйхатға олинган кундан эътиборан ўн би-ринчи кундан кечиктирмай қабул қилинади.

Қуйидагилар ишсиз деб эътироф этилмайди:

— меҳнат органларида рўйхатға олинган кундан бошлаб ўн кун ичида таклиф этилган мақбул келадиган ишни икки марта рад этган шахслар;

— рўйхатға олинган кундан бошлаб ўн кун ичида мақбул келадиган ишни қидириш мақсадида узрсиз сабабларға кўра меҳнат органиға келмаган шахслар.

ИШСИЗЛАР — ҳужжатларига мувофиқ ишсиз сифатида расмий рўйхатга олинган шахслар, шунингдек, даромад келтирувчи машғулотга ёки ҳақ туланадиган ишга эга бўлмаган меҳнатга лаёқатли ёшдаги вақтинча иш билан таъминланмаганлар, меҳнат органлари кўмагида ёки мустақил равишда фаол иш қидирувчилар ва шундай иш уларга таклиф қилинганда, унга киришишга тайёр бўлган шахслар.

ИШСИЗЛАР — иши ва пул топиш учун бирор юмуши бўлмаган меҳнатга лаёқатли фуқаролар. Бундайлар аҳоли бандлиги хизматида рўйхатда ўзи учун мос иш излаш мақсадида турган бўлиши ва топилганда ишлаб кета олиши лозим. Бунда бандлик хизмати йўналиши бўйича жамоатчилик ишларини бажарганлик учун тўланган ҳақ, шунингдек, ишдан кетаётгандаги ва корхонадан, муассасадан, ташкилотдан уларнинг тугатилиши, қайта ташкил этилиш, ишчилар сонини ёки иш ўринларини қисқартириш билан боғлиқ ҳолда бўшаганлар (олган ўртача иш ҳақи ҳисобга олинмайди) фуқаролар И. деб тан олинади. Қачонки қарор (буйруқ) бандлик хизмати томонидан фуқаронинг турар-жойи бўйича бандлик хизматига паспорт, меҳнат дафтарчаси ёки уларнинг ўрнини босувчи ҳужжатлар, шунингдек, касбий малакасини тасдиқловчи, сўнгги иш жойидан сўнгги икки ой мобайнида олган ўртача маоши ҳақида маълумотнома, биринчи марта иш излаётган ҳамда касб (ихтисослик)га эга бўлмаганлар паспорт ёки маълумоти тўғрисидаги ҳужжатни ўн бир кундан кечикмай тақдим этсалар. Бундай ҳолда фуқаролар юқорида қайд этилган ҳужжатларни тақдим этган кунларидан бошлаб И. деб тан олинади. Куйидаги фуқаролар И. деб тан олинмасликлари мумкин:

— нафақа тўғрисидаги қонунчиликка мувофиқ нафақа белгиланган 16 ёшга етмаганлар (учинчи гуруҳ ногиронлиги бўйича нафақа олувчилар бундан мустасно);

— касбга эга бўлмаган бандлик хизматига мурожаат этган, ўзига тўғри келадиган иккита ишни ўн кун мобайнида рад этганлар — вақтинчалик ишни ҳам қўшганда ҳақ тўланадиган иш таклиф этилганда ёки касбий тайёргарлик олишдан икки

марта бош тортганлар. Белгиланган тартибда ишсиз деб тан олинмаган фуқаро икки ҳафтадан сунг тан олиними учун бандлик хизматиға қайта мурожаат этиши мумкин.

ИШСИЗЛИК БЎЙИЧА ЁРДАМ — қонунда белгиланган тартибда ишсиз деб тан олинган фуқароларға пул тўловлари. Барча ҳолларда И.б.ё. бир ойлик минимал иш ҳақи миқдорида қонунда белгиланган тартибда берилади. И.б.ё. тўлаш шартлари ва муддатлари ҳам қонун ҳужжатлари асосида амалға оширилади.

ИШСИЗЛИК НАФАҚАСИ МИҚДОРЛАРИНИ АНИҚЛАШ — ишдан ва иш ҳақидан (меҳнат даромадидан) маҳрум бўлган шахслар учун ишсизлик нафақаси олдинги иш жойидаги охириги бир йилги ўртача иш ҳақиға фоиз нисбатида белгиланади. Бошқа ҳолларда ишсизлик нафақаси қонун ҳужжатларида белгиланган энг кам иш ҳақи миқдориға фоиз нисбатида ҳам белгиланади.

Қарамоғида ўн олти ёшға тўлмаган болалари ва бошқа кишилар бўлган ишсиз шахсларға нафақа миқдори ун фоизға оширилади.

Иш ҳақиға коэффицентлар белгиланган жойларда яшовчи шахсларға тайинланадиган ишсизлик нафақаси миқдорлари уларнинг шу жойларда яшаган даври учун мазкур жойда ноишлаб чиқариш тармоқларининг ходимларига белгиланган коэффицентни қўллаган ҳолда аниқланади. Ишсизлик нафақаси миқдорини ҳисоблаб чиқишда ҳудуд коэффицентларини қўллаш тартиби Ўзбекистон Республикаси Меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш вазирлиги томонидан белгиланади.

ИШСИЗ ШАХСЛАРГА НАФАҚА ТАЙИНЛАШ ВА ТЎЛАШ — ваколатли давлат органи томонидан белгиланган тартибда ишсиз деб эътироф қилинган шахсларға қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда ишсизлик нафақаси тайинлаш. Ишсизлик нафақаси давлат иш билан таъминлаш бандлик жамғармаси ҳисобидан тайинланади. Ишсиз-

лик нафақаси тайинлаш шартлари ва тартиблари, нафақа тўланадиган энг узоқ муддат ва нафақа миқдорлари қонун ҳужжатлари билан белгиланади.

ИШСИЗ ШАХСЛАРНИ КАСБГА ТАЙЁРЛАШ ВА ҚАЙТА ТАЙЁРЛАШ, УЛАРНИНГ МАЛАКАСИНИ ОШИРИШ — меҳнат органларида рўйхатга олинган ва ишсиз деб эътироф этилган шахсларни касбга тайёрлаш ва қайта тайёрлаш, уларнинг малакасини ошириш. Бу қуйидаги ҳолларда амалга оширилиши мумкин, агар:

— ишсиз шахс зарур касб малакасига эга бўлмаганлиги туфайли унга мақбул келадиган иш танлаш мумкин бўлма-са;

— ишсиз шахснинг касб кўникмаларига мос келадиган иш йўқлиги сабабли унинг касбини (мутахассислигини, машғулот турини) ўзгартириш зарур бўлса;

— ишсиз шахс аввалги касби бўйича иш бажариш қоби-лятини йўқотган бўлса.

Ишсиз шахсларни касбга тайёрлаш ва қайта тайёрлаш, уларнинг малакасини ошириш ўқув юртларида меҳнат орган-ларининг йўлланмалари бўйича иш билан таъминлашга кўмаклашувчи давлат жамғармасининг ана шу мақсадлар учун назарда тутилган маблағлари ҳисобидан амалга оширилади.

ИШ СТАЖИ ТЎЛИҚ БЎЛМАГАН ЧОҒДАГИ ПЕНСИЯ — тўлиқ пенсия тайинлаш учун етарлича иш стажига эга бўлма-ган шахсларга, ёшга доир пенсиялар бор стажга мутаносиб равишдаги миқдорда тайинланади.

ИШ ЎРИНЛАРИНИ КВОТАЛАШ — вилоят (шаҳар, ту-ман) корхоналарида иш ўринлари муайян улуши (квота-си)ни белгилаш. Бу ўринларни аҳолининг муайян тоифала-ри — ногиронлар ўрта мактаб, коллеж, олий таълим муас-сасаларини битирувчилар, болали аёлларгина банд қили-ши мумкин.

ИҚЛИМЛАШИШ — организмлар (инсон, жониворлар,

ўсимликлар)нинг янги иқлим шароитларига мослашиши. И. табиий иқлим, ижтимоий-иқтисодий, гигиена ва руҳий омилларга боғлиқ мураккаб ижтимоий-биологик жараён. И. категориясидан аҳоли умри узунлигини таҳлил қилишда фойдаланилади. И. жараёни бирор иқлим учун хос бўлган умумий ва хусусий мослашиш жиҳатларида намоён бўлади. И.нинг ўзига хос жараёнлари аввалги яшаш жойидаги турмуш шароитларидан анча фарқланувчи табиий муҳит омиллари билан белгиланади. Жанубий кенгликларда, бу аввало жазирама, шимолда қаҳратон совуқ, қуёшнинг ультрабинафша радиациясининг етишмаслиги, қутб куни ва тунни, озик бўладиган ўсимлик маҳсулотларининг етишмаслиги; баланд тоғли ҳудудларда атмосфера босимининг пасайиши ва чиқарилган нафас ҳавосида кислороднинг парчаланиши; юксак баландликларда қуёшнинг ультрабинафша радиацияси кўплиги ва совуқнинг юқори даражадалиги. Бошланғич босқичларда И. учун ишга қобилликнинг пасайиши, ўзини ёмон ҳис этиш, умумий тарздаги касалга чалинишнинг ошиши кузатилади.

Табиий шароитларга И.да муҳитнинг сунъий ишлаб чиқариш омилларига, масалан, атмосфера босимининг ошишига, қайноқ цехларда ёки совуткич хоналар ва бларда ишлашга мослашишнинг физиологик жараёнларини фарқлаш лозим. И. жараёнини уч босқичга бўлиш мумкин: бошланғич (тахминий); икки кўринишда борадиган динамик стереотип қайта тузилиш босқичи: а) янги функционал даражада мослашишлик; б) патофизиологик аксфаоллик. Тенглашиш ёхуд турли патологик (хасталанишлик) жараёнларнинг ривожланиш босқичи.

И.да соғломлик ҳолатининг ёмонлашиш имконияти яшаш учун қулай шароит яратиш бўйича илмий асосланган ижтимоий, тиббий ва гигиена тадбирлари мажмуининг амалга оширилиши билан камаяди. Бунда инсон жинси, ёши, ишлаб чиқариш, меҳнат фаолияти ва табиий иқлим шароитларини ҳисобга олган ҳолда, ишлаш ва дам олиш ташкиллаштирилиши лозим. Янги кўчиб келаётган аҳоли учун И. жараёнини енгиллаштиришга гигиена, тиббий-юқумли касалликлар олдини олиш тадбирларини ўтказиш ёрдам бе-

ради, булар қулай яшаш шароити яратишни, сифатли озиқ-овқат ва сув билан таъминлашни, иқлимга мос кийим-ке-чак билан таъминлашни, аҳолининг ҳаётий зарур эҳтиёж-ларини максимал қондиришни ўз ичига олади.

ИҚТИСОДИЙ САНКЦИЯЛАР (лот. — кескин қарорлар) — молиявий-шартномавий фаолиятда қоида бузишликка йўл қўйган, ўз шерикларига ёки давлатга зарар етказган корхона-лар, бирлашмалар, ташкилотлар, юридик шахсларга нисба-тан қўлланадиган мажбурий таъсир чоралари. И.с.нинг қўйи-даги шакллари қўлланади: ноқонуний олинган даромадларни олиб қўйиш; етказилган зарарни қоплаш; жарималар, боқи-мандалар, пенялар; иқтисодий рағбатлантириш фондига аж-ратмаларни қисқартириш, мукофотлашдан қисман ёки тўлиқ маҳрум қилиш ва ҳ. И.с. самарадорлигини ошириш воситаси бўлиб, санкцияларни бузганликда айбдор ва бу билан корхо-нага тўғридан-тўғри мулкӣ зарар келтирган ходимларга мод-дий жавобгарликни юклаш хизмат қилади. И.с.нинг энг кўп тарқалган тури битимлар, банклар, молиявийларидир.

Шартномавий санкция шартнома шартлари бажарилма-ганлиги оқибатида шерикларда юзага келган зарарни қоп-лаш мақсадида қўлланади. Банк санкциялари корхоналар билан ишлашда татбиқ этилади. Кредит ва ҳисоб-китоб санкциялари бир-биридан фарқ қилади. Кредит санкцияла-рида кредит учун фоиз ставкаларини ошириш, ссуда бе-ришни тўлиқ ёки қисман тўхтатиш, муддатидан олдин қай-тариб олиш ва ҳ. кўзда тутилади. Ҳисоб-китоб санкциялари-га эса ҳисобларнинг аккредитив шаклларида корхоналар маж-бурий ўтказуви киради, бунда маҳсулотни юклаш, маблағ-ни мол етказиб берувчининг банкдаги ҳисоб рақамига ўтказ-гандан ва пул бронлаштирилгандан, ҳисобларда битимлар-ни, албатта текширилгандан ва б.дан сўнг амалга ошири-лади. Молиявий санкциялар давлат бюджетига корхоналар ўз вақтида маблағни, қўшимча тўловларни ўтказмаганда қўлланади, имтиёзли солиққа тортиш рад этилади ва ҳ.

ИҚТИСОДИЙ СОҲАДА — юрт тинчлиги, халқ фаро-

вонлигини таъминлайдиган барқарор ривожланиб боровчи иқтисодиётнинг барпо этилиши;

— ижтимоий йўналтирилган бозор муносабатларига босқичма-босқич, эволюцион ўтиш назариясининг асосланиши ва амалиётда муваффақиятли қўлланиши;

— мулк эгалари ҳуқуқларининг ҳимоя қилинишини таъминлаш ва мулкчиликнинг барча шакллари ҳуқуқий тенглигининг мустаҳкам қарор топтирилиши;

— иқтисодиётнинг давлат томонидан бевосита бошқарилиши тизимидан воз кечилиши, корхоналар ва ташкилотлар мустақиллигининг кенгайтирилиши, муассасаларнинг ҳўжалик фаолиятига аралашув амалиётига барҳам берилиши.

ИҚТИСОДИЙ ФАОЛ АҲОЛИ (ИШЧИ КУЧИ) — иш билан банд бўлган ва ишлаш иштиёқидаги ишсиз фуқаролар.

ИҚТИСОДИЙ ФАОЛ БЎЛМАГАН АҲОЛИ — меҳнатга лаёқатли, ишламайдиган ва иш қидирмайдиган шахслар, шу жумладан, уй бекалари, ишламайдиган 3-гурӯҳ ногиронлари, бола парвариши билан банд бўлган аёллар, ишлаб-чиқаришдан ажралган ҳолда ўқиётган ва иш ҳақиға ёки меҳнат даромадига эға бўлмаган талабалар ва ўқувчилар, ишламасдан юриб, кўчмас ва кўчар мол-мулкларини ижараға беришдан даромад олаётган ҳамда ихтиёрий равишда ишлашни хоҳламайдиган шахслар.

Й

ЙОД ЕТИШМАСЛИГИ КАСАЛЛИКЛАРИ — организмда йоднинг етишмаслиги оқибатида қалқонсимон без касалликлари кўринишида намоён бўладиган касалликлар.

ЙОД ЕТИШМАСЛИГИ КАСАЛЛИКЛАРИ ПРОФИЛАКТИКАСИ — йод етишмаслиги касалликларининг олдини олишға қаратилган чора-тадбирлар тизими.

ЙОД ЕТИШМАСЛИГИ КАСАЛЛИКЛАРИ ПРОФИЛАКТИКАСИ ТУРЛАРИ — инсон организмнинг йодга бўлган зарурий эҳтиёжини таъминлаш мақсадида Ўзбекистон Республикаси ҳудудида йод етишмаслиги касалликларининг оммавий ва якка тартибдаги профилактикаси амалга оширилади.

ЙОДЛАНГАН ОЗИҚ-ОВҚАТ МАҲСУЛОТЛАРИ — ишлаб чиқариш жараёнида йод билан бойитилган озиқ-овқат маҳсулотлари.

ЙОДЛАНГАН ТУЗ — ишлаб чиқариш жараёнида йод билан бойитилган ош тузи.

ЙЎЛ-ТРАНСПОРТ ЖАРОҲАТЛАРИ — жаҳон миқёсида кейинги йилларда бу тур жароҳатлар етакчи ўринни эгаллаб келмоқда. Бунда транспорт ҳаракатланаётганида ички ва ташқи қисмлари етказадиган жароҳатлар тушунилади. Йўл-транспорт жароҳатлари оғир шикастлаши ва оқибатлари билан тавсифланади. Йўл-транспорт жароҳатларига асосий сабаб бўлиб қуйидагилар ҳисобланади: йўл ҳаракатининг яхши ташкиллаштирилмаганлиги, транспорт воситасининг носозлиги, ҳайдовчилар ва йўловчиларнинг йўл ҳаракати қоидаларини бузиши, алкогольдан мастлик ва б.; қийин йўл шароити, ҳайдовчининг тажрибасизлиги ва ҳ.й.т.ж. даражаси об-ҳаво шароитлари ва йўллардаги кўриш даражасига сезиларли даражада боғлиқ.

Ҳар бир транспорт тури шикастланиш турли-туманлигига қарамай, ўзига хос хусусиятга эга. Суд-тиббиёт экспертизасида буларни аниқлаш шикастловчи транспорт ҳаракат механизми ҳақидаги масалани жиддий ҳал этиш имконини беради. Транспорт тури бўйича Й.т.ж.ни қуйидаги тасниф анча тўлиқ кўрсатади:

I. Ер усти транспорти жароҳати.

1) гилдиракли:

а) релсда ҳаракатланадиган (темир йўл транспорти ва трамвайлар);

б) релсиз ҳаракатланадиган (автомобил, мотоцикл ва б.).

2) филдираксиз:

а) занжирли (трактор, танк ва б.);

б) занжирсиз (чана, транспортёр ва б.)

II. Ер ости.

III. Ҳаво:

а) винтмоторли (сомолёт, вертолёт);

б) реактив;

в) моторсиз.

IV. Сув:

а) сув усти (винтмоторли, моторсиз ва б.);

б) сув ости (винтмоторли, моторсиз ва б.).

Энг кўп учрайдигани автомобил, мотоцикл ва темир йўл транспортдан жароҳатланиш ҳисобланади. Й.т.ж.олиш ҳолатини текшириш суд-тиббийёт экспертизаси учун мажбурийдир.

К

КАМБАҒАЛЛИК — бу шундай ҳолатки, унда инсоннинг ёки ижтимоий-демографик гуруҳнинг соғлиғини сақлаш ва ҳаёт фаолиятини таъминлаш учун зарур бўлган даража буларни қондириш учун талаб этиладиган маблағдан ошиб кетади, яъни яшаш даражасидан паст, камбағаллик чегарасидан қуйи бўлади. Яна қ. Ҳайрия, Тузлик тўрва, Истеъмол минимуми.

КАМ ТАЪМИНЛАНГАНЛАРГА ЁРДАМ КЎРСАТИШ ШАКЛЛАРИ — 1) моддий ёрдам қуйидагиларни ўз ичига олади: индексация (тўлиқ ёки қисман), бунда аҳоли даромадлари, биринчи галда бюджет соҳасидаги ходимлар, нафақахўрлар, стипендия олувчилар ва аҳолининг шуларга тенглаштирилган тоифалари даромадини нарх-навога мутоносиблаш; нарх ошиши билан боғлиқ харажатларни қоплаш, шунингдек, корхона, ташкилот, муассаса, ижтимоий ҳимоя жамғармаларидан товар ва хизматларга ҳақ тўлаш; 2) маҳсулотлар билан қўллаб-қувватлаш, саноат ва озиқ-

овқат товарларини сотиб олиб бериш, томорқа хўжалигида кўмаклашиш, биринчи галда тиббий хизмат ва протезлаш хизматини кўрсатиш. Бу тур ёрдамлар уруш қатнашчилари, ногиронлар, кўп болали ва тўлиқ бўлмаган оилалар учун мўлжалланган бўлади; 3) бандликни таъминлаш — мутахассислар тайёрлаш ва қайта тайёрлаш, қўшимча иш уринлари яратиш, меҳнат ва дам олиш тартибини ўзгартириш (ишсизлар, ёшлар, қочоқлар, меҳнатга лаёқатли нафақахўрлар, ногиронлар, аёллар, ўқувчи ёшлар учун); 4) ижтимоий, шу жумладан, тураржой шароитини яхшилаш, болалар ва мактабгача муассасаларда жой билан таъминлаш, кексаларга қарашни (кўп болали, ёш ва тўлиқ бўлмаган оилалар, нафақахўрлар, I ва II гуруҳ ногиронлари учун) ташкил этиш.

КАМ ТАЪМИНЛАНГАН ОИЛА — даромади яшаш минимумидан юқори бўлмаган оила. Кам таъминланганлик (камбағаллик) чегарасини белгилашда мутахассислар меъёрий истеъмол мажмуи (истеъмол корзинкаси — тузлиқ турва)дан келиб чиқиб белгиланади. 1975 йилда собиқ иттифокда камбағаллик чегараси меъёрий даражаси аҳоли жон бошига 50 сўм ойлик даромадга тенг бўлган. Ҳозирги кунда янги ижтимоий-иқтисодий тизимга ўтиш муносабати билан бу чегарани белгилаш анча мураккаб масала. Статистика маълумотларига кўра, айрим собиқ иттифокдош республикаларда, хусусан, Россияда бешдан бир киши камбағаллик чегарасидан ташқарида бўлган, зиёлилар оиласи, кўп болали оилалар ва нафақахўрлар оилалари кўпчиликни ташкил этган.

КАСАЛЛАНИШ — касалликларнинг тарқалиши бўйича статистика кўрсаткичи. Бу ҳолат умуман аҳоли ёки айрим гуруҳлар ўртасида йил мобайнида аҳоли муайян миқдори (100, 1000, 10 минг, 100 минг киши ҳисоби)га ҳисобланган ҳолда аниқланади ва қайд этилади. Касалликнинг ўзи (бошланғичи) ва касалланишлик (тарқалганлик) бир-биридан фарқланади. Қуйидагилар касалланиш ҳақида маълумотларнинг асосий манбаи ҳисобланади:

- 1) аҳолининг тиббий ёрдам сўраб мурожаат этиши;
- 2) тиббий назорат натижалари;
- 3) ўлим сабаблари ҳақидаги маълумотлар бўйича ўлим сабабларини статистик ишлаб чиқиш.

Умумий меҳнат қобилиятини йўқотишга олиб келган умумий касалланиш ва касалланишнинг турлари (юқумли ва юқумсизлари)ни махсус қайд этиш бир-биридан фарқланади. Аҳоли касалланишини статистик ишлаб чиқиш учун касалликлар халқаро таснифидан фойдаланилади. Аҳоли касалланиши ҳақидаги энг тўлиқ ва аниқ маълумотлар ялпи диспансерга жалб этиш ёки махсус танлаб тадқиқот ўтказиш йўли билан олиниши мумкин. Ҳозирги вақтда тезкор ёки ташкиллаштириш тадбирлари ўтказиш учун зарур ахборотларни тўплаш, ишлаб чиқиш ва таҳлил қилиш тизими яратилган ва фаолият кўрсатмоқда. Шу мақсадда юқумли касалликлар, муҳим эпидемик бўлмаган касалликларни (ёмон сифатли янги пайдо бўлганлар, таносил касалликлари, руҳий касалликлар ва б.) махсус ҳисобга олиш амалга оширилади, улар эпидемиологик ва ижтимоий аҳамиятга эгадир. Иқтисодий аҳамияти муҳимлиги нуқтаи назаридан вақтинчалик меҳнат қобилиятини йўқотишга сабаб бўлган касалликлар алоҳида ажратилади. Касалхонага ётқизилган беморларни ҳисобга олиш ўринлардан тўғри фойдаланишни назорат қилиш ва эҳтиёжни белгилаш имконини беради.

КАСАЛЛИК — айрим кишининг касали, касаллик ҳолати; касалнинг пайдо бўлиши. «Касал» ва «касаллик» маъно жиҳатдан аниқ белгиланмаган турли контекстларда турлича маънода қўлланади. Соғлиқдан фарқ қиладиган жараёнлар ва ҳолатлар табиати ҳамда моҳиятини билишга татбиқ этилганда «касаллик» ёки «бетоблик» тушунчаси кенг маънода қўлланади. Шу билан бирга бу тушунча анча тор маънода ҳам фойдаланилади. Бунда у «касаллик» тушунчаси билан яқинлашади; кўпинча ҳар икки тушунча синоним сифатида қўлланади. Қандайдир касаллик пайдо бўлиши ва ривожланишининг умумий қонуниятлари айрим касалланишларда аниқлаштирилган. Агар айрим касалликларни,

улар этиологияси (сабаби) ва патогенизи (ривожланишининг ўзига хослиги), асосий патологик жараёнининг моҳияти ва маҳаллийлаштирилишини ўрганиш уларни таснифлаш, ташхислаш, олдини олиш ва даволаш умумий тамойилларини ишлаб чиқиш билан боғлиқ бўлса, унда касалликни ўрганиш билан аҳоли турли контингентларидаги турли шахсларда ҳар хил касалнинг ёки битта касалнинг пайдо бўлиши ва барҳам топиши частотаси фарқини белгиловчи муайян шароитларнинг ўрни белгиланади. Битта кишида бир неча касаллик ташхисланиши мумкин, бундай ҳолатда унинг касалланиши бир вақтнинг ўзида бир нечта нозологик шакллардан юзага келади.

КАСБИЙ КАСАЛЛИК — касалланиш тоифаси, ишлаб чиқариш соҳасидаги организмга нохуш омиллар таъсири натижасида юзага келади. Жаҳон амалиётида умумқабул қилинган ва ягона К.к. таснифи ҳануз учрамайди. Касбий касалликларнинг қуйидаги таъсирларни туфайли юзага келадиган беш гуруҳи ажратилган:

- ишлаб чиқариш омиллари;
- чанг омиллари;
- физик омиллар;
- айрим орган ва тизимларнинг ортиқча зўриқиши;
- биологик омиллар.

Бу этиологик тизимлашдан ташқари яна аллергия касалликлари, касб табиати янги ҳосилалари ҳам мавжуд.

Кучли, бир оз кучли ва сурункали касбий касалликлар мавжуд. К.к.ни тўғри ташхислашнинг муҳим шарти бўлиб, меҳнатнинг тиббий-гигиеник шароитларини тўлиқ ўрганиш, касални, унинг «касбий йўналишини» таҳлил қилиш ҳисобланади. Касбий бўлмаган этиология касалликлари клиник аломатлари бўйича кузатилаётган касалликни пухта дифференциациялаш ёрдамида ишончли ташхисга эга бўлинади. К.к.ни аниқлашда врач санэпидназорат марказига шошилиш хабар тайёрлайди. Меҳнат гигиенаси бўйича санитария врачлари хабарни олганидан сўнг, К.к. ҳодисасини текширишга киришади. «Касбий касалликлар рўйхати»га муво-

фиқ мазкур касаллик касбий касалликлар қаторига кириши аниқланади. К.к.нинг олдини олиш ўз ичига гигиеник меъёрлаштиришни, дастлабки ва вақти-вақти билан тиббий текширувни ўз ичига олади. К.к. бошланғич шакллари сезилганда, унинг кечиши зўрайиб бораётган бўлса, касалланган касбий зарарсиз ишга ўтказилиши мумкин. Бундай ўтказиш вақтинчалик ишга ноқобиллик учун қўшимча қилинадиган варақада расмийлаштирилади. Касаллик авж олиб кетган ҳолларда бемор ногиронликни белгилаш учун экспертизага юборилади. ВТЭК ногиронлик гуруҳини белгилайди ва касбий тиклаш мақсадида меҳнат тавсияномаси тузади.

КАСБИЙ МАСЛАҲАТ — урта таълим мактабларини таъмомлаётган, асосан ёшларга мўлжалланган касблар ҳақидаги илмий ташкиллаштирилган маълумотлар, мойиллик, қизиқишлар ва шаклланган лаёқатларни, шунингдек, жамият эҳтиёжини ҳисобга олиб касб танлашда амалий ёрдам мақсадида олиб борилади. К.м. ҳар бир касбнинг ўрни ва истиқболлари, мутахассисларга эҳтиёж, меҳнат фаолиятининг мазмуни, касбнинг ижтимоий-иқтисодий ва тиббий-гигиеник мавқеи, касбий таълим олиш йўллари, бир томондан ва инсонга касб қўядиган талаблар, унинг ўзига хосликлари, касбнинг тиббий-физиологик кўрсаткичлари ва ғайрикўрсаткичлари ҳақида иккинчи томондан. К.м. инсоннинг интилишлари ва имконият кўрсаткичлари билан тегишли малакага эга мутахассисларга бўлган эҳтиёж ўртасида самарали нисбатни ўрнатишга қўмаклашади ва касб танлашда муҳим аҳамиятга эга бўлади. К.м. касбга йўналтиришнинг муҳим бўғинларидан бири сифатида тегишли билимларга эга психологлар ва педагоглар, тиббиётчилар ва социологлар томонидан ўтказилади. Улар таълим муассасалари, корхоналар, ўз ҳудудидаги ташкилотлар билан жипс алоқада ишлашлари лозим. Уларга яна ўз ихтисосликлари бўйича етакчи илмий муассасаларнинг ёрдами ҳам зарур бўлади.

КАСБИЙ МЕҲНАТГА ҚОБИЛЛИК — инсоннинг малакасиз меҳнатга лаёқатлилигини назарда тутувчи умумий

меҳнатга қобилликдан фарқли ўлароқ, шахснинг муайян касб (юристлик, врачлик, музиқачилик)да меҳнат жараёнини бажара олишлик уқуви. Махсус меҳнатга лаёқат ҳам, яъни инсоннинг муайян ихтисослик (юрист-терговчи, врач-хирург, музиқачи-ғижжакчи) касбига уқуви фарқланади. Меҳнатга қобилиятни йўқотгандан кейин доимий ёки вақтинча меҳнатга яроқсизлик юзага чиқади, бу врачлар ёки суд-тиббиёт эксперти томонидан касалланганда, жароҳатланганда, шу жумладан, ишлаб чиқаришда шикастланганда белгиланади.

Суд-тиббиёт экспертизаси касбий меҳнатга яроқлилик йўқотилганда терговчининг тавсияси ёки суд қарори бўйича жиноий ва фуқаровий ишларда кўрилади.

КВЕРУЛЯНТЛИК (лот. — шикоят қилувчилик) — сон-саноқсиз шикоят, даъво, аризалар бериш йўли билан ўзининг гўё камситилган ҳуқуқини ҳимоя қилишга ялинчоқлик, қайсарлик билан интилишда намоён бўладиган хулқ-атвор. Бундайлар, одатда, қонунга итоаткор бўладилар, бунинг асоси бўлиб, турли идораларга кўплаб аризалар ва шикоятлар (ҳам ёзма, ҳам оғзаки) мунтазам бериб борилиши ҳисобланади. Кўпинча бундай мушкулотга вакиллар ва ижроия органларининг, прокуратура ва суднинг, жамоатчилик ташкилотлари ва мамлакат ичидаги, шунингдек, халқаро оммавий ахборот органлари жалб этилади. Баъзан хатти-ҳаракатнинг раддия шакли (очлик эълон қилиш, ўзини-ўзи ўлдиришга ошкора уриниш ва б.)дан фойдаланилади. Кўпинча муайян фуқаронинг, шунингдек, унинг яқинлари, танишлари, унчалик таниш бўлмаган ёки бегона шахслар (алтруист)ларнинг ҳуқуқлари ёки қонуний манфаатлари ёки қадр-қимматлари бузилганлиги, камситилганлиги ҳақидаги аниқ далиллар К. манбаи бўлади, шунингдек, муассаса ёки ташкилот фаолиятида қоида ёки тартибнинг бузилиши ҳам айнан шундай илк муносабатни юзага чиқаради. Келишмовчилик ечимини топмаса, уни катталаштириш юз беради, мазкур ҳодисанинг бориши давомида К. фаолият бошланади. Кўпинча К.нинг ривожланиши носоғлом му-

хит тавсифини олади, бунда унинг юзага келиши ҳақиқий сабаби ёки бартараф бўлади (келишмовчилик ҳал бўлади) ёки ўз долзарблигини йўқотади, энди биринчи ўринга бошқа вазият чиқади, бунда ҳолат, шахслар, сабаблар ўзгаради (муаммони ҳал этишга ҳаракат қилинмайди, балки келишмовчилик иштирокчиларини жазолашга интилинади, жавоблардаги ноаниқлик ва англашилмовчиликка атайлаб ёпишиб олиш бошланади), бундай шароитда ҳар бир шикоятга қилинган кейинги жавоб янги шикоятни ёки мурожаатни тугдиради. Баъзан К. дилни оғритадиган бўлиши мумкин, бунда тухматчи К. пайдо бўлади ва бундай ҳолатлар ўзининг ички тушунтириш тизимига эга бўлади, аммо субъектив мантиққа асосан исбот бир ёқлама талқин этилаётган далилларга қурилади. Қолган барчаси, уларга нима қарши бўлса эътиборга олинмайди ёки дўст бўлмаганларнинг инжиқлиги дея баҳоланади. Бу тизим ўз-ўзидан ривожланувчи ва янгидан-янги «далиллар»га асосланувчи тавсифга эга бўлади. Кўпинча бундай ривожланишда К. таъқиб этиш васвасаси билан бойийди, бундай вақтда мижозлар таъқиб этувчиларни таъқиб қилувчига айланади, бу улар томонидан ижтимоий хавфли хатти-ҳаракат қилиш хавфини оширади ва тиббий тавсифдаги чора қўллашни талаб қилади. Бундай беморлар юқори даражадаги фаолликка эгадирлар (чунки бу ҳолатлар ҳаётида тобора кўпроқ ўрин эгаллайди ва фаолиятнинг бошқа манфаатлари ҳамда шакллари аста-секин сиқиб чиқаради), булар кўп сўзлайди, овоза қилиш ва вазиятни майдалаштиришга мойилдирлар. Бундай хулқ-атвор яқин доирадаги шахслар ўртасида «юқумликка» эгадир. Бундай беморларга нисбатан зарур бўлганда, яъни руҳий жиҳатдан текшириш ёки шифохонага ётқишиш тақозо этилганда қонунчилик ҳужжатларига қатъий амал қилиш шарт.

КЕКСА КИШИЛАР — катта ёшдаги кишилар туркуми. Фақат ўзигагина мос бўлган тажриба, турмуш тарзига кўра, камёб умр кўрувчи. Халқаро таснифга мувофиқ катта ёшдаги кишилар ҳар қандай жамиятда бир тоифали гуруҳ сифа-

тида қаралмайди. Унда тўрт гуруҳни кўриш мумкин: катта кишилар (55—64), кекса (65—74), қари (75—84) ва жуда қари (85 ёш ва ундан юқори). Бироқ ёш тақсимоти тамойилига асосланибгина қолмаслик керак, бунда ижтимоий ва функционал жиҳатларни, жинсий ва этник белгиларни ҳам ҳисобга олиш мумкин. Кейинги ўн йилликлар шуни кўрсатадики, дунё миқёсида ҳаёт давомийлиги ўсган. Кекса кишилар ҳаётининг ижтимоий шароитлари қуйидаги асосий муаммолар билан тавсифланади:

— ҳаёт фаолиятининг соғлиқ билан боғлиқ ҳолда чекланганлиги (энг кўп тарқалган сурункали касалликлар — артериит, юрак қон томирлари касаллиги (кўп ҳолларда — қон босими касаллиги ва артеросклероз), эшитиш ва кўришнинг пасайиши, ортопедик касалликлар);

— бандлик (одатда бундай тоифадагиларнинг 75%и ишламайди ёки қисман банд бўлади);

— моддий аҳволи (пенсия миқдорининг иш ҳақидан анча пастлиги, инфляция даражасининг юқорилиги, тиббий хизмат кўрсатишнинг қимматлиги, ижтимоий таъминот тизимининг чекланганлиги);

— руҳий соғломлик (руҳиятдаги меъёрсизлик, бу руҳий жараёнлар ҳаракатчанлиги сусайганлиги билан боғлиқ).

Кекса кишилар билан олиб бориладиган амалдаги ижтимоий ишлар мужассамалик ва тизимлилик, ваколатлилик ва мутахассисларнинг тайёрланганлик тамойилларига асосланади.

КЕКСА КИШИЛАРНИНГ ИЖТИМОЙ МУАММОЛАРИ — қариш ва нафақага чиқиш жараёни билан боғлиқ юзага келадиган кишиларнинг муайян ижтимоий-демографик ўзига хос муаммолари. Кекса кишилар учун қуйидагилар жиддий муаммо ҳисобланади:

а) инфляция шароитларида тегишли моддий ҳаётий даражани сақлаш;

б) сифатли тиббий ёрдам ва ижтимоий кўмак олиш;

в) турмуш тарзини ўзгартириш ва янги шароитларга мослашиш;

г) қарилик жараёни табиий эканини англаш, жисмоний фаолликни, фаол ҳаракатланиш имконияти ва б.нинг пайдо бўлиши.

Кексайган ёшда фаол меҳнат фаолиятининг тўхташи муносабати билан турмуш шароитлари ва тарзида, оилавий ва ижтимоий мавқеида ўзгаришлар юз беради. Киши кексайган вақтида кўпинча мустақил турмуш кечирувчи болаларидан ажрайди, айрим ҳолларда ёлғизланиб қолади; бунга яна жамият, яқинлар билан алоқанинг сусайиши муаммоси қўшилади, дўстлари ва танишларини улар ҳаётдан кўз юмганлиги муносабати билан йўқотади. Кексайган сайин ёлғизланиб қолишлик кучли руҳий муаммолардан бири ҳисобланади. Лекин кексалик йиллари (бу анча узоқ вақт) фаол ва мақбул бўлиши мумкин. Бу кўп жиҳатдан шахснинг ўзига, атрофидагиларга, соғлиғи ва жисмоний фаоллиги ҳолатига, асосийси унинг руҳиятига боғлиқ. Ижтимоий ҳодимнинг вазифаси бундайларни қўллаб-қувватлаш, баъзан эса рағбатлантиришдан иборат бўлади. Кексалар ҳам бошқа ёш тоифасидаги кишилар сингари, ўз «мени»дан холи эмас. Бу ўзига нисбатан эътибор ва ачинишни ҳаётда илгари эришган ютуқлари ва хизматлари эвазига қаттиқ талаб қилишда намоён бўлади. Баъзан кексалар ёшларга ўз нуқтаи назарларини ўтказмоқчи бўлади. Бундай муносабат ўзаро кескинлик ва бегоналашувга олиб келиши эҳтимолдан йироқ эмас. Бундай ҳолни истисно этиш учун ҳар қандай кишини, шу жумладан, кексанинг ҳам зарурлиги ва фойдалилигини тушунмоғи керак. Ахир «қариси бор уйнинг париси бор» деган мақол бежиз айтилмаган-ку!

КЕКСАЛАР РУҲИЯТИДАГИ ИЗДАН ЧИҚИШ — халқаро тиббиёт статистикасига кўра 60—65 ёшдан юқори бўлган барча шахсларнинг 10% дан — 25% гачаси турли огирликдаги руҳият бузилишидан жабрланади. Кексалардаги руҳий бузилиш юзага келиши сабаби ва утиши бўйича фарқланади. Баъзи кишиларда бу касаллик анча ёшлигида пайдо бўлади-ю, лекин кексалик бошланганда зўраяди, бошқаларда эса руҳий бузилиш асосан доим пайдо бўлиб туради (кекса-

лик охирида) ва тўғридан-тўғри ёки билвосита қарилик билан боғлиқ бўлади. Қарилик олди психози кейингиларга хосдир, буни қариганда ақлнинг пасайиши дейилади. Туғмасидан фарқли ўлароқ, орттирилган ақл пастлиги (деменция) ёш қайтганда пайдо бўлади ва мия атеросклерози ва гипертоник касаллар билан боғлиқ бўлади. Илк кексалик (пресенил) психози 45 дан — 60 ёшгача бўлган даврда пайдо бўлади. Бунга ё депрессия, ё йўқотишлик ва таъқиб васвасаси сабаб бўлади. Тушкунлик, депрессия оғир, давосиз касаллик ваҳимаси, фикри, давосизлигига ишончга айланади. Бундай беморларнинг нутқи ҳаяжонли: уларда ўзини-ўзи ўлдириш фикри ҳам йўқ эмас. Пресенил васвасани ҳақиқий шикоятдан ҳар доим ҳам ажратиб бўлмайди. Хафа қилувчилар деб одатда қўшнилари ва қариндошлари кўрсатилади. Қарилик олдидаги психоз фожий вазиятлар ёки оғир соматик касалликлар туфайли юз бериши мумкин. Даволашда вақти келиб, кучли ҳаяжонли-тушкун ва васваса пайдо бўлиши тўхтайди, у тушкун кайфият билан алмашади, хотира бир оз сусаяди ва интеллект кучсизлашади, лекин ақли пастлик юзага келмайди. Касалликнинг ўтиши бир хилда ва узоқ йил давом этади, тўлиқ соғайиб кетиш одатда юз бермайди.

КЕЧИНМАЛАР — камида икки маънога эга тушунча. 1) инсонга ато этилган унинг ички олами ҳолатининг ҳар қандай эмоционал бўёқли ҳолати. Бундай К.лар дабдурустдан юзага чиқади. Инсоннинг қалбини нафрат ёки севги чулғанган ҳамда у ачиниш ёки ажабланиш ҳолатида бўлса, ўзининг бу ҳолати билан буткул банд бўлади ва унга четдан назар ташлай олмайди. К. хотирага айланган инсон ўзига кела бошлайди. 2) Қандайдир ички фаолият, ички иш, унинг ёрдамида инсон дуч келган оғир ҳаётий ҳодисани (яқинларини йўқотганини, қадриятлари ва идеаллари чип-пакка чиққанлигини, ҳаётий истиқболнинг пучга айланганлигини ва б.га) бошдан кечиришга чидайди. Бундай К. давомида инсон бўлиб ўтган ҳодисанинг шахсий моҳиятини англайди, хулқ-атвори ва шахс идрокини ўз-ўзини тартибга солишини амалга оширади.

КОНТАКТ (лот. — тегиниш) — 1) тўқнашиш, яқиндан мулоқот; 2) ишдаги биргаликдаги ҳаракат, ҳаракатларнинг келишиб олинганлиги; ўзаро бир-бирини тушуниш. К. индивидлар ўртасидаги икки томон боғланишини назарда тутади. Уни қўллаб-қуватлаш меъёрий шарт бўлиб мулоқотга киришган шахсларнинг ўзаро ҳурмати ва ишончи ҳисобланади. Икки ёки ундан ортиқ индивид — ўртасидаги К. тасодифий ёки атайлаб, хусусий ёки ошкора, давомли ёки қисқа муддатли, вербал (сўзлар ёрдамида) ёки невербал бўлиши мумкин. К.нинг муваффақиятли бўлиши бир қатор омилларга боғлиқ:

а) ҳар бир иштирокчи ўз рақибининг даъвоси, мақсади, нуқтаи назарини ҳисобга олиши керак;

б) К. иштирокчилари «бир тилда гапиришлари лозим»;

в) К. қатнашчилари ўртасида бўлиши мумкин бўлган ижтимоий, сиёсий, диний, касбий, психологик тўсиқлар иложи борица бартараф этилиши ва ҳисобга олиниши керак.

КОНФОРМИЗМ (лот. — ўхшаш, ўзига хос) — инсоннинг мавжуд ёки гуруҳнинг тасаввурдаги тазйиқига қўниқувчанлиги. Бу унинг хулқ-атвори ва нуқтаи назарига авваллари ўзи қўшилмаган бошланғич қўлчилик нуқтаи назарига мувофиқ ўзгаришида намоён бўлади. К.нинг ташқи (ошкоравий) ва ички (шахсий) тури мавжуд. Биринчиси, бунда инсон рағбатга эришиш ёки дашномдан қочиш, гуруҳга кирувчи шахслар томонидан анча кучли жазога учрамаслик мақсадида ўзига ўтказилаётган гуруҳ фикрига ошкора бўйсунди; иккинчиси — нуқтаи назарига қараганда анча объектив ва асосли деб баҳоланадиган атрофдагиларнинг нуқтаи назарини ички қабул қилиш натижасида индивидуал нуқтаи назарнинг ҳақиқатда ўзгариши. К.нинг ҳар икки шакли ҳам шахсий ва гуруҳда етакчи бўлган фикрлар ўртасидаги низони идроклаган ҳолда, кейингининг фойдасига ҳал этишнинг ўзига хос усули бўлиб хизмат қилади. Кишининг гуруҳга мутелиги у билан ҳақиқий ёки тасаввурдаги келишувни излашга, ўз хулқ-атворини бегона ёки одатий бўлмаган эталонларга мослашишга мажбур қилади. Бу мутеликнинг

алоҳида тури бўлиб, негативизм (ноконформизм) — мутлоқ кўпчиликнинг нуқтаи назарига, нима қилиб бўлмасин қарши чиқишга, барча ҳолларда ниманинг эвазига бўлмасин қарама-қарши нуқтаи назарни ўрнатишга интилиш ҳисобланади. К. даражаси бир қатор сабаблар билан белгиланади, шу жумладан:

— гуруҳий тазйиққа учраган индивид тавсифлари (жинси, ёши, миллати, иқтидори, безовталиги, ишонувчанлиги ва ҳ.);

— тазйиқ манбаи — гуруҳ тавсифи (ўлчам, кўпчиликнинг бир фикрлилик даражаси ва б.);

— индивид ва гуруҳ ўзаро алоқасининг ўзига хос жиҳатлари (индивиднинг гуруҳдаги мақоми, унинг гуруҳга содиқлик даражаси ва ҳ.);

— вазифанинг мазмуни, инсоннинг ундан манфаатдорлик даражаси, унинг ваколатлилиги ва б.

КОНФРОНТАЦИЯ (лот. — қарши + юзма-юз, фронт) — ўзаро таъсир шакли (қарама-қарши қўйиш, қарама-қарши курашиш, тўқнашиш, кураш), бунда рақиблар ғалабага, ўз мақсадига эришишга ва шу билан бир вақтда, рақибини мағлуб этишга, уни мақсадига эриштирмасликка интиладилар. К. асосида низо ётади. У турли шаклларда ривожланади. Шулардан бири жанжаллар. Бу яхлит ичидаги фарқ ва қарама-қарши қўйиш сифатида муайян нуқтаи назар доирасида юз беради. Жанжал асосини қабул қилинган усуллар ёрдамида баъзи мақсадларга эришиб бўлмасликдан иборат танглик ташкил қилади. Танг вазият мақсад ва воситалар қарама-қаршилигини, мақсаднинг ўзгариши ёки алмашишини, кескинликнинг ички манбалари туғилишини, қадриятларни қайта баҳолашни ўз ичига олади. Жанжаллар кўпинча ҳаракатнинг самарали тактикаси ва стратегияси йўқлигини билдиради. Бир неча низоларнинг пайдо бўлиши жанжалнинг якуни бўлиб ҳисобланади. Юзага келган кучлар нисбатини аниқлаш билан боғлиқ конъюнктура К. тури ҳисобланади, у фаолиятнинг етакчи моҳияти бўлади, кўпинча мавжуд қадриятлар нисбатини аниқловчи вазифани бажармайди.

К.нинг кейинги шакли рақобат ҳисобланади. Бу конъюнктура тавсифидаги ўйин бўлиб, рақиб томон (рақибнинг шахсий камчиликларини ҳам) заиф жиҳатларини кенг маълум қилиш ҳисобига фойда олишга йўналтирилади. К. келишув, битимга асосланиши мумкин, акс ҳолда кураш муросасиз кечади ва ютиб чиқиш йўналиши томон давом этаверади. К. ўз хатти-ҳаракатларини самаралилаштириш ва оқилона қилиш билан боғлиқ кураш туридир. Бунда ғалабага рақибга очиқ зарар етказиш билан эмас, балки самаралилик, иқтисодий фойдалилик кўрсаткичлар бўйича ютиб чиқиб эришилади.

КОТОЛИЦИЗМ (юн. — барчага умумий, оламаро) — христиан динидаги кенг тарқалган уч йўналишнинг бири (православие ва протестантизм билан бир қаторда). К.нинг ўзига хос тарихи 1054 йилдан, христиан черковида ажралиш юз берганидан кейин бошланади, бунда христианлик тўла ғарбий ва шарқий тармоққа бўлинади. К.нинг шаклланишига Рим империясининг ғарбий қисмидаги феодал муносабатларнинг ривожланишдаги ўзига хослиги таъсир ўтказди. Католик черкови таълимоти ва эътиқоди ғарбий Рим империяси вайронларида юзага келган феодал давлатлар ўртасида шиддатли кечган уруш шароитларида ривожланади. Католик черкови феодал Европанинг бир бутун сиёсий яхлит бўлиб бирлашишига кўмаклашди, бу мазкур черков бошлиғи — Рим папасининг аҳамияти ва таъсирининг ўсишига олиб келди. Католик доктринасида диний ҳокимиятни теократия (Худонинг ҳокимияти) остида етакчилиги тан олинади. К. арбоблари ҳамиша сиёсий масалалар билан шуғулланган. К. христианлик аскетизмини кенг тарғиб қилади. К. диний таълимотида муқаддас ёзувга катта эътибор ажратилади. Христианлик ақидасини талқин этишда Рим папаларини тайинлашга биринчи даражали аҳамият берилади. 1870 йилдан Рим папасининг черковдан устун туришлиги ақидаси унинг гуноҳсизлик ақидаси билан мустаҳкамланади. Черков интизомига сўзсиз итоат этишлик талаби К.нинг ўзига хос жиҳатларидан ҳисобланади. Зеро, инсоннинг «гуноҳкор

қалби» қутулиши фақат черков ёрдамидагина амалга оши-
ши мумкин, деб ҳисобланади. Католик ташкилотларнинг
маркази Ватикан ҳисобланади. Ватикан ҳаёти турли соҳа-
ларни бошқариши учун махсус муассаса (конгрегация), ро-
ҳиблик ордени, фанлар академияси, кўплаб ўқув юртлари,
газеталар, журналлар ва ҳ. мавжуд. К.да она худо алоҳида
мақомга эга, фақат (Исо Масиҳ — Иисус Христос)гина эмас,
балки унинг ўзи ҳам бокира тарзда туғилган, ўлганидан
сўнг танаси ҳавога кўтарилган. II Ватикан собори (1962—
1965)гача К.даги ибодат фақат лотин тилида бўлган, ҳозир-
да бошқа тиллардаги ибодатга рухсат этилган. Фома Аквин-
ский таълимоти К.нинг асосий фалсафий доктринаси ҳисоб-
ланади. Дин таълимотининг муқаррар эволюцияси жараёни
ва «олам билан диалог»га ўтиши библия матнларининг за-
монавий устамонларча шарҳи билан қўшилиб кетади. Фа-
қат мафкуравий соҳагина эмас, балки дин соҳаси ҳам ўзгар-
тирилади. Тартиботлар ислоҳоти хизматлар календарини
қайта тузиш, Исо Масиҳ билан боғлиқ бўлмаган байрамлар
сонини қисқартириш ва дин мослашувчанлигини ошириш-
да намоён бўлади. Ватикан маҳаллий авлиёларни дунёнинг
турли минтақаларида қонунийлаштиришга кенг ҳаракат
қилмоқда. Турли ижтимоий омиллар таъсири остида като-
лик худошунос (теолог)лар теологик нуқтаи назарларни ус-
тамонлик ва эҳтиёткорлик билан модернизация қилмоқда.
К.дан анча радикал ижтимоий фикрлар юзага келмоқда.
Масалан, папа Иоанн Павел II ўзининг тўққизинчи энци-
клики «Ценземус антус» (юз йиллик)да (у ижтимоий-сиё-
сий муаммоларга бағишланган) христианлик ва марксизм
ўртасида келишув мумкинлигини рад этади. Шу билан бир-
га папа бозор ва фойдани идол (санам)га айлантирувчи,
шахс ривожини тўхтатиб қўювчи, инсонга ижтимоий орга-
низмдаги оддий молекула сифатида қаровчи капитализмни
ҳам инкор қилади. Рим — католик черкови христианликда-
ги энг йирик черков. Дунёда 840 млн. католиклар, 445 минг
руҳоний, 929 минг роҳиб бор.

КРЕДИТ (лот. — ссуда) — қарз. Қуйидаги турлари ма-

жуд: 1) пул ёки товарларни қарзга бериш; 2) капитал сифатидаги товар ёки пулни маълум вақтдан кейин мазкур миқдор муқобили ва одатда фоиз тўлаш шартлари билан бериладиган ссуда. Қарз олувчига К. бериш жараёни кредитлаш деб аталади. У аниқ йўналтирилганлик, қайтарилишлик, моддий таъминланганлик, муддатлилик ва тўлов таъминланишига амал қилиш асосида амалга оширилади. Банк, давлат, ипотека, тижорат, матлубот К.лари мавжуд.

Банк томонидан бериладиган К. вақтинча фойдаланиш учун банкнинг ўз маблағидан ёки жалб этилган капитал ҳисобидан берилади. Бу одатда ссуда бериш, қимматдор қоғозларни сотиб олиш ва ҳ.к. шаклларда амалга оширилади. Давлат томонидан бериладиган К. — кредит муносабатлари мажмуи бўлиб, бунда томонлардан бири давлат ҳисобланади, иккинчи томон эса юридик ёки жисмоний шахс, кредитор ёки қарз олувчи бўлади. Ипотека кредити узоқ муддатли бўлади ва кўчмас мулк — ер, ишлаб чиқариш ёки тураржой ҳисобланган қурилиш гарови остида берилади. Тижорат кредити К.нинг бошланғич шакли, шунингдек, етказиб берувчи кредити ёки фирма кредити деб ҳам аталади. У сотилган товар тўлов муддати ёки чўзилган муддатига эга бўлади. Харидор бўнаги (аванси) К.тури ҳисобланади. Матлубот кредити аҳолига истеъмол таварлари ёки хизматларга тўлаш учун (тўлов муддатини чўзганлик шаклида) аҳолига берилувчи К. тури. Амалда контокоррент, яъни кредит институти томонидан ўз миқдорида миллий ёки чет эл валютасида бериладиган кредитдан фойдаланилади. Миқдоридан ўз эҳтиёжига мувофиқ турли ҳажмда, аммо битимда белгиланган максимал миқдордан ошиб кетмаган ҳажмда фойдалана олади. Судхўрлик кредити, бу пул ссудаси бўлиб, қарз олувчи юқори фоизларда, одатда банкни четлаб, фоиз тўлаш шартли билан берилади.

Давомийлигига кўра қисқа муддатли, ўрта муддатли ва узоқ муддатли К.лар бор. Қисқа муддатли К. ўз таркибига муддати 12 ойдан ошиқ бўлмаган ссудаларни олади. Олувчининг қисқа муддатли эҳтиёжини, қарз воситаларига эҳтиёжини қондиради. Ўрта муддатли К. эса муддати 1 йилдан

то 5—7 йилгача муддатга асосан саноатга, қишлоқ хўжалигига, транспортга ва б.га узоқ муддатли капитал қўйиш тарзида берилади. Узоқ муддатли К. банклар ва кредит муассасалари томонидан узоқ муддатларга берилади.

КРИЗИС (юн. — ечим, бурилиш нуқтаси, оқибат) — 1) нимададир кескин ўзгариш, оғир ўтиш ҳолати; 2) нима биландир қаттиқ қийинчилик (асосан нарсалар хусусидаги, истеъмол маҳсулотлари бўйича); 3) танг аҳвол; 4) танглик.

К.нинг ўзига хос турлари мавжуд. Ижтимоий К. — ижтимоий барқарорликнинг бузилиши билан боғлиқ ижтимоий зиддиятларнинг кучли намоён бўлиш шакли. Бундан К.нинг объектив асоси бўлиб, зиддиятлар, индивиднинг ижтимоий вазиятнинг танг эканлигини идрок этиши, ҳаракатнинг боши берк кучага кириб қолганлиги, чегарасини ҳис этиши ҳисобланади. Бу субъектив К.дир. К.нинг ижтимоий — маҳаллий тури мавжуд бўлиб, бунда К. жамият, айрим ижтимоий гуруҳлар ҳаётининг баъзи томонларига тааллуқли бўлади. Ёш билан боғлиқ К. шахс бир ёш босқичидан иккинчи ёш босқичига ўтишида юз бериши мумкин ва бу унинг ижтимоий муносабатлар соҳасида, фаолияти ва онгидаги тизимли сифат ўзгаришлари билан боғлиқ бўлади. Ёш кризиси болаларда энг кўп ўрганилган: «3 ёшдаги кризис», «6-7 ёшдаги кризис», «ўсмирлик, 11—12 ёшдаги». Бу ёш босқичларида бола ривождаги бутун ижтимоий вазиятнинг кескин ўзгариши содир бўлади: боланинг катталар билан муносабатининг янги тури юзага келади. Етакчи бир фаолиятнинг бошқаси билан алмашиши юз беради. Ўтиш даври сакраб-сакраб ўзгариш тарзида бўлади ва кўпинча ноҳуш хулқ-атвор намоён бўлади (қайсарлик, жиззакилик ва б.). Лекин ўтиш даври қонуний ва зарур экан, унда салбий хусусиятлар янги даврга ўтиш қийинчилигидан далолатдир, бу муайян боланинг аниқ турмуш шароитлари, унинг тарбиялаётган катталарга муносабати билан боғлиқдир. Агар руҳий ривожланиш стихияли эмас, балки оқилона, катталар томонидан бошқарилса, салбий хусусиятлар бўлмаслиги мумкин. Балоғат даври ва кексалик даври ҳаётидаги К. анча кам ўрганилган. Маълумки,

бундай бурилиш нуқтаси болаликдагидан камроқ юзага келди ва яққол хулқ-атвордаги ўзгаришларнинг кўринишисиз анча яширин кечади. Бу даврда юз берадиган ўзгариш жараёни — онгли маънавий тузилиши ва фаолият ҳамда ўзаро муносабатларда тавсифнинг ўзгаришига олиб келувчи янги ҳаётий вазифаларга қайта мослашиш шахснинг кейинги ривожига чуқур таъсир этади.

К.нинг ўтиш шакли, давомийлиги ва кучлилиги индивиднинг шахсий-руҳий ўзига хосликлари, ижтимоий ва микроижтимоий шароитларга боғлиқ тарзда сезиларли фарқланиши мумкин.

КУТИШ (ЭКСПЕКТАЦИЯ) — индивиднинг ижтимоий вазифаларини бажариши меъёрларига тегишли талаблар тизими, гуруҳлар муносабатлари ва ўзаро ҳаракатлари тизимини тартибга солувчи ижтимоий санкциялар тури. Расмий кўрсатмалардан, лавозим йўриқномалари ва гуруҳдаги хулқ-атворнинг бошқа тартибга солувчилардан фарқли ўлароқ,

К.расмийлашмаган ва ҳамиша ҳам идрокланмайдиган тавсифга эга. К.нинг икки томони мавжуд: 1) атрофдагилардан уларнинг тегишли мақомига мос хулқ-атвори куттиш ҳуқуқи; 2) ўзини бошқа одамлар кутганидек тутиш мажбурияти. К. турлари: кўрсатмалилик, улар индивид ўз вазифасини бажаришидаги мажбурий тавсифни белгилайди ва субъектнинг ҳамда муайян вазиятнинг индивидуал ўзига хосликларини ҳисобга олиб, вазифанинг бажарилиши эҳтимолий тавсифини олдиндан айтиш, белгилаш.

КЎНГИЛЛИЛАР — ҳомийлик оловчи ёхуд ҳомийлик ташкилоти манфаатларини кўзлаб бепул ишлар бажариш, хизматлар кўрсатиш шаклидаги ҳомийликни амалга оширувчи жисмоний шахслар.

КЎЧИРИБ ЮБОРИШ — тураржойидан ижара шартномасини бекор қилишнинг қонунда белгиланган усули (ўзбошимчалик билан хонани эгаллаган фуқароларни К.ю. ҳоллари бундан мустасно) ва қайсидир даражада тураржой

ҳуқуқий муносабатларини тартибга солишнинг истисно тарзидаги воситаси. Қонун икки нарсага асосланади, бир томондан, фуқаронинг тураржойга бўлган конституциявий ҳуқуқига, иккинчи томондан, тураржой фонди туридан қатъи назар, мазкур ҳуқуқни чеклашнинг қатъий белгиланган доирасига. К.ю., одатда суд қарори бўйича ва бошқа тураржой бериш йўли билан амалга оширилади. К.ю.нинг маъмурий тартибига (прокурор санкциясига кўра) икки ҳолатда йўл қўйилади: биринчиси, ўзбошимчалик билан шахс томонидан хоналар эгаллаб олинганда, иккинчиси, яшаб турилган уйнинг қулаб тушиш хавфи бўлганда. Бунда ўзбошимчалик билан эгалланган тураржойдан фуқарони К.ю. унга бошқа жой бермасдан амалга оширилади. тураржой бериш билан К.ю. икки ҳолатда, яъни;

— кўчириб юборилаётганга қулай шароитли тураржой ажратилиб ёки белгиланган тиббий ва техник талабларга жавоб берадиган шароитларгина мавжуд бўлган бошқа тураржой ажратиб амалга оширилади.

Қулай шарт-шароитларни тайинлаб К.ю. қуйидаги асосларда амалга оширилади:

а) тураржой хонасини ўз ичига олган бино бузилиши лозим бўлганда;

б) бино (турар жой иморати)нинг бузилиб кетиш хавфи бўлганда;

в) бино (турар жой биноси)нинг бошқа мақсадларда қайта жиҳозланиши талаб этилганда.

Л

ЛИЛИПУТЛАР ВА ПАКАНАЛАРГА ПЕНСИЯЛАР — ёшни 15 йилга қисқартирилган ҳолда пенсия олиш ҳуқуқига гипофизар миттилик касалига чалинганлар (лилипутлар) ва гавда тузилишида мутаносиблик бузилганларга бериладиган пенсиялар;

— эркаклар — иш стажи камида 20 йил бўлганда;

— аёллар — иш стажи камида 15 йил бўлганда эга бўладилар (Ўзбекистон Республикасининг Қонуни, 2-боб, 13-модда).

ЛОМБРОЗИАНСТВО — жиноятни табиий биологик ҳодиса деб тан олувчи таълимот. Бу таълимотнинг асосчиси италиялик психиатр ва криминолог Чезаре Ломброзо ҳисобланади. У 1976 йилда эълон қилган «Жиноий киши» китоби ва бошқа асарларида жиноятчилик ҳам туғилиш, қалб хасталиги ва ўлим сингари табиий ҳолдир, инсон жиноятчи бўлиб туғилади. Унинг фикрича жиноий киши бир қатор антропометрик белгиларга эгадир (шундан мазкур таълимотнинг иккинчи номи — антропологик). Шундай ташхисий «стигмат»ларга у бош суягининг ҳажми катталиги ва шакли нотўғрилигини, юзнинг номутаносиблигини, пастки жағ-даҳаннинг туртиб чиққанлигини, кўзнинг ич-ичига кириб кетганлигини, қисик кўзликни, кулоқнинг тўмтоқлашганлигини, тор, ботиқ пешонани, юз қисмлари ўртасида муайян масофани ва бошқаларни киритади. Ломброзо қотиллар, ўғрилар, зўрловчилар, сиёсий жиноятчилар учун хос бўлган «стигмат» — жиҳатларни ишлаб чиқади ва шубҳа остига олинганларни ҳали у жиноятни амалга оширмасиданоқ аниқлаш учун фойдаланишга таклиф этади. Ижтимоий хавфли кишиларни ишчи уйларига жамиятдан ажратиб жойлаштириш, даволаш ёки йўқ қилиш зарур деб ҳисоблайди. Л. дунё бўйлаб кенг тарқалади ва янги кўринишларини яратиш учун асос бўлади (неосоциологик, неоантропологик ва б.) Бошқа мамлакатлардаги айрим олимлар Л. таълимотини қўллаб-қувватлайдилар ва ривожлантирадилар, айрим олимлар эса унга қаттиқ қарши чиқадилар ва танқид қиладилар.

Жиҳатлар — «стигматлар»дан кўр-кўрона фойдаланиш амалда кўплаб тергов ва суд ҳатоликларига олиб келди. Л.га замонавий муносабат шахс ривожланишида иштирок этувчи индивидуал биологик жиҳатлар, аномарияни тан олади. Булар ижтимоий муҳит ва инсон тарбиясига боғлиқ равишда ривожланиши ёки тўхтаб қолиши мумкин.

МАВХУМ ОТАЛИК (оналик) — боланинг тахмин қилинаётган ота ёки онадан туғилганлиги ҳақидаги масалани ҳал этиш. Буни аниқлаш мақсадида қон гуруҳий ҳомила наслга ўтиши қонуниятлари асосида суд-тиббиёт экспертизаси томонидан ўтказилади. Боланинг қон гуруҳи иккита зот таъсири остида шаклланади. Улардан бири отадан, иккинчиси онадан ўтади. Бунда бошқа ҳеч қандай ота-онасида бўлмаган хусусиятларнинг бўлиши мумкин эмас. Наслий бошқа изосериологик зардобли ва ферментли тизимлар, қоннинг бошқа ўзига хос жиҳатлари қоидаларидан ҳам фойдаланилади. Бундай ўзига хос жиҳатлар қанча кўп бўлса жавоб шунча асосли бўлади. Бироқ оталик (оналик)ни истисно этиш ҳақидаги хулоса қатъий суръатга эга бўлади.

1985 йилда оталик ёки оналикни исботловчи рад этиб бўлмайдиган усул кашф этилди. Мазкур усул ДНК хоссаларига, яъни хромосомалар генетик кодни сақлашига асосланган ва генли «дактилоскопия» номини олган.

МАДАНИЯТ (ар. — мадинат, шаҳар) — жамиятнинг, ижодий кучларнинг ва инсон қобилиятининг тарихан ривожланганлиги муайян даражаси. Кишилар ҳаёт фаолиятини ташкиллаштириш шаклларида, турларида, шунингдек, улар яратадиган моддий ва маънавий қадриятларда бўлади. М. тушунчаси муайян тарихий даврни тавсифлаш учун ҳам қўлланади (қадимги М. ёки кўҳна М.), муайян жамият, элат ва халқ (М.), фаолият ёки ҳаётнинг ўзига хос соҳаси (меҳнат, турмуш М.), анча тор маънода — кишилар маънавий ҳаёт соҳаси.

М. куйидагиларни ўз ичига олади: моддий яратувчилик фаолияти натижаси (меҳнат қуроллари, санъат асарлари, турли қурилишлар); кишилар мулоқот усуллари (ахлоқ ва ҳуқуқ); ижтимоий онгнинг аҳамиятли жиҳатлари (ахлоқий, эстетик); кишиларнинг ўз фаолиятлари мобайнида амалга оширадиган малакалари (билим, уқув, кўникма). Ижтимо-

ий ҳаётнинг аниқ соҳаларида М. инсонлар онги, ҳулқ-атвори ва фаолиятидаги турли ўзига хосликларни тавсифлайди (ишлаб чиқариш маданияти, ҳулқ-атвор маданияти, иқтисодий маданият, жисмоний маданият ва ҳ.). М.тушунчаси инсон ҳаёт фаолияти усуллари (шахснинг М.), ижтимоий гуруҳ (деҳқончилик М.), миллат (ўзбек М.) ёки бутун жамият ҳаёт фаолияти усуллари тушунчасини ўз ичига олади. М.га тарихий яхлитлик, танлаб ўтган М.га оид ютуқлар ва анъаналарни ўзлаштириб меросга олиш хосдир. Шунингдек, умуммиллий ва миллий, умуминсоний ва табақавий М.лар ўзаро жипс боғлиқдир. М.га тааллуқли барча бойликларни инсоният фақат таълим ва тарбия тизими асосида эгаллаши мумкин.

МАЖБУРИЙ ТИББИЙ СУҒУРТА — мажбурий тиббий суғурта маблағлари ҳисобига тиббиёт муассасалари томонидан кўрсатиладиган бепул тиббий хизматлардан фойдаланишда жисмоний шахсларга тенг имкониятларни таъминлайдиган давлат ижтимоий суғуртасининг таркибий қисми.

МАЖБУРИЙ ТИББИЙ СУҒУРТА АМАЛГА ОШИРИЛИШИНING АСОСЛАРИ — жисмоний шахснинг мазкур Қонунга мувофиқ мажбурий тиббий суғурта қилиниши керак бўлган шахслар тоифасига мансублиги ушбу шахсга нисбатан дастур амалга оширилишининг сўзсиз асоси ҳисобланади. Жисмоний шахснинг тегишли ҳудудда уч ойдан ортиқ яшаши мазкур шахсга нисбатан базавий дастурдан ташқари ушбу ҳудуднинг қўшимча дастури амалга оширилишининг сўзсиз асоси ҳисобланади. Жамғарма меҳнат фаолиятини амалга оширмаётган жисмоний шахсларнинг суғурталанувчилари билан шартномалар тузади. Суғурта қилинган шахслар сони (статистика маълумотларидан келиб чиққан ҳолда), суғурта қилинган ҳар бир шахсга суғурта бадали миқдори, суғурта қилинган шахслар бўйича солиштириш ўтказилиши тартиби, шунингдек, пул маблағлари ўз вақтида тушмаганлиги учун жавобгарлик ушбу шартномаларнинг муҳим шартлари ҳисобланади. Меҳнат фаолиятини амалга

оширадиган жисмоний шахсларнинг суғурталанувчилари билан Жамғарма ўртасида шартномалар тузилмайди. Юридик шахс ва жисмоний шахснинг тадбиркорлик субъекти сифатида давлат рўйхатидан ўтказилиши ҳолати ушбу шахсни суғурталанувчи сифатида эътироф этиш учун сўзсиз асос ҳисобланади.

МАЖБУРИЙ ТИББИЙ СУҒУРТА ВАЗИФАСИ — қуйидагилар мажбурий тиббий суғуртанинг мақсади ҳисобланади:

- мажбурий тиббий суғурта тизимида тиббий хизматларни молиялаштиришни бошқариш;

- мажбурий тиббий суғурта тизимида кўрсатиладиган тиббий хизматлар сифатини бошқариш;

- аҳолининг барча тоифаларини мажбурий тиббий суғурта билан энг кўп даражада қамраб олиш;

- тиббий кўрсаткичлар бўйича меҳнат қобилияти вақтинча йўқотилгандан кейин суғурта қилинган шахсларнинг реабилитация қилишга бўлган ҳуқуқларини таъминлаш;

- соғлиқни сақлаш секторида ислохотларни амалга оширган ҳолда, мажбурий тиббий суғурта жорий этилишини мувофиқлаштириш;

- ижтимоий соҳани ислоҳ қилишга тизимли ёндашиш асосида қонунчилик базасини яратиш.

МАЖБУРИЙ ТИББИЙ СУҒУРТА ДАСТУРИ — мажбурий тиббий суғурта бўйича шартномалар асосида Жамғарма маблағлари ҳисобига суғурта қопламаси тўланиши керак бўлган тиббий хизматлар кўрсатиш ҳажми ва шартлари.

МАЖБУРИЙ ТИББИЙ СУҒУРТА МАҚСАДИ — суғурта қилинган шахсларга сифатли тиббий хизматлар кафолатини таъминлаш.

МАЖБУРИЙ ТИББИЙ СУҒУРТАНИНГ АСОСИЙ ТАМОЙИЛЛАРИ — суғурта қилинган барча шахслар суғурта қилинганнинг ижтимоий мақомидан ва қўшилган улуш

миқдоридан қатъи назар, базавий дастур ҳажмида тиббий хизматлардан фойдаланишда тенг ҳуқуқларга эга бўлади; мажбурий тиббий суғурта тизимидаги ўзаро муносабатлар мажбурий тиббий суғурта субъектлари ўртасидаги шартномалар асосида тартибга солинади; суғурталанувчилар олдида мажбурий тиббий суғурта бюджети ижросига нисбатан ошкоралик; суғурта қилинган шахсларни ҳуқуқий ҳимоя қилишни таъминлаш.

МАЖБУРИЙ ТИББИЙ СУГУРТА ҚИЛИНИШИ КЕРАК БЎЛГАН ШАХСЛАР — Ўзбекистон Республикасининг барча фуқаролари, шунингдек, Ўзбекистон Республикаси ҳудудида доимий яшайдиган хорижий фуқаролар ва фуқаролиги бўлмаган шахслар мажбурий тиббий суғурта қилиниши керак. Ўзбекистон Республикасида вақтинча турган хорижий фуқаролар ва фуқаролиги бўлмаган шахсларнинг мажбурий тиббий суғуртаси Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан белгиланадиган тартибда амалга оширилади. Чет элдаги Ўзбекистон Республикаси фуқароларининг мажбурий тиббий суғуртаси Ўзбекистон Республикасининг фуқаролари турган мамлакатлар билан икки томонлама битим асосида амалга оширилади. Чет элга кетаётган фуқароларининг тиббий суғуртаси бориладиган мамлакатнинг тиббий муассасасига суғурта қопламаси тўланиши кафолати суғурта ташкилотлари (резидентлар ва норезидентлар) томонидан амалга оширилади. Мажбурий тиббий суғурта тизими билан шахслар тиббий хизматларга ўзлари ҳақ тўлайдилар.

МАЖБУРИЯТ — ижтимоий ҳаёт иштирокчиларининг муносабатлари жиҳатларидан бири. Индивид, жамият ва давлат, индивидларнинг ўзаро алоқаларини тавсифлайди. Ижтимоий муносабатларни белгиловчи ижтимоий меъёр талаблари доирасидаги ўз хулқ-атвори ва унинг оқибатлари, ҳаракат қилиш мажбурияти ижтимоий аҳамиятини субъектнинг идрок эттиришини ўз ичига олади.

Ижтимоий меъёрлар мазмунига боғлиқ ҳолда хулқ-атвор

қоидалари қуйидагиларга ажралади: ахлоқий (ахлоқ меъёрлари), сиёсий (сиёсий меъёрлар), юридик (ҳуқуқий меъёрлар) ва бошқа хил ижтимоий М. турлари. Юридик М. (Ю.м.) — ижтимоий М.нинг турларидан бири, физик ва юридик шахслар унинг субъекти бўлиши мумкин. Унинг ўзига хос жиҳатлари бўлиб, қонунда унинг субъектларининг аниқ таърифланганлиги, мазмуни, турлари, шакллари ва амалга ошиш механизмлари аниқ кўрсатилганлиги ҳисобланади. Зарурий имконият — ҳулқ-атвор вариантларини танлашда шахсий эркинликнинг мавжудлиги Ю.м.га асос бўлиб, ҳуқуқ бузарликни содир этишлик, яъни ғайриҳуқуқий хатти-ҳаракат ҳисобланади, бундай ҳаракат туфайли фуқаро, юридик шахснинг давлат ўрнатган ҳуқуқ тартиботида белгиланган ҳуқуқ ва қонуний манфаатлари бузилади. Бундай Ю.м. ҳуқуқбузарлик (жиноят ёки хатти-ҳаракат) содир этилгандан кейин юзага келади ва ретроспектив деб аталади. Жазо чоралари ёки ҳуқуқбузарга таъсири тенглаштириладиган Ю.м. тушунчаси анча кенг тарқалган, ҳуқуққа қарши хатти-ҳаракатнинг салбий баҳоси ҳисобланади ва ҳуқуқбузарликни содир этган шахс унинг нохуш оқибатларига дучор бўлиши билан боғлиқ. Ю.м.нинг бундай тури ҳуқуқбузарликнинг тавсифи билан белгиланади.

Жиноий М. (ўлим жазоси, озодликдан маҳрум қилиш, жарима солиш, ахлоқ тузатиш ишлари ва ҳ.) — жиноят қонунида мустақамланган тақиқлар бузилганда юзага келади.

Маъмурий М. (огоҳлантириш, жарима, махсус ҳуқуқдан маҳрум қилиш, маъмурий қамоқ ва б.) — маъмурий ҳуқуқбузарликлар ҳақидаги қонунчилик бузилганда кучга киради.

Интизомий М. (огоҳлантириш, хизматга тўла ваколатли эмасликни эълон қилиш, лавозимидан бўшатиш ва ҳ.) фаолиятнинг айрим соҳаларида (меҳнат, ҳарбий интизом, бошқа интизомлар ҳақидаги махсус) қоидалар бузилганда юзага чиқади.

Фуқаровий-ҳуқуқий М. (фуқаролик қонунчилигида белгиланган мулкӣ ва маънавий зарарни қоплашнинг турли усуллари) — мулкӣ муносабатлар ва шахсий-мулкӣ

бўлмаган, балки мулкый билан жипс боғлиқ бўлган соҳаларда қонун ва битимларнинг бузилишидан юзага келади.

МАЖБУРЛАШ — талаб этиладиган хулқ-атвор, ҳаракатни амалга ошириш, белгиланган ахлоқий шаклларни юзага чиқариш, ижтимоий интизомни сақлаш мақсадида инсон ёки ижтимоий гуруҳга таъсир ўтказиш йўли билан тарбиялаш усулларида бири. Ишонтиришнинг акси, ҳукмрон ижтимоий институт ёки айрим шахс обрўси ва кучига таянади. Сиёсатда тоталитар ёки маъмурий буйруқбозлик шаклидаги бошқарувга асосланган давлат учун хос. Мажбурлаш, аҳолини маънавий қул қилиш, ҳарбий-сиёсий қатғон билан қўшиб олиб борилади.

Ижтимоий сиёсатда ва тарбияда фойдаланилади. Асосан хулқ-атвори издан чиққан, жамият турмуш тарзи учун номуносиб кишилар (ижтимоий гуруҳлар)га нисбатан қўлланади. М. воситаси у кимнинг манфаати учун (жамиятдаги кўпчилик манфаатлари ёки ҳукмронлик қилаётган озчилик манфаатлари йўлида қўлланаётган бўлса) шунга боғлиқдир. Умуман уни тадбиқ этишда мажбурий, лекин амалда зарур чора деб қараш керак ва бу жамоатчилик, турли ижтимоий хизматларнинг мунтазам назорати остида бўлиш лозим.

МАКТАБ-ИНТЕРНАТ — умумтаълим мактаби, унда болалар ҳам ўқийди, ҳам яшайди (уларнинг бир қисми таътил кунларини уйда ўтказди). М.и.лар мактабдаги ва мактабдан ташқаридаги вазифаларни бажаради, ота-онасиз болалар учун эса оила вазифасини ўтайди. М.и.га биринчи навбатда етим болалар, ногирон болалар, ёлғиз оналарнинг болалари, кўп болали оилаларнинг болалари, шунингдек, бир қатор сабабларга кўра давлат ёрдамига муҳтож ота-оналарнинг болалари қабул қилинади. М.и.да болаларни сақлаш учун тўлов белгиланган тартибда, ота-оналарнинг иш ҳақиға, оиладаги болалар сонига мувофиқ тайинланади, маҳаллий ҳокимият қарори билан қисқартирилиши мумкин. Етим болалар тўлиқ давлат таъминотида бўлади, барча тарбияланувчилар кийим-кечак, кундалик тўлиқ

овқатланиш, дарсликлар билан таъминланади. М.и. одатда болаларни ҳар томонлама ривожлантириш шарт-шароитига эга бўлади. Қишлоқ жойлардаги М.и.ларнинг ўқув-тажриба ҳўжалиги, боғи, иссиқхонаси бўлиши мумкин. М.и. ижтимоий фойдали меҳнатнинг турли шакллари ташкиллаштиради: ўз-ўзига хизмат кўрсатиш (синфлардаги озодалик ва тартибни, ётоқхоналардаги саранжом-саришталикни таъминлайди, ошхонада навбатчилик қилади, уст-боши, пойабзалини тартибга келтиради ва ҳ.), устахоналар ва тажриба ҳўжаликларида ишлаб чиқариш билан шуғулланади. М.и. педагоглари жамоасига ўқитувчилар билан олий ва ўрта педагогик маълумотга эга тарбиячилар киради.

МАКТАБ ИНТЕРНАТИ — тўлиқсиз ўрта мактаблар қошидаги ўқувчилар учун ётоқхона. М.и.нинг бу тури кам учрайди, улар асосан мактабдан анча олисда истиқомат қилувчи ўқувчиларга мўлжалланади. Давлат, қисман корхоналар, ташкилотлар, тижорат тузилмалари, ҳомийлар ва ота-оналар томонидан маблағ билан таъминланади.

МАНГУЛИК — инсон ҳаётлигида ижобий маънода эришган муваффақиятларининг эзгулик тарзида авлодлар хотирасида сақланиши.

МАРГИНАЛ ВАЗИЯТ (лот. — чегаравий ҳолат) — ташқи ва ички шароитлар тизими, бунда шахс икки ва ундан ортиқ ижтимоий умумлашмалар ўртасидаги чегарада туради ва ўзини улардан ҳеч бирининг тўлақонли аъзоси деб ҳис этмайди. М.в. ижтимоий, этник, касбий ва ҳ. бўлиши мумкин. Кўпинча М.в. миграцияларда юзага келади. Муҳожирлар одатдаги маргинал шахслардир. М.в.га тушиб қолган шахс маргинал мақомга эга бўлади, руҳий иккиланганликни аъзо гуруҳлар ва референ гуруҳлар ўртасида, икки ва ундан ортиқ аъзоли гуруҳлар ўртасида, шахс бажарувчи ижтимоий вазифалар ўртасида, аниқ ва тасаввурий ижтимоий вазифалар ўртасида ҳис этади.

М.в. ижтимоий низоларга сабаб бўлиши, лекин ижтимо-

ий самарали ҳаракатга ҳам олиб келиши мумкин: вазият шахснинг ижтимоийлашуви ва мослашуви даражаси билан белгиланади, яъни давомийлик, ички ва ташқи низоларнинг кескинлиги ва шакли куп жиҳатлар шахсли-индивидуал хусусиятларга боғлиқдир. М.в.ни шахс олдиға ижтимоий ва маънавий танлашдек муаммони, ўз ижтимоий мавқеини белгилаш учун самаралилашиш ва мослашиш воситаларидан фойдаланиш масаласини қўяди. Ижтимоий ишда М.в. ўрганиш ижтимоийлашиш ва мослашиш муаммолари билан, ижтимоий мавқелар ва шахснинг ижтимоий аҳамиятини белгилаш ҳамда турларга ажратиш билан боғлиқ. Яна қ. **Маргинал шахс.**

МАРГИНАЛЛИК — ижтимоий ҳодисалар тавсифи. Меъёрий - қадрият тизимининг маданиятлараро алоқалари ижтимоий ёки технологик силжишлар ва б. омиллар таъсири остида бўшашиши натижасида юзага келиши. Муайян ижтимоий контекстга боғлиқ тарзда М. деганда турли (кўпинча низолашувчи) ижтимоий гуруҳлар таъсирида ёки индивиднинг икки ва ундан ортиқ ижтимоий гуруҳларга тааллуқлилиги билан боғлиқ мавқега ёхуд алоҳида хулқ-атвор, яъни улар ўзаро ҳаракат қиладиган соҳада юзага келувчи туфайли пайдо бўладиган ўзига хос вазият тушунилади. М.кка сабаб, иккиланганлиги оқибати сифатида қаралади. Шулардан биринчиси тегишли ижтимоий гуруҳлар ўртасидаги ижтимоий масофанинг сезиларли даражада эканлиги (яъни улар кўзлаётган мақсаднинг сезиларли фарқ қилиши, улар амалда эғалик қилувчи ресурслар ўртасидаги, шунингдек, унга кирувчи индивидлар уйғунлашувини таъминловчи воситаларнинг орасидаги катта фарқ), иккинчиси — уларнинг узоқ вақт ва ҳар томонлама меҳнатнинг шаклланган, тақсимланиши тақозо этган ўзаро ҳамкорлиги. М. хулқ-атворнинг ижтимоий тартибланганлигининг бузилиши билан боғлиқ бўлиши мумкин, шунингдек, улар юзага келтирган ғайриижтимоийлик (тажовузкорлик, эгоцентризм) ёки салбий руҳий ҳолат (безовталиқ, биқиклик) туфайли намоён бўлиши мумкин. Шу муносабат билан мар-

гинал гуруҳлар (ночор оилалар, етимлар, нафақахўрлар, ногиронлар, касаллар, дайдилар, муҳожирлар, қочоқлар, этник озчиликлар ва б.) ижтимоий ишлар объектларидан ҳисобланди. Яна қ. **Маргинал вазият**, **Аҳоли маргинал гуруҳлари**.

МАРГИНАЛ ШАХС (лот. — аросатдаги шахс) — қандайдир ижтимоий гуруҳлар ўртасидаги оралиқ вазиятни эгалловчи индивид. Бундай вазият М.ш.га унинг хулқ-атвори ва руҳиятига муайян тамға босади. «М.ш.» атамаси америкалик социолог Р.Парк томонидан 1920 йиллар иккинчи ярмида мулатларга нисбатан биринчи маротаба қўлланган. Булар, унинг фикрича, ўзининг жамиятда эгаллаб турган мавқеига кўра ўзига хос хусусиятларга, яъни безовталиқ, тажовузкорлик, шухратпараслик, қизиққонлик, тортинчоқлик ва эгоистик жиҳатларга эга бўлаганлар. М.ш. муаммолари 30-йилларда Э. Стоункивист томонидан ишлаб чиқилган, у културологик нуқтаи назарда бўлган. Унинг нуқтаи назарига кўра, ижтимоий гуруҳлардан ташқари (булар жамиятда етакчи ўринни эгаллаган) яна бир қатор бўйсунувчи гуруҳлар ҳам мавжуд (масалан, этник озчилик). Етакчи гуруҳларга уйғунлашишга интилиб, бўйсундирилган ижтимоий гуруҳ аъзолари уларнинг маданий андозаларини ўзлаштиришга ҳаракат қилган. Натижада маданиятлар қўшилиuvi юз беради, бу маргинал вазиятни муқаррар қилиб қўяди. Улар устунлик қилувчи гуруҳнинг чеккасида туради ва етакчи гуруҳ буларни тўлиқ қабул қилмайди, шунингдек, тегишли бўйсундирилган гуруҳ ҳам уларни чекинганлар сифатида рад этади. Маданиятлар қоришмаси бўлган М.ш.лар тенг даражада объектив равишда ҳеч бир ижтимоий гуруҳ билан тенглашиб кета олмайди. Вазиятга кўра, М.ш. ижтимоий-сиёсий ҳаракат етакчиси вазифасини ўташи мумкин. Кейинги вақтларда бу муаммо фақат социологларнигина эмас, балки М.ш.ни ўз фаолиятининг муҳим объекти сифатида қаровчи ижтимоий ходимларнинг эътиборини ҳам жалб қилмоқда.

МАФКУРА (ар.) — мавжуд тузумни ҳимоя қиладиган ёки унга қарши курашадиган кучлар қарашларининг тартибга солинган тарзи. Бу маънода мафкура турли-туман кўринишларда бўлади.

МАЪМУРЛИК — бошқармоқ, тасарруф этмоқ — 1) бошқариш, тасарруф этиш вазифасини амалга ошириш буйича муайян корхона, муассасанинг ходимларига раҳбарлик қилувчи амалдор шахс, ижрочи ҳокимият идораларининг фаолияти. Бундай фаолиятнинг самаралилиги бир қатор объектив ва субъектив жиҳатларга боғлиқдир: раҳбарларнинг касбий маҳоратга эгаллиги ва ваколатлилиги, бошқариш объектларининг тайёрланганлиги ва мослашувчанлиги, ваколатларнинг горизонтал ва вертикал тақсимланганлиги даражаси; 2) омманинг фикрини рад этган ҳолда фақат буйруқбозлик, кўрсатма бериш билангина расмий, бюрократик бошқариш. Маъмурий-буйруқбозлик тизими туфайли пайдо бўлган, бошқаришнинг бозор воситаларига ўтилиши муносабати билан уни бартараф этиш имконияти юзага чиқади.

МАЪНАВИЙ ХУЛҚ-АТВОР ТАМОЙИЛЛАРИ — инсон хулқ-атворини анча барқарор тартибга солувчилар. Ахлоқий хулқ-атвор маънавий меъёрлар, баҳолаш, анъаналар, жазолар, хулқ-атвор намуналари, жамиятда расман қабул қилинган ёки амалда мавжуд бўлган уларнинг тизимига асосланган кишиларнинг хатти-ҳаракати, қилиқларини ўз ичига олади.

Ахлоқий тамойиллар — булар максимумлар, қонунлар, инсон хулқ-атвори қоидалари; улар шахсан идрокланган тавсифга эга ва дунёқарашнинг яхлит тизими асосида шаклланади. Турли дунёқараш қоидалари — ахлоқий, сиёсий ёки идеалогик қоидалар, ахлоқий тамойиллар, қонунлар даражасига кўтарилиш мумкин. Идеаллардан фарқли ўлароқ, қадриятлар, хулқ-атвор меъёрлари ва дунёқараш кўрсатмаларидан фарқли ўлароқ, тамойиллар сўзсиз бажарилиши лозим, чунки булар инсон хулқ-атворини энг барқарор ва

самарали тартибга солувчилари ҳисобланади. Уларнинг бар-қарорлиги қандай ахлоқий меъёрлар ва қадриятлардан — умуминсоний ёки синфий, муайян тарихий меъёр ва қарорлардан шаклланганлигига боғлиқ. Умумэтироф этилган ва умумқадриятли, деб оддий ахлоқий меъёрларга асосланган, яъни «ёлғон сўзлама», «ота ва онангни ҳурмат қил», «ҳеч кимга ва ҳеч нимага озор берма», «бировнинг жонига қасд қилма», «ўғрилиқ қилма», «ўзгага ёмонликни раво кўрма» ва бошқа шу каби ахлоқий тамойиллар тан олинади.

Ахлоқий тамойиллар ранг-баранг ижтимоий вазифани бажаради: шахс ҳаракати, хулқ-атвори, қарашларини бошқаради ва тартибга солади; айрим индивидларнинг ҳам, айрим ижтимоий гуруҳларнинг ҳам хулқ-атворини назорат қилади; инсон хулқида мақсадга интилганлик ва иродани шакллантиради. Ижтимоий институт сифатида жамиятда ишлаб чиқиладиган меъёрлар, зарур бўлган, исталганлар ҳақидаги тасаввурларни сақлайди ва жамғаради, ижтимоий онгни ва ахлоқий намуналар одатларини шакллантиради.

МАҚБУЛ КЕЛАДИГАН ИШ — биринчи марта иш қидираётган, касби (мутахассислиги) бўлмаган шахслар учун дастлабки касбий тайёргарликни талаб қилмайдиган иш. Бундай ишни топиш имконияти бўлмаган тақдирда уларнинг ёши ва бошқа хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда ҳақ тўланадиган бошқа иш, жумладан, вақтинчалик иш. Ишдан ва иш ҳақидан (меҳнат даромадидан) маҳрум бўлган шахслар учун улар касбий тайёргарлигига мос бўлган, ёшини, соғлиғи, меҳнат стажи ва аввалги мутахассислиги бўйича тажрибаси, иш жойига транспортда қатнаш жиҳатидан қулайлиги инобатга олинувчи иш мақбул келадиган иш деб ҳисобланади. Ишсизликнинг дастлабки даври тугагандан сўнг, касби (мутахассислиги)га мос иш топиш мумкин бўлмаган тақдирда, унинг қобилияти, кучи, олдинги тажрибаси ва унга қулай бўлган ўқитиш воситаларини инобатга олган ҳолда, касби (мутахассислиги)ни ўзгартиришни талаб қиладиган иш мақбул келадиган иш деб ҳисобланиши мумкин. Қуйидаги ҳолларда ишни мақбул келадиган иш деб ҳисоблаш мумкин эмас:

— иш яшаш жойини ўзгартириш билан боғлиқ бўлса;
— таклиф этилган иш доимий яшаш жойидан анча узоқ бўлса ва транспортда қатнаш жиҳатдан қулай бўлмаса. Иш жойининг транспортда қатнаш жиҳатидан қулайлигини (йўл қўйилиши мумкин бўлган узоқликни) мазкур жойда жамоат транспорти тармоғининг ривожланганлигини ҳисобга олган ҳолда, маҳаллий давлат ҳокимияти органи аниқлайди;

— таклиф этилган ишда иш ҳақи шу мутахассислик ва малака учун белгиланган тартибда аниқланадиган энг кам миқдордан оз бўлса;

— ишни рад этиш узрли сабаблар билан асосланган бўлса.

МЕНТАЛИТЕТ (лот. — ақлийлик) — муайян ижтимоий умумийликка тааллуқли кишилар ақлий кўникмалари, ижтимоий-руҳий қоидалари, тасаввурлари ва одатларининг мажмуи. Оламни идрок этишнинг ижтимоий-маданий ва этник жиҳатлари М.ни шакллантиради ва унда шаффофланади. Дунёнинг турли чеккасида истиқомат қилувчи кишилар учун турлича М. хосдир. Уни фикрлаш, ҳис этиш ва ишонишнинг чуқур манбаи сифатида тушуниш мумкин. Бу онгли ва онгсиз, мантиқий ва эмоционал М. асосида ётади, ижтимоий онгнинг сирли қатламларига йўл очади, кундалик, муайян ҳаёт йўллари билан жипс боғлиқдир. Тилда, анъаналарда, одатларда, онгнинг ўз-ўзини бошқаришида намоён бўлади ва ижтимоий онгнинг индивидуал онгдан юқори жиҳатлари ҳисобланади, кўпинча муайян индивид томонидан идрок этилмайди ва таҳлил қилинмайди, лекин унинг иродасидан холи тарзда хулқ-атворида ва ибораларида ўз аксини топади. М. даражасида ўтмиш маданияти ўз сирларини гўё «ошкор этади». Тил М.и оламни тилда тасаввур этиш усули. Оддий кишилар ва олий зотлар менталитети, шўролар тизими давридаги ва ундан олдинги менталитет, авторитар, қишлоқ хўжалик ходими ва бюрократ менталитети ҳақида гапириш мумкин.

Миллатлар менталитетларининг турли-туманлиги беқиёс даражада. Булар ўз этник мансубликларини идрок этиш-

самарали тартибга солувчилари ҳисобланади. Уларнинг барқарорлиги қандай ахлоқий меъёрлар ва қадриятлардан — умуминсоний ёки синфий, муайян тарихий меъёр ва қарорлардан шаклланганлигига боғлиқ. Умумэтироф этилган ва умумқадриятли, деб оддий ахлоқий меъёрларга асосланган, яъни «ёлғон сўзлама», «ота ва онангни ҳурмат қил», «ҳеч кимга ва ҳеч нимага озор берма», «бировнинг жонига қасд қилма», «ўғрилиқ қилма», «ўзгага ёмонликни раво кўрма» ва бошқа шу каби ахлоқий тамойиллар тан олинади.

Ахлоқий тамойиллар ранг-баранг ижтимоий вазифани бажаради: шахс ҳаракати, хулқ-атвори, қарашларини бошқаради ва тартибга солади; айрим индивидларнинг ҳам, айрим ижтимоий гуруҳларнинг ҳам хулқ-атворини назорат қилади; инсон хулқида мақсадга интилганлик ва иродани шакллантиради. Ижтимоий институт сифатида жамиятда ишлаб чиқиладиган меъёрлар, зарур бўлган, исталганлар ҳақидаги тасаввурларни сақлайди ва жамғаради, ижтимоий онгни ва ахлоқий намуналар одатларини шакллантиради.

МАҚБУЛ КЕЛАДИГАН ИШ — биринчи марта иш қидираётган, касби (мутахассислиги) бўлмаган шахслар учун дастлабки касбий тайёргарликни талаб қилмайдиган иш. Бундай ишни топиш имконияти бўлмаган тақдирда уларнинг ёши ва бошқа хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда ҳақ тўланадиган бошқа иш, жумладан, вақтинчалик иш. Ишдан ва иш ҳақидан (меҳнат даромадидан) маҳрум бўлган шахслар учун улар касбий тайёргарлигига мос бўлган, ёшини, соғлиги, меҳнат стаж ва аввалги мутахассислиги бўйича тажрибаси, иш жойига транспортда қатнаш жиҳатидан қулайлиги инобатга олинувчи иш мақбул келадиган иш деб ҳисобланади. Ишсизликнинг дастлабки даври тугагандан сўнг, касби (мутахассислиги)га мос иш топиш мумкин бўлмаган тақдирда, унинг қобилияти, кучи, олдинги тажрибаси ва унга қулай бўлган ўқитиш воситаларини инобатга олган ҳолда, касби (мутахассислиги)ни ўзгартиришни талаб қиладиган иш мақбул келадиган иш деб ҳисобланиши мумкин. Қуйидаги ҳолларда ишни мақбул келадиган иш деб ҳисоблаш мумкин эмас:

- иш яшаш жойини ўзгартириш билан боғлиқ бўлса;
- таклиф этилган иш доимий яшаш жойидан анча узоқ бўлса ва транспортда қатнаш жиҳатдан қулай бўлмаса. Иш жойининг транспортда қатнаш жиҳатидан қулайлигини (йўл қўйилиши мумкин бўлган узоқликни) мазкур жойда жамоат транспорти тармоғининг ривожланганлигини ҳисобга олган ҳолда, маҳаллий давлат ҳокимияти органи аниқлайди;
- таклиф этилган ишда иш ҳақи шу мутахассислик ва малака учун белгиланган тартибда аниқланадиган энг кам миқдордан оз бўлса;
- ишни рад этиш узрли сабаблар билан асосланган бўлса.

МЕНТАЛИТЕТ (лот. — ақлийлик) — муайян ижтимоий умумийликка тааллуқли кишилар ақлий кўникмалари, ижтимоий-руҳий қоидалари, тасаввурлари ва одатларининг мажмуи. Оламни идрок этишнинг ижтимоий-маданий ва этник жиҳатлари М.ни шакллантиради ва унда шаффофланади. Дунёнинг турли чеккасида истиқомат қилувчи кишилар учун турлича М. хосдир. Уни фикрлаш, ҳис этиш ва ишонишнинг чуқур манбаи сифатида тушуниш мумкин. Бу онгли ва онгсиз, мантиқий ва эмоционал М. асосида ётади, ижтимоий онгнинг сирли қатламларига йўл очади, кундалик, муайян ҳаёт йўллари билан жипс боғлиқдир. Тилда, анъаналарда, одатларда, онгнинг ўз-ўзини бошқаришида намоён бўлади ва ижтимоий онгнинг индивидуал онгдан юқори жиҳатлари ҳисобланади, кўпинча муайян индивид томонидан идрок этилмайди ва таҳлил қилинмайди, лекин унинг иродасидан холи тарзда хулқ-атворида ва ибораларида ўз аксини топади. М. даражасида ўтмиш маданияти ўз сирларини гўё «ошкор этади». Тил М.и оламни тилда тасаввур этиш усули. Оддий кишилар ва олий зотлар менталитети, шўролар тизими давридаги ва ундан олдинги менталитет, авторитар, қишлоқ хўжалик ходими ва бюрократ менталитети ҳақида гапириш мумкин.

Миллатлар менталитетларининг турли-туманлиги беқиёс даражада. Булар ўз этник мансубликларини идрок этиш-

га ёрдам беради ва ижтимоий ҳамда ахлоқий тажрибанинг миллий шаклларининг авлоддан авлодга ўтишида восита вазифасини ўтайди. Жамоавий М. ҳеч қандай тайёргарликсиз шаклланади, Лекин муайян ижтимоий гуруҳга тааллуқлилиқ, билим даражаси, касб, ёш, жинсга боғлиқлигини айтиш жоиздир. Бундан ташқари менталитет қайсидир даражада яшаётган мамлакат, сиёсий ҳаёт, этник ва маданий анъаналар, қариндош-уруғ, таниш-билиш ва яқинларга боғлиқ бўлади. Ментал тузилмаларга инертлик хос, лекин оммавий онгдаги, иқтисоддаги, руҳиятдаги силжишларга ва мулоқот шакллари ва ҳокимият шаклига боғлиқ тарзда М.да ўзгаришлар юз бериши мумкин. Бунда у вазиятли, шунингдек, концептуал, дунёни яхлит тасаввур этишни танлаши мумкин. М. чуқурлигини фольклор маданияти кўрсатади. М. ижтимоий тарихнинг ажралмас жиҳати. Давр менталитетининг ҳужалик фаолияти моҳиятини тушуниш имконини беради, меҳнатга ва мулкка, болаликка, оилага, севгига, аёлга ва ўлимга муносабатларнинг ўзига хослигини ифода этади.

М. тарихи ўз эътиборини кишиларнинг тасаввурларига, константаларга қаратади. Булар улар онгига тил, ижтимоий муносабат, дин, маданият томонидан сингдирилади. М.нинг алоҳидаланганлиги шунчалик кучлики, унда фақат жамоавий оламни ҳис этиш билан мос мафкуравий ақидаларгина мавжуд бўлади. М. тушунчасидан Европа тарихидаги ўрта аср уйғонишига тадбиқан 1929 йилда М.Блок ва Л.Февр фойдаланган.

МЕҲНАТ БИРЖАСИ — ходимлар ва иш берувчилар манфаатларини мувофиқлаштиришни таъминловчи ташкилот, меҳнат бозоридаги ишчи кучга бўлган талаб ва таклифни мутаносиблайди. М.б. меҳнат бозорида рўйхатга олинган корхоналардаги бўш иш ўринларини ҳисобга олган ҳолда ишсизларни ижтимоий ҳимоялаш, ёшларни касбий йўналтириш, ишсизлик бўйича нафақалар тўлаш, муайян касбга талабни башоратлаш билан шуғулланади.

Ривожланган мамлакатларда М.б. фақат ходимлар ва иш

ўринларини аниқлаш билангина эмас, балки бошқа касбга йўналтириш билан ҳам шуғулланади, бундай ҳолда маблаг малакали мутахассиларга эҳтиёж сезган корхоналардан ўтказилади. Корхоналар тобора малакали ишчи кучларини сифатли саралашдан манфаатдор бўлиб бормоқдалар. Томонлар манфаатини иложи борича мутаносиблаш учун бета-раф ваколатли воситачи зарур, у тезкор ахборотлар жамғармасига эга (бошқа биржалар билан компьютер тармоғига уланган) бўлиши мумкин. М.б. бозор инфратузилмасининг мажбурий унсури эмас. Улар асосан давлат томонидан маблағ билан таъминланади. Ўзбекистонда М.б.лари аҳоли бандлиги билан шуғулланувчи давлат хизмати вазифасини бажаради. Яна қ. Аҳоли бандлиги хизмати.

МЕҲНАТ БОЗОРИ — ишчи кучни тақсимлаш ва ундан фойдаланишни тартибга солувчи ва мувофиқлаштирувчи иқтисодий, ижтимоий, ташкилий, ҳуқуқий чора-тадбирлар ва институтлар тизими.

МЕҲНАТ БОЗОРИ — ишчи кучнинг ҳаракатланиш жараёни, унинг ижтимоий ишлаб чиқариш, бўшатилиш, фойдаланиш, тақсимланиш ва қайта тақсимланишга жалб этилганлиги. Маъмурий-буйруқбозлик бошқарув тизимидан бозор иқтисодиёти ва тизимига ўтиш билан мамлакатдаги ишчи куч ҳаракатини тартибга солишни бошқарувчи восита бўлиб М.б. ҳисобланади. Меҳнат деганда у барча ишлаётганлар, шу жумладан, малакасиз ишчилар хизмати тарзида изоҳланади, тадбиркорлар, бошқарувчилар ва фирма раҳбарларининг хизмати ҳам айнан шундай тушунилади. М.б.нинг қарор топиши ҳар бир индивидуумнинг ходим ва иш берувчи ўртасидаги шартнома асосида бозор нархлари бўйича ўз танлови ва хоҳишига кўра ёлланиш асосида ўз иш кучини эркин сотиш ҳуқуқини тан олиш билан боғлиқ.

М.б. амал қилиши шароитларида ишчи кучи товарга айланади ва уни ишлаб чиқариш воситалари билан бирлаштириб бозор усулида — олди-сотди орқали амалга ошадди. М.б.га ишчи кучига бўлган талаб ва таклиф қонунӣ таъ

сир этади ва у иш ҳақиға ҳам таъсир ўтказади. М.б. турли усуллар билан бошқарилади: иш ҳақи минимумини белгилаш, ижтимоий ишлар қўламини яратиш, кам таъминланганларга давлат ёрдам дастури, қонунчилик ҳужжатлари ва б. ёрдамида тартибга солинади.

М.б. анча тадбиркор ва лаёқатлиларни танлашга имкон беради, юқори малакали меҳнатни рағбатлантиради, ҳар бир ходим ҳиссаси билан олинган натижа ўртасида боғлиқлик юзага келишига қўмаклашади.

Меҳнат биржаси М.б.нинг муҳим воситаси ҳисобланади. Унда турли хил ишчи кучига талаб ва унинг таклифи бевожита шаклланади. Меҳнат биржаси ишчи кучи бутун захирасини намоён этади, ишсизларни тайёрлаш ва қайта тайёрлаш билан шуғулланади, ижтимоий ишларни ташкиллаштиради.

МЕҲНАТ БЎЙИЧА КОНСУЛЬТАЦИЯ — бандлик хизматининг вазифаларидан бири. Бўш ўринларни танлаш ва эгаллаш масалалари бўйича, касбий таъминлаш, ишлаб чиқариш талабларига мослашиш ва малака ўстириш ҳақида ёлланиб ишловчига ёки иш берувчига тавсиялар ҳамда маълумотлар етказилади. М.к. ҳам индивидуал хоҳишни ва шахсининг истагини, ҳам ишлаб чиқариш манфаатларини ҳисобга олади. Консултацияни фақат ёлланма ишчилар ва иш берувчиларгина эмас, балки касблар, бандлик ҳамда касбий таълим ҳақидаги ахборотлар зарур бўлган барча шахслар ёки ташкилотлар ҳам олиши мумкин. Бундай консултация олишни хоҳловчилар бандлик хизматига мурожаат этишлари лозим, бунда ўзлари билан паспорт, меҳнат дафтарчаси ёки меҳнат фаолиятини, малакасини тасдиқловчи бошқа ҳужжатларни олишлари талаб этилади. Меҳнатга жойлаштириш бўйича консултант мижозга бўш ўрин борлиги ҳақида барча маълумотни хабар қилади, муносиб иш излайди, мурожаат этувчига иш излаш давридаги, агар у ишсиз деб тан олинган бўлса, ҳуқуқ ва бурчларини тушунтиради. Касбга йуналтиришни, касбий таълимни, қайта ўқишни, малака оширишни, ишсизлик бўйича моддий ёрдам

олиш тартиблари ҳақида, қонунда белгиланган тартибда мижоз хатоликларга йўл қўйганда унга тўловларнинг тўхта-тилиши ҳақидаги маълумотни тақдим этадилар (масалан, у муносиб иш икки марта таклиф этилганда ҳам рад қилса, бунда у ишсиз деб тан олинмайди ва моддий ёрдам олиш ҳуқуқидан маҳрум этилиши мумкин). Мурожаат этувчиларга «муносиб иш» тушунчаси юридик жиҳатдан таърифланиши мумкин. Консультация текин ўтказилади.

МЕҲНАТГА КАФОЛАТЛИ ҲАҚ — белгиланган мини-мумдан кам бўлмаган миқдорда ҳақ тўлаш. Республика миқёсида бу Ўзбекистон Республикасининг қонуни билан белгилаб қўйилган. Бюджетдан маблағ билан таъминланадиган корхоналар, ташкилотлар ва муассасалар учун бу қонунчилик ҳужжатларида белгиланган кундан бошлаб жорий этилади. Самарали фаолият юритаётган корхона ва ташкилотлар ўз фойдаси ҳисобидан меҳнатга ҳақ тўлашнинг кафолатланган ўз даражасини (иш ҳақи минимумини) белгилаши мумкин.

МЕҲНАТДА ЖАРОҲАТЛАНИШ — ишлаб чиқаришдаги бахтсиз ҳодиса натижасида юз берган соғлиқдаги ўзгариш. Махсус врачлардан иборат экспертлар комиссиясида куриб чиқилади, ногиронлик гуруҳи белгиланади, агар жабрланувчи суғурта шартномасига эга бўлса, врачлик-суғурта эксперти комиссияси куриб чиқади.

МЕҲНАТ КОДЕКСИ — Ўзбекистон Республикасининг қонунчилик ҳужжати. 1996 йил 1 апрелдан кучга кирган. Ҳужжат тўрт бобдан иборат бўлиб, қуйидагиларни қамраб олган: асосий қоидалар (1—13-м.); меҳнатга оид муносабатларнинг субъектлари (14—20-м.); ходимлар ва иш берувчиларнинг вакиллиги (21—28-м.).

МЕҲНАТ ҚИЛИШ ҲУҚУҚИНИНГ КАФОЛАТИ — ҳар бир меҳнатга лаёқатли фуқаронинг меҳнат қилишга бўлган ҳуқуқининг кафолатланиши.

Қуйидагилар бўйича ҳуқуқлар давлат томонидан кафолатланади:

— иш билан таъминлаш тури, шу жумладан, турли меҳнат тартибидаги ишни танлаш эркинлигини; ишга қабул қилишни қонунга ҳилоф равишда рад этиш ва меҳнат шартномасини ғайриқонуний равишда бекор қилиш;

— мақбул келадиган иш танлаш ва ишга жойлашишга бепул ёрдам бериш;

— ҳар кимга касбга ва ишга эга бўлишда, меҳнат қилиш ва иш билан таъминланиш шарт-шароитларида, меҳнатга ҳақ тўлашда, хизмат поғонасидан юқорилаб боришда тенг имкониятлар яратиш;

— янги касб (мутахассислик)ка бепул ўқитиш, маҳаллий меҳнат органларида ёки уларнинг йўлланмаси билан бошқа ўқув юртларида стипендия билан таъминлаб малакасини ошириш;

— бошқа жойдаги ишга қабул қилинганда сарф қилинган моддий харажатлар учун қонун ҳужжатларига мувофиқ товон тўлаш;

— ҳақ тўланадиган жамоат ишларида қатнашиш учун муддатли меҳнат шартномалари тузиш имконияти.

МЕҲНАТГА ЯРОҚСИЗЛИК — касаллик ёки шикаст туфайли соғлиқнинг муайян ҳолати, бунда ходим ўзининг меҳнат вазифасини бажариш имкониятига эга бўлмайди ёки меҳнат фаолиятига яроқсиз бўлиб қолади. Қонунчиликда вақтинчалик ва барқарор (узоқ муддат ёки доимий) меҳнатга яроқлиликни йўқотиш фарқланади. Вақтинчалик М.я. тегишли даволаш муассасасининг врачлари ёки врачлик-консультация комиссияси томонидан белгиланади. Меҳнатга яроқлиликни барқарор йўқотиш, меҳнатга қобилиятни йўқолишга умуман олиб келувчи ёки узоқ муддатли ёки меҳнат шароитини сезиларли ўзгартиришни зарур қилиб қўувчи, яъни ногиронликнинг бошланиши, ҳар бир айрим ҳолда тиббиёт-ижтимоий экспертизаси томонидан белгиланади. Бу бюро шикастланиш, касбий касаллик ва меҳнат мажбуриятларини бажариш билан боғлиқ соғлиққа за-

рар етганда ходимнинг меҳнатга яроқлилигининг йуқолганлик даражасини белгилаш ҳуқуқига эга. Одатда бундай масалалар фуқаролик кодекслари ва меъёрий ҳужжатлар билан тартибга солинади.

М.я. нафақа таъминоти масаласини амалдаги қонунчиликка мувофиқ хал этиш учун асос ҳисобланади.

МЕҲНАТГА ҚОБИЛИЯТЛИ ПЕНСИОНЕРЛАР — корхона, муассаса, ташкилотда ишлаётган ва шу билан бир вақтда, пенсия олувчи фуқаролар. Ишлаётган пенсиячиларга қарилик бўйича пенсия 50 % миқдорида тўланади. Ишлаётган пенсиячиларга ногиронлик бўйича пенсия айрим ҳолларда тўлиқ тўланиши мумкин. Пенсияга чиқиш билан боғлиқ барча ишлар амалдаги қонунчилик ҳужжатлари асосида расмийлаштирилади.

МЕҲРИБОНЛИК — инсон ҳаёт тарзининг одоби тавсифларидан бири. У бошқа кишиларга кўмаклашишга қаратилади. Бу ҳар қандай муҳтож шахсга ёрдамга тайёрликда намоён бўлувчи ачиниш ёки фаолиятли меҳр, шунингдек, бу жониворларга ҳам қаратилади. М. тушунчаси икки маънони ифода этади: маънавий-ҳиссий (бошқаларнинг ташвишини ўзиникидек ҳис этиш), аниқ-амалий (аниқ ёрдамга киришиш). Биринчи М. бўлмаса бефарқ, совуққон вазият юзага келади, иккинчисисиз эса қуруқ интимлик. М. инсон характерида уч жиҳат бўлишини тақозо этади: ҳозиржавоблик (ўзганинг бахтсизлигини кўриш қобилияти); изтироб (унга эътиборни қаратиш қобилияти); М. муҳтожларга беғараз ёрдам кўрсатишга бўлган эҳтиёж. Юқоридаги сифатларнинг барчасига бирдек эгалик қилувчи кишига нисбатан «у барчага баробар инсон» дейилади. М.нинг манбаи ахлоқ таъмоили сифатида қадим-қадимга бориб тақалади, уруғчилик даврида уруғ аъзоларининг ҳар қандай вазиятда ҳам, нима қилиб бўлмасин, «ўзиникини» қутқариб олишини улар бирдамлиги мажбурий қилиб қўяди. Бироқ том маънодаги М. ҳақида «ўзиники» ва «беғона» орасидаги барча тўсиқлар бартараф бўлгандагина гапириш мумкин. М. ҳақида жаҳон

динларининг барчасида у ёки бу даражада фикрлар баён этилган. Бу, айниқса, Ислонда, ундаги шарият арконларида яққол ўз ифодасини топади. Шўролар вақтидаги этика фанида М. узоқ вақт етарли баҳосини ололмади, ҳаттоки нозарурдек четга суриб ҳам қўйилди. Бугунги кунга келиб мазкур тушунча яна ўз ҳақиқий ифодасини топди. Зеро, барча баробар бўлганида ҳам ёлғизлик, кексалик, хасталик ва бошқа жамоатчилик ғамхўрлигини талаб этувчигина эмас, балки нозик ва нафосатли индивидуал М. қолади.

МЕҲРИБОНЛИК УЙИ — 1) етим ва қаровсиз болаларни тарбияловчи ҳамда ўқитувчи хайрия муассасаси; 2) қариб қолган, ногирон, ёлғиз қолган кексалар яшаши ва уларни парваришlash учун мўлжалланган хайрия уйи; 3) дам олиш ёки паноҳ топиш мумкин бўлган жой (муассаса). Бундай уйлар XVIII асрда Европа мамлакатларида пайдо бўлди. Ҳозир жаҳондаги кўпгина мамлакатларда меҳрибонлик уйи, бошқа хайрия муассасаларини тиклаш жараёни бошланган.

МИГРАНТЛАР (лот. — кўчиб ўтганлар) — **МУҲОЖИРЛАР** (ар. — ҳижрат қилганлар) — доимий истиқомат қилувчи жойини мамлакатнинг бошқа минтақасида ёки мамлакат ташқарисида доимий ёхуд вақтинча яшаш учун тарк этган шахслар. Кейинги вақтларда мажбурий муҳожирлик (сиёсий ёки иқтисодий беқарорлик туфайли) кўчиб кетиш оммавий тус олмоқда, бунда М.лар қочоқ мақомини олади. Муайян мамлакатда бундай ҳодиса қораланади. Қочоқликнинг тарқалишига қуйидагилар асосий сабаб бўлиб ҳисобланади:

- урушлар;
- миллатлараро низолар;
- экологик ҳалокат;
- табиий офатлар.

Барча ҳудудлардаги қочоқларнинг турмуш шароити оғир. 80-йиллар охири — 90-йилларнинг бошларида собиқ иттифоқ ҳудудидан кўчиб кетиш ялпи тус олди. Масалан, аниқ маълумотларга кўра, Россиянинг ўзидан 1990 йилда 600 минг фуқаро чиқиб кетган. 1991 йилда бу кўрсаткич икки баробар

ошди, 1992 йилда яна қушилди. Кучиб кетишнинг кучайиши малакали ходимлар ва интеллектуал кучларнинг, яъни энг керакли таркибнинг йўқолишига сабаб бўлади. Яна қ. **Муҳожирлар.**

МИЛЛИЙ ХАВФСИЗЛИК — миллатнинг ҳаётий манфаатларига, унинг давлатчилиги асосларига бўлган таҳдидни ҳисобга олиш.

МИЛЛИЙ ЎЗЛИКНИ АНГЛАШ — миллат томонидан ўзининг ўтмишини, ҳозирги ҳолатини, умуман, ҳаётининг барча жиҳатларини билиб олиши.

МИЛЛИЙ ҒОЯ — миллатнинг туб, асосий мақсадини ифодалайдиган, миллий мафкура марказини ташкил этиб, унга йўналиш берадиган таълимот.

МИНТАҚА ИЖТИМОИЙ ХИЗМАТИ — минтақада, яъни иқтисодий, ижтимоий ва маданий ўзига хосликлар мажмуи билан бошқа қисмлардан фарқ қиладиган мамлакат бир қисмида ижтимоий ишлар асосий йўналишига мувофиқ тизиладиган муассасалар тизими. Минтақалар деганда ё иқтисодий ҳудудлар, ё маъмурий ҳудудий бирлик, ё шаҳар агломерацияси, яъни йирик шаҳарлар асосида юзага келадиган шаҳар ва қишлоқ манзилларининг мажмуи тушунилади. М.и.х.нинг ягона назарий тушунчаси мавжуд эмас: таклиф этилаётган моделлар ичида функционал ихтисослашув ғоясига асосланувчи ихтисослашган ижтимоий хизматлар моделини, шунингдек, мижозларга мужассама ижтимоий ёрдам кўрсатиш ғоясини амалга оширишга интилувчи мужассама ижтимоий хизматлар моделини ажратиб кўрсатиш мумкин. М.и.х. бу моделларнинг афзаллиги ўзида учинчи моделнинг бирлаштирилишига интилишдир, у интеграл модел деб аталади. М.и.х. асосий таркибий қисмлари бўлиб, ижтимоий ва психологик таххислаш хизмати, соғлиги издан чиққанларнинг ижтимоий профилактикаси хизмати, ижтимоий мослашиш ва қайта тиклаш хизмати, бандлик

хизмати, оилани режалаштириш хизмати, оналар ва болалар уйи ва «ишонч телефони» ҳисобланади.

МОС КЕЛАДИГАН ИШ — ходимнинг касбий тайёргарлик даражасини, аввалги ишини, соғлигини, иш жойига транспорт қатнашлигини ҳисобга олганда касбий яроқлилигига мос келадиган иш. Ишсиз шахснинг тураржойидан максимал узоқдалиги аҳоли бандлиги билан шуғулланувчи тегишли хизмат томонидан белгиланади. Ҳақ тўланадиган қўшимча тайёргарлик талаб қиладиган ёки талаб қилмайдиган (фуқаро ёши ва бошқа жиҳатларини ҳисобга олганда), шу жумладан, ишнинг вақтинчалик тавсифини ҳам қўшганда, меҳнат ҳақидаги қонунчилик талабларига жавоб берувчи иш қуйидаги тоифа фуқаролар учун мос ҳисобланади:

— биринчи марта иш изловчи, касб (ихтисослик)га эга бўлмаган;

— малакасини кўтариш (тиклаш) ёки аралаш касб (ихтисослик) олишни уч йиллик ишдаги ёки бошланғич (12 ойлик) ишсизлик давридан кейин оширишни истамаган.

Ижтимоий ишлар мос иш деб ҳисобланиши мумкин эмас. Фуқарога таклиф этилаётган иш фуқаронинг розилигисиз тураржойини ўзгартириши билан боғлиқ бўлса, агар меҳнат шароити меҳнат муҳофазаси бўйича қоида ва меъёрларга мос келмаса, шунингдек, таклиф этилаётган иш ҳақи фуқаронинг охириги иш жойидаги сўнгги икки ой ичида ажратилган ўртача ҳақдан паст бўлса, мос бўлмаган иш дейилади. Бундай ҳолат ўртача ойлик маоши минтақадаги ўртача даражадан юқори бўлса, уларга таъсир этмайди. Бундай ҳолда, агар таклиф этилаётган иш ҳақи минтақадаги кўрсатилган ўртача даражадан паст бўлса, иш мос келадиган ҳисобланмайди.

МОТИВ (лот. — ҳаракатга келтириш, туртки) — 1) субъект эҳтиёжини қондириш билан боғлиқ фаолиятга ундаш; субъект фаоллигини юзага чиқарувчи ва унинг йўналишини белгилувчи ташқи ёки ички шартлар мажмуи; 2) нарса (моддий ёки идеал) фаолияти йўналишини танлашга рағбатлантирувчи ва уни белгилувчи, шунинг учун мавжуд

бўлувчи; 3) шахснинг ҳаракатлар ва ҳуқ-атворларни танлаши асосида ётувчи идрокланган сабаб. Психологияда М.га изланувчан фаоллик жараёнида эҳтиёжларнинг амалга ошиши сифатида қаралади. М.нинг ривожланиши нарсa моҳиятини ўзгартирувчи фаолиятлар доирасини ўзгартириш ва кенгайтириш орқали юз беради. Имконий ва аниқ ҳаракатдаги М. фарқланади. М. динамикаси муайян вазиятларда вазиятдан устун турувчи фаоллик билан баҳоланади, у инсонни ўта юқори топшириқ қўйишга ва фаолиятнинг янги турткилари пайдо бўлишига олиб келади. Социологияда М.га муайян неъматларга, фаолиятнинг хоҳланган шароитлари-га эришишда идрокланган эҳтиёж деб қаралади.

МОДДИЙ ЁРДАМ — бандлик хизмати ишсиз қолганларнинг оила аъзоларига, қарамоғидагиларга кўрсатадиган ёрдами; ишсизлар, белгиланган тўлаш муддати тугаганлиги муносабати билан, нафақа ҳуқуқини йўқотган ишсизларга пул тарзида, шунингдек, тураржой, маиший хизмат, жамоатчилик транспорти, соғлиқни сақлаш ва умумовқатланиш хизматларига дотациялар.

МОТИВЛАШ (фр. — қўзғатиш) — организм фаоллигини уйғотувчи ва унинг йўналишини белгиловчи туртки. Мотивловчи омилларнинг нисбатан мустақил уч синфи фарқланади. Фаоллик манбаи бўлиб, эҳтиёж ва инстинктлар ҳисобланади. Яна.қ. **Мотив**.

МУЛОЗАМАТ — нутқ одоби унсури, бунда кишининг ижобий сифатлари орттирилади. Ишонтириш, аттракция юзага келтиришнинг психологик воситаси ҳисобланади. М. ўз ичига суҳбатдошида қаноатланганлик ҳиссини уйғотувчи ёқимли сўзлар (мақтов)ни олади. Шунингдек, бундай вақтда ижобий эмоция ҳосил бўлади. Ўзига ёки муҳоама қилинаётган масалага қизиқиш уйғонади. М.нинг энг юқори самарасига ўз-ўзини танқид қилишда эришилади. Бундай эид усул ҳам суҳбатда жавобан М.га, қайтма мулозамат қилишга рағбат уйғотади. М. технологиясида бир қатор қоидалар кўзда тутилган:

— у фақат бир фикрдан иборат бўлиши ва кўп фикрликдан қочиши лозим;

— бир қатор ошириб юборишликни ўз ичига олади. М. эҳтимоли бор қарама-қарши хусусиятларни қиёслаш учун гипербола тузмаслик керак;

— М. қатъий равишда шахсий фикррагина таяниши лозим;

— М.да зиғирча ҳам менторлик ва дидактика бўлмаслиги керак. М. услуги турли-туман, у объект билан шахсий муносабатта (бўйсунувчи, бошлиқ, тасодифий ташрифчи, аёл), тавсифга (шахсий ёки ишбилармонлик сифати ҳақидаги М.), вазият ва суҳбатнинг олдинги контекстига боғлиқ.

МУЛОҚОТ — кишиларнинг ўзига хос шахслараро ўзаро муносабати. Ижтимоий ҳақиқатни акс эттириш асосида амалга оширилади. М. ижтимоий мавжудлик сифатидаги инсон турмушининг муҳим таркибий қисми, у ҳаёт фаолиятнинг манбаи, ҳам жамият, ҳам шахснинг шаклланиш шароити. Моддий фаолият М.нинг генетик асоси ҳисобланади. Дастлаб моддий фаолият асосида унга бевосита қўшилган М. юзага келиб, мустақил ижтимоий омилга, индивид фаолиги ижтимоий шаклга айланади. Бошқа киши, одамлар билан муносабат унинг моҳияти бўлиб фаолиятга қайта таъсир ўтказади. Индивидларнинг шахслараро мулоқотида объектив аниқликка эришади, ижтимоий муносабатларда мавжудликка эришади. Шахслараро М. — ижтимоий муносабатлар мавжуд бўлиш усули, уларнинг аниқлашиши, «персонификация», «шахсий шакл». М. ижтимоий муносабатларни амалга ошириш усули сифатида ҳар бир муайян ҳолатда индивидуал-шахсий омилларга ҳам боғлиқдир. М. инсон шаклланиши ва ривожланишида катта аҳамият касб этади. Бевосита ва билвосита М. орқали инсон атроф-олам ҳақида маълумот олади, инсоният яратган ижтимоий қадриятларни «ўзига сингдиради», ижтимоий муносабатларнинг табиати ва моҳиятини англайди. Кишилар билан М.га киришиб, индивид улар баҳолари мезонини шакллантиради, бу унинг идрок этиши ривожланишининг муҳим шарт ҳисоб-

ланади. М. шароитида коммуникатив жараён: ахборотлар, фикрлар, ҳиссиётлар, фаолият усуллари, натижалари ва ҳ. айирбошлаш амалга ошади; биргаликда ҳаракат қилиш, индивидларнинг бир-бирига қўшилуви юз беради, бир-бирини тушуниш юзага чиқади. М. фаолият (меҳнат, таълим, ўйин)га қўшилган бўлиши мумкин ёхуд М.га эҳтиёжнинг ўзида намоён бўлади; бевосита бўлиш мумкин, яъни «юзма-юз» ёхуд билвосита (коммуникациянинг турли тизимлари воситасида) бўлиши мумкин; вербал ёки новербал; социал ёки шахсий йўналтирилган ва ҳ. М.нинг муҳим универсал воситаси — тил. М. жараёнида яна новербал воситалар — имо-ишора, юз ифодаси, тақлид ва ҳ.лардан фойдаланилади.

МУНОСАБАТ — кишилар ўртасидаги нуқтаи назарни ифодалайдиган ҳиссий-иродавий алоқадорлик.

МУРДАНИНГ СУД-ТИББИЁТ ЭКСПЕРТИЗАСИ — тергов органлари белгилаши бўйича, ўликхонада ёки унинг бўлинмаларида (камдан кам ҳолда бошқа мослашган хоналарда ўтказилади) мурдаларни, албатта, ёриш ва С.т. экспертизаси ўтказиш учун қуйидагилар сабаб бўлади:

— жойи ва юз берган вақтидан қатъи назар, куч ишлатиб ўлдирилганда;

— куч ишлатилганлиги шубҳаси бўлган (шу жумладан, тўсатдан) юз берган ўлимда, даволаш муассасасидан ташқарида номаълум сабаб бўйича юз берган ёки даволаш муассасасида биринчи кунда, ҳали ташхис қўйилмаган ўлимда;

— даволаш муассасасидаги касал ўлимида, агар прокуратура бўлимига нотўғри даволанганлик ва бу ўлимга сабаб бўлганлиги ҳақида шикоят тушганда;

— номаълум шахслар ўлганда.

Ўлим сабабини, унинг юз берган вақтини, тан жароҳатларини, шикастлаган воситани ва унинг ҳаракатланиш тарзини белгилаш, шунингдек, марҳумнинг ўлим юз бериши арафасидаги ҳолатини аниқлаш, шунингдек, тергов судни қизиқтирувчи бошқа масалаларни ҳал этишисуд-тиббиёт

экспертизаси вазифаси бўлиб ҳисобланади. Очиш ўлгандан сўнг 12 соатдан кейин амалга оширилади, бироқ илмий мақсадларда ва аъзоларни кучириш учун ўлим юз бергандан 30 минут ўтгандан сўнг очиш мумкин. Бундай ҳолатларда учта врач баённома тузади. Мурдаларнинг суд-тиббиёт тадқиқи амалдаги қонунчиликда белгиланган тартибда амалга оширилади.

МУРОЖААТ — мулоқот бошланиши билан боғлиқ нутқий одоб унсури. Суҳбатдошга номини, фамилиясини, отасининг исмини, лавозимини ёки касбий белгисини тилга олиб, юзланишда намоён бўлади. М. бир неча мақсадни кўзлайди: 1) бу самимийликнинг одатдаги ифодаси ва суҳбатдошга билдирилган ҳурмат; 2) муайян хабар кимга аталганини, мазкур мурожаат кимга йўналтирилганини кўрсатиш; 3) муайян кишига ошкора эътибор, мурожаат этувчининг шахсга иш юзасидан ёки бошқача мақсадда субъект сифатида қизиққанлиги; 4) М. суҳбатдошда ижобий ҳиссиётни ва улардан қаноатланишнинг тегишли туйғусини уйғотишга қаратилади; 5) М. аттракция (ўзаро ҳурмат ҳиссини, яқинлик, ўзаро тушунишлик, жалб бўлганлик)ни шакллантиради. Шуларга кўра, М. шунчаки нутқ одоби, самимийлик бурчига амал қилишликкина эмас, балки мулоқотни бошқаришнинг психологик йўсини ҳамдир. Исми, отасининг исмини айтиб қилинган М. (Д.Карнеги таъкидлашича, ўз исмини эшитишлик инсон қулоғи учун энг ёқимли мусиқани тинглаш билан баробардир) ишга алоқадор ишончили контекстни яратади. Билвосита М. бўлиб, суҳбатдошнинг хизматларини эслаш, «Сизга маълумки, Малика Абдуллаевна», «Мазкур масала бўйича Сизнинг фикрингиз билан танишганимдан гоётда мамнунман, Ҳабибулло Абдуллаевич», «Ишонаманки, Шаҳноза Абдуҳакимовна, бу сизни бефарқ қолдирмайди» ва ҳ.

МУСТАҚИЛ ИШ БИЛАН ТАЪМИНЛАНГАНЛАР — ўзини-ўзи мустақил, даромад келтирадиган иш билан таъминлаган ва ходимларни доимий равишда ёлламайдиган шахслар.

МУТАХАССИС (ар. — ихтисос эгаси) — 1) ишлаб чиқариш, фан, техника, санъат ва б. қандайдир соҳада алоҳида билим ва малакага эга, яъни ихтисосликка эга шахс; 2) касб соҳиби, ниманидир яхши билувчи — ўз ишининг устаси бўлган киши; 3) касбий таълим муассасасида ўзи танлаган меҳнат фаолияти бўйича маълумот олган ходим; 4) асосан ақлий меҳнат билан шуғулланувчи ходим.

Ақлий меҳнат ходимлари фаолиятининг мураккаблигига боғлиқ тарзда уч тоифага бўлинади: энг юқори (фан, олий таълим, бошқарув тизими, санъат ва б. тармоғи), юқори (асосан олий касбий маълумот олган шахслар), ўрта (ижодий бўлмаган фаолият билан шуғулланувчи шахслар).

Меҳнатнинг масъулиятлилиқ даражаси мутахассис раҳбар ва мутахассис ижрочиларни фарқлашга имкон беради. Ижтимоий ишда инсоннинг касбий таълими ва касбий фаолият турини, касбий ўсишдаги ҳаракатчанлигини ҳисобга олиш муҳимдир. Ёш М.лар — олий, ўрта махсус, касб-ҳунар таълими муассасасини тугаллаган шахслар алоҳида тоифани ташкил этади. Бозор иқтисодиёти шароитларида ёш М.ларни ихтисослиги бўйича иш билан таъминлаш кафолати аҳамиятини йўқотади. Шу муносабат билан касб-ҳунар таълими муассасаларини битирувчиларнинг катта гуруҳи ишга жойлаша олмайди ва ишсизлар тоифасига ўтиб кетади.

МУҲТОЖ ШАХСЛАРГА ДАВЛАТ ИЖТИМОЙ ЁРДАМИ — муҳтож шахсларга давлат ижтимоий ёрдами вакил қилинган давлат органлари томонидан фуқароларнинг узини-ўзи бошқариш органлари билан ҳамкорликда белгиланган тартибда кўрсатилади. Мақсадли хайрия ва ҳомийлик йўли билан ночор фуқароларга ижтимоий ёрдам кўрсатиш амалга оширилиш мумкин. Нодавлат ташкилотларнинг тижорат мақсадларида ижтимоий ёрдам кўрсатишларига йўл қўйилмайди.

МУҲОМБИРЛИК — инсоннинг аслида соғлом бўлса-да, узини касалликка солиши. М.дан жинсий жавобгарлик, ҳарбий хизматдан бош тортиш, ижтимоий имтиёзни ноқо-

нуний қўлга киритиш, касаллик варақаси олиш, ғайриқонуний ногиронликка чиқиш ва б. мақсадда фойдаланилади. Превентив М. учрайди — олдиндан ўйланган руҳий хасталикни намоеън этиш, одатда гувоҳлар олдида шундай қилинади ёки врач-психиатрга ўзининг руҳиятидаги издан чиққанликни ҳужжатлаштириш мақсадида мурожаат этади, бундан мақсад кейинчалик қандайдир ниятни амалга ошириш ва бунинг учун ўзини ноқобил қилиб кўрсатиш. Превентив М.да муғомбирнинг назарий тайёргарлигига дуч келинади, М. усуллари хилма-хил ва кўпдир. Қон томири тўхтаб-тўхтаб уриши ёки боши оғриётганлигини тинмай таъкидлаш, қонига қанд қўшиб текширтиришга топшириш, қон босимини ўзгартирадиган дори ёки бошқа воситаларни истеъмол қилиш шулар жумласидандир. М.ни фош этиш учун тўлиқ клиник текширув лозим ва унда мутлақо зарарсиз усул ва воситаларни қўллаш керак. Бунда шубҳа қилинувчига тиббиёт одобини тўлиқ ва оғишмай амалга ошириш, кузатувни аниқ ташкиллаштириш талаб этилади.

МУҲОЖИРЛАР (иммигрант — лот. — жойлашувчи) — бир давлатнинг бошқа давлатга мунтазам яшаш ёки бошқа давлат ҳудудида узоқ вақт истиқомат қилиш учун келган фуқаролари. М.га асосан сиёсий ва иқтисодий омиллар сабаб бўлади. Дунёнинг кўпгина давлатларида, муҳожирлар келаётган, махсус иммиграция квотаси (миқдори) белгиланган ва шу доирада чет эл фуқароларининг йиллик келиши тартибга солинади. Янги мамлакатга келгач М. бир қатор муамоларга (фуқаролик, тураржой иш ва ҳ. бўйича) дуч келадилар, бу муаммоларни бартараф этолмаган кишилар «иккинчи навли»га айланади. Яна қ. **Мигрантлар**.

МҶМИЁЛАШ — марҳумнинг тана терисига уни бузилишдан сақлаш учун махсус моддани синғдириш йўли билан сунъий тарзда консервациялаш. Қадимги Мисрда фиръавнларни мўмиёлаб дафн этиш расм бўлаган. Ҳозирги вақтда фармалин ва глицерин эритмасини қўллаш йўли билан М. усули кенг тарқалган.

Н

НАЗАРИЯ (ар. — қараш) — илмий билимнинг анча ривожланган шакли, борлиқнинг муайян соҳасидаги қонуниятли ва сезиларли алоқаларнинг яхлит ифодасини беради. Ҳар қандай Н. чин билимнинг яхлит ривожланаётган тизими (адашишлик унсурларини ҳам ўз ичига олади), у мураккаб тузилишга эга бир қатор вазифаларни ўз ичига олади. Ҳозирги замон фани методологиясида Н.нинг қуйидаги асосий унсурлари фарқланади:

- бошланғич асослар — назарий тушунчалар, тамойиллар, қонуниятлар, бошқариш, аксиомалар ва Ҳ.;

- идеаллаштирилган объект — ўрганилаётган нарсалар аҳамиятли хоссалари ва боғланишларининг абстракт модели (масалан, «мутлақ қора жисм», «идеал газ» ва Ҳ.);

- Н. мантиқи расмий, тайёр билим тузилишини ойдинлаштиришга қаратилади ва диалектик, билимдаги ҳукм (категория)лар, қонунлар, тамойиллар ва бошқа шаклларнинг ўзаро боғлиқлигини тадқиқ этишга йўналтирилган;

- муайян Н. асосларидан формал ва деалектал мантиқ тамойилларига мувофиқ келтириб чиқарилган қонунлар ва тасдиқлар мажмуи. Н.нинг асосий унсури — қонун, шунинг учун унга ўрганилаётган объектнинг унинг бутун яхлитлиги ва муайянлиги моҳиятини ифода этувчи қонунлар сифатида қаралиши мумкин.

Н.нинг асосий функцияларига қуйидагиларни киритиш мумкин:

- синтетик функция — айрим ишончли билимларни ягона, яхлит тизимга бирлаштириш;

- тушунтирувчи — сабабий ва бошқа боғлиқликларни, муайян ҳодиса боғлиқлиги хилма-хиллигини, унинг аҳамиятли тавсифларини, унинг келиб чиқиши ва ривожланишини аниқлаш;

- методик — унинг барча шаклларида янги билимга эришишнинг воситаси сифатида;

- олдиндан айтиб берилишлик, яъни олдиндан кўра билиш функцияси;

— амалийлик, зеро ҳар қандай Н.нинг сўнгги вазифаси — амалиётга тадбиқ этилишдир, мавжуд борлиқни ўзгартириш бўйича «ҳаракатга раҳбарлик» қилишдир.

НАРКОМАНИЯ — кенг маънода; гиёҳвандлик — тор маънода. Гиёҳвандлар табиий равишда етиштириладиган кайф берувчи воситаларни истеъмол этадилар (кўкнори, наша ва б.). Наркоманлар эса барча тур ҳам табиий, ҳам сунъий тайёрланган кайф берувчи-моддаларни истеъмол этадилар. Наркотик моддалар бўлиб кокаин ва унинг ҳосиласи, айрим уйқу дорилар (ноксирон), қўзғатувчилар (эфедрин) ва б. Н.нинг ривожланишидаги замонавий тенденция бўлиб қуйидагилар ҳисобланади: Н.дан азоб чекаётган шахслар сонининг нисбий ва мутлоқ кўпайиши; унинг «ёшариши»; аёллар орасида наркоманлар сонининг эркакларникига қараганда жадалроқ кўпайиши. Н. ўта ёвуз ўтади, руҳиятни жадал ва даҳшатли емиради. Истеъмол қилинаётган наркотикларнинг кўпчилиги кустар ҳолда, ўта содда технологияда тайёрланади (қорадорисимон препарат — хонаки, морфисимон препарат «кимё», эфедрон). Қорадори истеъмол қилувчилар гуруҳида шахснинг таназзули жадал ривожланади. Бу шундай шахсларнинг жиноятга қўл уриш эҳтимолини оширади; уйқу дорилар ичиш туфайли юзага келган Н.да, юқоридагидан ташқари, чуқур интеллектуал руҳий нуқсон пайдо бўлади. Уйқу дориларини назоратсиз истеъмол қилиш ақлни пасайтиради ва ўзини билмай қолишлик имкониятини оширади. Тамаки чекканда хашишнинг смоласимон моддаси, кўкнорининг гулидан, баргидан ва шохчаларидан олинади, уни истеъмол қилганда руҳиятда ўзгариш юзага келади, хотира ва диққат сусаяди, фикрлаш даражаси пасаяди. Наркотикларни тайёрлаш усуллари: термачлаш (кўкнори ва нашанинг табиий ўсиш минтақаларидаги иқлим имкониятларидан фойдаланиб); «олди-сотди»ни шаҳарлардаги бозорларда амалга ошириш; оддий усулда қўлда ва яширин лабораторияларда уларни тайёрлаш; ҳар икки усулдан биргаликда фойдаланиш. Наркотикларни қабул қилиш шакллари: чекиш (наша, кўкнорини); наша препаратининг ай

рим турларини ейиш, ичиш; ҳидлаш ёки кўзга томизиш, масалан. кокаинни; қон томирга юбориш, бунда фақат қўл томирларига эмас, балки оёқ томирларига ҳам юборилади. Бу имкониятлар тугаганда, ҳаттоки тил остидаги томирларга ҳам юборилади. Н.да ўлим унинг дозаси оширилганда содир бўлади, бундан ташқари буйин қон томирига наркотик юборишда томир ичига ҳаво кириб қолиши ҳам ўлимга олиб келади. Наркоманлар спидга чалиниш хавфи энг юқори шахслар ҳисобланади. Н.ни даволаш тадбирлар мажмуини ўз ичига олади. Аҳоли соғлигини мустаҳкамлаш, зарарли одатлардан воз кечишга қаратилган тадбирлар шулар жумласидандир. Наркотик моддаларни истеъмол қилиш қонун йўли билан тақиқланган. Бундай моддаларни ноқонуний тайёрлаганлик, сотиб олганлик, ташиганлик ёки наркотик моддаларни сотганлик жиноий жавобгарлик ҳисобланади ва тегишлича жазоланади.

НАСЛИЙЛИК — тирик материянинг авлодларга муайян турга хос онтогенез (индивидуал ривожланиш)да ривожланишнинг аҳамиятли жиҳатлари, тузилиш муайян кўринишлари, шунингдек, моддалар алмашинуви тури ва тўқималар аъзолар ва тизимлар функциясини, ота-онага хос белгиларни бериши. Н. морфологик, физиологик ва биокимёвий тирик мавжудотлар ташкил топиши наслийлигини қатор авлодлар учун таъминлайди.

НАФАҚА — ёрдам пул туловлари. Қонун ҳужжатларида назарда тутилган ҳолларда фуқаро (оила)га давлат маблағлари ёки ўзга манбалар ҳисобидан мунтазам ёки бир марталик кўрсатиладиган ёрдам, пул туловлари.

НАФАҚАЛАР МИҚДОРИ — фуқаро (оила)га тайинланган нафақа миқдори қонун ҳужжатларида белгилаб қўйилган турмуш кечиришнинг энг кам кўрсаткичидан паст бўлиши мумкин эмас ва унинг миқдорини белгилашда аҳоли турмуш даражасининг юксалиши ва пулнинг қадрсизланиши кўрсаткичлари ҳисобга олинади, мунтазам (бир йилда камида бир марта) индексация қилинади.

НАФАҚА ТАЙИНЛОВЧИ ОРГАНЛАР — нафақаларни тайинлаш ваколатига эга бўлган давлат органлари ва бошқа органлар тизими.

НЕЪМАТ — нарсалар, ҳодисалар, баъзан хатти-ҳаракатнинг ижобий қадрияти. «Яхшилик» ва «бахт» тушунчаларига синонимдир. Қадим файласуфлари Н.нинг уч турини: жисмоний (соғлиқ, қувват ва ҳ.к.), ташқи (номус, шараф, бойлик ва б.), маънавий (меҳрибонлик, ўткир ақллилик ва б.) турини алоҳида таъкидлаганлар. XIX аср охиридан бошлаб Н. тушунчаси ўрнида қадрият тушунчаси қўллана бошлади.

НИЗО — бир-бирини инкор этувчи оқимлар, қарама-қарши йўналганлар тўқнашуви, кишилар, ижтимоий гуруҳлар, умуман жамиятдаги муносабатлар тизимида қарама-қаршилиқ ривожланишининг олий босқичи. Н. манбаи бўлиб, мақсадлар, воситалар, усуллар ва қадриятларинг мос келмаслиги ҳисобланади; бунга яширин қарама-қаршилиқни очиқдан-очиқ тарафкашлиқ ва курашга айлантирувчи ҳаракат ёки ҳодиса сабаб бўлиши мумкин. Кейинги ҳолат иғвогарлик ҳисобланади. Н.даги томонлар бир-бирларига даъво қиладилар ва ўзаро жанжаллашадилар. Н.нинг ривожланиши конструктив (мувозанат, консенсус) ва бузғунчилик шаклларида амалга ошиши мумкин. Араз, танглик, конъюнктура, рақиблик, кураш, рақобат турлари ҳисобланади. Н.кучли салбий эмоционал кечинмалар (ғазаб, қурқув, хавотирлик, кескинлик ва б.) булар билан биргаликда бўлади. Қуйидаги турлари бор: 1) интраперсонал (ички) Н. — тахминан кучига кўра, тенг бўлганларнинг, аммо қарама-қарши йўналган мотивлар, эҳтиёжлар, манфаатлар, интилишлар тўқнашиши (масалан, бир ёки икки бирдек жозибатор муқобиллардан бирини танлаш) ёки вазият билан боғлиқ тўқнашувда айни бир кишидан бир-бирини инкор этувчи ҳаракатларни кутиш, қай бирини танлаш эса, унинг ихтиёрида қолади (ижтимоий ўринлар Н.си) — масалан, ўз бурчини адо этиши ёки бошқага бериш; 2) интерперсонал

(ташқи) Н. — кишиларнинг биргаликда ҳаракат қилиш вазияти, бунда улар бир-бири билан мос келмайдиган мақсадни қўзлайди ёки бир-бирига мос бўлмаган қадриятлар ва меъёрларга амал қилади. Буларни бир-бири билан ўзаро муносабатларда амалга оширишга интилади ёки кучли рақобат курашида айна бир мақсадга эришишга интилади, лекин унга фақат томонлардан бирининг эришиши мумкин бўлади.

Н. руҳий тавсиф олиши ва вақтинчалик ёки узоқ давом этувчи руҳий фаолиятнинг бузилиши тавсифини олиши мумкин (асабийлик, вазият билан боғлиқ тескари самара берувчи муносабат, реактив депрессия, реактивпсихоз), ўз жонига суиқасдга айланиши мумкин.

Кўпинча Н.лар психосоматик издан чиқишнинг ривожланишига олиб келиши мумкин, яъни гипертоник касаллик, ошқозоннинг яра бўлиши ёки ўн икки бармоқли ичак яраси, бронхлар астмаси (нафас сиқиши) ва б.ни юзага келтиради. Агар Н.нинг олди олинмаса ёки у ҳал этилмаса ривож топади, бунда курашаётган томонлар Н.га жалб этадиган шахслар доираси кенгайди, лекин Н.нинг маҳаллий манбаи ўзгармайди; парчаланишлар, қайта ўзгаришлар — бунда асосий, бошланғич Н.га ҳосилавий, яъни иккиламчи Н.лар қўшилади, булар бошқа соҳада локаллаштирилган бўлади (масалан, оилавий муносабатлар соҳасидаги бошланғич низода инсон психологик мослашолмаслиги ривожланиши ҳисобига, бу чўзилган низолар ҳал бўлмаётганлиги оқибатида юзага келади, ўз ишлаб чиқариш вазифасини бажара олмай қолади, натижада бошқа, ишлаб чиқариш соҳасида, бошқа қарама-қарши ҳаракатланувчи шахслар билан янги Н. пайдо бўлади); Н. кучиши — Н.нинг ҳақиқий агентидан йуналиши ўзгариши (масалан, хотинидан) бошқага, унинг ўрнини босувчига.

НИЗОЛАРНИ ҲАЛ ЭТИШ — низолар қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда ҳал этилади.

НИКОҲ — эркак ва аёл ўртасидаги тарихан шаклланган оилавий боғланиш. Н. уларнинг бир-бирларига ва болаларга

муносабатлар бўйича ҳуқуқ ва мажбуриятларини юзага чиқаради. Ҳозирда жаҳоннинг кўпгина давлатларида Н.ни расмийлаштириш (қайд этиш) қонун йўли билан мустаҳкамланган. Айрим давлатларда диний (исломий, насроний Н.) расман тан олинади, айрим давлатларда эса фуқаровий ёхуд ҳам униси, ҳам бунисига амал қилинади. Н. ҳодиса сифатида ўз тадрижийлигига эга:

- никоҳ ёшига етиш;
- умр йўлдошини танлаш ва белгилаш;
- никоҳга киришиш;
- никоҳни тўхтатиш.

Никоҳ ёши — никоҳга киришиш минимал ёшини аниқлаш ёки урф-одатга кўра ёки қонунга кўра белгиланади, лекин ҳар иккисига ҳам жинсий, ҳам руҳий ва ижтимоий етукликка эришганлик ҳисобга олинади. Никоҳланувчиларнинг ёшдаги фарқи одатда эркакларнинг ёш жиҳатдан катта бўлишларида кўринади. Лекин айрим ҳоларда бунинг акси ҳам учрайди. Умр йўлдошини танлашда аввало уларнинг маънавий мутаносиблиги, бошқа кишига руҳий жиҳатдан мослашиб кета олишлик қобилияти, ўзаро бир-бирини ёқтиришлик, шунингдек, маданий, миллий, ижтимоий жиҳатлар мос келишлиги ҳал қилувчи мезонлар ҳисобланади, бундай вақтда киришимли, одамшаванда, бўлажак умр йўлдоши билан келишиб кета олишга тайёр, яъни манфаатлар, эҳтиёжлар, режалар бўйича бир-бирларини маъқуллай оладиганлар анча муваффақиятли Н. туза оладилар. Ҳаётда тиббий назоратдан ўтишлик ва жинсий мутаносибликка алоҳида эътибор бериш Н.дан ўтишда мақсадга мувофиқ бўлиши мумкин. Н.га нисбатан шахснинг ҳолати никоҳланганлик ҳолати деб аталади. Никоҳланганликка кўра ҳолат тўрт хил: ниҳоҳда турган, ҳеч қачон никоҳда турмаган, бўйдоқ ва бева. Никоҳда турган эркакларнинг ёш гуруҳи 45—50 йилни ташкил этади, аёлларда эса 30—34 йил. Никоҳда турмаган 65—69 ёшли эркаклар гуруҳи минг кишига ўн икки нафар тўғри келади, аёллар эса олтмиш тўрт нафарни ташкил этади. Демак, аёллар эркакларга нисбатан ёшроқ никоҳдан ўтади, лекин кўпинча никоҳда турмай қолади.

Умр йўлдошларидан бирининг ҳаётдан кўз юмиши никоҳнинг тўхтатилишига сабаб бўлади, бу ҳол ажралишдан кўра кўпроқдир.

Турмуш бузилишига, яъни эр-хотиннинг ажралишига кўпинча ижтимоий, маданий ва ҳуқуқий меъёрлар, шунингдек, диний ва тарихий қадриятлар, миллий-руҳий ўзига хослик ва анъаналар, жамиятдаги демографик вазият ҳамда иқтисодий аҳвол сабаб бўлади. Шуниси эътиборлики, оилали аҳвол устидан ижтимоий назорат қишлоқ жойлардагига нисбатан паст бўлган шаҳарларда ажралиш ва такрор ажралиш даражаси анча юқори, шунинг учун шаҳарлашиш миқёси юқори бўлган мамлакатларда ажралиш даражаси ҳам юқори. Жаҳон тажрибасига қараганда, ажралиш даражаси 40 ёшга етган эркак ва аёлларда кўпроқ учрайди, ундан кейин ажралиш пасая боради. Ажралишга айрим ҳолларда эркак ва аёл ёшидаги фарқнинг катталиги, шунингдек, фарзандсизлик ҳам сабаб бўлади.

НИКОҲ ШАРТНОМАСИ — никоҳланувчи шахсларнинг, эр ва хотиннинг никоҳда бўлган даврида ёки никоҳдан ажратилган тақдирда уларнинг мулкӣ ҳуқуқ ҳамда мажбуриятларини белгиловчи келишув никоҳ шартномаси деб ҳисобланади. (ЎзР “Оила кодекси” 29-модда. 30.04. 1998 й.)

НОАНЪАНАВИЙЛИК — антропогенезда аввалги мавжуд қарашларга муқобил бўлган таълимотларнинг олға сурилиши.

НОГИРОН, НОГИРОНЛИК — жисмоний ёки ақлий нуқсонлари борлиги, турмуш фаолияти чекланганлиги муносабати билан ижтимоий ёрдам ва ҳимояга муҳтож бўлган шахс. Бунга унинг ҳаёт фаолиятини чеклашга олиб келган ва ижтимоий ҳимояга муҳтож қилиб қўйган жароҳат ёки нуқсонлар, касалликлар сабаб бўлади. Организм функциясининг бузилиш даражасига боғлиқ ҳолда ва ҳаёт фаолияти чекланганлигига кўра биринчи, иккинчи гуруҳ ногиронлиги белгиланади, 16 ёшгача бўлган шахслар эса «ногирон

бола» тоифасига киради. Ногиронлик аҳоли соғломлиги, маиший турмуш тарзи, меҳнати ва умуман яшаш муҳитининг интеграл кўрсаткичи бўлиб хизмат қилади. Кейинги йилларда жаҳон аҳолиси орасида бошланғич ногиронлик даражасининг мунтазам ошиб бориши кузатилмоқда, бу сезиларли даражада мамлакатлардаги ижтимоий-иқтисодий вазият билан боғлиқдир. Н.нинг асосий сабаби бўлиб қон айланиш тизимидаги касалликлар, ёмон сифатли ўсимталар, жароҳатлар ва заҳарланишлар, асаб тизими ва сезги органлари тизимидаги касалликлар, суяк-мушак тизими ва бўғин тўқималаридаги касалликлар ҳисобланади.

Шахсни ногирон деб топиш тиббий-меҳнат эксперт комиссияси (ТМЭК) томонидан Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси белгилаган тартибда амалга оширилади.

НОГИРОН БОЛАЛАР — жисмоний ёки ақлий ёки сенсор (сезги) нуқсонлари борлиги туфайли турмуш фаолияти чекланганлиги муносабати билан ижтимоий ёрдам ва ҳимояга муҳтож 18 ёшгача бўлган шахслар. 16 ёшгача болаларни ногирон деб топиш тиббий маслаҳат комиссиялари (ТМК) томонидан, 16 ёшдан — 18 ёшгача эса — ТМЭК томонидан Ўзбекистон Республикасининг Вазирлар Маҳкамаси белгилаган тартибда амалга оширилади.

НОГИРОН БОЛАЛАРНИНГ МАКТАБДАН ТАШҚАРИ ТАЪЛИМ ОЛИШИ — ногирон болаларни ҳар томонлама уйғун ривожлантириш, уларда ижтимоий фаолликни, меҳнатга қизиқишни тарбиялаш, уларни фан, техника, санъат ва спортга жалб этиш мақсадида таълим идоралари, бошқа давлат идоралари ногирон болаларнинг мактабдан ташқари таълимдан баҳраманд бўлишларини таъминлашга, бунинг учун зарур шарт-шароитларни яратишга мажбурдир.

НОГИРОНЛАР РЕАБИЛИТАЦИЯСИ — айрим тур фаолиятни бажаришга бўлган ногирон кўникмаси ва организмни функциясининг йўқолганлиги ёки бузилганлигини тиклашга, қоплашга йўналтирилган тиббий, касбий ва бошқа

тадбирларнинг айрим турлари, шакллари, ҳажми, муддати ва тартибини ўз ичига оловчи самарали реабилитация тадбирларининг индивидуал дастури. Реабилитациянинг индивидуал дастурини тиббий-ижтимоий экспертиза ишлаб чиқади ва тасдиқлайди. У давлат идоралари, маҳаллий ўз-ўзини бошқариш идоралари, ташкилотлар, ташкилий, ҳуқуқий тузилиши ва мулк шаклидан қатъи назар, корхоналар бажариши учун мажбурий ҳисобланади. Дастур ногирон учун тавсия тавсифига эга: уни ёки бошқа тур, шакл ва ҳажмдаги реабилитация тадбирини рад этиш, шунингдек, умуман дастурни амалга оширишни ҳам инкор қилиш ҳуқуқига эга. Дори-дармон билан таъминлашни ҳам ўз ичига олган ногиронларга малакали тиббий ёрдам кўрсатиш пулсиз ёки амалдаги қонунчиликда белгиланган асосларда имтиёзли шартларда амалга оширилади.

НОГИРОНЛАР РЕАБИЛИТАЦИЯСИ — соғлиқнинг ишдан чиққанлиги, организм функциясининг барқарор бузилганлиги туфайли юзага келган ҳаёт фаолияти чекланганлигини бартараф қилиш ёки тўла тиклашга қаратилган тиббий, психологик, педагогик, ижтимоий-иқтисодий тадбирлар жараёни ва тизими. Н.р. мақсади бўлиб, ногироннинг ижтимоий мавқеини тиклаш, моддий мустақилликка эришиши ва ижтимоий мослашуви ҳисобланади. Н.р. қуйидагиларни ўз ичига олади: Тиббий реабилитация — бу тиклаш терапияси, жарроҳлиги, протезлаш ва б.; касбий тиклаш — бу касбий йўналтириш, касбий таълим, касбий — ишлаб чиқаришга мослашиш ва ишга жойлашишни ўз ичига олади; ижтимоий муҳитга мослашиш, ижтимоий-турмушга мослашишдан иборат ижтимоий реабилитация.

НОГИРОНЛАР КАСБИЙ РЕАБИЛИТАЦИЯСИ — шахсининг хоҳиш ва интилишларини инобатга олган ҳолда, уни касбий фаолиятга тайёрлаш, кўникма ҳосил қилиш, қайта кўникма ҳосил қилиш, ўқитиш, қайта ўқитиш ёки келгусида ишга жойлаш ва зарур ижтимоий таъминот имкониятлари бўлган ҳолда қайта касбга ўргатишга қаратилган тадбирлар тизими.

НОГИРОНЛАРНИ ИЖТИМОЙ ҲИМОЯ ҚИЛИШ —

давлат ногиронларни ижтимоий ҳимоя қилишни таъминлаб, тегишли давлат дастурларида ногиронларнинг эҳтиёжларини ҳисобга олиш, саломатлигини сақлаш, меҳнат қилиш, билим олиш ва касб ўрганиш, уй-жойли бўлиш ва бошқа ижтимоий ёрдам бериш йўли билан уларнинг камол топишлари, ижодий ва ишлаб чиқариш имкониятларини ҳамда қобилиятларини рўёбга чиқаришлари учун зарур шарт-шароит яратиш беради. Давлат ногирон болалар тўғрисида алоҳида гамхўрлик қилади.

Болаликдан ногирон бўлганларнинг ҳамда бошқа I ва II гуруҳ ногиронларининг уй-жой шароитларини яхшилаш чоғида уйлар ва уларнинг иш жойларига ҳамда даволаш-профилактика муассасаларига ва транспорт йўлларига яқин бўлиши зарурлигини ҳисобга олган ҳолда берилади.

Ногиронларга ва аъзоларидан бири ногирон бўлган оила-ларга уй-жой бериш, уй-жой сотиб олиш, қуриш ва улардан фойдаланиш юзасидан енгилликлар Ўзбекистон Республикасининг уй-жой тўғрисидаги қонунида белгилаб берилган.

НОГИРОНЛАРНИ ИЖТИМОЙ ҲИМОЯ ҚИЛИШ —

ногиронларга ўз ҳуқуқ ва эркинликларини юзага чиқаришга, бошқа барча фуқаролар билан тенг имкониятга эга бўлишларига, турмуш фаолиятларидаги чеклашларни бартараф этишга, уларни тўлақонли ҳаёт кечиришларига, жамият иқтисодий ва сиёсий турмушида фаол иштирок этишларига имкон берадиган қулай шарт-шароит яратиш, давлатнинг ногиронларга оид сиёсати. Бу борада Ўзбекистон Республикасида 1991 йили 18 ноябрда тегишли қарор қабул қилинган.

НОГИРОНЛАРНИ ИШ БИЛАН ТАЪМИНЛАШ —

давлат органларининг ногиронларнинг касаба уюшмалари ва жамоат бирлашмалари иштирокида корхоналарда, бирлашмалар, уюшмалар, муассасаларда ва ташкилотларда ногиронлар учун иш жойларини банд қилиб қўйиши. Бунда му-

айян ишхонадаги ишловчилар умумий сонининг 35% (ка-мида 19 иш ўрни) белгилаш кўзда тутилган. Маҳаллий дав-лат ҳокимияти органларининг ногиронлар учун иш жойла-рининг энг кам миқдорида иш жойи яратиш тўғрисидаги қарорини бажармаган иш берувчидан ҳар битта яратилма-ган иш ўрни учун ушбу ташкилот ходимининг бир йиллик ўртача иш ҳақи миқдорида жарима ундирилади. Жарима меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш органлари томонидан суд орқали ундирилади. Ундирилган маблағлар иш билан таъминлашга кўмаклашиш жамғармасини тўлди-ришга йўналтирилади. Мазкур маблағлар ногиронлар учун иш жойлари яратишга, ногиронлар меҳнатидан фойдала-нилаётган корхоналарга кредитлар ажратиш, ногиронлар-ни касбга ўқитиш ва қайта ўқитишга ҳамда қонунда белги-ланган бошқа эҳтиёжларни қондиришга йўналтирилиши мумкин.

НОГИРОНЛИК ПЕНСИЯСИ ОЛИШДА ИШ СТАЖИ
— меҳнатда майибланганда ёки касбий касалликка учра-ганда бериладиган иш стажидан қатъи назар, ногиронлик пенсиялари тайинланади.

Умумий касаллик туфайли бериладиган ногиронлик пен-сиялари ногиронлик бошланган пайтга қадар қуйидагича иш стажига эга бўлган тақдирда тайинланади:

Ёш	Иш стаж
23 ёшга қадар	2
23 ёшдан — 26 ёшга қадар	3
26 ёшдан — 31 ёшга қадар	5
31 ёшдан — 36 ёшга қадар	7
36 ёшдан — 41 ёшга қадар	9
41 ёшдан — 46 ёшга қадар	11
46 ёшдан — 51 ёшга қадар	14
51 ёшдан — 56 ёшга қадар	17
56 ёш ва ундан ошганда	20

20 ёшга тулгунга қадар умумий касаллик туфайли иш даврида ёки ишлаш тўхтатилганидан кейин ногирон бўлиб қолган шахсларга пенсиялар иш стажидан қатъи назар, тайинланади.

Меҳнатда майибланганда ёки касб касаллигига учраганда бериладиган ногиронлик пенсиясидан умумий касаллик туфайли бериладиган ногиронлик пенсиясига ўтказилганда зарур стаж ногиронлик дастлаб белгиланган вақтдаги ёшга қараб аниқланади (Ўзбекистон Республикасининг қонуни 03.09.1993 й. N 938-XII 2-боб, 17-модда).

НОГИРОНЛАРГА ИЖТИМОЙ-МАИШИЙ ХИЗМАТ КЎРСАТИШ — ўзгалар парваришига муҳтож бўлган ёлғиз ногиронларга ижтимоий-маиший хизмат кўрсатиш, шу жумладан, уларни бепул озик-овқат маҳсулотлари ва бошқа халқ истеъмоли моллари билан таъминлаш меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш органлари томонидан фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари иштирокида амалга оширилади. Бошқаларнинг парваришига муҳтож бўлган ёлғиз ногиронлар рўйхати маҳаллий давлат ҳокимияти органлари томонидан белгиланади. Халқ депутатлари Кенгашлари меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш ва фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари билан биргаликда ҳар йили камида бир марта ногиронларнинг ижтимоий-турмуш шароитларини ўрганиб чиқишни ташкил этади ҳамда бу шароитларни яхшилаш учун зарур чоралар кўрадилар.

НОГИРОНЛАРНИНГ ИЖТИМОЙ РЕАБИЛИТАЦИЯСИ — шахсни реабилитациянинг зарур техник ва бошқа воситалари билан таъминлаш эҳтиёжларини қондириш, ижтимоий хизмат қилиш, ижтимоий-маиший кўникма ҳосил қилиш ва ижтимоий муҳитда йўлни топа олиш орқали жамият ва оилавий-маиший ҳаётда мустақил фаолият юртишга бўлган қobiliяти ва ижтимоий мавқеини қайта тиклашга, ҳаётда фаол иштирок этишга қайтиш учун шарт-шароитларни яратиш ва таъминлаб беришга қаратилган тadbирлар тизими.

НОГИРОНЛИК ГУРУҲЛАРИ — соғлиғини ёки меҳнат қобилиятини йўқотганлик даражаси. Ногиронликнинг уч гуруҳи аниқланади.

Ногиронлик сабаблари ва гуруҳлари, шунингдек, ногиронлик бошланган вақт ва ногиронликнинг қанча муддатга белгиланиши Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси тасдиқлайдиган улар тўғрисидаги Низом асосида ишловчи тиббий-меҳнат эксперт комиссиялари (ТМЭК) томонидан аниқланади. (Ўзбекистон Республикасининг Қонуни 03.09.1993 й. N 938-XII 3-боб 16-модда).

НУРЛАНИШ — аъзолар ва тўқималардаги патологик ўзгариш. Ионлаштирувчи нурлар таъсири натижасида ривожланади, яъни йўл қўйилган даражадан ошиб кетган дозалардаги радиактив моддаларнинг нурларидан зарарланиш. Ионлаштирувчи нурлар манбаи бўлиб, ядровий портлаш, космик, рентген ва ультрабинафша нурлар ҳисобланади. Н. атом реакторларидаги авариялар, ионлаштирувчи нурлар манбаи билан ишлашда хавфсизлик қоидаларининг бузилиши, тиббиётда эса рентгенотерапиядаги хатоликлар, изотоплар билан даволашдаги камчиликлар ва б.ларда мумкин. Н. муайян қисмни шикастлаши мумкин. Шунингдек, нурдан куйиш ва умумий нур касаллигига олиб келиши мумкин. Бу тананинг радиация таъсирига акс таъсирини ifодалайди. Нур касаллиги кучли бўлганда нурланиш дозаси 100—200 рад бунинг учун кифоя қилади, таъсири узоқ давом этганда сурункали касалликка айланади. Асосан қон ишлаб чиқарувчи аъзолар, асаб тизими, ошқозон-ичак йўли ва бошқаларни шикастлайди.

НУТҚ ОДОБИ — мулоқотнинг қоидалари, тамойиллари ва аниқ шаклларининг мажмуи, муомала маданияти синоними. Ижтимоий ишлар соҳасига тадбиқан, бу иш билан боғлиқ маданий меъёрлар мажмуи. Булар бир қатор талабларга жавоб бериши керак. Шулар орасида ижобий натижага йўналганлик, низони, баҳсли ҳолатни ечишга интилиш, келишиш, битимга эришиш. Ижобий услуб муқобили бўлиб, салбий услуб ҳисобланади, бу мулоқот низога, тарафкаш-

ликка, шахслараро зиддиятга олиб келади. Ишга алоқадор мулоқотда муҳокама этилаётган муаммога муҳокама бўйича қарши томонга бўлган муносабат боғлиқ эмас. Бу муаммони «сув бетига олиб чиқиш»ни кўзда тутаяди, объектив мезонлар асосида мунозарали масалани баҳолаш, вазиятни ҳолис экспертизалаш, ҳулосани ифодалаш, тенглик, мурасасозлик тамойилларидан келиб чиқиш, ўз шахсий фикрига қарши томоннинг ҳуқуқини тан олишни назарда тутаяди. Н.о. ишга алоқадор мулоқотда ҳолисликни, суҳбатдошга ҳурмат билан муносабатда бўлишни, мурожаат қилишда, мулоҳаза юритишда, фикрни ифодалаш шаклларида мулоқотнинг умуммаданий меъёрларидан фойдаланишни тақозо этади. Н.о.да суҳбат, музокара, гаплашишнинг муайян технологияси (йўриғи) мавжуд. У танишиш, мурожаат қилиш, саломлашиш, хайрлашишнинг ишбилармонларча шакли билан боғлиқ. Н.о.нинг маданий меъёрлари миннатдорлик, тилак билдириш, кечирим сўраш, илтимос қилиш, таклиф қилиш, маслаҳат беришнинг тартибланганлигини назарда тутаяди. Ишга алоқадор суҳбатнинг мазмунини, аниқ амалий масалаларни муҳокама қилишдан ташқари, юпатиш, ҳамдардлик билдириш, шунингдек, мулозамат, қўллаб-қувватлаш, қўшилмасликларни ҳам одоб доирасида ифода этиш ва баён қилишни эътиборда тутаяди.

О

ОБРЎ — жамият томонидан индивид хизматларини тан олганлик ўлчови; субъект эътиборли жиҳатларини муайян умумийликда шаклланган қадриятлар даражасига қиёслаш натижаси. О. кўрсаткичи бўлиб ижтимоий ақлнинг миллий, синфий, ижтимоий ва б. жиҳатлари билан белгиланадиган ҳамда макро ва микро ижтимоий ақлда қабул қилинган омиллар ҳисобланади. Одатда зоҳирий О. кўрсаткичлари сифатида моддий фаровонлик, тураржой, автомобил маркаси, матбуотда тилга олиниш, оилавий врачга, психологга эғалик; шахснинг ахлоқий сифатлари, касбий муваффақияти, оиланинг «соғломлиги» ва б. қаралади.

ОДАТ — кишилар фаолияти ва хулқ-атворини ижтимоий тартибга солишнинг жамиятда тарихан қарор топган шакли, ижтимоий фанлар бир тури. Кўпинча жамиятдаги ижтимоий ҳаётда ўхшаш вазиятларнинг такрорланиши одатлар шакли, хулқ-атвор стереотиплари (бир қолипдаги меъёрлар) юзага чиқишига олиб келади, булар О. тарзида кейинги авлодга мерос бўлиб ўтади. Жамият саноатлашишига қадар О. индивиднинг ижтимоийлашиш воситаси бўлган. О. индивиднинг ижтимоийлашуви воситаси ҳисобланади, технологик, ижтимоий ва маданий тажрибанинг авлоддан авлодга ўтишида муҳим омил бўлади. О. ижтимоий назорат, гуруҳий жипсланганликнинг муайян шакллари сақлайди ва мустаҳкамлайди, диний, этник ва бошқа қабул қилинган умумийлик барқарорлигини таъминлайди. Технологик ва ишлаб чиқариш малакалари (тегишли йўриқномада қайд этилмаганлари), ижтимоий-сиёсий фаолият шакллари, никоҳ-оила турмуши тарзи, одамларнинг ҳаётдаги ўзаро муносабатлари, диний урфлар ва одатлари ва ҳ.лар ҳам О. ҳисобланади. Айрим О.лар давлат-ҳуқуқ тизимида мустаҳкамланиши мумкин, бироқ ғайриҳуқуқий тавсифга ҳам эга бўлиши эҳтимоли йуқ эмас. Жамият ривожланиши мобайнида янгича О.лар шаклланади, улар айрим эски О.ларни четга суради ёки зид тарзда мавжуд бўлади. Ҳозирги шароитларда О. таъсир доираси торайган, чунки ижтимоий муносабатларни тартибга солувчи сифатида ижтимоий институтлар (давлат, ҳуқуқ, фан, оммавий ахборот воситалари, таълим ва ҳ.) асосий ўринни эгалламоқда. О. ҳамон ахлоқ, турмуш, фуқаровий удумлар, этник маданият соҳасида муҳим аҳамиятга эга. Шаклланган турмуш тарзининг кутилмаганда кескин ўзгариши, одатда, асабий ҳолатни юзага чиқаради ва чуқур кечинмалар билан боғлиқ бўлади. Бундай вазиятда инсон фақат бевосита жисмоний ёрдамгагина эмас, балки маънавий-руҳий ҳамдардликка ҳам муҳтож бўлади. Бунда мураккаб руҳий вазиятларда коммуникатив лаёқатни ривожлантиришга йўналтирилган ижтимоий-руҳий машқ усуллари катта имкониятга эга ҳисобланади ва рефлекс тарзидаги кўникмаларни шакллантиради.

ОЗОДЛИКДАН МАҲРУМЛИККА ҲУКМ ҚИЛИНГАНЛАР — қонуний кучга кирган суд ҳукми бўйича жазоланган жиноятчилар тури. Озодликдан маҳрум қилиш ҳозирги кунда энг кенг тарқалган жазолардан ҳисобланади ва айбдорни жамиятдан мажбуран ажратишда намоён бўлади, турли ҳуқуқий чекловлар тайинланади. О.м.ҳ.қ. ҳуқуқий аҳволининг моҳияти бир қанча белгилар билан тавсифланади:

а) ҳар қандай ҳукм қилинган ўз мамлакатининг фуқароси бўлиб қолади (бунда давлатнинг тегишли мажбуриятлари кўзда тутилади, шунингдек, расмий эмас, балки амалда ҳукм қилинганларнинг фуқаролик ҳиссиётларига апелляциясига имкон берилади);

б) бундай ҳукм қилинганлар четланган ҳуқуқий мақомга эга бўлади (айрим умумфуқаровий ҳуқуқ ва мажбуриятлари бўлмайди ёки четланиши, махсус, фақат ҳукм қилинганлар учун тааллуқли бўлган мажбуриятлар юкланади);

в) ҳукм этилганларнинг ҳуқуқий ҳолатини чеклаш манбалари бўлиб давлат қонунлари ҳисобланади;

г) ҳуқуқни чеклаш миқёси ва мақсади муайян давлатнинг халқаро ҳуқуқий мажбуриятлар билан келишувига мосланади (Инсон ҳуқуқлари ҳақидаги декларация, Фуқаровий ва сиёсий ҳуқуқлар ҳақидаги халқаро пакт, Қийнаш ва бошқа ғайриинсоний ёки қадр-қимматни пастга урувчи шафқатсиз муносабат ва жазолар турларига қарши конвенция).

Ҳукм қилинганлар учун ҳуқуқларни четлаш қўлами жазо турига боғлиқ, озодликдан маҳрум қилинганлар учун — максимал. Шунга қарамай, бундай маҳбуслар умумфуқаровий ҳуқуқ ва эркинликни сақлайдилар ҳамда махсус ҳуқуқларни оладилар (қонун олдида тенглик ҳуқуқи; хавфсиз меҳнат шароитлари; овқатланиш меъёри — озодликдан маҳрум этилган жойлардаги фаол ҳаёт фаолияти учун калорияси етарли бўлган; шахсий хавфсизлик; дам олиш; соғлиқни муҳофазалаш ва ижтимоий таъминот; таълим олиш касбий тайёргарлик ва б.).

О.м.ҳ.қ. жазони ахлоқ тузатиш (катталар учун) ва тарбия (балоғатга етмаганлар учун) колонияларида, қамоқхоналарда

ўтайди. Жазо муддати тугагандан сўнг ёки муддатидан олдин озод этилганида улар муайян вақт мобайнида судланган ҳисобланади. Бу ҳам бир қатор ҳуқуқий оқибатларни келтириб чиқаради. Озодликдан маҳрум этилиш жойидан озод қилинганларнинг айрим тоифаси учун маъмурий назорат ўрнатилади (муайян жойларда бўлиш, тураржойини тунда тарк этиш, маъмурий ҳудуд чегарасидан рухсатсиз чиқиш тақиқланади, ички ишлар бўлимида ҳар ойда бир неча марта рўйхатдан ўтиш мажбурияти юкланади);

д) жазодан озод этилганларнинг эркин турмуш шароитларига мослашишида давлатнинг иштирок этиши.

ОИЛА — жамиятнинг бошланғич ҳужайраси, эр-хотинлик муносабатига асосланади ва бир-бирлари билан қон-қариндошлик муносабати билан боғлиқ кишиларнинг ихтиёрий бирлашган гуруҳидан иборат бўлади. Агар никоҳ икки кишини боғлаган бўлса, унда О. ўз ичига бир неча, баъзан ўнлаб кишиларни бирлаштиради. Оила муносабатлари қариндошлик алоқаларининг кенг қўламида намоён бўлади: эр ва хотин, ота-она ва болалар, ака-ука, опа-сингил, ака-сингил, опа-ука, қайнота-қайнона, куёв ва келин, шунингдек, қайнсингил, қайноға, қайнини, қайнэгачи ва бошқалар. Никоҳдан фарқли ўлароқ, О. қатъий равишда тузилиш ва тугатилиш санасига эга эмас. Янги аъзо қўшилиши ёки оила аъзоларидан бирортасининг кетишидан қатъи назар, оила ўз ҳаёт фаолиятини давом эттиради, фақат тузилиши, таркиби бир оз ўзгарган бўлади. Қондош-қариндошлик муносабатлари қуйидагиларга асосланади.

- физиологик (эр-хотинлик муносабати ва бола туғиш);
- юридик (никоҳни, ажралишни, алимент тўлашни ва б.ни қайд этиш);
- иқтисодий (мулкый, мерос муносабатлари);
- сиёсий (оила ҳокимияти, етакчилик);
- педагогик (болаларнинг ва оила кичик аъзоларининг тарбияси) ва ахлоқий муносабатлар.

О. вазифаси:

- а) жамиятнинг биологик узлуксизлигини таъминлаш. О.

ўз оила аъзолари биологик мавжудлигини, уларга озиқ-овқат, уй-жой, кийим-кечак бериб, улар соғлигини сақлашга ғамхўрлик қилади, аҳоли ишлаб чиқариши билан шуғулланади;

б) жамият маданий узлуксизлигини таъминлайди — О. шахснинг бошланғич ижтимоийлашувини амалга оширади;

в) балоғатга етмаганлар ва меҳнатга қобилиятсизларни иқтисодий қўллаб-қувватлайди;

г) шахснинг бегоналашуви (жамиятдан ажраб қолиши)-нинг олдини олади. О. индивидга эмоционал ва интим эҳтиёжларини қондиришни, маънавий ўз-ўзини бойитишни таъминлайди;

д) О.аъзолари хулқ-атворининг ижтимоий назорати ва ахлоқий чегаралаш. Қариндошлик алоқасининг тузилишига боғлиқ ҳолда оддий (нуклеар) ва мураккаб О. фарқланади. О.нинг битта никоҳ жуфтлигидан ва уларнинг баъзан никоҳидан бўлмаган болали (ёки боласиз) шакли оддий О. ҳисобланади. Агар О.да болалар ота-оналаридан бири билан яшасалар у тўлиқ бўлмаган О. дейилади. Уч ёки ортиқ авлодли О., ота-оналарни, уларнинг катта болаларининг эрлари, хотинлари ва уларнинг болалари — неваралилари мураккаб, кенгайган О. ҳисобланади. Бир неча ўзаро уруғчилик ва умумий хўжалик асосида боғланган нуклеар оилалар ҳам мураккаб О. деб аталади. Болалар сони бўйича боласиз, ёш болали ва кўп болали О.лар бўлади.

О. миқдорини қисқартириш ва ёлғиз кишилар сонининг ошиши, бола туғилишини чеклаш оммавийлашгани билан боғлиқ, бу аҳоли сонининг қисқаришига аниқ хавф ҳисобланади (ўлиш туғилишдан кўра юқорироқ бўлган вазиятда).

Ҳукмронликни, ҳуқуқ ва мажбуриятларни, тарбия тизimini тақсимлаш тури бўйича оилалар қуйидагиларга ажратилади: эгалитар О., бунда муҳим оила муаммолари умр йўлдошларининг катта ёшдаги болалари билан биргаликда ҳал этилади. Бундай О.да мажбуриятлар адолатли тақсимланади, ўзаро ҳурмат ва тарбиянинг демократик усуллари ҳукмронлик қилади. Авторитар О.да оила бошлиғи, асосан отага сўзсиз итоат мавжуд бўлади, аёлга нисбатан пастроқ

муносабатда бўлинади, унга фақат аёлларга хос ишларгина, яъни уй-рўзгор ташвишигина қолдирилади, бундай оилада «ҳарбийлашган» тарбия усули тан олинади, холос.

Никоҳ шаклига боғлиқ равишда оила ташкилий жиҳатдан қуйидаги турларга бўлинади: моногамия — эр ба хотин жуфтликни ташкил этади; иполигамия — кўпхотинлик (полигиния) ёки кўп эрлик (полеандрия). Кўп эрлик амалда жаҳон халқлари тажрибасида камдан-кам бўлса-да учрайди. Ислом оламида умуман учрамайди, лекин шариат тўрттагача никоҳ асосида уйланишга рухсат этган. Бунга ўз вақтида жамиятда аёлларнинг эркакларга нисбатан сони ошиб кетганлиги сабаб бўлган. Шунга кура жамиятни пок сақлаш мақсадида ҳамда никоҳсиз болалар туғилишига йўл қўймаслик учун шундай ҳукм чиқарилган. Лекин бу ҳеч бир замон ва маконда мажбурий бўлмаган, айниқса бунга фақат аёлларнинг розилиги билангина йўл қўйилган.

Оларни яшаш манзили бўйича ҳам фарқлайдилар, чунки мазкур жойдаги турмуш тарзи оиланинг ҳам шаклини белгилайди, шунга кура шаҳар, қишлоқ олари фарқланади.

ОИЛАВИЙ БОЛАЛАР УЙЛАРИ — ота-она парвариши ва таъминотидан маҳрум бўлган вояга етмаганларни оила муҳитида тарбиялаш. Бу мақсадда ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум этилмаган, маънавий-ахлоқий ҳамда моддий аҳволи белгиланган талабларга мувофиқ келадиган фуқаролар (оила) шундай болаларни ўз парваришларига олади. Вояга етмаганларни оила парваришига топшириш, уларни давлат томонидан моддий таъминлаш тартиби ҳамда парваришига олган шахсларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари қонун ҳужжатлари билан белгиланади.

ОИЛАВИЙ МУНОСАБАТЛАРДА АЁЛ ВА ЭРКАКНИНГ ТЕНГЛИГИ — оилавий муносабатларни тартибга солиш эркак ва аёлнинг ихтиёрий равишда никоҳланиб тузган иттифоқи, эр ва хотиннинг шахсий ҳамда мулкый ҳуқуқлари тенглиги, ички оилавий масалаларнинг узаро келишув йўли билан ҳал қилиниши, оилада болалар тарбияси, уларнинг

фаровон ҳаёт кечириши ва камолоти ҳақида ғамхўрлик қилиш, вояга етмаган ва меҳнатга лаёқатсиз оила аъзоларининг ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилиш устуворлиги тамойиллари. (ЎзР 607-І сон қонуни. 1-боб, 2-модда).

ОИЛАВИЙ НИЗО — психологик ва ижтимоий кескинлашган вазият. Турли оилавий гуруҳлар (биринчи галда эр-хотинлар, ота-оналар ва болалар, эр-хотинлар ва уларнинг ота-оналари ўртасида, камдан-кам ҳолда қариндошлар) ўртасида юзага келади. Оила тузилмасининг ўзи турли ёшдаги ва жинсдаги кишиларни бирлаштиради ва низо чиқиши эҳтимоли мавжуд бўлади. Кескинлашаётган зиддиятга (эр-хотинлар ўртасидаги муносабатлар) бир-бирини тушунмаслик (ёки ҳатто тушунишга ҳаракат қилмаслик) сабаб бўлиши мумкин. Бошқача айтганда, умр йўлдошларидан ҳар бири қандай ўринда бўлиши ва бунга руҳан тайёрлиги қандайлигини тушунмаслик сабаб бўлади. Болалар ва ота-оналар ўртасидаги низо болаларнинг катталар таъсиридан қутулишга интилиши билан боғлиқ, шунингдек, ўзини ёлғиз ҳис этиш, оилада ортиқчалигини тушуниб етиш билан ҳам боғлиқ. О.н. ижтимоий ходимлар томонидан алоҳида эътиборни ва назоратни ҳамда мутахассислар — психологлар, юристлар, врачларни жалб этишни талаб қилади.

ОИЛАВИЙ ТАРБИЯ — бола ривожланиши учун энг қулай шарт-шароитларни яратишга йўналтирилган, уни ижтимоий ҳаётга тайёрлашга, ҳар тамонлама камол топган шахсни шакллантиришга қаратилган оила фаолияти. Боланинг туғилган куниданоқ бошланади ва уларнинг тўла мустақил, индивидуал ва ўзига хос бўлгунича узлуксиз давом этади. Ота-оналар ва оиланинг ёши катта аъзолари томонидан амалга оширилади. О.т.да муваффақиятга эришиш кўп жиҳатдан оилада ҳам ота, ҳам онанинг бўлиши, уларнинг О.т.да бирдамлик ва тенгликка эришиши, куч-ғайратларини бирлаштиришига боғлиқ. О.т. эмоционал асосга қурилади, чунки тарбиячилар боланинг энг яқин кишилари. Бошқа кишиларга эҳтиёж, ўзгаларни севиш эҳтиёжига асосланади. О.т.

асосий йўналишларидан бири — болани хушхулқ бўлишга ўргатиш. О.т.ни мажбурлаш асосига қуриб бўлмайди, муҳими бола ундан сўралаётганини ўзи хоҳлаб бажаришидир. «Ҳақиқий тарбиячи болани «тизгинламайди», балки эркин қўяди; камситмайди, аксинча, рағбатлантиради; уни «ясамайди», балки шакллантиради; амр этмайди, балки ўргатади; талаб қилмайди, балки сўрайди» (Я.Корчак).

О.т. жараёнида болани шахс сифатида шакллантириш асосан икки йўл билан амалга оширилади: оила турмуш тарзининг таъсири остида ва ота-оналарнинг махсус тарбиявий таъсир ўтказиши натижасида. О.т.да ота-оналарнинг обрўи катта аҳамиятга эгадир. Бунга эришиш учун улар аввало ўзлари тарбияланган бўлишлари, доимо ўзларини комиллаштириб боришлари, ўзгаларга меҳрибонлик, атрофдагиларга адолатли муносабатни ҳамиша тарбиялаб такомиллаштиришлари туфайли обрў-эътибор қозонишлари талаб этилади. Болаларда тақлид қилишликка рағбатни уйғотувчи катта ёшдаги оила аъзоларининг намунаси О.т.даги энг таъсирчан омиллардан биридир. О.т.дан мақсад болада ўзи ҳақидаги ва атроф-олам ҳақидаги билимларни кучайтиришдан, шунингдек, унда ўзига хос феъл-атворни шакллантириш, иродасини чиниқтириш, қобилятинини юзага чиқариш ва ривожлантириш, маънавий комилликка эриштиришдан иборатдир. О.т.нинг тугал мақсади — боладан комил инсонни етиштиришдир. Буни амалга ошириш жисмоний, ахлоқий-маънавий, меҳнат ва эстетик тарбияни ўз ичига олади. Жисмоний ва руҳий қонуниятларни яхши билмай туриб, О.т. мақсадига эришиб бўлмайди, зеро, бола мана шулар асосида ривожланади. Бу қонунларнинг табиий ва ижтимоий сабабларини тушунмаслик О.т.дан кутилган мақсаднинг юзага чиқмаслигига сабаб бўлади.

ОИЛАДАГИ ЗУРАВОНЛИК — оиладаги ижтимоий муносабатларнинг издан чиққан шакли. Унинг умумий муваффақиятсизлиги ва уни ташкил этувчи индивидларнинг қадрият — меъёр соҳасининг бузилганлигини акс эттиради. Ижтимоий-психологик ва маънавий тарқоқлик, ўзаро бир-

бирига, яъни оила аъзоларининг бир-бирига нисбатан душманлигини чуқурлаштиришга олиб келувчи ижтимоий хавф омили бўлиб ҳисобланади. Бошқа кишилар билан ҳам қўпол ва совуқ муносабатни юзага чиқаради. Зўравонлик деганда умуман бошқа шахсга жисмоний, руҳий ёки маънавий зарар етказиш ёхуд шундай зарар етказиш хавфини уни муайян ҳулқ-атвориға мажбурлаш мақсадида таҳдид қилиш билан боғлиқ хатти-ҳаракат тушинулади. О.з. шакллари турли асослари бўйича фарқланиши мумкин: ўзаро ҳаракат субъектлари бўйича (катталарнинг болаларга муносабати, катталар ва болаларнинг кексаларга муносабати, оиланинг катта ёшдаги аъзолари ўртасидаги муносабат бўйича), ўзаро ҳаракат тавсифи ва мазмуни бўйича — жисмоний З. (тан жазоси, муштлаш, шапалоқлаш, тепкилаш, калтаклаш ёки шулар билан қўрқитиш), руҳий З. (камситиш, дағаллик, таҳдид, мунтазам асаб бузишлик вазиятини яратиш ва бирор нимага мажбур қилиш мақсадида руҳий тазйиқ ўтказиш, ҳиссиётлар соҳасига таъсир ўтказиб, қандайдир меъёрлар ва қадриятларни сингдириш), интеллектуал З. (софистик воситалар ёрдамида, яъни уларнинг чинлигига нисбатан мантиқий ишонтириш жараёни орқали кўрсатма ва қадриятларни тикиштириш). Ҳар қандай З. маънавий етук эмаслик, фойдали ижодий бирга ҳаракатланишга ноқобиллик ёки ёмонлик қилиш, ижтимоий вазиятларнинг эзиб қўйишлиги ва ҳаётий истиқболнинг кўринмаслиги, зўраяётган чарчоқлик ва асабийлик, нотўғри ахлоқий кўрсатмалар ва аҳмоқона хусусиятлардан юзага келади. Унинг умумий интеллектуал асоси ишонтириш ҳисобланади, мажбурлаш эса, кишида зарур ҳулқ-атворни юзага чиқариш учун энг ишончли восита ҳисобланади.

Амалда З. тўпланиб қолган зиддиятларни тўлиқ ечишнинг воситаси бўлиши мумкин эмас, у бу зиддиятларни янада чуқурлаштиради, чунки шунга дучор қилинган кишиларда қўрқув, таҳқирланиш, камситилиш, асабийлашиш, ўзини итоатгўйдек, кулоқ солгандек тутиб ҳар қандай усул билан тазйиқдан қутулишга интилиш, ёлғон сўзлаш ва қалбида хафалик ҳамда ўч йиғилишига олиб келиб, янада чуқурлаштиради.

3. рисоладаги инсоний муносабатлар бош муаммосини ечишга қобил эмас. У кишида самимий ирода уйғота олмайди ва ички туйғулари бўйича таклиф этилаётган хулқ-атвор намунасига эргаштира олмайди. 3.нинг олдини олишнинг асосий воситаси бўлиб, оилада ўзаро самимийлик ва ишонч муҳитини онгли равишда, ўз-ўзида эса оиланинг бошқа аъзосини тушунишга интилишни, ўзини бошқанинг ўрнига қўйиб кўра билишни, бошқанинг ҳолатини ҳис этишни, вазиятдан чиқишнинг энг яхши йўлини топишга ҳаракат қилишни, мажбурламай маслаҳат беришни, ишонтира олиш хислатини яратиш ҳисобланади. Агар низо анча чуқурлашиб кетган бўлса, бунда ўзаро тушунмовчилик ва араз занжирини узиш, ишончни қайтариш, яқин кишилар ўртасидаги самимий муносабатларни ўзи намуна кўрсатиш учун кечиримли бўлиш лозим.

ОИЛА КОДЕКСИ — Ўзбекистон Республикасининг қонунчилик ҳужжати. 1998 йил 1 сентябрдан кучга кирган. Ҳужжат саккиз бўлимдан иборат бўлиб, қуйидагиларни ўз ичига олади: умумий қоидалар (1—12-м.); никоҳ (13—56-м.); қон-қариндошлик ва болаларнинг насл-насабини белгилаш (57—64 -м.); ота-она ҳамда вояга етмаган болаларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари (65—95-м.); ота-она қарамоғидан маҳрум бўлган болаларни жойлаштириш шакллари (148—200-м.); фуқаролик ҳолати далолатномаларини қайд этиш (201—233-м.); чет эл фуқаролари ва фуқаролиги бўлмаган шахслар иштирокидаги оилавий муносабатларни тартибга солиш (234—238-м.)

ОИЛАНИ РЕЖАЛАШТИРИШ (бола туғилишини оилавий ҳал этиш) — оилага унинг учун ўзи хоҳлаган миқдорда фарзанд кўриш ва улар туғилиши орасидаги муддатни белгилаш ҳуқуқини бериш. О.р.нинг маънавий-этик ва ҳуқуқий асоси, онгли ота-оналик (оналик ва оталик). О.р. фақат оилада исталган миқдорда болага эга бўлишдагина эмас, уларни асраб қолишдагина эмас, балки ота-онанинг ёши, ижтимоий-иқтисодий шароитлар, туғилиш ўртасидаги муддатни

тартибга солиш ва бошқа нохуш ҳолатлар олдини олишга ҳам кўмаклашади. О.р. болалар ўлими даражасини пасайтиради, она ва бола соғлигини мустаҳкамлайди. О.р.нинг самаралилиги бола туғилишини назорат қилиш усулларидан кишиларнинг хабардорлигига турли тоифадаги оилалар учун бу усулларни қўллаш мумкинлиги ва имкони борлигига боғлиқ. Давлат оилаларга болани асраш ва тарбиялашда кенг ёрдам кўрсатиш бўйича сиёсат олиб боради. Ҳар бир мамлакатда ўз менталитети, шарт-шароитлари, иқтисодий имкониятлари ва б.ларга боғлиқ ҳолда О.р. дастурини қабул қилиш мақсадга мувофиқдир. Дастурда ижтимоий-иқтисодий тадбирларни амалга ошириш, умр йўлдошларининг бола туғилишини чеклаши ёки ошириши амалиётини кенг ёйиш, тиббий маорифни кучайтириш, О.р. амалиёти масалалари бўйича маслаҳатлар ташкил қилиш, ўртача (2—3 болали) оилаларнинг афзалликларини тарғиб қилиш кўзда тутилмоғи керак. Илғор ижтимоий-иқтисодий ўзгаришлар аҳолининг кўпайишида самарали тартибга эришишнинг бош шарти ҳисобланади, бунинг доирасида демографик ҳолатнинг янги меъёрлари шаклланиши мумкин.

ОИЛА ҲУҚУҚИ СОҲАСИДАГИ РУҲИЙ БЕМОРЛАРНИНГ ҲУҚУҚИЙ АҲВОЛИ — руҳий бемор, агар белгиланган тартибда ноқобил деб тан олинмаган бўлса, соғлом кишилар билан бир қаторда никоҳдан ўтиш ҳуқуқига эга бўлади. Ноқобил шахснинг никоҳдан ўтиши бундай никоҳни ҳақиқий эмас деб тан олишга олиб келади, гарчи ноқобил шахслар никоҳдан ўтиш арафасида ўз хатти-ҳаракатларини тушуна олган ва уни бошқара олган бўлсалар ҳам. Никоҳда турган кишининг ноқобил деб тан олиниши бундай никоҳни ҳақиқий эмас деб тан олиш учун асос бўлмайди, чунки никоҳни қайд этишда никоҳ тузиш шартлари бузилмаган бўлади. Бундай вазият фақат никоҳни тўхтатиш (бузиш) учун хизмат қилади. Қонунда никоҳни бекор қилишнинг соддалаштирилган таркиби белгилаб қўйилган: соғлом умр йўлдошининг ноқобил умр йўлдошидан ажралишини Ф.х.қ.э. идораси орқали ариза бўйича амалга оширилади

Ф.х.қ.э. идораси бу ҳақда ҳомийга маълум қилади, у мулкни бўлиш ва меҳнатга қобилиятсиз умр йўлдошига маблағ ажратиш ҳақидаги баҳсни қўзғатиш ҳуқуқига эга. Ноқобиллар томонидан бола асраб олиш мумкин эмас. Ноқобиллик, руҳий хасталик ва ақл пастлиги болаларни олиб қўйиш учун асос бўлиб хизмат қилади. Лекин руҳий хасталик, ақл пастлик, шунингдек, ноқобиллик ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилиш учун сабаб бўла олмайди. Бундай ота-оналарнинг тарбия вазифасини бажаришларини чеклаш мумкин. Ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилиб, болани олиб қўйиш фақат суд орқаси амалга оширилади. Бола асраб олгандан кейин ноқобиллик ёки руҳий хасталик пайдо бўлганда асраб олувчиларга ҳам шундай чора кўрилади. Агар балоғат ёшига етган бўлса ҳам ноқобил бола, шунингдек, ноқобил умр йўлдоши ёки ногирон умр йўлдоши (I, II, III гуруҳ) алимент олиш ҳуқуқига эга.

ОИТС (қисқартма, рус. — СПИД — орттирилган иммунитет танқислиги синдроми) — юқумли касаллик, инсоннинг иммунитет тизимини емиради ва амалда ҳамиша кунгилсиз тугайди. Жаҳон амалиётида ОИТСга қарши самарали даво воситаси ҳали топилгани йўқ. Асосий риск гуруҳлари бўлиб қуйидагилар ҳисобланади: наркоманлар, қони зарарланган реципиентлар ва болалар, оналар ҳамда ОИТСга йўлиққан шахслар. ЮНЕСКО маълумотларига кўра дунёда ОИТСга йўлиққан касалларнинг 60 % ини эркаклар ва 15 % ини наркоманлар ташкил этар экан. Ижтимоий ходимлар касалларга ва уларнинг oilаларига муқаррар ўлим олдидан ёрдам кўрсатишлари ва ОИТС билан касалланган фуқароларнинг ва шахсларнинг ҳуқуқларини, яъни тиббий хизматга бўлган ҳуқуқларини ҳимоя қилишда кўмак беришлари мумкин. Ёшлар орасида олдини олиш ишларини бажариш муҳим аҳамият касб этади.

ОЛДИНИ ОЛИШ (Профилактика — лот. — олдиндан асраш) — соғлиқнинг юқори даражасини таъминлаш ва касалликларнинг тарқалишига йўл қўймасликни таъминлаш-

га қаратилган давлат, ижтимоий, гигиеник ва тиббий тадбирлар тизими. О.о. даражаси мамлакатда жамият ҳаётининг ижтимоий-иқтисодий, илмий-техникавий ва сиёсий шароитлари тавсифини акс эттиради. ЖСТ соғлиқни сақлашнинг асосий йўналиши деб олдини олишни таърифлайди, бу касаллик пайдо бўлиш ва ривожланиш сабабларини бартараф этишга, соғлиқни сақлашнинг энг мақбул шароитларини яратишга, кишиларни жисмоний ва маънавий кучли қилиб тарбиялашга қаратилади. ЖСТ олдини олиш ва клиник тиббий, жипс алоқа зарурлигини, жаҳон мамлакатлари соғлиқни ҳимоя қилиш стратегиясини ишлаб чиқиши унинг асосига олдини олиш чораларини ривожлантиришни қўйишга, шунингдек, олдини олиш хизматининг соғлиқни сақлаш бутун тизими билан уйғунлашишини алоҳида таъкидлайди. Олдини олиш чораларини амалга ошириш индивидуал ва ижтимоий тавсифга эгадир. О.о. фақат даволаш — олдини олиш муассасаларининггина эмас, балки барча ташкилотлар ҳамда муассасаларнинг ҳам атроф-муҳитни муҳофазалаш, соғломлаштириш тадбирларини ўтказиш, гигиена меъёрлари ва талабларига риоя қилишда кундалик ишларнинг асоси ва мажбурияти ҳисобланади.

О.о. вазифаларини амалга ошириш фақат аҳолининг тулиқ иштироки билангина мумкин бўлади. Ижтимоий шароитлар ва биологик омиллар таъсири мажмуи турмуш тарзидан иборатдир, яъни инсон ёки кишилар гуруҳининг муайян жой ва вақт шароитларидаги ҳаёт фаолияти, фаоллиги ҳисобланади. О.о. диспансерлаш, аҳоли гигиеник тарбияси ва санитария саводхонлиги бўйича тадбирларни кенг ўтказиш, соғлиқни сақлаш мутахассисларини тайёрлашнинг оқилона тизими орқали амалга оширилади.

ОЛДИНИ ОЛИШ БЎЙИЧА ТИББИЙ НАЗОРАТ — соғлиқни ҳимоя қилишнинг ҳам ишга қабул қилиш вақтида, ҳам ундан кейин касалликларнинг пайдо бўлиши ва тарқалишини бартараф қилиш мақсадларида амалга ошириладиган корхоналарда, ташкилотларда ходимларни ҳамда фуқароларни тиббий назоратдан ўтказиш, шунингдек, аёллар

ва болаларни назорат остига олиш. Бажарилиш вақтида заррли бўлган ишлаб чиқариш омиллари ва ишлар рўйхати, уларни олдиндан ва вақти-вақти билан тиббий назоратдан ўтказиш тартиби давлат санэпидназорати ва соғлиқни сақлаш вазирлиги томонидан амалга оширилади.

Ишлаётганларни О.о.т.н.дан ўтказиш мажбурий тиббий суғуртада кўрсатилган хизматларни ўз ичига олади. Корхоналар, ташкилотлар ишловчиларнинг ўз вақтида О.о.т.н.дан ўтишини таъминлашга мажбурдир. Болалар, ҳомиладор аёллар диспансер назорати остида О.о.т.н.дан ўтади. Олдини олиш тадбирларини ўтказиш кўлами ва даврийлиги тегишли йўриқномаларга асосан белгиланади.

ОММАВИЙ ИШДАН БЎШАТИШ — лавозимларни сезиларли даражада қисқартиришни талаб этувчи корхонанинг синганлиги ёки уни қайта ташкил қилиш натижасида корхона, ташкилот, муассаса маъмуриятининг ташаббуси бўйича ходимлар билан шартномани бекор қилиш. О.и.б. мезонлари ишдан бўшатиш амалга оширилган календар даврни ва ишдан бўшатиладиган ходимлар миқдорини ўз ичига олади. Қуйидаги мезонлар тавсия этилади:

Ишдан бўшатиладиган ходимлар сони	Ишдан бўшатиш календар даври (кунлар)
100 дан — 200 гача	30
201 дан — 500 гача	60
500 дан кўп	90

Қонунчилик ҳали бўшатиладиганларнинг қанча миқдорини оммавий деб ҳисоблашни белгиллаганича йўқ. Германияда, масалан, корхона, ташкилот, муассасада ишлаётганларнинг умумий сонига нисбатан 6 % ходимларни бўшатиш оммавий ҳисобланади.

ОНАЛИК ВА БОЛАЛИК МУҲОФАЗАСИ — давлат ва жамоатчилик тадбирлари тизими. Она ва бола соғлигини ҳимоя қилишга қаратилади. О.б.м.нинг тиббий-ижтимоий

ва иқтисодий аҳамияти аёллар соғлигини сақлаш, оналар ва гўдаклар ўлимини камайтириш, касалланишини пасайтириш, илк болалиқдан жисмоний ва руҳий соғлом авлодни тарбиялашни таъминлашда каттадир. О.б.м. — соғлиқни сақлашнинг ажралмас қисми, шунинг учун умуман соғлиқни сақлаш билан ягона тамойилларга эга. О.б.м.ни бошқаришнинг асосий тамойиллари қуйидагича: бошқарув қарорларининг илмий асосланганлиги, жамият, жамоа ва шахснинг О.б.м. бўйича манфаатларининг бирлиги: қонунчилик тамойиллари, сўз ва ишнинг бирлиги.

Она ва бола соғлигини муҳофаза қилиш бўйича бевосита раҳбарликни Соғлиқни сақлаш вазирлиги олиб боради. О.б.м.ни ташкиллаштириш вазифаси қуйидагиларни ўз ичига олади: илмий асосланган соғломлаштириш ва олдини олиш тадбирларини ўтказиш; ишлаб чиқаришда ва оилада, умуман турмушда, мактабгача ва мактаб муассасаларида, шунингдек, О.б.м. муассасаларида тегишли тиббий-гигиена шароитларини яратиш; ташқи муҳитни соғломлаштириш бўйича тадбирлар ўтказиш; тиббий ёрдамнинг барча турлари бўйича аёллар ва болалар эҳтиёжларини пулсиз қондириш; аёллар ва болаларни жисмоний, маънавий ва гигиеник тарбиялаш; оммавий жисмоний маданиятни ривожлантириш; фанни ривожлантириш, фан ютуқларини О.б.м. амалиётига тадбиқ этиш; О.б.м.да жамоатчилик ташкилотлари, меҳнат жамоалари ва аҳолининг кенг иштирок этиши. О.б.м. муассасаси ишларининг ташкилий тамойиллари бўлиб қуйидагилар ҳисобланади: даволаш ва олдини олиш ишларини биргаликда амалга ошириш, даволаш-олдини олиш ва қайта тиклаш тадбирларини ўтказишда ворисийлик, участка тамойили ва диспансер усули. Аёллар ва болаларга ёрдам кўрсатувчи даволаш-олдини олиш асосий муассасалари бўлиб қуйидагилар ҳисобланади:

- кўп соҳали ва ихтисослашган касалхона муассасалари;
- ихтисослашган диспансерлар;
- амбулатория-поликлиника муассасалари;
- тез ва кечиктирилмас тиббий ёрдам муассасаси ва қон қуйиш муассасаси;

- О.б.м. муассасаси (болалар ясли ва боғчаси, чақалоқлар уйи, болалар уйи, туғруқхоналар ва б.);
- дам олиш-курорт муассасалари;
- тиббий-олдини олиш ва тиббий-эпидемиологик муассасалар;
- дорихоналар.

ОТА-ОНА ПАРВАРИШИ ВА ТАЪМИНОТИДАН МАҲРУМ БЎЛГАН БОЛАЛАРГА ИЖТИМОЙ ЁРДАМ КЎРСАТИШ — ота-она парвариши ва таъминотидан маҳрум бўлган вояга етмаган (16 ёшга тўлмаган) шахслар жойлардаги васийлик ва ҳомийлик органлари томонидан фуқаролар ўзини-ўзи бошқариш органлари билан биргаликда аниқланади ҳамда ҳисобга олинадилар. Бундай шахсларга ижтимоий ёрдам кўрсатиш ҳамда уларни меҳрибонлик уйларига жойлаштириш белгиланган тартибда васийлик ва ҳомийлик органлари томонидан амалга оширилади. Вояга етмаган шахсларга ижтимоий ёрдам кўрсатилишини ташкил этиш соҳасида васийлик ва ҳомийлик органлари, умумтаълим мактаби маъмурияти, фуқаролар ўзини-ўзи бошқариш органларининг ваколатлари ҳамда вазифалари қонун ҳужжатлари билан белгиланади.

П

ПЕДАГОГИК ЭЪТИБОРСИЗЛИК — тарбиядаги камчиликлар ва ҳисобга олмасликлар туфайли бола ўқув фаолиятида ва хатти-ҳаракатида меъёрлардан четга чиқиш. Оила тарбиясининг етарли эмаслиги, оғир турмуш шароитлари, катталар томонидан болага ягона талабнинг йўқлиги, ўқув-тарбия жараёнининг яхши ташкиллаштирилмаганлиги, мактаб ва ўқитувчиларнинг тез-тез алмашилиши, кўчанинг зарarli таъсири, қаровсизлик П.э. сабаблари бўлиши мумкин. П.эда фақат ақлий ривожланиш ёки идроклаш жараёнида секинлашиш юз бермайди, балки бурчни англаш, масъулият, ташкиллашганлик ва қатъият ва б. жиҳатларнинг

шаклланиши ҳам орқада қолади. Шунинг учун бошланғич синфларда ўқувчи мактаб томонидан қўйиладиган талабларни бажаролмайдиган аҳволга тушиб қолади. Муайян билимларга, ўқувга ва ҳуқ-атвор шаклига эга бўлмай, у ўқув-тарбиявий таъсирга қийин берилади, натижада П.э. янада кучаяди. Кўпинча у фаолиятнинг бирор турида (масалан, математика бўйича) учрайди, агар бунга вақтида эътибор қилинмаса, орқада қолишлик сурункали барқарор бўлиб қолади ҳамда фаолиятнинг бошқа турларига ҳам ўтади. Илк болаликдаёқ (ҳаётнинг биринчи йилида) ота-оналар фақат бола парвариши билангина чекланиб қолмасликлари керак, балки унинг катталар билан мулоқот эҳтиёжларини ҳам ҳисобга олишлари лозим, чунки акс ҳолда бола руҳий ривожланишда орқада қола бошлайди. П.э.ни бартараф этиш, аввало, унинг сабабларини аниқлашда, ҳар бир болага якка тартибда ёндашишда, меҳнатни ташкил этишга жалб қилишда намоён бўлади. Педагогик жиҳатдан қаровсиз болаларни тарбиялашнинг бош усули бўлиб уларга болалар жамоаси орқали таъсир ўтказиш ва ўқиш фаолиятига жалб этиш ҳисобланади. Бундай болаларга таъсир чоралари унинг ҳислатларига ва жўшқинлигига боғлиқ.

ПЕНСИЯ — пул таъминоти, фуқароларга уни давлат пенсия фонидан тегишли пенсия ёшига етганда, ногиронликка чиққанда, боқувчиси вафот этган ҳолларда меҳнатга қобилиятсиз бўлган унинг оила аъзоларига берилади. Айрим ходимларнинг пенсия таъминоти учун узоқ вақт муайян касбий фаолиятни бажарганликлари асос бўлади.

Меҳнат фаолияти билан боғлиқ П. қуйидаги ҳолларда тайинланади: қарилик бўйича, ногиронлик бўйича, боқувчисини йўқотган ҳолларда ва б. Айрим меҳнат П. олишга бирон-бир сабаб билан имкони бўлмаган фуқароларга ижтимоий П. белгиланади.

Қарилик бўйича П. умумий асосларда белгиланади: эр-каklar — 60 ёшга тўлганда ва меҳнат стажи 25 йилдан кам бўлмаган ҳолларда; аёллар — 55 га тўлганда ва меҳнат стажи 20 йилдан кам бўлмаганда.

Ногиронлик буйича меҳнатдаги шикастланиш ва касбий касаллик оқибатидаги П. умумий меҳнат стажининг давомийлигига боғлиқсиз белгиланади. Боқувчисини йўқотган ҳолларда П. олиш ҳуқуқига вафот этганнынг қарамоғида бўлган меҳнатга қобилиятсиз оила аъзолари эга.

Ижтимоий П. қуйидагиларга белгиланади: 1 ва 2-гуруҳ ногиронларга, шу жумладан, болалиқдан ногиронларга, шунингдек, 3-гуруҳ ногиронларига; 16 ёшгача бўлган ногирон болаларга; 18 ёшгача бўлган ота-онасидан бирини ёки иккаласини йўқотган болаларга, 65 ва 60 ёшдагиларга (мувофиқ тарзда эркак ва аёлларга).

ПЕНСИЯЧИЛАР — пул таъминоти ҳуқуқига эга фуқаролар, уларнинг бу ҳуқуқи тегишли қонунчилик ҳужжатлари асосида амалга оширилади. Муайян пенсия ёшига етган фуқаролар П. бўлиб ҳисобланади (эркаклар 60 ёш, аёллар 55 ёш, аёлларга нисбатан айрим ҳоллар бундан истисно); ногиронликнинг тегишли гуруҳи белгиланган шахслар. Оила боқувчиси қарамоғидаги меҳнатга қобилиятсиз оила аъзолари, шунингдек, боқувчисидан ажраган болаларга қараш билан машғул шахслар (14 ёшгача бўлган болаларга) узоқ вақт муайян касбий фаолиятни бажариб келган ходимларнинг айрим тоифаси; ички ишлар идораларида ҳарбий хизматни ўтаганлар, уларнинг оилалари. Яна қ. **Пенсия, Меҳнатга қобилиятли пенсионерлар**.

ПЕНСИЯ ОЛИШ ҲУҚУҚИГА ЭГА ОИЛА АЪЗОСИ — боқувчи вафот этганда унинг қарамоғида бўлган меҳнатга қобилиятсиз оила аъзолари. Улар боқувчисини йўқотганлик пенсияси олиш ҳуқуқига эга бўлади. Бунда фарзандларга ва ушбу модданинг «в» бандида кўрсатиб ўтилган шахсларга пенсия улар боқувчининг қарамоғида турган-турмаганидан қатъи назар, тайинланади.

Марҳумнинг қарамоғида турмаган ота-онаси ва эри (хотини) ҳам, кейинчалик кун кечириш учун зарур маблағ манбаидан маҳрум бўлиб қолсалар, пенсия олиш ҳуқуқига эга бўладилар.

Қуйидагилар оиланинг меҳнатга қобилиятсиз аъзолари ҳисобланади:

а) болалар, ака-укалар, опа-сингиллар ва набиралар 16 ёшга тўлмаган бўлса ёки 16 ёшдан катта бўлса ҳам 16 ёшга тўлмасдан ногирон бўлиб қолган бўлса. Бунда ака-укалар, опа-сингиллар ва набираларнинг меҳнатга қобилиятли ота-онаси бўлмаса;

б) ота, она, ўғай ота, ўғай она, хотин, эр, башарти, улар 7-моддада назарда тутилган пенсия ёшига тўлган ёки ногирон бўлсалар;

в) ёшидан ва меҳнат қобилиятидан қатъи назар, ота ва онадан бири ёки эр (хотин) ёхуд бува, буви, ака-ука ёки опа-сингил, агар у вафот этган боқувчининг болалари, ака-укалари, опа-сингиллари ёки набираларини, ишловчиларга болага қараш учун иш ҳақи сақланмаган таътилда бўлиш ҳуқуқини берадиган ёшга тўлгунга қадар боқиш билан машғул бўлса ва ишламаса;

г) бува ва буви — агар қонунга мувофиқ уларни боқиши шарт бўлган кишилар бўлмаса.

Ўқувчилар 18 ёшга тўлгунга қадар боқувчисини йўқотганлик пенсияси олиш ҳуқуқига эгадирлар.

Боқувчисини йўқотганлик пенсияси олиш ҳуқуқига эга бўлган вояга етмаган фарзандлар, улар фарзандликка олинганларида ҳам бу ҳуқуқни сақлаб қоладилар.

Ўғай ўғил ва ўғай қиз, агар улар ота-оналаридан алимент олмаган бўлсалар, ҳақиқий фарзандлар сингари пенсия олиш ҳуқуқига эгадирлар.

Ўғай ота ва ўғай она, агар вафот этган ўғай ўғилни (қизни) 18 ёшга тўлгунга қадар камида 5 йил тарбиялаган ёки боққан бўлса, ҳақиқий ота ва она сингари пенсия олиш ҳуқуқига эга бўладилар.

Ушбу қонуннинг вафот этганларнинг оилаларига тааллуқли ҳамма қоидалари бедарак йўқолганларнинг оилаларига ҳам, агар боқувчининг бедарак йўқолганлиги белгиланган тартибда тасдиқланган бўлса, тегишли равишда жорий қилинади (Ўзбекистон Республикасининг қонуни 03.09.1993 й. N 938-XII. 4-боб, 19-модда).

ПЕНСИЯ ТАЪМИНОТИ ТЎҒРИСИДА — ЎзР қонуни, унда қуйидаги асосий тушунчалар:

— **жамғариб бориладиган асосий пенсия бадаллари** — шахсий жамғариб бориладиган пенсия ҳисоб варағига ихтиёрийлик асосида киритиладиган пул маблағлари;

— **жамғариб бориладиган мажбурий пенсия бадаллари** — шахсий жамғариб бориладиган пенсия ҳисоб варағига мажбурий тартибда киритиладиган пул маблағлари;

— **жамғариб бориладиган пенсия бадалларини киритувчи (бадал киритувчи)** — жамғариб бориладиган пенсия тўловларини олувчининг фойдасига бадаллар киритаётган жисмоний шахс ёки иш берувчи юридик шахс (бундан буён матнда иш берувчи деб юритилади);

— **жамғариб бориладиган пенсия таъминоти** — фуқароларнинг шахсий жамғариб бориладиган пенсия ҳисобварақларидаги маблағлардан давлат пенсиясига қўшимча равишда пул маблағлари билан таъминлаш;

— **жамғариб бориладиган пенсия ҳисоб варағи** — фуқаронинг Халқ банкидаги эгаси ёзилган шахсий ҳисоб варағи бўлиб, бадал киритувчиларнинг жамғариб бориладиган пенсия ҳисоб варағидаги маблағларга ҳисоблаб қўшилган фойизлар ана шу ҳисоб вараққа келиб тушади ҳамда унда ҳисобга олинади (ЎзР “Фуқароларнинг жамғариб бориладиган пенсия таъминоти” тўғрисида, 3-модда 02.12. 2004 й.).

ПЕРИНАТАЛ МАРКАЗ — ҳомиладор аёлларга ва янги туғилган чақалоқларга тиббий ёрдам кўрсатувчи ва акушерлик ҳамда педиатрия хизмати фаолиятини давом эттирувчи ихтисослашган тиббий муассаса. Унинг асосий вазифалари бўлиб касалланишни, ўлимни ва болалар ҳамда аёллар ногиронлигини пасайтириш ҳисобланади. П.м. ҳомиладорлик даврида патологик ўзгаришлари бўлган аёлларга ҳомиладорликнинг бутун муддати мобайнида маслаҳатлар беради, тиббий ташхислашни амалга оширади. П.м. учта бўлимли ягона маъмурий бўйсунганликни ўз ичига олади:

- маслаҳат—ташхислаш;
- акушерлик;
- педиатрия.

П.м. фаолиятининг самаралилиги минтақадаги болалар касалланиши, ўлишлик ва ногирон бўлиб қолишлик даражаси, туғишнинг оғир кечиши сони, оналар ва чақалоқлар ўлими миқдори билан баҳоланади. П.м. ҳомиланинг антенатал ҳимоясини таъминлайди, бундай ҳимоядан мақсад ижтимоий-гигиеник ва даволаш-олдини олиш тадбирлари мажмуини ўтказишдир. Бундай тадбир ҳомиланинг қулай шароитларда ривожланишини таъминлайди, туғма касалликларга чалинишининг олдини олади, ривожланишидаги камчиликларни ва перинатал ўлимни бартараф этади. Ҳомиладорлик даврида онанинг организми ва ҳомилага ишлаб чиқариш жараёнларининг (титраш, исиб кетиш ёки совиб кетиш, узоқ вақт тик туриб ишлаш ва б.) нохуш таъсир этиши мумкинлигини ҳисобга олиш зарур. Ҳомилани антенатал ҳимоялашнинг муҳим масалаларидан бири бўлиб, меъёрий ҳомиладорлик даврида ҳам ва, айниқса, патологик ҳолатдалигида ҳам аёлнинг самарали овқатланиш муаммоси ҳисобланади.

ПОПУЛЯЦИЯ (лот. — халқ, тарқалиш) — 1) муайян ҳудудда яшовчи алоҳида бир турнинг мажмуи; 2) аҳоли кўпайиши (туғилганларнинг вафот этган фуқаролар сонидан ортиқлиги). Бу давлат, ҳудуднинг ижтимоий-иқтисодий барқарорлигини кўрсатади.

ПСИХИАТРИК ЁРДАМ — юқори даражада ижтимоий аҳамиятга эга тиббий ёрдам тури. Бу бир неча вазият билан боғлиқ: касалга чалинганларнинг психопатологик сабаблар билан жамият учун хавfli ҳаракатларни амалга ошириши мумкинлиги ва шу билан боғлиқ тарзда жамиятни бундай хатти-ҳаракатдан ҳимоялаш зарур; беморнинг руҳий хасталаниши туфайли унинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатлари бузилишига қарши чорасизлиги, бу бемор бундай ҳимоянинг зарурлигини тушуниб етмаган ҳолларда ҳам, баъзан ҳатто бундай ҳимояга руҳий касаллангани туфайли қаршилик ҳам қилиши мумкин. Руҳий хасталикнинг ўзига хос тарзда намоён бўлиши сабабли бемор ўзини кўпинча хаста деб

сезмайди, касал ривожини олдиндан билиш хусусиятидан махрумдир. Онгли равишда бир қарорга келолмайди, ўз хатти-ҳаракатини бошқара олмайди. Психиатрия хизмати вакиллари тиббиёт бошқа қисмлари учун ғайриодатий қоидалардан қонун бўйича фойдаланишлари мумкин: улар беморни руҳий шаҳодатлантириш, касалхонага ётқизиш, ногиронликни белгилашга, унинг шахсий фикри билан ҳисоблашмаган ҳолда, кўпинча унга қарши ҳуқуққа эгадирлар. Буни жамоатчилик бемор устидан чекланмаган, ҳукмронлик деб белгилаши эҳтимолдан узоқ эмас (аслида бу бемор устидан ҳукмронлик эмас, балки қонунни бажариш — қонун ҳукмининг врач ва бемор устидан ҳукмронлигини акс эттиradi). Шунинг учун давлат кечиктирилмас психиатрик ёрдами, шу жумладан, тез ёрдамни кафолатлайди: консультация-ташҳислаш, даволаш, касалхонадан ташқари шароитларда қайта тиклаш, шунингдек, стационарда; меҳнатга вақтинча қобилиятсизлик экспертизаси ва уни белгилашнинг барча турларини; ижтимоий-маиший ёрдамни, шу жумладан, меҳнатга жойлашиш, ижтимоий-маиший таъминлаш ва ногиронларни парваришлашни; ҳомийликни; ҳуқуқий ёрдамни; ўрта ва касбий таълимни. Бу дастурни амалга ошириш учун ихтисослашган тиббий муассасалар ва даволаш-ишлаб чиқариш давлат корхоналарида руҳий касаллик билан касалланганлар учун иш ўринлари яратишлари лозим ва бундай корхоналарни иқтисодий рағбатлантиришлари керак. Ижтимоий алоқаларни йўқотган руҳий касаллар учун ётоқхоналар қуриш. Бундай дастурни амалга оширишга масъул этиб республика ҳукумати, вилоят, туман ҳокимликлари, шунингдек, маҳаллий бошқариш идораларини белгилаш мақсадга мувофиқ бўлади. Бундай дастурни молиялашни соғлиқни сақлаш фондлари, тиббий суғурта ва бошқа қонун билан тақиқланмаган манбалар орқали амалга оширилади.

ПСИХИАТРИК ШАҲОДАТЛОВ — руҳий касалланганлик мавжудлигини белгилаш талаб этилган, руҳий ёрдам кўрсатиш зарурати бўлган ёки шундай ёрдам турининг за-

рурати бўлган ҳолларда амалга оширилади. П.ш. олдини олиш назорати каби текширилувчининг илтимоси ёки розилиги бўйича ихтиёрий ўтказилади. Балоғатга етмаган — 15 ёшгача бўлганларга нисбатан ота-оналарининг ёки бошқа қонуний вакилларининг илтимоси ёки розилиги бўйича амалга оширилади. Ота-онасидан бирининг ёки бошқа қонуний вакилнинг эътирози бўлганда, П.ш. ҳомийлик ва мураббийлик қилувчи орган қарори бўйича ўтказилади. Бундай қарор устидан судга шикоят қилиш мумкин. П.ш. мавжуд маълумотларга кўра, шахс ўзида оғир руҳий ўзгаришлар мавжудлигига шубҳалантирадиган хатти-ҳаракатларни амалга оширган ҳолларда текширилувчининг ёки вакилининг розилигисиз ҳам ўтказилиши мумкин, чунки бундай ҳолатларда шахс ўзи учун ҳам, атрофдагилар учун ҳам бевосита хавфли ҳисобланади (ҳужум қилиш, ўлдириш, тан жароҳати етказиш, ўз-ўзини шикастлаш, ўз-ўзини ўлдириш хавфи ва алаҳсираш, галлюцинация ва ҳ. дан келиб чиқадиган хавфлар). Булар уни иложсиз — ўз асосий ҳаётий эҳтиёжларини қондиришга ноқобил (ўзи мустақил овқат ея олмайдиган) қилиб қўяди ёки булар унинг соғлиғига сезиларли зарар етказади, оқибатда унинг руҳий ҳолати ёмонлашади, агар шундай шахс психиатрик ёрдамсиз қолса шундай оқибатлар келиб чиқади (шизофрения ёки оқ жаза ва ҳуружи ривожланади). Ф.ш. ўтказувчи врач психиатр сифатида мижоз ўзининг руҳий ҳолатига кўра атрофдагилар учун ёки ўзи учун хавф туғдирадиган ҳолларни истисно этганда, унинг ўзига ёки қонуний вакилига, албатта, маълум қилиши керак. Психиатрик диспансер кузатувида турган мижозни врач шаҳодатлайдиган ҳолларда таништириш ҳақидаги қарорни врач мустақил ўзи қабул қилади. Бошқа ҳолларда П.ш. ҳақидаги қарор, текширилувчининг ёки вакилининг розилигисиз суд санкциясига кўра қабул қилинади.

ПСИХИАТРИЯ (юн. — қалб ва даволаш) — инсон руҳиятидаги патологияни ўрганувчи клиник тиббиёт бўлими. Руҳий касалликлар клиникасигина эмас, балки ижтимоий томонлар ҳам унинг предмети бўлиб ҳисобланади. Касаллик-

нинг юзага келиши, ривожланиш қонуниятлари, ўтиши, касаллик оқибатлари ва ҳ. клиник жиҳатлар ҳисобланса, ижтимоий тузилиш, ҳуқуқий ёрдам, касалларнинг ҳуқуқи ва манфаатларини ҳимоя қилиш, уларни ижтимоий қайта мослаштириш ва қайта тиклаш ижтимоий жиҳатлар бўлади. Янги, ташхислаш ва даволашнинг такомиллашган усуллари ишлаб чиқиш ва жорий этиш беморларнинг тезда психоздан қутулиши, аҳолининг сезиларли яхшиланишига эришишга имкон беради ва стационардан ташқарида ҳам уларни даволаш мумкин бўлади. Кейинги пайтларда руҳий касалликларнинг нисбатан оғир бўлмаган кўринишларининг, шунингдек, касаллик хуружи ва бошқа кўринишлар анча енгил ўтишининг салмоғи ошган. Шу билан бирга, айрим ҳолларда муваффақиятли даволангандан кейин ҳам касалликнинг қайталаб қолиши кузатилмоқда. Бу одатда касални дарҳол ногиронликка чиқаришни тақозо этади. Бу купинча даволаш тўлақонли якунига етмаганлиги, иккиламчи олдини олиш (бошланган касаллик кучайишининг олдини олиш) чоралари кўрилмаганлиги, руҳий касал хуружини бошдан кечирган шахс қайта мослаштирилмаганлиги (касбий, оилавий ва б.) билан боғлиқдир. Шунинг учун касаллик бошланғич босқичида, айниқса унга ижтимоий ёрдам, қайта мослаштириш, қайта тиклаш, психотерапия, организм умумий тикланиши, унинг чиниқтирилиши муҳим аҳамиятга эга. Психиатрия ёрдами ва руҳий касалликка чалинган фуқаронинг ҳуқуқлари қонунчилик йўли билан мустаҳкамлаб қўйилган.

ПСИХИАТРИЯ ЁРДАМИ КЎРСАТИШ БЎЙИЧА ҲАРАКАТЛАР УСТИДАН ШИКОЯТ ҚИЛИШ — тиббиёт ходимлари, ижтимоий таъминот ва таълим ходимлари, врачлар комиссияси аъзолари хатти-ҳаракати устидан агар фуқароларга улар психиатрия ёрдами кўрсатишда, уларнинг ҳуқуқлари ва қануний манфаатларига зарар етказилган бўлса, қонун томонидан шикоят қилиш имкони берилади. Кўпинча психиатрия шаҳодатлантируви, диспансер назорати, мажбурий касалхонага ётқизиш, жисмоний тазйиқ чорала-

рини асоссиз қўллаш стационар ички назорат ва чекловлар бузилган ҳолларда, шунингдек, шикоят ва ариза беришга тўсқинлик қилиш, диний удумларни бажаришда ҳалақит бериш, адвокатни чақиришни рад этиш, ҳурматсиз муносабатда бўлиш ёки қадрини пастга уриш, тиббиёт воситалари ва усуллари, илмий ёки педагогик жараёни мижознинг розилигисиз, синаш объекти сифатида фойдаланиш устидан шикоят қилиниши мумкин. Бундай шикоят бериш ҳуқуқига қуйидагилар эга: шикоят қилмоқчи бўлган кишининг ўзи, унинг вакили, ташкилот; агар уларга фуқароларнинг ҳуқуқини ҳимоя қилиш қонун билан ёки унинг уставига мувофиқ берилган бўлса. Шикоят бир ой ичида кимнинг ҳуқуқи камситилган бўлса, унга маълум бўлган вақтдан ҳисоблаб берилиши мумкин. Агар бу муддат узрли сабаб билан бузилган бўлса, ўтказиб юборилган вақтни тиклашга шикоят йўналтирилган идора ёки лавозимдор шахсга қонун йўли билан рухсат этилади. Судда шикоятни кўриш вақтида кимнинг ҳуқуқи бузилган бўлса (агар бунга унинг руҳий ҳолати ҳалақит бермаса) унинг вакили, шунингдек, кимнинг хатти-ҳаракати устидан шикоят қилинаётган бўлса, ўша (ёки унинг вакили) ва прокурор қатнашиши шарт. Судда шикоятни кўриш билан боғлиқ қилинган чиқишлар давлат ҳисобидан қопланади. Агар шикоят юқори лавозимдаги шахсга ёки юқори идорага берилса, унда мурожаат қилинган кундан бошлаб ўн кун ичида кўриб чиқилиши керак. У бўйича қарор қонунда кўрсатилган ва асосланган бўлиши лозим. Қарорнинг нусхаси шикоят кўрилган кундан кейин уч кун муддат ичида аризачига ва кимнинг устидан шикоят қилинган бўлса, унга юборилиши ёки берилиши керак. Юқори лавозимдаги шахс (идора)нинг қарори устидан судга даъво аризаси бериш мумкин.

ПСИХОГИГИЕНА — кишилар руҳий соғломлигини сақлаш ва мустаҳкамлашга йўналтирилган тадбирларни ишлаб чиқувчи ва амалга оширувчи гигиена бўлими. У экология билан жипс боғлиқ, чунки атроф-муҳитнинг юқори даражада ифлосланганлиги, дори воситаларининг суиистеъ-

мол қилиниши, муҳитнинг электр ва магнит тўлқинлари билан тўйинганлиги, руҳиятнинг жиддий издан чиқишига олиб келади; социология билан боғлиқ, чунки инсонларнинг ҳаёт ва фаолият шароити, уларнинг аниқ ижтимоий мавқеи улар руҳий ҳолати учун катта аҳамиятга эга; педагогика билан, чунки инсонни тарбиялаш унинг руҳий соғлом ёки келажакда соғлом бўлмаслиги асосини ташкил этади; психология билан, чунки айрим кишилар психологиясини билиш ва тушуниш, улар мулоқот тизимини идрок этиш билангина жиддий психогигиеник башоратлар қилиш мумкин бўлади; психотерапия билан, бу руҳий изга тушириш дастури учун негиз бўлиб хизмат қилади, кишиларнинг психогигиенага мойиллигини пасайтиради; психиатрия билан, зеро руҳий хасталикларни ва уларнинг олдини олишга йўналтирилган тадбирларни билмай, руҳий соғломликни мустаҳкамлаш дастурини тўлақонли амалга ошириш ҳақида гапириш мумкин эмас. П.нинг қуйидаги қисмлари мавжуд: ёшга кўра П. (болаликдаги, ўсмирликдаги, кексаликдаги ва қариликдаги) меҳнат ва таълимдаги П., турмушдаги П., оиладаги П. Тиббий маориф П. учун катта аҳамиятга эга. Руҳий саломатлик ва руҳий касалликлар муаммоларини, нохуш психозэмоционал ҳолатларни бартараф этиш имкониятларини, руҳий ва жисмоний соғлиқ бир-бири билан боғлиқлигини, руҳий беқарорликнинг илк кўринишларини, толиқиш ва тинка қуришини ёритиш бу соҳанинг асосий вазифаси ҳисобланади.

ПСИХОГЕНЛАР (психоген касалликлар) — руҳий жароҳат туфайли пайдо бўладиган ва ўтадиган руҳий касалликлар гуруҳи. П. икки асосий гуруҳга бўлинади — неврозлар ва реактив психозлар. Бундан ташқари икки мустақил шакли бор: носталгия (қўмсаш) ва ятрогения. Бундай ажратиш П.ларни оғирлик даражаси бўйича фарқлашга, уларни даволашга ижтимоий ва тиббий ёндашишни табақалаштиришга имкон беради. Невроз (асабийлик)да биринчи ўринга психотерапия чиқади. П.нинг уч асосий мезони бор: улар руҳий жароҳат кетидан юзага чиқади: изтиробли кечинма-

лар моҳияти руҳий жароҳатловчи вазиятни акс эттиради; П.нинг ўтиши жароҳатловчи вазият билан боғлиқ — у сақланиб қолганида П. кўпинча узилган ёки сурункали бўлади, низони ҳал этиш ўзидан кейин соғломланишга олиб келади. Мана шунинг учун ҳам, П.да ҳақиқий низогача етиб бориш ва уни ҳал қилишга ҳаракат қилиш керак. П. юзага келиши учун кўпинча муайян шароит зарур. Мижоз ўзининг руҳий тузилишидаги баъзи ўзига хосликлар (тавсифни акцентлаш, психопатия, руҳий жароҳатнинг юқори суръатдалиги ёки узунлиги); инсонни руҳий жароҳатларга алоҳида сезгир қилувчи тинка-мадорни қуритадиган вазият (масалан, узоқ муҳожирлик; ижтимоий алоқаларнинг узилганлиги; оғир ва сурункали соматик касалликлар, сурункали уйқусизлик, тўлақонли дам олиш ва б.нинг узоқ вақт бўлмаслиги). Ятроген сабабларда касалликнинг пайдо бўлишига врачнинг нотўғри хатти-ҳаракати ва сўзи ҳам сабаб бўлиши мумкин.

ПСИХОДРАМА (юн. — қалб, ҳаракат) — гуруҳий психологик, врачларсиз психотерапия тури ва шахслараро ва гуруҳлараро низолар ташхиси, бунда гуруҳ қатнашчилари навбатма-навбат актёрлар ва томошабинлар сифатида чиқадилар. Бу унча катта бўлмаган (гуруҳда кўпи билан 12 киши бўлади) кишиларнинг вақтинчалик бирлашмаси. Белгиланган раҳбари, умумий шахслараро тадқиқот мақсади, шахсий ўрганиш, ўсиш ва ўзини намоён этиш, қатнашчилар учун шахсан маънога эга бўлган ҳаёт вазиятларини моделлаштириб ноўхшаш эмоционал муносабатни ва ички зўриқишни бартараф қилиш, ижтимоий муносабатларни машқ қилиш, чуқур ўз-ўзини идрок этишни амалга ошириш. П. тушунчаси ва тартиби Д.Морено (АҚШ) томонидан тақлиф этилган. У П. ёрдамида ижтимоий низоларни ҳал қилиш мумкин, деб ҳисоблайди. П. учун тўсатданлик, фаоллик, импровизация хосдир. П. асабийлашганда психологик ёрдам усули сифатида қўлланади. П. унсурларидан гуруҳий руҳий тўғрилаш ишларининг барча шаклларида фойдаланилади.

ПСИХОЗ — мавжуд оламни адекват акс эттирмасликда

намоён бўладиган руҳиятнинг чуқур касаллик туфайли издан чиққанлиги. Бунда адекват акс эттирмасликнинг тарқалганлиги турлича бўлиши мумкин: бир ҳолатда у мавжуд турмушнинг айрим аниқ томонларини қамраган бўлиши мумкин (масалан, рашк васвасаси) бошқа барчасини тўғри тушуниш ва акс эттиришни сақлаган ҳолда, бу психотик кечинмалар чегарасидан ташқарига чиқади, бошқа ҳолатда — глобал, бунда атрофдагилар бутун, тўлиғича нотўғри тасаввур этилади (масалан, оқ тутқарода). Одатда П.да меъёридаги руҳиятга хос бўлмаган белгилар пайдо бўлади: галлюцинация — кўзга ҳар нарсаларнинг кўриниши касаллик тарзида пайдо бўлади (кўриш Г.), «товушлар» (эшитиш Г.), ҳид (ис Г.), васваса — касаллик асосида юзага чиқади, душманлар ва таъқиб қилувчилар мавжуд бўлганида ҳақиқатга тўғри келмайдиган фикрлар ва ишонч (таъқиб В.), ўйдаги касаллик (ипонхондрик В.), ўзи йўқ кашфиёт (кашфиётчилик В.), нурлар, аппаратлар, телепатия таъсири (жисмоний ва гипноз таъсири В.) ва б.; тушкунлик (ҳаёт қадриятларининг йўқолиши ва ўз-ўзини ўлдириш ҳақидаги фикрнинг пайдо бўлиши билан боғлиқ чуқур изтиробли қўмсаш), иманиакал (патологик қўзғолган қувонч) ҳолат ва дисфария (қаҳрли қўмсаш ҳолати); психомотор — қўзғалиш ёки тормозланишнинг турли кўринишлари, тўлиқ ҳаракатсизланишликкача ёки тескари ҳаракатлантирувчи актлар — ейиш мумкин бўлмаган нарсаларни ейиш, ўз-ўзини шикастлаш ёки ўлдириш. П.нинг муҳим, тиббий- ижтимоий аҳамиятидан бири касаллик ҳолатига танқиднинг йўқолганлиги — касални тушунмаслик ва рад этмаслик: мижоз ҳатто оғир психотик бузилишларда ҳам ўзини соғлом ва даволанишга муҳтож эмас деб ҳисоблайди. Кўпинча у касаллик ва даволанишни давом эттириш ҳақидаги хулосани таъқибнинг бир кўриниши тарзида қабул қилади. П. муайян хулқ-атвор бузилишлари билан бирга кечади; масалан, мижоз кўпинча таъқибчига айланади ва ўзини «ҳимоялаш» мақсадида хужум қилиши ва ҳатто ўлдириши мумкин. Шунга кўра П.нинг кўпгина ҳолатлари мижознинг ижтимоий хавфли ҳаракатларига айланади, улар бошқа шахсларга, шунингдек, улар-

нинг ўзларига (ўзини шикастлаш, ўзини-ўзи ўлдиришга) йўналтирилган бўлиши мумкин. Бу ҳолат психиатрияда қонун билан белгиланган мажбурий шифохонага ётқизишни белгилаб беради. Бундай ҳаракатларнинг олдини олиш масъулияти қонун билан врач-психиатр зиммасига юклатилган. Чунки П.да руҳиятнинг бузилиши қисман бўлади, кўпчилик касаллар ўз П.сини атрофдагилардан яширган бўлиши мумкин. Бу уларнинг ижтимоий хавфлилигини сезиларли оширади. Айрим П.лар котагиозност, «юқумлили-к»га эга — бу индукцияланган П. дейилади, одатда бу жазава П.и. ёки васваса, бунда васваса қандайдир исбот тизимига эга бўлади, индукторнинг индукцияловчи билан жипс мулоқоти ҳиссиётга бой бўлади.

ПСИХОЛОГИК ҲИМОЯ — ички ёки ташқи низо ёхуд руҳиятни шикастловчи вазият билан боғлиқ салбий кечинмалар туфайли юзага келадиган психофизиологик нохушликни бартараф этишга йўналтирилган психологик фаолият. П.ҳ. безовталикини бартараф этади, ўзини ижобий баҳолашига кўмаклашади, бу билан шахсни безовталантирувчи салбий кечинмалардан халос этади. П.ҳ. талаб этувчи энг муҳим кечинмалардан бўлиб, ўз камчиликларини ҳис этиш, шахсий ҳаётий муҳим қадриятларга хавф солиш, шахснинг атофидигилар қўз унгида ва ижтимоий табақаларда қадрининг йўқолиши, бирон-бир муҳим ишда муваффақиятга эриша олмаслиги мумкинлиги ёки аниқлиги ҳисобланади. П.ҳ. муваффақиятли ва муваффақиятсиз бўлиши мумкин. Муваффақият-ли П.ҳ. безовталиқ қўзғовчи ҳиссиётларнинг барҳам топишига ва ички қониқиш, хотиржамлик ҳолатига олиб келади. муваффақиятсиз П.ҳ. бундай самарага эришмайди ва шунинг учун П.ҳ.нинг барча чоралари қайтадан тикланади. Қуйидагилар П.ҳ. шакллари ҳисобланади: ўзига хос бўлган хулқ-атвор, руҳий хислатлар ва хусусиятлар мотивларининг қарма-қарши томонини онгсиз суръатда ҳис этиш; регрессия — руҳий нохушлиқ юзага келтирувчи вазиятнинг алмашиши, мураккаб вазифани (уни бажариш бир қатор қийинчиликлар билан боғлиқ, бу ишончсизлик ва нохушлиқ содир эта-

ди) анча енгилига алмаштириш; рационаллаштириш — мантикий тизим тузиш, бу тизим ўзини ўз-ўзига тушунтира оладиган бўлсин, ўзининг гўё нохуш хатти-ҳаракати, хулқи, фикри, мотивлаши буларни ўз кўз ўнгида ижтимоий қимматга эга ва қабул қилса бўладиган қилиши; чиқариш — ҳаёдан нохуш ва мақбул бўлмаган фикрлар, хотиралар, кечинмаларни «кувиб юбориш», уларни ўз онгидан онгсизлик соҳасига ўтказиш; конверсия — вазиятни бошқа контекстга ўтказиш, унга ўзгача, кўпинча ҳажвий маъно бериш; сублимация — низоли вазиятда кескинликни бартараф этиш, бунга руҳий оғир вазиятдан чиқариш йўли билан бартараф этилади, низодан субъект ва жамият учун ижтимоий мақбул ва қадрли фаолият тури (ижод, илмий тадқиқот, боғдорчилик ва ҳ.)га алмаштирилади ёки ҳазилга дарҳол жавоб қилинади, бу вазиятни юмшатишга олиб келади.

ПСИХОНЕВРОЛОГИК ДИСПАНСЕР — беморларга психиатрик даволаш-ташҳислаш, маслаҳат бериш ва ижтимоий ёрдам кўрсатиш учун, улар ҳуқуқи ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш, шунингдек, П.д. учун бириктирилган ҳудуддаги психиатрик муассасалар ва кабинетлар фаолиятига ташкилий-методик раҳбарлик қилиш учун мўлжалланган ихтисослаштирилган даволаш-олдини олиш муассасаси. П.д. касалхонадан ташқари психиатрик ёрдамни ташиқил қилиш ва кўрсатишнинг асосий шаклидир.

П.д. асосий вазифалари бўлиб қуйидагилар ҳисобланади: беморларни аниқлаш ва ҳисобга олиш, улар устидан диспансер назоратини ўрнатиш, амбулаториявий даволаш, иккиламчи (бошланиб келаётган касалликнинг такрор зўрайиши олдини олиш) ва учламчи (бошланган касалликнинг хавфли оғирлашишининг олдини олиш) профилактика; руҳий беморлар соғлиғини тиклаш бўйича тадбирлар ўтказиш, уларни меҳнат, оила ва бошқа шароитларга мослаштириш ҳамда ўз вақтида касалхонага ётқизиш; бошқа даволаш-олдини олиш муассасаларига маслаҳат бериб ёрдамлашиш; беморларга ҳуқуқий, ижтимоий ва ҳомийлик ёрдамини кўрсатиш, улар ҳуқуқи ва қонуний манфаатлари бу-

зилган тақдирда ҳимоялаш. Бунинг учун П.д. таркибида врач психиатрлар хонаси кўзда тутилган бўлиши лозим. Мазкур хона лавозим бирлигида ҳуқуқшунос бўлиши кўзда тутилади. У миждозларга бепул ҳуқуқий ёрдам кўрсатиши ҳамда улар ҳуқуқи ҳимоясини амалга ошириши лозим. Бундан ташқари, ижтимоий ёрдам ҳамшираси лавозими ҳам кўзда тутилиши шарт, у беморларнинг меҳнатга жойлашиши, турмуш яхшиланишига, қарамоққа ва ҳомийликка олишни расмийлаштиришга ёрдамлашади, улар ҳуқуқига риоя этилишини кузатиб боради, маҳаллий ҳокимият, корхоналар, ижтимоий таъминот идоралари ва жамоатчилик ташкилотларида улар манфаатини ҳимоя қилади. Бундан ташқари, беморларни қайта мослаштириш мақсадида меҳнат таълимини амалга ошириши мумкин.

ПСИХОПАТИЯ (телбалик) — шахс (хусусият)даги барқарор оғир патологик ўзгариш ҳолати. Бу бутун руҳий оламнинг «барқарор» ва «ялпи» зарарланганлиги тушунчасига мос келади. Табиий интеллект етарлича сақланади. Издан чиқиш (дисгармония) П.да шундай даражага етадики, у шахсни атрофдагилар ва ўз-ўзи билан мунтазам ва тез-тез низолашишга қонуний тарзда олиб келади. Бу П.нинг учинчи хоссаси — ижтимоий номутаносиблик. П. ҳаёт учун, миждознинг соғлиги учун хавф туғдирмайди. У ўзининг ва яқинларининг тақдирини бахтсиз қилади, алкоголизмга, гиёҳвандликка, ўз-ўзини ўлдиришга мойиллигини, асабийлигини, психосоматик касалликларга чалинишини ва б. оширади. П.нинг асосий турлари қуйдагилардир:

— шизоидал — патологик биқик, ҳиссий совуқ, рационал, осон таъсирланадиган, ҳаёлпараст, кўпинча жанжаллар оламида яшайдиган, ҳаётдан қаноатланмаганлигини яширувчан ва ўзига ишонмайдиган бўлади;

— психостеник — доимо иккиланади, ташвишли фикрда бўлади, журъатсиз, сиркаси сув кўтармайдиган, ҳаддан зиёд виждонли, турли нохушликлардан саросимага тушар даражада қўрқадиган, аримайдиган (енгиб бўлмайдиган) қўрқув юзага келишига мойил;

— астеник — руҳияти «кучсиз», ўта толиққан, таъсирчан, енгил бош оғриғи пайдо бўладиган ва умуман ўзини нохуш сезадиган, ўз соғлиғи устида ҳаддан ташқари қайғурадиган;

— (жазавали) (истерикали), эътиборга чанқоқ, ўзининг тан олиними учун ҳар нарсага тайёр, патологик эгоист, ишонувчан, ҳаёлотга ва уйдирмаларга мойил, ташқи кўриниши ва хулқ-атворидан эксцентрик;

— қизиққон — титраб-қақшаб кетадиган, «портлайдиган», ёвуз ниятли, шафқатсиз, патологик қайсар, бошқаларнинг фикрига қушилмайдиган, ёмон кайфиятга мойил, жаҳл ва ғазаб хуружларига берилувчан, ўз айтганини қилдирмай қўймайдиган;

— беқарор (иродасиз) — ишонувчан, атроф-оламдаги салбий ҳодисалар олдида ожиз, бирор иш билан шуғулланишда беқарор, мақсадга интилмайдиган, меҳнатни ёқтирмайдиган, ялқов.

П.ларни даволаш ва уларни қайта тиклаш мушкул, бунинг учун узоқ давом этадиган ижтимоий, педагогик ва тиббий (психотерапия ва дори-дармонлар) мужассама таъсири талаб этилади. П. шахслар оиласи атрофидаги вазият ҳамиша кескин, низоларга ва яқинларида танг ҳолатга бойдир. Бундай муаммоларни шундай шахслар билан алоҳида шуғулланмай ҳал этиш мумкин эмас.

П.нинг олдини олиш ҳомиладорлик даврида ва боланинг илк кунлариданоқ нохуш омиллар таъсири олдини олиш, оиладаги қулай ваъзият, эътибор ва яхши тарбия билан боғлиқ, бу шахснинг ҳар томонлама уйғун ривожланишига олиб келади.

ПСИХОПРОФИЛАКТИКА — руҳий касалликлар, уларнинг сурункали шаклга ўтишининг олдини олиш, шунингдек, руҳий касалларни тиклаш чоралари ва усулларини ишлаб чиқадиган ва улардан фойдаланиладиган психиатрия бўлими. ЖСТ таснифига мувофиқ бирламчи, иккиламчи ва учламчи П. фарқланади. Бошланғич П. руҳий бузилиш юзага келишининг олдини олишга қаратилади. У умумол-

дини олиш психогигиена ва кенг ижтимоий тадбирлар билан жипс боғлиқ. Қуйидагилар шундай тадбирлар ҳисобланади:

— болаларнинг наслий касалликлар ва шикастланиб туғилиш хавфини пасайтириш билан болалар туғилишини мувофиқлаштириш тактикасини шакллантириш (тиббий-генетик маслаҳат тизими);

— умумий соғломлаштириш (санация). Бунда организм, жисмоний ва руҳий тизим чиниқтирилади; оилани соғломлаштириш, соғлом турмуш тарзи, тўғри тарбиялаш учун курашиш;

— низоларга нисбатан, кучли зиддиятли (танглик тажовузи деб аталадиган) вазиятларда олдини олиш чоралари;

— касбий ва экологик зарарлар таъсир даражасининг олдини олиш ва пасайтириш; касбга тўғри йўналтириш ва касбни тўғри танлаш.

— жароҳатлар, инфекция, мияга зарарли таъсир этувчи бошқа омилларга қарши кураш.

Иккиламчи П. — бошланган касалликнинг нохуш ривожланиши олдини олиш, унинг патологик кўринишларини камайтириш, ўтишини енгиллаштириш, қайта зўрайиши ва хуружи олдини олиш, ҳаёт учун хавфли асоратларини олдиндан аниқлаш ва ўз вақтида тегишлича даволашга йўналтирилган тадбирлар мажмуи. Иккиламчи П. шакллари — даволаш, терапияни қўллаб-қувватлаш, санация, психотерапия.

Учламчи П. — бошланган касалликнинг нохуш ижтимоий оқибатлари олдини олиш, ногиронликни белгилаш. Унинг асосий шакллари — ижтимоий қайта тиклаш, меҳнатга жойлаштириш, меҳнат терапияси ва таълими, руҳий хаста фуқароларнинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини ҳимоялаш, зарур бўлган ҳолларда қаровчи тайёрлаш, руҳий жараён ва функцияни рағбатлантириш ҳамда сақлаш учун ҳаракат қилиш, организм умумий қаршилик кўрсатишини кучайтириш, бунинг учун асосий ҳимоя кучларини қўллаб-қувватлаш. П.нинг вазифаси ва усуллари руҳий бузилишнинг ўзига хосликлари ва турига боғлиқ. П. мужассса тарзида ўтказилади.

ПСИХОТЕРАПИЯ — беморни даволаш учун руҳий таъсирдан режа асосида фойдаланиш. П. умумий ва махсус (хусусий)га бўлинади. Умумийси ўз ичига беморга руҳий таъсир мажмуасини олади, булар унинг касал билан курашиш иммунитетини оширишга, ҳимоялаш — тиклаш тартибини тузишга, руҳий шикастланиш ва ятрогенни истисно қилишга йўналтирилади. Умумий П. шунингдек, яна сўз билан таъсир этишни, ҳиссий-руҳий муҳитни, беморда яшайдан мақсадни ишлаб чиқишга имкон берувчи шароитни яратишни, унинг атрофида мақбул вазиятни юзага келтиришни, муайян тартибни ташкиллаштиришни ҳам ўз ичига олади. Хусусий ёки махсус психотерапия асосий усуллари бўлиб, самарали психопрофилактика, ўз-ўзини ишонтириш, ўз-ўзини машқ қилдириш, наркопсихотерапия ва б. ҳисобланади.

Р

РАСМАН ИШСИЗ ДЕБ ЭЪТИРОФ ЭТИЛГАНЛАР — ўн олти ёшдан бошлаб то пенсия билан таъминланиш ҳуқуқини олишгача бўлган ёшдаги, ишга ва иш ҳақига ёки даромадга эга бўлмаган, иш қидирувчи сифатида маҳаллий меҳнат органида рўйхатга олинган, меҳнат қилишга, касбга тайёрлаш ёки қайта тайёрлашдан ўтишга, малакасини оширишга тайёр шахслар.

РЕАБИЛИТАЦИЯ (лот. — қайта тикламоқ) — организмнинг бузилган функциясини ва касал ҳамда ногиронларнинг меҳнатга қобиллигини тиклашга йўналтирилган тиббий, ижтимоий-иқтисодий, педагогик, касбий ва юридик тадбирлар мажмуи. Тиббий тадбирлар даволаш чораларини бирлаштиради, соғлиқни тиклашга йўналтирилади ва Р.нинг барча босқичларида ўтказилади. Психологик Р. тиббий Р. билан чамбарчас боғлиқ ва зарур мослашиш, қайта мослашишга касални руҳий жиҳатдан тайёрлашга қўмаклашади. Шу билан бирга, унинг қайта малакага эга бўлишини таъминлайди. Психологик тайёргарлик билан даволовчи врач,

врач-психотерапевт шуғулланади. Педагогик Р. кўпроқ болаларга ва ўсмирларга, уларнинг туғма ёки орттирилган нуқсонларига тааллуқли. Болага Р. зарурлиги ҳақидаги қарор махсус комиссия томонидан қабул қилинади. Касбий Р. эса ногиронни меҳнат фаолиятига тайёрлаш масалаларини ҳал қилади ва тиббий, психологик ҳамда бошқа тадбирлар билан баробар бошланади. Касбий қайта тиклаш сифати Р. марказлари, саноат корхоналари, мактаб, лицей, коллеж, цех ва бўлимларнинг махсус шароитлар (қисқартирилган иш куни, индивидуал иш меъёри), моддий техника воситалари билан таъминланганлик даражаси, доимий тиббий назорат ва кузатувга боғлиқ. Ногиронни қайта ўқитиш зарурлиги ҳақидаги қарор тиббий-иқтисодий экспертиза бюроси (бошқача аталиши ҳам мумкин) томонидан қабул қилинади, ўқишга юборишни эса ижтимоий ҳимоя департаменти амалга оширади. Техникавий Р.да касал (ногирон) организми функционал тўлақонлилигини тиклаш ва уни меҳнатга қайтариш учун замонавий техника воситаларидан фойдаланиш кўзда тутилади. Бунинг аҳамияти, айниқса таянч-ҳаракатланиш аъзолари шикастланганда муҳимдир. Ҳозирги вақтда бутун бошли протезлаш тизими мавжуд бўлиб, у кўплаб ногиронларни меҳнат фаолиятига қайтаришга имкон беради.

Р. мақсади бўлиб, касални соғломлаштириш ва унга касбий малакаларини, бошдан кечирган жароҳати ёки касали хусусиятини ҳисобга олган ҳолда, тиклаш ёки ривожлантиришда ёрдам кўрсатиш ҳисобланади. Р.нинг асосий вазифаси беморни жамиятдаги турмушга қобил қилиш, унинг ижтимоий меҳнат жараёнига жалб бўлиши учун тегишли имконият яратишдан иборат. Бунда меҳнат фаолияти фақат инсоннинг тўлақонли яшаши учунгина эмас, балки тузатиши учун ҳам зарур ижтимоий омилдир.

Р. аъзолар ва организм тизимининг функцияси бузилиш даражасини аниқлаш, меҳнатга лаёқатлилиқ ва меҳнат истиқболлини белгилаш, тиклаш тадбирлари режасини ишлаб чиқиш ва б. сифатидаги масалаларни ечишга ягона методик ва ташкилий ёндашувдан фойдаланишни кўзда тутати. Узоқ

муддатли ва барқарор меҳнатга қобилиятсизлик даражасидаги организм функциясининг бузилиши ва унинг ўрнини қоплашга лаёқат тиббиёт-суд экспертизаси томонидан баҳоланади.

РЕФЛЕКСИЯ (лот. — орқага назар) — фикрлашнинг асосий тамойилларидан бири, бунда идроклаш, тушуниш бўйича фикрлаш имкониятлари, унинг шакли, моҳиятини танқидий таҳлил қилиш назарда тутилади. Р.га қобилиятда ўз ўзини англаш фаолияти намоён бўлади. Инсоннинг ўзига хос маънавий олами очилади. Р.нинг уч тури мавжуд:

— оддий Р. — билимлар, хатти-ҳаракатлар таҳлили, уларнинг чегараси ва моҳияти ҳақидаги мулоҳазалар;

— илмий Р. — илмий тадқиқотнинг муайян соҳасига хос бўлган усуллар ва йўллар асосида амалга ошириладиган назарий билимнинг таҳлили ва танқидий кўриб чиқилиши;

— фалсафий Р. — борлиқ ва тафаккур, умуман инсон маданияти чегаравий асосларини идрок этишга йўналтирилган ўз-ўзини англаш фаолияти. Бунда Р. шунчаки инсонда мавжуд бўлганни англаш эмас, балки шу билан бир вақтда, инсоннинг ўзини қайта шакллантириши, инсон ривожига у эришган даража чегарасидан четга чиқишга уриниш ҳамдир. Шундай қилиб Р.да фақат ўз-ўзини англаш фаолиятигина намоён бўлмайди, балки унинг ўзгариши, ривожланиши ҳам юз беради. Ўз-ўзини англашни ҳар томонлама очиб бериш фақат бошқа кишилар билан ўзаро муносабатларда, ижтимоий қимматга эга бўлган шахсий хулқ-атворлардагина мумкиндир.

РЕЦИДИВ ЖИНОЯТЛАРНИНГ ОЛДИНИ ОЛИШ (лот. — қайталовчи) — айти бир шахс томонидан жиноий хатти-ҳаракатни содир этиш тушунилади, аввалги жиноий ҳаракат суд ҳукми тарзида салбий баҳо олган бўлади, шахс иккинчи ва ёки учинчи жиноятга қўл уради. Тарихда ва амалда рецидивларнинг турли хиллари фарқланади: криминал ёки умумий (жиноятнинг оддий такрор этилиши), бир жинсли ёки махсус (шахс айти бир жиноий ҳаракатни содир

етишга ихтисослашади), пенитенциар ёки жиноий-ижроий (озодликдан маҳрум этилган даврда ёки жазони ўтагандан кейин янги жиноятни содир этиш, шунингдек, озодликдан маҳрум этиб, жазоланадиган янги жиноятни содир этиш), хавфли ёки ўта хавфли (жиноятлар алоҳида қиёсланиши мумкин бўлган). Рецидивист деб аввалги жиноят учун жазони ўташ вақтида ёхуд жазо учун судланганликни олиб ташлагунча ёки бекор қилингунича янги жазони содир этган шахслар аталади. Рецидивист одатда ижтимоий-ахлоқий жиҳатдан энг тузалмас жиноятчилар тоифасига киради, улар меҳнат қилмай қинғир йўл билан турмуш кечиришга ва бошқа ҳуқуқбузарликларга кучли мойил ҳисобланади. Амалдаги қонунчилик судланиш курсисига биринчи ўтирган шахсга нисбатан рецидивистларга анча кескин ёндашишни назарда тутати. Бу олдини олиш тадбирларининг муҳимлигини англатади.

Жиноятларнинг олдини олиш деганда давлат идоралари ва жамоатчилик ташкилотлари жиноятчиликка қарши курашиш мақсадларида ва уни юзага келтирувчи сабабларини бартараф этиш мақсадларида амалга оширадиган иқтисодий, ижтимоий-маданий, тарбиявий ва ҳуқуқий тавсифдаги чоралар тизими тушунилади. Превентив тадбирлар тор доирада олдини олиш мақсадларида, шунингдек, умумдавлат дастури доирасида умумижтимоий ва махсус бўлиши мумкин. Р.ж.о.о. қуйидагиларни ўз ичига олади:

- собиқ ҳукм қилинганларнинг ишга жойлашишига кўмаклашиш;

- озод этилганларнинг айрим тоифалари устидан маъмурий назорат ўрнатиш;

- тарбия тадбирларини амалга ошириш;

- жиноий жазодан ва бошқа махсус-огоҳлантириш йўналишидаги чоралардан самарали фойдаланиш (жиноят содир этиш қуроли ва воситаларини мусодара қилиш, муайян лавозимни эгаллаш ёки муайян фаолият билан шуғулланиш ҳуқуқидан маҳрум этиш ва б.). Бунда натижа куп жиҳатдан такрорий ҳуқуқбузарлик сабаблари ва шартларини олдиндан тушунтиришга боғлиқ.

Фанда рецидив жинойтларга қарши курашиш туғрисида билдирилган фикрлар бошланғич олдини олиш чораларидан кам аҳамиятга эга эмас. Давлатнинг бу борада ажратадиган воситаларининг асосий қисмини мана шу томонга йўналтириш керак, зеро ҳукм қилинганлар бир кун бўлмаса, бир кун табиий ўлими туфайли ўзи йўқолади. Асосийси, биринчи жинойт тажрибасига йўл қўймаслик. Бироқ мулоҳазалар Р.ж.о.о.нинг зарурлигини истисно қилмайди.

РЕЦЕПТ — шифокорнинг фармацевтга дори тайёрлаш ва бериш ҳақидаги ёзма кўрсатмаси бўлиб, унда дорини қўллаш усули қайд этилади.

РИСК — инсон фаолияти, бу танлаш мажбурий бўлган ҳолларда мавҳумликни бартараф этиш билан боғлиқ, мазкур жараёнда мўлжалланган натижага, муваффақиятсизликка, ютқиқиққа, ютишга, мақсадга эришишга ва мақсаддан четлашиш эҳтимолини ҳам сифат жиҳатдан, ҳам миқдорий баҳолаш имкони бўлади. Р. ҳодисасида кўнгилдаги натижага, муваффақиятсизлик хавфига, хато қилиш эҳтимолига, хавфга ишонч бўлади. Бу компонентлар барчаси муқобилни танлаш вазияти билан биргаликда Р. вазиятини зудлик билан бир қарорга келишга асос бўладиган баҳолашнинг баъзи мезонлари ёки усуллари билан боғлиқ бўлган вазият ва индивидуал-гуруҳий устуворлик бирлиги сифатида юзага келтиради. Р. вазияти бир неча моделга эга: субъект икки ёки ундан ортиқ муқобилларни танлайди, устуворлик субъектив асосда берилади ва субъект ҳам объектив, ҳам субъектив омилларни эътиборга олади.

Риск тушунчаси қуйидагича маъно ифодасига эга атамаларда ҳам тавсифланади: «танлов», «қарор», «маъқуллаш», «баҳолаш», «амалга ошириш», «риск даражаси». Кейинги тушунча қуйидаги каср кўринишидаги қийматларни мувофиқлаштиради. Унинг сурати — бу муваффақиятга олиб келувчи омиллар, махражи эса муваффақиятсизликка олиб келувчи омиллар. Р. даражаси унинг коэффицентларида ифодаланади. 0,5 коэффиценти асосидаги ҳаракат тавак-

калчиликдан иборатдир. Коэффициент 0,5 дан — то 0,75 гача бўлганда ҳаракатни бир оз ишонарли қилади. 0,75 дан — 0,9 гача бўлган коэффициент яхши имкониятдан дарак беради. Коэффициентнинг 100 % ли кафолати Р. коэффициентни ҳисоблашдаги маълумотнинг ишончли эмаслигини ёки барча вариантлар ҳисобга олинмаганлигини ёки мазкур ҳолда одатдаги ўз-ўзини алдашга йўл қўйилганлигини англатади. Муқобиллик ва мавҳумлик Р. хоссалари ҳисобланади.

РИСК ОМИЛЛАРИ — касалликлар пайдо бўлиши ва ривожланишига сабаб бўлувчи шароит, вазият, аниқ сабаб ва б. Юзлаб Р.о.ни ўрганиш касаллик юзага келишида бошланғич, «ташаббускор» бўлганларини аниқлаш имконини беради. Бундай омилларни билиш дастлабки олдини олиш ишларини амалга оширишга имкон беради. Бир қатор кенг тарқалган сурункали, юқумли бўлмаган касалликлар (юррак-қон томир, модда алмашилиш хасталиклари ва бошқа касалликлар, ҳатто айрим хавфли шишлар) учун ягона ёки ўхшаш Р.о. аниқланади. Бу уларни олдини олиш ва даволаш стратегиясини белгилаш имконини беради. Турмуш тарзини белгиловчи омиллар, табиий муҳитнинг ифлосланиши ва аҳоли генатипи ҳозирги кунда аҳоли соғлигидаги кузатилаётган ўзгаришларни белгилашда сезиларли аҳамиятга эга бўлмоқда.

Барча Р.о. гуруҳидан амалда иккитасини кўриб чиқиш учун ажратиш мумкин: ижтимоий, бунда рискнинг камайишига умумдават тадбирлари ва хулқ-атвор сабаб бўлиши мумкин, чунки рискни камайтириш ҳар бир инсон хулқ-атворига боғлиқдир. Р.о. ўзича холи бўлмайди, биргаликда ўзаро боғлиқдир, бу соғлиқ учун уларнинг салбий таъсирини кучайтиради. Р.о.нинг тарқалиши ва ўзаро боғлиқлиги турли ёшларда, касбларда этник ва бошқа гуруҳлардагина эмас, балки турли ҳудудларда ҳам турличадир.

РУҲИЙ КАМЧИЛИК — барқарор, тузатиш имкони паст бўлган нуқсон, интеллектнинг тўлақонли эмаслиги ёки туғма

ёхуд орттирилган тавсифдаги, умуман, шахс даражасининг пасайиш. Р.к. тушунчаси «ақли паст» тушунчасидан анча кенг, чунки у интеллектуал нуқсон белгиларидан ташқари эмоционал иродавий сифатлар етишмаслиги ва умуман шахс даражаси паст ёки ривожланмаганлигини ҳам ўз ичига олади. Олиголфрения (ақли пастлик) — туғма Р.к. — барқарор, ривожланмаган руҳий даражанинг тузатиш имкони пастлигига, аввало, интеллектуал, миёдаги уч ёшгача орттирилган ёки туғма камчиликлар билан боғлиқ фаолият. Интеллектуал камчиликлардан ташқари, аввало, нутқ аппаратининг ривожланмаганлиги, эмоционал-иродавий сифат ва умуман бутун шахсий сифатнинг тегишли даражаси етарлича эмаслиги ҳам Р.к. ҳисобланади. Олиголфрения намоён бўлишлик даражасига кўра, қуйдагиларга бўлинади: Дебиллик (думбил-тентаклик), бунда болалар мавҳум-мантиқий фикрлайдилар, сўз бойлиги ва билим даражаси ёшига мос келмайди, кўплаб интеллектуал операциялар қийин ўтади; инбециллик — мавҳум фикрлаш тўла мумкин бўлмаган ва аниқ — образли соҳада сезиларли қийинчилик мавжуд бўлган, мантиқий операциялар мумкин бўлмаган, мулоҳаза деярли йўқ даражада, тақлид қилиш тез-тез учраб турадиган, нутқ грамматикага зидликлар билан тўла, талаффуз нуқсонли, олиголфрениянинг яққол намоён бўлиш даражаси, ўз-ўзига хизмат қилиш ва оддий меҳнат кўникмаларини ўзлаштирган бўлиши мумкин; телбалик (идиотизм) — олиголфрениянинг чуқур даражаси, бунда бирон-бир тушунчавий фикрлаш мутлақо бўлмайди. Орттирилган Р.к. қуйидаги ҳолатларни ўз ичига олади: шахснинг нисбатан тубанлашганлиги, масалан, шизофренияда, бундай ҳолда беморнинг иродавий фаоллиги, ташаббуси мунтазам йўқолиб боради, у барча нарсаларга бефарқ бўлади, одамларга аралашиш эҳтиёжини йўқотади ва хаёлот дунёсига шўнғиб кетади, гўё интеллект шаклан бордек туюлади; интеллект билан шахсий нуқсонлар қўшилиб кетиши, масалан, эпилептик касалликларда, бунда бу ҳол қайсарликка, ўч олиш ҳиссининг зўрайишига, қасоскорликка, раҳмсизликка, баҳлик, ҳасадгўйлик ва бошқаларга, шунингдек, хотиранинг

ҳамда ҳушёрликнинг бузилишига олиб келади; интеллектнинг нисбатан пасайиши — деменция (ақли пастлик), амалда тузалмас ҳолдир. Р.к.нинг барча ҳолларида даволаш табдирларидан ташқари беморларни ижтимоий ҳимоялаш, ҳаптоки қарамоққа олишни тайинлашгача талаб этилади. Чунки бу касаллик беморнинг ижтимоий муҳитга эркин мослашиш имконини пасайтиради ёки умуман йўққа чиқаради ва бу билан айрим ёвуз фикрлилар олдида ҳимоясиз қилиб қўяди. Р.к. кўпгина турлари касалларни мутлақо ночор аҳволга тушириб қўяди, масалан, телбалик, шизофреник ёки эпилептик нуқсонлар шундай нуқсонлар ҳисобланади.

РУҲИЙ КАСАЛЛИКЛАР — инсоннинг ўзига хос касалликлари. Бутун тана нисбатан мия фаолиятининг бузилиши ёки ўзгариши натижасида юзага келади ва руҳий фаолиятнинг турли-туман ўзгаришларида намоён бўлади. Келиб чиқишига кўра барча Р.к. ни тўрт катта синфга ажратиш мумкин: эндоген Р.к., у табиатан хусусият ёки наслий ёки насл билан боғлиқ бўлиши мумкин (гентингтон хорейси, телбалик, фенилпирогрaдик олигорфрения, шизофрения, эпилепсиянинг баъзи турлари ва б.); экзоген Р.к., бунга ташқи муҳит — жароҳат, инфекция, заҳарланиш, радиациядан таъсирланиш; кўплаб миқдорда кучсизлантирувчи дориларни истеъмол қилишдан юзага келадиган сунъий ичбуруғи. Дорини кўплаб миқдорда ичиш гипертония касаллигини ёки руҳий касаллик асоратларини юзага келтиради.

Узини ёлғондакам руҳий касал қилиб кўрсатиш ғаразли мақсадда бўлиши ҳам мумкин: ҳарбий хизмат ёки оғир жисмоний меҳнатдан бўйин товлаш, ногиронликка чиқиш, нафақа олиш ва ҳ.к. Сунъий касалланишга шубҳа туғилганда суд-тиббийёт экспертизаси мазкур касалланиш соҳаси бўйича юқори малакали мутахассислардан иборат комиссия томонидан амалга оширилади. Текшириш чоғида объективли аппаратлар ва лаборатория усулларида фойдаланилади.

РУҲИЙ КАСАЛЛИКЛАР КАСАЛҲОНАСИГА ЁТҚИЗИШ — стационар даволашга қабул қилиш, бу беморда руҳий ўзгаришлар мавжуд бўлганида врач қарори бўйича амалга оширилади. Р.к.к.ё. турлари:

— режа асосида — ихтиёрий Р.к.к.ё. тиббиёт кўрсатмалари бўйича (стационар шароитларда ёки даволаш, меҳнат, ҳарбий, суд-психиатрия экспертизасини ўтказиш зарур бўлганда);

— ихтиёрий бўлмаган — тиббий-социал кўрсаткичлар бўйича, бунда кўрсатилганлардан ташқари асос бўлиб оғир руҳий ўзгариш мавжудлиги ҳисобланади, бунинг оқибатида бемор ҳам ўзи, ҳам атрофдагилар учун бевосита хавф туғдиради, ёрдамга муҳтож бўлади ёки сусткашлик қилинса, унинг соғлиғига сезиларли зарар етиб, руҳий касаллиги оғирлашиши мумкин бўлади;

— мажбурий — жиноий жавобгарликка тортиладиган хатти-ҳаракатни содир этган ва суд қарори бўйича амалга ошириладиган, ўз хатти-ҳаракати учун жавоб бера олмайди, деб тан олинган шахсларни тиббий-ижтимоий кўрсаткичлар асосида Р.к.к.ё.

Режа бўйича Р.к.к.ё.да балоғатга етмаган 15 ёшгача бўлганлар ота-онасининг илтимоси ёки розилиги ёхуд қонуний вакили илтимоси ҳамда розилиги билан амалга оширилади. Хатти-ҳаракати учун жавоб беришга ноқобил фуқаролар унинг вакили илтимоси ёки розилигига кўра касалхонага ётқизилади. Агар ота-оналаридан бирининг эътирози бўлса ёки ота-она, қонуний вакил бўлмаса балоғатга етмаганни руҳий касалликлар шифохонасига жойлаштириш ҳомий идоранинг ва қарамоғига олувчининг қарори билан амалга оширилади. Бу қарор устидан судга даъво аризаси билан мурожаат этиш мумкин. Р.к.к.ё.га розилик тиббиёт ҳужжатларида қайд этилади ва беморнинг имзоси ёки унинг қонуний вакили имзоси билан тасдиқланади. Ихтиёрий бўлмаган Р.к.к.ё.да бемор комиссия томонидан шаҳодатланган бўлиши керак. Психиатор-врачлар комиссияси ихтиёрий бўлмаган Р.к.к.ё.ни ёки асосли деган қарор чиқаради ёки асоссиз деб ҳисоблайди. Биринчи ҳолда стационар вакили

стационар жойлашган ҳудуддаги судга ариза топширади, унга асосли комиссия хулосаси илова қилиниб ихтиёрий бўлмаган Р.к.к.ё. қонунийлигини асослайди. Фақат судгина аризани қабул қилиб Р.к.к.ё.нинг бу тури бўйича масалани ҳал қилади. Шу билан бир вақтда судья беморнинг касалхонага текширтириш учун аризада кўрсатилган муддатда келиши ҳақида санкция беради. Қарор ариза қабул қилинган кундан бошлаб беш кун ичида чиқарилиши керак. Беморга мазкур масалани кўриш вақтида судда қатнашиш ҳуқуқи берилади; агар беморнинг руҳий ҳолати бунга имкон бермаса, унда суд руҳий касалликлар стационарига бориши шарт. Суд ишида касалхона маъмуриятининг вакили ва прокурор, албатта, қатнашиши керак. Суд қарори устидан ўн кун муддат ичида шикоят қилиниши мумкин. Агар ихтиёрий бўлмаган Р.к.к.ё. асоссиз деб топилса ва бемор ихтиёрий даволанишни хоҳламаса, у дарҳол касалхонадан чиқарилиши керак. Жисмоний тазйиқ ва алоҳида ажратиб қўйишлик чоралари ихтиёрий бўлмаган Р.к.к.ё.да, шундай ҳолатлар, шакллар, муайян муддатда қўлланиши мумкин, агар шу давр ичида врач-психиатрнинг фикрича, уларни қўлламай беморнинг ўзига ва бошқа кишиларга хавф туғдириши аниқ бўлган хатти-ҳаракатларни бартараф этишнинг бошқа чораси бўлмаса. Бундай шакллар ва муддат тиббиёт хужжатларида қайд этилади.

РУҲИЙЛИК (ар. — қалбга оидлик, нафас, ҳаёт) — ҳозирги вақтда фалсафа фанида қўлланиладиган маънода табиатга муқобилликни билдиради. Руҳийлик — қалбга тегишлилик. Унда эътиқод, умид, билим, муҳаббат ва донолик сифатлари билан боғлиқ тарзда оламни ўзлаштиришнинг олий даражаси, қадриятларнинг, мақсад ва маъноларнинг муайян табақаси мавжудлиги ўз ифодасини топади.

РУҲИЙ КАСАЛЛАР ҲУҚУҚИ — руҳий хасталикка чалинган шахсларнинг қонунда белгиланган ҳуқуқлари. Психиатрик ёрдам кўрсатишда инсон қадр-қимматини камситувчи ҳеч қандай муносабатга йўл қўйилмайди, уларнинг

ҳуқуқлари ва уларга нисбатан инсоний муносабатлар кафолатланади; Ўзларининг ҳуқуқлари ҳақидаги маълумот ва (тушунарли шаклда ва руҳий ҳолатларни ҳисобга олган ҳолда) хасталикларининг тавсифи ва даволашнинг қўлланаётган усуллари ҳақида, шу жумладан, муқобиллари (қачонгача давом этиш, оғриқни ҳис этиш, ёндаш таъсирлар хавфи, кутилаётган натижа ҳақида); имкон борича яшаш жойида энг кам чекланган шароитларда психиатрия ёрдами кўрсатиш, тиббий-гигиеник талабларга мос келувчи шароитларда текшириш ва даволаш учун зарур муддатгагина стационарда ушлаб туриш; тиббий восита ва усуллари, илмий тадқиқотларни ёки ўқув жараёнини синаш, фото, видео ёки кинога олиш объекти сифатида фойдаланишдан исталган босқичда олдиндан розилик бериш ё рад этиш; беморнинг талаби бўйича исталган мутахассисни (унинг розилигини олган ҳолда психиатрия ёрдами кўрсатишда қатнашаётган мутахассис) врачлар комиссияси ишлари учун қонунда белгиланган психиатрия ёрдами ва уни кўрсатишда фуқаро ҳуқуқи кафолатини белгиланган масалалар бўйича таклиф этиш; адвокатнинг, қонуний вакил ёки бошқа шахснинг ёрдами; халқаро умумқабул қилинган меъёрлар асосида (жамиятда қабул қилинган маънавий, маданий, сиёсий ва диний қадриятларда қабул қилинган фуқаронинг розилиги билан эмас) ташхислаш; касаллик тавсифига мос келадиган фақат ташхислаш ва даволаш мақсадларидаги тиббий восита ва усуллари қўллаш (улардан беморни жазолаш мақсадида фойдаланиш тақиқланади); шундай даволашга мижознинг ёзма розилиги олингандан сўнг психиатрик даволашни амалга ошириш (агар бунга унинг соғлиги имкон берса). Руҳий хасталиқдан жабрланаётган шахслар ҳуқуқи ва эркинлигини чеклаш, фақат руҳий касалланиш ёки омили асосидагина диспансер кузатуви остида бўлиши, шифохонага ётқизилиши ёки ижтимоий таъминланиш учун психоневрологик муассасада бўлиши ёки ўқитилиши қонун билан тақиқланади. Ўз ҳуқуқи ва эркинлигини амалга оширишда ёки врач-психиатрик тадқиқот ўтказишда (ҳарбий хизматга яроқлиликни ёки айрим касб ва фаолият бўйича,

юқори хавф манбаи билан боғлиқ ҳолларни истисно қилганда) маълумотлар талаб қилиш тақиқланади. Врачлик синини сақлаш (психик ўзгаришлар мавжудлиги ҳақидаги маълумот, психиатрик ёрдам сўраб мурожаат этилганлик, шунингдек, руҳий соғломлик ҳақидаги бошқа маълумотлар) қонун билан кафолатланади.

РЎЙХАТДАН ЎТКАЗИЛГАНЛИК ГУВОҲНОМАСИ — дори воситаларини тиббий қўллаш ҳуқуқи учун Ўзбекистон Республикаси Соғлиқни сақлаш вазирлиги рухсатини тасдиқловчи ҳужжат.

С

САБРЛИЛИК (бағрикенглик, толерантлик) — кишиларни бегараз баҳоловчи шахсий хусусият, турли-туманликка, шу жумладан, зиддиятли хислатларга эга воқеа, ҳодиса. Бир вақтда ҳам ижобий, ҳам салбий жиҳатларни барча мавжуд маълумотлар билан ўз қарашларини қиёслаб, яқуний баҳода ўз шахсий муносабатига устуворлик бермай белгилашга лаёқатлилики билан тавсифланади. Мураккаб ижтимоий, иқтисодий, техникавий ҳодисаларга муносабат бўйича баҳолаш ва хатти-ҳаракатда ҳолислик шахснинг ҳодисани етарлича тўлақонли баҳолашга қобилияти юксаклигидан гувоҳлик беради. С. шахснинг мураккаб хислати ҳисобланади, у узоқ йиллар мобайнида ривожланади ва яқинлари, ижтимоий шароит, мавжуд ижтимоий вазият, анъаналар таъсирида шаклланади. С. исталган даражадаги раҳбар учун фавқулодда муҳим, зеро инсон (вазият)даги ҳам ижобий, ҳам салбий жиҳатларни фарқлаш укуви, адолатли баҳо бериш лаёқати жамоада соғлом ижтимоий руҳий муҳитни таъминлайди. С. фақат айрим шахсга хос хусусият сифатида эмас, балки айрим кишилар, ғоялар, вазиятларга муносабат бўйича намоён этиладиган жамоага хос хусусият сифатида ҳам қаралади. С. — ақлий маданият белгиси, бошқаларнинг фикри ва эътиқодига ҳурмат белгиси ҳисобланади.

САВОБ — ижтимоий ахлоқ томонидан маъқулланган бошқа шахс, ижтимоий гуруҳ манфаатига йўналтирилган ҳаракат; хайрихоҳлик, саҳийлик, бошқа кишини тушунишлик, унинг тақдирига ачинишлик, оғирини енгил қилишлик; яхшилик қилиш, излаш ва келтириш, бошқаларга бегараз кўмаклашиш, яқинлар бахтини ўйлаш ва унга эришишда кўмаклашиш. Ислонда С.га катта эътибор қаратилади, савоб ишни ҳар ким қилиши керак, савоб ишни ҳар кун қилиш керак дея таъкидланади.

САДАҚА — эҳсон тури, пул ёки озиқ-овқат маҳсулотини хайрия қилиш. Илгарилари тиланчилар, гадоёллар фақат нон сўраб келарди, кейинчалик пул, уст-бош, кийим ҳам сўрайдиган бўлган.

САЙЛАБ ҚЎЙИЛАДИГАН ЛАВОЗИМЛАРГА САЙЛАН- ГАН ХОДИМЛАРГА ҚЎШИМЧА КАФОЛАТ — давлат органларидаги ёки ходимларнинг вакиллик органларидаги сайлаб қўйиладиган лавозимларга сайланганлиги туфайли ишдан озод қилинган ходимларга сайлаб қўйиладиган лавозимдаги ваколатлари тутагандан кейин, аввалги иши (лавозими) берилади, бундай иш (лавозим) мавжуд бўлмаса, аввалгисига тенг иш (лавозим) берилади (ЎзРнинг “Аҳолини иш билан таъминлаш тўғрисидаги” қонуни, 9-моддаси).

САЛОМЛАШИШ — нутқий одоб унсури, суҳбатдошлар бир-бирлари билан олдиндан танишлигидан қатъи назар, нутқий мурожаатнинг ҳар қандай тури шундан бошланади. Шеригини ким биринчи бўлиб пайқаган бўлса, унинг салом бериши С.нинг «олтин қондаси» ҳисобланади. Тарбия кўрганлик ва ахлоқий одоб саломлашишдаги олдинма-кетинликни бошқанинг қадрини пасайтириши ё кўтариш сифатида қарамайди. Лекин халқ орасида юзага келган тартибга кўра, таниш бўлганни, ёши ёки мақоми юқори бўлганни учратганда биринчи бўлиб кичик каттага салом бериши мақсадга мувофиқдир. Сўз шаклидаги «Ассалому алайкум», «яхшимисиз» бир оз таъзим ёки ўнг қўлни чап кукрак усти-

га қўйиш билан тўлдирилиши мумкин. Қўл бериб сўрашиш жуда ҳам зарур эмас, одатда бу кишилар ўртасидаги муайян муносабатнинг ифодасидир. Бунда ёш бўйича ёки мақоми бўйича кичик бўлган биринчи бўлиб қўл узатишга ҳаракат қилмаслиги керак. Бундай ҳолатда қўл узатиш каттанинг ихтиёрида. Хонага кирганда салом берган бир киши билан қўл бериб сўрашдимми, қолганлар билан ҳам шундай қилиши зарур (чунки жамоа орасидан биттани ажратиб қўйиш нотўғри). Агар хонада ёки гуруҳда нотаниш бўлса, албатта, саломлашиш қисқа танишув билан қўшилиши жоиз. Қўл бериб қўришилганда, албатта, қўл узатганининг қўзига қараб саломлашиш керак. Бундай вақтда чап қўлни узатиш одобдан эмас, агар ўнг қўл банд бўлса, албатта, уни бўшатиш лозим. Келувчи хонага кирганда у ердагиларга биринчи бўлиб салом беради. Бу барчага бирдек унинг ёши ёки лавозимидан қатъи назар. Агар киши бирон-бир зуд иш билан банд бўлса, келувчининг умумий саломига бош қимирлатиб қўйиш билан кифояланиши мумкин. Бу келувчини у пайқагани ва саломини қабул қилганига ишора бўлади. С.га бўлган мутлақо эътиборсизлик одоб доирасига кирмайди, салом берувчига нисбатан ҳурматсизлик, унинг қадрини пастга уриш, нутқ одоби талабини бажармаслик ва иш билан боғлиқ муомаладаги ёмон кўрсаткич ҳисобланади.

Қўл бериб сўрашиш одоб доирасидаги, жамият аъзолари С. шаклидир. Бундан ташқари, яна С.нинг ўпиб қўришиш шакли ҳам мавжуд бўлиб, бу айниқса эркаклар ва ўғил болалар ўртасидаги кўпчилиги маъқулламайдиган С. шаклидир. Мумтоз маданиятда эркакларнинг ҳам бир-бирига ҳар икки қўлини узатиб, сўрашаётганининг тирсакдан юқори қисмига теккизиб С. шакли бўлган. Бу сўрашувчилар бир-бирини ғоятда ҳурмат қилишининг белгиси ҳисобланган ва асосан юқори табақага мансуб шахслар ўртасида мавжуд бўлган. Ислом одобида С.нинг энг мақбул ҳамда одоб доирасидаги шакли салом берувчининг ўнг қўлини чап қўксига қўйиб, бошини бир оз эгган ҳолда «Ассалому алайкум ва раҳматуллоҳу ва барокотуху» дейиш ҳисобланади. Бу саломлашишнинг сўздаги тўлиқ ифодаси. Бундан қисқароғи —

«ассалому алайкум» ҳисобланади. «Салом» ёки «саломалайкум» ёхуд «сомалайкум» тарзидаги нутқий С. одобсизлик ёки фаросатсизлик ҳисобланади ва зинҳор маъқулланмайди. Салом бериш кичикдан, алик олиш каттадан дейилган қоида халқ орасида мустақкам қарор топган. Аммо айрим ҳоллардаги салом бериш тартиби ҳам қатъийлашган, масалан, отда, ҳозирги замонда транспортда кетаётганнинг пиёдага салом бериши, пиёда кетаётганнинг ўтирган кишига салом бериши одобдан ҳисобланади.

САМОГОН АЛКОГОЛИЗМИ — алкоголизмнинг алоҳида ашаддий тури. Самогон — юқори даражада заҳарловчи хонаки усулда тайёрланган спиртли ичимлик, суррогатлар турига мансуб. Унинг таркибидаги сивуш мойи (сивуха), айниқса заҳарлидир. Уларнинг заҳарлилиги тоза этил спиртиникидан 19 баробар кучли. Сивуш мойи таркибида изоамил спирти (унинг заҳарлилиги этаноликидан 48 баробар юқоридир), фурфурол (этанол спиртига нисбатан унинг заҳарлилиги 83 марта кучли), ацетальдегид, ҳар хил эфирлар ва бошқалар мавжуд. С.а. жадал ривожланади. Ёмон сифатли, унинг таъсири — оқибати анча оғир ўтади ва алкоголизмнинг кўпгина касалликлари анча эрта бошланади. Самогон маҳаллий таъсир этиш хусусиятига эга, бу ошқозон яллигланиши (гастрит) ва шиллиқ пардали ошқозон - ичак йўли ярасига сабаб бўлади. Самогонга ружу қилиш ва уни кўп миқдорда ичиш кўпинча ўлим билан тугайди. Оддий спиртдан ўлишга нисбатан самогондан ўлиш кўпроқ учрайди. Самогонни сивуш мойидан тўлиқ тозалаш мумкин деган гап афсона, чунки заводда тайёрланган энг тозаланган спиртли ичимлик-ароқнинг таркибида ҳам сивуш мойи ва алдегидлар умумий миқдорнинг 0,003 фоизини ташкил этади. Хонадон шароитида шунга яқинроқ натижага эришиб самогонни тозалаш мумкин эмас.

САНИТАРИЯ ҚОИДАЛАРИ, МЕЪЁРЛАРИ ВА ГИГИЕНА МЕЪЁРЛАРИ — яшаш муҳитидаги зарарли омилларнинг инсон учун хавфсизлик ва зарарсизлик мезонларини

белгиловчи меъёрий ҳужжатлар ва унинг ҳаёт фаолияти учун қулай шароитларни таъминлашга бўлган талаблар. Барча давлат ва жамоатчилик органлари, ҳўжалик юритувчи субъектлар, амалдор шахслар, фуқаролар учун мажбурий. Айрим ҳолларда муайян ҳудудларда вақтинчалик С.қ. ўрнатилиши мумкин. С.қ.ни ишлаб чиқиш, тасдиқлаш, нашр қилиш, амалда жорий қилиш ва қайта кўриб чиқиш таркиби ҳукумат томонидан белгиланади ва нашр этиш ҳамда эркин тарқатиш мажбурий ҳисобланади.

СЕНИЛ ДЕМЕНЦИЯ (лот. — орттирилган) — қариликдаги ақли пастлик. 65—85 ёшларда юз беради, бундан илгарироқ ёки кечроқ ҳам содир бўлиши мумкин. Касаллик сездирмай бошланади. Касалликнинг бошланғич босқичида индивидуал психологик ўзига хослик кучаяди, уч карра ошади. Лекин улар касаллик ривожлангани сари бир тақдидга айланади. Қариликдаги ақли пастлик учун одатий бўлган шахсдаги патологик ўзгариш бошланади. Врачлар бунини шахснинг сенил психопатияси деб атайдилар. Бу босқичда қариликнинг илгариги қиёфасини ва хулқ-атвор тарзини йўқотади: хасислик, серзардалик, суюкли болалари ва невараларига бепарқлик пайдо бўлади; қизиқиш ва берилиш, гарчи бу кишига бир умр хос бўлган бўлса-да, шу жумладан, энг оддийлари ҳам йўқолади. Масалан, газета ўқиш, телевизор кўриш ва б. касалларда вақтни сезиш ҳисси ўтмаслашади. Кўпинча улар оқшомни тонг деб қабул қиладилар ёки аксинча. Улар осон адашиб қоладилар, қаерда туришини ҳам билмай қолади, чалғиб кетади, йиғлайди. Вақти келиб С.д.да хотира шунчалик сусаядики, бундайлар ҳатто нечта боласи борлиги, уларнинг исмини, ҳатто ўзининг ёши, фамилиясини ҳам айта олмайди. Айримларида хотирасининг «ўтмишга сурилиши» юз беради, улар ўзини анча ёш деб ҳис этади ва аллақачон ўлиб кетган қариндошларини қаёққа кетди, деб ҳам сўрайди. Атрофидагиларни исма-исм атайдилар. Бундайларда нутқ хотирага нисбатан анча узоқ сақланади, лекин у вақти келиб тумтароқ, мантиқсиз вайсашга айланади. Кўпинча руҳий бузилиш жисмоний соғлиққа

кўра юз беради. Бундай ҳолда беморлар тўла эзмага айланади. Ақли пастлик ўлим билан боғлиқ эмас, ўлим бошқа касалликлар туфайли юз беради.

СЕНСИБИЛИЗАЦИЯ (лот. — сезгир) — организмнинг ташқи муҳит (кимёвий моддалар, дори-дармонлар, озиқ-овқат маҳсулотлари ва б.), яъни аллергенларнинг баъзи бир омиллари таъсирига юқори ёки ғайриодатий сезгирлик. Аллергенлар икки катта гуруҳга бўлинади: экзоген (инсон организмга четдан тушади) ва эндоген (организмнинг ўзида ҳосил бўладиган)га ажралади. Соғлиқни сақлаш идоралари аллергик касалликларга чалинган беморларга малакали, ихтисослашган ёрдам кўрсатишга катта эътибор қаратади. Ижтимоий ҳимоя ва ёрдам хизмати фуқароларнинг меҳнат ва дам олишининг тўғри ташкиллаштирилиши ҳақида ғам-хўрлик қилади.

СОЛИҚҚА ТОРТИШ — турли даражадаги (республика, вилоят ва б.) бюджетларга корхоналар, ташкилотлар, фуқароларнинг мажбурий тўловлари тизими. Солиқлар ёрдамида давлат молиявий ресурслари шаклланади. Иқтисодий ривожланишни бошқариш ва миллий даромадни қайта тақсимлаш муҳим функцияси ҳисобланди. Миллий даромадни тақсимлаш функцияси фуқаролар ижтимоий ҳимояланишининг кучайишига олиб келади (масалан, Швецияда қайта тақсимлаш тизими орқали ялпи миллий маҳсулотнинг 35%и ижтимоий мақсадларга йўналтирилади). С. ҳисобидан давлат ижтимоий дастурлар (нафақа бериш, таълим тизимини ривожлантириш, соғлиқни сақлаш, маданият ва б.ларни) юксалтиришни молиялайди, белгиланган солиқ имтиёзлари ва чегирмалар орқали ижтимоий соҳа ва маданиятни ривожлантиришга маблағ йўналтиришни рағбатлантиради. С.нинг ижтимоий жиҳати кўпгина ижтимоий тўловлар, нафақалар, стипендиялар, моддий ёрдамлар, солиқ олишдан озод қилинганлигида намоён бўлади. С. тизими мослашувчан бўлиши, юз бераётган ўзгаришларни ҳисобга олиши ва шу билан бирга, етарлича барқарор бўлиши лозим;

солиқлар давлатнинг зарур чиқимларини қоплаши ва шу билан бирга, тадбиркорлик ташаббусини бўғмаслиги керак. С. объектлари бўлиб, даромадлар (фойда), товар қийматлари, солиқ тўловчилар фаолиятининг айрим турлари, қимматдор қоғозлар билан операциялар, табиий ресурслардан фойдаланиш, юридик ва жисмоний шахсларнинг мулклари, меросга бериладиган мулклар ва б., маҳсулот қўшилган қиймати, ишлар ва хизматлар, қонунчилик ҳужжатларида махсус таъкидланган бошқа объектлар ҳисобланади.

СОҒЛИҚ — тўла жисмоний, маънавий ва ижтимоий мақбул ҳолат. С. фақат касалликнинг ёки жисмоний нуқсонларнинг йўқлигидангина иборат эмас. Аҳоли соғломлиги ва индивиднинг соғломлиги бир-биридан фарқланади. Аҳолининг соғломлиги мужассама демографик кўрсаткичлар (туғилиш, ўлиш, болалар ўлими, жисмоний ривожланиш даражаси, касалланиш, умрнинг ўртача узунлиги) билан тавсифланади. Аҳоли соғломлигига ижтимоий-гигиеник омиллар — меҳнат ва турмуш шароити, тураржой шароити, иш ҳақи даражаси, озиқ-овқат маҳсулотлари билан таъминланганлик, маданият ва тарбия, тиббий ёрдамнинг сифати ва ундан фойдалана олишлик имконияти, шунингдек, географик-иқлим, экологик ва бошқа табиий омиллар таъсир этади. Мазкур шароитларнинг ва омилларнинг кўпчилигига жамият ҳам (ижобий, салбий) таъсир ўтказади. Индивидуум саломатлиги тушунчаси аниқ ифодасини топмаган, бу организмнинг ҳаёт фаолияти муҳим кўрсаткичларининг индивидуал миқёси кенг қўламлилиги, шунингдек, инсон саломатлигига таъсир этувчи омилларнинг турли-туманлиги билан боғлиқдир. Энг умумий тарзда индивидуум саломатлигини организмнинг табиий ҳолати, унинг биомуҳит билан тўла мувозанатдалиги ва бирон-бир намоён бўлган касаллик ўзгаришларининг йўқлиги билан белгилаш мумкин. Ҳам назарий, ҳам амалий тиббиёт учун (амалда соғлом) ёки (меъёрида) тушунчасини белгилаш ниҳоятда муҳим ҳисобланади. Гарчи С. касаллик зидди бўлган ҳолатни билдирса-да, унинг аниқ чегараси йўқ, чунки турли

ўткинчи ҳолатлар мавжуддир. Хусусан, ташқи муҳитнинг мунтазам ўзгариб турувчи шароитларига организмнинг мослашишининг бузилиши С. билан касаллик орасидаги ўткинчи ҳолатни билдиради. Шунинг учун С. кўплаб антропометрик, клиник, физиологик, биокимёвий кўрсаткичлар мажмуи бўйича объектив тарзда аниқланиши мумкин, бунда жинсий ва ёш омилини ҳам, шунингдек, ижтимоий, иқлим, географик ва метеорологик шароитларни ҳисобга олиш лозим.

Айрим шахслар ва шахслар жамоаси соғлигини ҳимоя қилишни ташкиллаштириш касалликлар олдини олишга асосланади, хусусан, инсон организми хусусиятига, ирсиятнинг зарарли омиллар таъсирига илдамлилигини оширишга, инсоннинг турли патоген қўзғатувчилар билан тўқнашиш имконияти олдини олишга асосланади.

СОҒЛИҚНИНГ ЁМОНЛАШИШИ — инсон организмининг йўқотишлар, анаманиялар, руҳий, физиологик, анатомик тузилиши ёки функциясининг бузилиши билан боғлиқ тўлиқ ёки қисман жисмоний, руҳий ва ижтимоий муваффақиятсизлик ҳолати. Соғлиқнинг ёмонлашуви оқибатида инсон фаолияти меъёрларидан четга чиқиш даражаси бўйича ҳаёт фаолияти чекланганлик даражаси белгиланади.

СОҒЛИҚНИ САҚЛАШНИНГ ХУСУСИЙ ВА БОШҚА ХИЛ ТИЗИМЛАРИ — соғлиқни сақлашнинг хусусий ва бошқа хил тизимлари жумласига хусусий табобат амалиёти ёки хусусий фармацевтика фаолияти билан шуғулланувчи жисмоний шахслар, хусусий корхоналар, муассасалар, ташкилотлар ва жамоат бирлашмалари томонидан, шунингдек, қонун ҳужжатларида тақиқланмаган бошқа манбалардан маблағ билан таъминланадиган даволаш-профилактика, дорихона муассасалари ҳамда табобат ва фармацевтика маҳсулотлари ишлаб чиқарадиган корхоналар кирази. Соғлиқни сақлашнинг хусусий ва бошқа хил тизимларига тааллуқли даволаш-профилактика муассасалари фуқароларнинг

айрим гуруҳларига бепул тиббий хизмат кўрсатадилар. Бундай хизматларнинг ҳажми, рўйхати, уларни кўрсатиш тартиби ҳамда компенсацияси Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан белгиланади.

СОҒЛОМ ТУРМУШ ТАРЗИ — кишиларнинг фаол фаолияти, бу турмуш тарзининг бошқа томонлари ва жиҳатларини амалга ошириш ҳамда ривожлантиришнинг шarti, имконияти бўлмиш соғлиқни сақлаш ва йўналтиришга, касалликларнинг пайдо бўлиши ва ривожланиши омилларини бартараф қилишга, соғлиқни сақлаш ва яхшилаш манфаатлари йўлида ижтимоий ва табиий шарт-шароитлардан ва турмуш тарзи омилларидан самарали фойдаланишга йўналтирилади. Анча тор ва аниқ тарзда — жамият ва индивид саломатлиги учун тиббий фаолиятнинг максимал даражада намоён бўлиши. С.т.т. аҳолининг турмуш тарзини ўзгартириш, уни соғломлаштириш орқали саломатлигини мустаҳкамлашда ҳал қилувчи бошланғич асосий дастак ҳисобланади, бунда зарарли хулқ-атвор ва одатлар, турмуш тарзининг бошқа нохуш томонларини бартараф қилиш учун курашилади. С.т.т.ни ташкил этиш давлат дастурига мувофиқ касалликларнинг олдини олиш ва соғлиқни мустаҳкамлаш давлат, жамоатчилик бирлашмалари, тиббий муассасалар ва аҳоли ўзининг биргаликдаги куч-ғайратини талаб қилади. Гигиеник тартиб кўникмалари тарзидаги бошланғич олдини олиш асосий унсурларини жорий этиш болаларни ва ўсмирларнинг мактабгача ва мактабдаги тарбия тизмига киритилиши, тиббий, жисмоний тарбия ва спорт маорифи тизимида акс этиши лозим. С.т.т.ни шакллантириш барча даволаш — олдини олиш, тиббий — эпидемияга қарши муассасалар ва жамоатчилик уюшмаларининг муҳим вазифаси.

СОЦИУМ (лот. — ижтимоий олам) — инсон (инсоният) табиатини ифодалайдиган ижтимоийликнинг оламнинг (универсиумнинг) бошқа кўринишларидан фарқ қиладиган ўзига хослигини англатадиган тушунча.

СТАНДАРТ ЁЗУВ — дори препаратларининг даволаш хусусиятлари самарадорлиги текширилганидан сўнг тузилган таркиби.

СТИПЕНДИЯ (лот. — тўлов) — таълим муассасаларининг ўқувчилари ва талабаларига бериладиган ойлик пул тўлови. Одатда С. олишга ўзлаштирувчи талабалар ва ўқувчилар лойиқдир. С. мунтазам бериб борилиши шарт. С.нинг бир неча тоифаси мавжуд: номдор, оширилган ва одатий. Булар давлат ҳокимияти идоралари, бошқармалари, маҳаллий ўз-ўзини бошқариш идоралари, мамлакат ва чет эл жамоатчилиги ва хусусий жамғармалари, жамоатчилиги ва диний ташкилотлар, мулкнинг барча шаклидаги корхона ва муассасалар, мамлакат ва хорижий мамлакатлар фуқаролари томонидан тайинланиши мумкин.

С. миқдори камайтирилиши, кўпайтирилиши ёки умуман берилмаслиги мумкин, агар ўқувчи ёки талаба узрли сабабсиз машғулотларга номунтазам қатнашса ёки фанлардан ўзлаштирмасликка йўл қўйса.

СУГГЕСТИВЛИК (лот. — ишонтириш) — эмоционал ва мотивация соҳасини, қадриятлар ва прагматик қоидаларни ўзгартиришга, эмоционал муносабатни юмшатишга йўналтирилган мижознинг психо-соматик ҳолатини тўғрилаш жараёни. С. тушунчаси психотерапия доирасидан анча четга чиқиб кетди ва бир туркум гуманитар фанлар — педагогика, ижтимоий психология, социология, муомала фалсафаси, далиллаш назарияси, бошқариш ва дипломатия соҳасида фаол фойдаланилмоқда. С. жараёни икки компонентнинг бўлишини тақозо этади. Биринчиси, ишонтириш объекти — суггеренд, бу индивид ҳам, гуруҳ, қатлам, этнос ҳам бўлиши мумкин. Иккинчиси, ишонтириш манбаи — суггестора ҳам шахс (бошқа киши, гуруҳ, ижтимоий уюшма), ҳам шахсиз шаклда (оммавий коммуникация воситалари, «ишонч телефони», оммавий маданият) намоён бўлади. Ишонтириш санъати бир томонлама тавсифга эга, суггестор ўз-ўзини назорат қилишнинг етарлича юқори дара-

жасида туради. Суггеренд ахборотни сушт, аксиома тарзида қабул қилади. С. оддий инсонларга хос мулоқот бўлиши ёки махсус ташкиллаштирилган ташқи таъсир шакли (гетеросуггестия), шунингдек, ўз-ўзини ишонтириш (аутосуггестия) тарзида бўлиши мумкин. Шу билан бирга, изтиробли кечинма манбаи ҳам бўлади, ҳам ўзини яхши ҳис этиш, ўз кучига ишончни сақлаш асоси бўлади. С. жараёнини таъминловчи, белгилловчи психологик воситалардан бири бўлиб, тасаввур соҳасига фаол таъсир ҳисобланади. Бунга аввало вербал усулда, яъни ёрқин ва образли нутқдан, таянч сўз ва муайян иборалардан фойдаланиб эришилади. Имоишора, хатти-ҳаракат, тўғри фойдаланилган урғу, атроф-муҳит ҳам кам аҳамиятга эга эмас. С. билвосита ҳам бўлиши мумкин. Бунда унга таъсир узоқлашган мавзули образлар, оҳангдор товушли ассоциация ёки императив — бевосита мурожаат, тўғридан-тўғри буйруқ, даъват ва тақиқ тарзида юз беради. Гипноздан фарқли ўлароқ, С. ишонтириш усули тетик ҳолатда амалга оширилади ва фақат ҳис-ҳаяжон, интуиция ва онгсизликка қаратилади, балки ақл ва мантиқ соҳасига ҳам йўналтирилади. Сўзлардаги ишонтириш усули сифатидаги С.дан кишини гипноз ҳолатига олиб киришнинг бошланғич босқичи сифатида фойдаланилади. С. атайлаб бўлмаслиги мумкин, агар у муайян қўйилган мақсадга эришиш учун амалга оширилса ёки атайлаб эмас, қачонки психологик тўйинган вазиятга фон сифатида кечадиган бўлса. Кейингиси, одатда пайқалмаган суггеренд бўлади. С.нинг натижалилиги жараённинг ташаббускори — суггесторнинг шахсий ва интеллектуал тавсифи билан боғлиқ. Ишонтириш ташаббускорининг ижтимоий мавқеи ва хусусияти устунлиги ҳам катта аҳамиятга эга. Ўзаро тушунишни юзага келтириш йўли хилма-хил, лекин шуниси аниқки, объектка чуқур ўйлаб, қизиқиш билан, диққат-этиборли ва хайрихоҳ муносабат ҳеч қандай шубҳага ўрин қолдирмайди. Бундан ташқари муомаладаги оддийлик ва ҳаққонийлик ҳам муҳимдир. Суггесторга сабр-тоқат, фақат сўзлайвериши эмас, балки ҳам жим қолиши, ҳам тинглаши даркор. С. самаралилигига реципиент ўзига хослиги, унинг жўшқинли-

ги, нимани афзал билишлиги, ишонтиришга субъектив тайёрлик даражаси катта таъсир ўтказади. Юқори даражада ишонувчанлик хислати вазиятли психологик тайёрланганлик, ўзига ишонмаслик ҳолати ҳиссий беқарорлик, таъсирчанлик етакчилик қилувчи кишиларга хосдир.

СУД ПСИХИАТРИЯСИ — психиатриянинг мустақил бўлими, руҳий касалликларни ҳамда жиноий ва фуқаролик ҳуқуқи ҳамда жараёнига тадбиқан издан чиқишларни ўрганади. С.п. суд-психиатрия экспертизаси ўтказиш талаби билан боғлиқ, бунда врач-эксперт касаллик хусусиятини ва унинг пайдо бўлишини белгилаши, касалланиш чуқурлиги ва оғирлигини аниқлаши ҳамда руҳий издан чиққанлик, хатти-ҳаракат учун жавоб беришлик ва уни бошқаришлик қобилиятига қандай таъсир этганлигини ёки ўз ишини мулоҳазали олиб бориш лаёқатига таъсирини - хатти-ҳаракати учун жавоб бера олмаслик ва қобил эмасликни ҳал қиладди. Жазони ўтаётганда касалланган шахснинг руҳий ҳолатини аниқлаш, тиббий тавсифдаги чораларни қўллаш йўли билан руҳий касалларнинг жамият учун хавфли ҳаракатлари олдини олиш ҳам С.п. соҳасига тааллуқлидир. С.п. турлари экспертизалар: стационардаги, амбулаториядаги, ўлгандан кейинги (фуқаролик ишларида, айниқса кўп учрайди), масалан, васиятни ва совға ҳужжатларини баҳслашганда, ўз-ўзини ўлдирган ҳолларда. С.п. экспертизасига гувоҳлар ва жабрланувчилар тортилиши мумкин. С.п. экспертизаси терговчининг, прокурорнинг, суд қарорига кўра ёки хусусий айблов иши бўйича суднинг ўзи қарорига ёки фуқаролик ишини судгача тайёрлаш тартибида белгиланади. С.п. эксперти фақат врач-психиатр бўлиши мумкин.

СУД ТИББИЁТИ — мустақил тиббиёт фани, тиббий-биологик масалаларни урганади ва ҳал этади. Бу масалалар одатда ҳуқуқ-тартиботни сақлаш органларида тергов жараёнида ва жиноий ишни судда ҳал этишда юзага келади. С.т.нинг ривожланиши даражасига кўра ҳуқуқий амалиёт талабларидан келиб чиқадиган масалалар доираси аёнла-

шади. Масалан, травматологиядан фарқли ўлароқ, суд-тиббиёт травматологияси муайян масалалар билан чекланади, бу масалалар билан умумий соҳа травматологлари шуғullanмайди. Бу масалалар шикастловчи восита ўзига хослигини белгилаш билан боғлиқ ва ҳатто унинг ўзига хослиги, ўз қўли ҳаракатидан шикастланиш юзага келганлигининг далили ёки ўз-ўзини ҳимоя қилганда шикастланганлик далили, шикаст етказилганлигининг муддати, улар оғирлик даражасини белгилаш ва ҳ. билан алоқадордир. С.т. патологик анатомия, патологик физиология, травматология, акушерлик, гинекология, рентгенология ва б., шунингдек, тиббий бўлмаган фанлар, шулар ичида криминалистика, жиноят ва фуқаролик ҳуқуқи, суд кимёси ва ҳ. фанлар билан жипс боғлиқ. С.т.да тиббиётнинг бошқа соҳаларида қўлланадиган, криминалистикадан олинган, шунингдек, С.т. учун махсус ишлаб чиқилган усуллардан кенг фойдаланилади. С.т. тиббиёт ОТМларининг барча факультетлари юқори курсларида ўрганилади, чунки суд-тиббиёт эксперти сифатида исталган врач, ихтисослигидан қатъи назар, шунингдек, юридик ОТМ талабалари жалб этилиши мумкин.

СУД-ТИББИЁТ ЭКСПЕРТИ — тиббиёт соҳасидаги, муайян ихтисосликда мунтазам ишловчи ва врачлик дипломига эга мутахассис. С.т.э. сифатида экспертиза муассасаларининг мутахассислари, суд тиббиёти кафедраси ўқитувчилари жалб этилади. С.т.э. сифатида лавозимдаги мутахассисни топиш мумкин бўлмаса ёки шундайи йўқ бўлса одатда ҳар қандай врачни жалб этиш мумкин. Бундай ҳолда у врач-эксперт деб аталади. Процессуал жиҳатдан лавозимдаги С.т.э., экспертлар ва врач-экспертлар тенгдир, уларнинг ҳуқуқи, мажбурияти ва масъулияти бир хил бўлади. Айрим комиссиявий экспертизаларда қатнашиш учун С.т.э. лавозимида бўлмаган юқори малакали мутахассис (хирург, терапевт, акушер-гинеколог ва б.)лар таклиф этилади, лекин булар катта тажрибага, илмий унвон, даражага ва олий врачлик тоифасига эга бўлиши керак.

СУД-ТИББИЁТ ЭКСПЕРТИЗАСИ — текшириш ва суд-да кўриш жараёнида юзага келадиган тиббиёт соҳаси билан боғлиқ масалалар бўйича хулоса тузиш мақсадидаги тадқиқот бир қатор объектларини илмий-амалий тадқиқ этиш. С.т.э. суд тиббиётининг амалий соҳаси, соғлиқни сақлаш ҳақидаги қонунчилик ҳужжатлари асосида ўтказилади. Куйидагилар С.т.э. объектлари ҳисобланади:

- мурдалар;
- тирик шахслар;
- ашёвий далиллар;
- жиноий, фуқаролик иш материаллари, тиббиёт ҳужжатлари.

С.т.э.нинг куйидаги турлари фарқланади. Бирламчи, бунда объектнинг биринчи тадқиқи асосида хулоса чиқарилади. Қўшимча, агар эксперт хулосасидан кейин қўшимча саволлар қўйилса. Бундай экспертизани аввалги экспертнинг ўтказгани маъқул. Такрор С.т.э. биринчи экспертиза хулосаси шубҳа туғдирса, асоссиз ҳисобланса белгиланади. Уни ўтказиш бошқа анча тажрибали экспертга ёки комиссияга юкланади. Комиссия С.т.э.и. мураккаб ишлар бўйича турли соҳа врачлари иштирокида ўтказилади, буларга қайта экспертиза ўтказишдан ташқари тиббиёт ходимлари касб қоидаларини бузганликлари учун жиноий жавобгарликка тортиш ҳақидаги иш бўйича ҳам экспертиза ўтказиш юкланади. Айрим чигал вазиятларда фақат С.т.э. иштирокидагина эмас, балки бошқа соҳа — суд кимёси, криминалистика, суд психиатри ва б.лар ҳам иштирок этадиган мажмуа экспертизаси тайинланади. Фуқароларга эксперт муассасасини ва экспертларни танлаш ҳуқуқи берилади.

СУПЕРВИЗИЯ (лот. — юқоридан, устидан ва кўриш) — ижтимоий ишнинг муҳим усулларида бири, 1940 йилларда АҚШ, кейинчалик Англия ва Германияда кенг тарқалган. Унинг моҳияти ижодий жамоа фаолиятига раҳбарликнинг икки вазифасини қўшишдан иборатдир: ишларни (вазифаларни) тақсимлаш ва айрим ходимлар фаолиятини уйғунлаштириш («ҳайъат кенгаши» ёрдамида). Авваллари бу

вазифани талабаларнинг мураббийлари қўшиб олиб борган. Корхонада бу вазифани ижтимоий ходим бажаради.

СУПЕРВИЗОР (инг. — нозир) — «психотерапевт» вазифасини бажарувчи жамоанинг махсус тайёрланган ходими. С.га зарурат XX асрнинг 40-йиллари ўрталарида пайдо бўлди. Бу вақтга келиб таълимда янги йўналиш пайдо бўлди: ақлни машқ қилдириш ва хотирани тўлдириш орқали таълим бериш эмас, балки ҳаракатлар, амалий ишда таълим бериш юзага келди. Шу муносабат билан касбий мураббий муаммоси пайдо бўлди. Уларнинг фаолиятидаги энг асосий иш ҳар бир мустақил ходим ишда ўзини максимал даражада намоён этиши учун жамоада С. ишни ташкиллаштириш уқувига эга бўлиши ҳисобланади. Ривожланган мамлакатларда С. машқ қилиши учун ижтимоий ходимларни тайёрлашда зарур шароитлар яратилган.

СУҒУРТАЛАНУВЧИ — тиббий суғурта субъекти — қонунга ёки шартномага кўра суғурта қилинган шахснинг манфаатларидан ёки ўзининг манфаатларидан келиб чиқиб суғурталовчига суғурта бадали (суғурта учун тўлов) тўлайдиган шахс.

СУҒУРТА ҚИЛИНГАН ШАХС — унга нисбатан тиббий суғурта амалга ошириладиган жисмоний шахс.

Т

ТАБРИКЛАШ — нутқий мулоқот одоби унсури, у қутлов деб ҳам аталади, мақтов, мулозамат, суҳбатдошнинг хизматлари ва сифатларини ифодалаш, унинг ижобий жиҳатлари, муваффақиятларини таъкидлаш, унинг ҳаётидаги ёки меҳнат фаолиятидаги ёхуд ижодий таржимаи ҳолидаги муҳим саналарни эслаш ва ҳ.к.ларни ўз ичига олади. Т.га ҳам мулозаматга қўйиладиган талабларни қўйиш мумкин. Лекин ундан фарқли ўлароқ, Т. ҳамиша муайян ҳодиса, сана,

воқеа билан боғлиқ. Шунинг учун Т. ҳамиша ўз вақтида, ўрнида бўлиши керак. Турмушда ёки иш шароитидаги мулоқотда Т. табрикланаётган шахс табрикловчи учун манфаат келтиради ва унинг учун аҳамиятли ҳисобланади. Т.нинг йўқлиги ё эътиборсизлик, димоғдорлик ёхуд икки ўртада нутқий мулоқотнинг мазкур унсуридан фойдаланишни мушкуллаштирувчи вазият юзага келган бўлади. Расмий ёки хизмат бўйича Т. қарор топган муносабатлар борлигини билдиради. Шахсга расмий Т. ифодаланиши у билан муносабатлар норасмий даража (дўстона, қадрдон)ча ўтганлигинигина билдирмай, балки муносабатлар «совуқлашганини» ҳам ифодалаши мумкин. Бошқа томондан хизмат муносабатларида моҳиятланмаган норасмий тарзда эътиборлилиқни ифодалаш, миннатдорлик ёки мулойимлик нотўғри талқин этилиши ҳам мумкин. Хизмат поғонасининг анча юқори босқичида турувчи шахсга нисбатан бундай ҳол одатдаги хушомадгуйлик ёки ялтоқилиқ тарзида, бўйсунувчига нисбатан уни ҳамкасблари орасида алоҳида ажратиб кўрсатиш туюлиши мумкин. Т.нинг энг мақбули — хизматдаги мақомнинг яхши усулидир.

ТАДРИЖИЙЛИК — кенг маънода олам ва унинг турли соҳаларидаги ўзгаришлар кечиши тўғрисидаги фалсафий ва илмий назария, тор маънода эса, секин-аста бўладиган ўзгаришлар тавсифи.

ТАЖОВУЗЛИК - қ. Шафқатсизлик.

ТАКЛИФ — нутқ одоби унсури, учрашишни, муносабатлар ўрнатиш ҳақидаги, хизмат доирасидан четда бўлган ёки ана шундай доирани ўрнатиш учун, низони ҳал қилиш мақсадида ёки келишишга эришиш мақсадида бир-бирларини томон қадам қўйиш мақсадидаги таклиф билан боғлиқ бўлади. Т. очиқ ифода этилиши керак, лекин тўғридан-тўғри ва «қуруқ» бўлмаслиги лозим, чунки бундай ҳолда танлаш ҳуқуқи суҳбатдошда қолади. Т. нутқ одоби унсури сифатида тегишли кўрсатмалар тизимини кўзда тутати: таклиф учун

нима сабаб ёки баҳона, таклиф этилганлар қаторига яна ким киради, учрашувнинг жойи ва вақти. Т.нинг ишга алоқадор услуби суҳбатдошни иш таркиби билан таништиришни ва суҳбатдошнинг банд бўлиш тартиби ҳақида хабардор қилишни кўзда тутди. Т.нинг шакли анча катта маҳорат ва меъёрни ҳис этишни талаб қилади. Ҳар қандай ҳолда ҳам суҳбатдош қанча вақт ва имкониятта эга бўлиши ҳақида хабардор қилиш истаги ҳисобланади, шунингдек, таклиф унинг учун, таклиф билан боғлиқ ҳолат уни қийин аҳволга солиб қўядиган вазият бўлмаслигини аниқлаш Т.даги ижобий усул деб тан олинган.

ТАЛАБАЛИК (ар. — талабгор, толиб) — ёшлар ижтимоий гуруҳи, олий ва ўрта махсус таълим муассасаларида ўқувчи. Ижтимоий келиб чиқиши, миллати, демографик белгилар бўйича бир хил эмас. Кейинги йилларда Т. мазмун ва моҳияти ўзгарди, эндиликда уларнинг сафи анча кенгайди. Умумжаҳон миқёсида Т. сони жадал ошмоқда (асосан саноати ривожланган мамлакатларда) улар оладиган стипендия ўртача олганда яшаш минимумидан паст. Кўпчилик талабалар ота-оналари, қариндош-уруғлари моддий ёрдамидан фойдаланади, уларнинг бир қисми қўшимча даромад излайди ёки даромад манбаидан фойдаланади. Умумжаҳон амалиёти Т. анча портлаш хавфига эга ижтимоий гуруҳ ҳисобланишини, оммавий-сиёсий чиқишларга қобиллигини, ҳокимиятга итоат этмаслигини, тартибсизликларни юзага келтиришини кўрсатмоқда.

ТАНАТОЛОГИЯ (юн. — ўлим ва тушунча) — ўлим ҳақидаги таълимот, ўлим сабабини ўрганувчи, ўлиш жараёни ўтишини (танатогенез), организм тўқималаридаги ўлиш ва ўлим билан боғлиқ ўзгаришларни, ўлиш жараёнида врачнинг аралашуви муаммоларини ўрганувчи тиббиёт бўлимларидан бири: 1) организмнинг қайта тирилиши, жонланиши (реанимация); қон йўқотиш, асфиксия (инсон қони ва тўқималарида кислород етишмаслиги сабабли бўғилиш) — тасодифий сабаблардан ўлишда қайта тикланиш, шок ва б.да ҳаётга қобил орга-

низм функцияларининг сўна бориши ёки эндигина сўниши; 2) касалнинг ўлим олди азобларини енгиллаштириш (эуганазия). Т. атама сифатида рус биологи ва патологи И.И. Мечников томонидан жорий этилган. Ижтимоий ходимлар ва педагоглар ўз ишида организми тўла ёки қисман реанимацияланган кишилар ўзига хос ҳолатини ҳисобга олишлари керак. Одатда «нариги дунёда» бўлганлар руҳиятида муайян даражада унча жиддий бўлмаса-да ўзгаришга эга бўлади. Бу уларнинг меҳнат фаолиятида, муносабатларида намоён бўлади, ижтимоий низога сабаб бўлиши ҳам мумкин.

ТАНА ШИКАСТЛАНИШИ ТАСНИФИ — тана шикастланишининг юридик тақсимланиши. Бунини одатдаги врачлар шикастланишининг оғирлиги ҳақидаги тасаввури билан аралаштирмаслик керак.

ТАНИШИШ — аввал бир-бирини танимаган кишилар ўртасидаги мулоқотда ўзаро ўзини танитиш. Мулоқот (ишга оид ёки маиший мулоқот) унсури сифатида ва нутқ одоби таркибий қисми сифатида Т. бир неча асосий мақсадга қаратилади: 1) суҳбатдошга маълумот: ўз исми, фамилияси, отасининг исми ҳақида маълумот бериш (ёки ундан маълумот олиш). Мулоқотнинг турли контекстлари ўзаро танишувга чекловлар қўяди. Хизматга оид, маъмурий контекст тўлиқ таништиришни талаб этади, маиший коммуникатив алоқа эса, ўзига зарур бўлган маълумот унсурлари билан чекланиши мумкин;

2) суҳбатдошни уни қизиқтираётган масалалар бўйича хабардор қилиш. Т. вазиятида эксплицит (ошкора) ва имплицит (яширин) контекстлар мавжуд ошкора контекст аниқ тарзда қўйилган саволларга жавобдан иборат бўлади. Яширин контекстдаги Т. фақат аввалдан келишилган маълумотни ўзаро алмашишдан эмас, балки инсоннинг қиёфаси, табиати, обрўси ҳақидаги тасаввурларнинг жараёни ҳамдир. Шунинг учун Т. жараёнида мулоқотнинг барча унсурлари — кийиниш тарзи, фаҳм-фаросат, вазият ва ҳолатга мувофиқлик, хулқий тажриба, сўзлашув одоби, ҳис этиш тажрибаси, ўзни тута билишлик муҳим аҳамият касб этади.

Т. саломлашишдан бошланади. Саломлашишнинг расмий ёки норасмий тарзи кейинги Т. боришининг бутун жараёнини олдиндан белгилайди. Биринчи ҳолда бир суҳбатдошнинг бошқасига шахсий қизиқиши йўқлиги ҳолатида расмий танишишга эътибор қаратиш лозим. Бунда бир-бирлари ҳақидаги маълумот минимумидан ортиқ маълумот алмашинмайди. Иккинчи ҳолдаги Т.да норасмий маълумотларни кенг алмашиш мумкин. Танишиш вақтида эркак кишига аёл таништирилади. Аёл ўз исмини айтади ва замонавий одатга кўра, қўл узатиши мумкин. Биринчи бўлиб келувчи (агар у керакли жойга мурожаат этаётганига аниқ ишонса) ўзини таништиради. Муайян коммуникатив алоқани ойдинлаштирмайдиган ортиқча саволлар шилқимлик ва нутқий мулоқот одобининг бузилиши тарзида қабул қилиниши мумкин.

ТАНОСИЛ КАСАЛЛИКЛАРИНИНГ ЮҚИШИ — бир шахсдан иккинчисига таносил касалликларининг турли йўллар билан ўтиши. Ўзида шундай касаллик борлигини билган ҳолда соғлом кишига юқтириш жиноят сифатида баҳоланади. Сифлис, гонорея, юшоқ шанкир, лимфогрануломатоз шундай касаллик бўлиб ҳисобланади. Бундан бошқа жинсий йўллар орқали ўтадиган юқумли касалликлар таносил касаллиги ҳисобланмайди. Мажбурий текширувга ҳам бемор, ҳам уни юқтирган субъект мажбуран тортилади. Суд — тиббиёт экспертизасини ўтказишда врач-венеролог, зарур бўлганда — уролог ва гинеколог қатнашади. Беморнинг текшириш жараёнида маълум бўлган касаллиги, интим ва оилавий ҳаёти врачлик сири ҳисобланади ва беморнинг ота-онасига, туғишганларига ҳам маълум қилинмайди.

ТАРАҚҚИЁТ МЕЗОНИ — ижтимоий ўзгаришлар кўламини белгилашда турли таълимотларда илгари сурилган омиллар ва ўлчовлар бирлиги.

ТАРБИЯ — 1) янги авлод кишиларига ўтаётган авлод-

нинг ижтимоий тарихий тажрибасини бериш туфайли ривожланишни таъминловчи ижтимоий функция;

2) ижтимоий институтлар (оила, тарбия ва таълим муассасалари, маданият муассасалари, ижтимоий-сиёсий ва бошқа ташкилотлар ва сиёсий партиялар, диний муассасалар, давлат тузилмалари, оммавий ахборот воситалари — радио, телевидение, матбуот ва б.) таъсири остида инсон субъектив — шахсий ва маънавий дунёсини шакллантириш, қарор топтириш, бойитиш ва такомиллаштиришнинг аниқ мақсадли йўналтирилган, тизимлаштирилган ва онгли жараёни. Инсон иқтидоридан келиб чиқиб, у эгаллаши мумкин бўлган ижодий мерос орқали муайян тарихий шароитларда амалга оширилади. Бу иқтисодий, сиёсий ва ижтимоий муносабатлар билан боғлиқдир. Т. — таълим билан ўзаро жипс боғланган ижтимоийлашишнинг асосий бўғини, таълим тизимининг таркибий қисми.

Куйидагиларни Т.нинг асосий тарихий турларига киритиш мумкин:

— авторитар — мавжуд ҳокимиятга, унинг амалдорларига сўзсиз итоат этишни шакллантиради;

— инсоннинг қонинот устидан ҳукмронлигини қарор топтирувчи, ўзини барча нарсанинг марказига қўйишлик, жамиятдан фақат ўзи учун ва ўзининг барқарорлиги учун фойдаланиш;

— субъектлараро, ижодий меросга олинадиган ва ғояларни тасдиқлайдиган, бунда инсон ўзининг такомиллашишини чекланмаган ва етарлича қонил эмас, деб ҳисоблайди.

Иқдорлантириш, ишонтириш, шахсий намуна, мажбурлаш Т. усуллари бўлиб ҳисобланади. Тарбиянинг оммавий, гуруҳий ва шахсий шакллари мавжуд. Т. жараёнининг тузилиши турмуш тарзини, тарбияни ва ўз-ўзини тарбиялашни ўз таркибига олади. Т.нинг умумқабул қилинган турлари ва йўналишлари алоҳида ажратилади. Т.жараёни кечадиган соҳа, яъни, оила, мактаб, ОТМ, ҳарбий ва б. йўналиш — Т.нинг моҳият томони, қаерда юз беришидан ва қандай кучлар ҳамда воситалар билан унга эришилишидан қатъи

назар, шахснинг қандай жиҳатлари шаклланишини кўрсатади. Қуйидагилар Т.нинг асосий йўналишлари деб таъкидланади: ахлоқий, эстетик, ҳуқуқий, диний, экологик, сиёсий-ватанпарварлик ва байналмилал-физиологик, жисмоний ва б. Тор табақавий қадриятлар устидан умуминсоний қадриятлар устуворлигини қарор топтириш муҳим аҳамият касб этади. Байналмилал ва миллий, диний ахлоқий тарбиянинг ўзаро нисбати ва боғлиқлиги тақозо этилади.

ТАРБИЯ УСУЛЛАРИ — қ. Шахсий намуна, Мажбурлаш, Ишонтириш.

ТАРИХ — истаган воқеа, ҳодиса ва жараён кечишининг ўтмишини ифодалайдиган тушунча.

ТАФАККУР (ар. — фикр сўзидан ясалган) — инсон мияси томонидан воқеликни гоёлар, қарашлар, мақсадлар шаклларида ўзлаштириш фаолияти.

ТАШХИС (юн. *диагноз* — аниқлаш) — текширилаётган бемор соғлигининг патологик ҳолати ҳақидаги тиббий хулоса. Бунда мавжуд касаллик (жароҳат) ёки ўлим сабаблари кўрсатилади, мазкур ҳолат халқаро касалликлар таснифи бўйича қабул қилинган атамаларда ифода этилади. Суд-тиббиёт ташхиси — суд-тергов амалиётида юзага келувчи махсус саволларни ечиш учун суд-тиббиёт экспертизаси асосида тузилган шикастланиш (касалланиш) ҳақидаги, текширилувчининг ҳолати ёки ўлим сабаблари ҳақидаги махсус хулоса.

Суд-тиббиёт ва патологоанатомик Т. қуйидаги тартибда тузилади: асосий шикастланиш (касалланиш), бунда ўлим сабаби ўз-ўзидан юзага келган бўлади. Асосий шикастланиш (касалланиш)нинг оғирлашганлиги, бунга асосий шикастланиш (касалланиш) этиологик ва патогенетик у билан боғлиқлик сабаб бўлади, бу бевосита ёки билвосита патологик ўзгариш туфайли ўлимни содир этади. Ёндаш

шикастланиш (касалланиш), бу асосий шикастланиш ёки касалланишга боғлиқ бўлмайди ҳамда унинг ривожланиши ва оқибатига таъсир ўтказмайди. Шунингдек, фанологик касалликлар ҳам бўлиб, айрим нозологик касалликлар тушунилади, булар асосий касаллик жараёни ўтишига ёки унинг оқибатига таъсир этади ва у билан бирга мавжуд бўлади. Фанологик касаллик асосий касаллик билан фатогеник боғлиқдир, чунки асосий касалликнинг ўтишини қийинлаштиради. Бундан ташқари, яна «рақобатчи» касалликлар ҳам бўлиб, уларнинг ҳар бири мустақил тарзда ёки оғирлаштириш орқали ўлимга олиб келиши мумкин. Бу касалликлар ўзаро бир-бирини оғирлаштиради, улардан алоҳида биттасини ўлимга сабаб қилиб кўрсатиш мумкин эмас.

ТАЪЛИМ — 1) амалий фаолиятга татбиқ этиш учун зарур бўлган фан, анъаналар ва малакалар асослари ҳақидаги билимлар тизими; 2) болалар, ўсмирлар ва катталар касбийгача, касбий таълими ва болаларни тарбиялашни таъминловчи ўқув муассасалари тизими, мутахассисларни қайта тайёрлаш ва малакасини оширувчи муассаса; 3) жамиятда иқтисодий, ижтимоий, маданий-гуманитар ва сиёсий-мафкуравий вазифани бажарувчи ижтимоий институт.

Ўзбекистон Республикасининг «Таълим тўғрисида»ги қонунига мувофиқ инсон, жамият, давлат, манфаатлари йўлидаги аниқ мақсадга йўналтирилган таълим ва тарбия жараёни; фуқаролар (таълим олувчилар) давлат томонидан белгиланган таълим даражаси (таълим мезони)га эришувини таъминлайди. ЮНЕСКО ХТСТга мувофиқ «таълим» атмаси ўзида таълимга бўлган эҳтиёжни қондириш мақсадларида амалга ошириладиган, аниқ мақсадга йўналтирилган ва мунтазам фаолиятнинг барча турлари маъносини ўзида ифода этади. Таълим деганда ўқувни юзага келтирадиган ташкилий ва барқарор алоқа жараёни тушунилади. Хуллас, таълим, аввало, ўқувчиларда билимлар, ўқувлар ва малакалар тизимлари шаклланишида ифодаланадиган таълим жараёнининг нисбий натижасидир, шунингдек, тарбия, ўз-ўзини тарбия, таъсир жараёни, яъни инсон қиёфасини шак-

лантириш жараёни; бунда билимнинг ҳажми эмас, балки уни шахсий сифатлар, ўз билимларини мустақил тасарруф этиш уқуви билан бирлаштириш асосий ҳисобланади.

Таълим муассасаси бўлиб қуйидагилар ҳисобланади: мактабгача (ясли, болалар боғчаси); умумтаълим (бошланғич, ўрта мактаб, гимназия, лицей); олий ва ўрта махсус, касб-хунар (коллежлар, институтлар, университетлар, академиялар); махсус (ривожланишда у ёки бу жиҳатлари орқада қолган ўқувчилар, тарбияланувчилар учун: ихтисослаштирилган мактаблар, интернатлар ва б.) қўшимча Т. муассасалари (мусиқа мактаблари ва б.); етим болалар ва ота-оналари қаровисиз қолган болалар муассасалари (болалар уйи, етимхоналар, ўқув юрти); таълим жараёнини амалга оширувчи бошқа муассасалар. Т. мазмуни жамият иқтисодий ва ижтимоий тараққиётининг муҳим омилларидан бири ҳисобланади. У шахснинг қарор топишини таъминлашга, унинг учун ўз имкониятларини ишга солишига шароит яратишга, фуқаролик жамиятини ривожлантиришга; ҳуқуқий давлатни мустаҳкамлаш ва такомиллаштиришга йўналтирилган бўлиши керак. Т. қуйидагиларни таъминлашга даъват этилган:

- таълим олувчиларда замонавий мезонларга тенг келадиган билимни ва таълим дастури даражаси (таълим босқичи)ни шакллантиришга;

- жамиятнинг умумий ва касбий маданият даражасини жаҳон даражасига тенглаштиришга;

- шахсни миллий ва жаҳон маданияти тизимига уйғунлаштиришга;

- ўз замонаси жамиятида уйғунлашган ва шу жамиятдан такомиллаштиришни кўзлаган инсон-фуқарони шакллантиришга;

- жамият мутахассислар салоҳиятини яратишга, ривожлантиришга ва такомиллаштиришга, юқори малакали ишчи кучларини етиштиришга.

Кейинги йилларда жаҳон миқёсида таълим тузилмаларига ўта мослашувчанлик бахш этишга эътибор қаратилди. Аҳолининг турмуш тарзи, минтақавий ва миллий хусусият

ларини ҳисобга олиб ўқитиш ва тарбиялаш усул ва шакллари раи раи-баранглаштириш, турини ошириш, ўқитиш ва тарбиялашни индивидуаллаштириш, дастур ва дарсликларнинг муқобилларини тадбиқ этиш тобора кучаймоқда. Таълимни гуманитарлаш ўқувчилар устувор умуминсоний қадриятларни ўзлаштиришига йўналтирилади.

ТАЪЛИМ КРЕДИТИ — фуқароларга таълим олиш учун бериладиган кредит. Фуқаролар учун кейинчалик қайтаришнинг мослашувчан тизимига эга таълим кредитларини бериш тартибининг шаклланиши таълимни молиялаш тизимини такомиллаштиришнинг муҳим жиҳати ҳисобланади.

Ёшларнинг таълим олиши учун кенг имкониятлар яратиш, олий маълумот олаётган фуқароларни ижтимоий муҳофаза қилишни кучайтириш. Вазирлар Маҳкамасининг 2001 йил 26 июлдаги “Таълим муассасаларида тўлов-контракт асосида ўқиш учун таълим кредитлари бериш тўғрисида”ги қарори асосида амалга оширилади.

ТАҲДИД — давлат мустақиллигига бўлган хавф-хатарни ифодаладиган тушунча.

ТЕРАПИЯ (юн. — даволаш, шифолаш) — жарроҳликдан бошқа йўллар, дори-дармонлар воситасида ички касалликларни даволовчи ва уларни ўрганувчи тиббиёт бўлими. Ҳозирги вақтда Т.дан амалий психологияда ва ижтимоий ишларда врачгача психологик ёрдам сифатида фойдаланилади. Гуруҳий Т. Т. турларидан бири ҳисобланади — гуруҳий бир қатор усуллар учун умумий атама. Масалан, гуруҳ терапияси, сензитив машқ, сенсор онг. Гуруҳий Т. (машқ бўйича гуруҳ) — сензитив машқнинг ўзагидир. У одатда 10-15 гуруҳ аъзоси ва машқулот ўтказувчидан иборат бўлади. Ўзаро ишонч, ошкоралик, ҳалоллик ва табиийлик — гуруҳий Т.нинг асосий талаблари. Бунда психологик ҳимояни бартараф этиш жуда фойдалидир, у шахслараро муносабатларни яхшилашга ва ўзига ишончни оширишга ёрдам беради. «Бу ерда ва ҳозир» шиори гуруҳий Т. асосини ташкил

этади. Аввалги тажриба, шахснинг маълумоти, ижтимоий муносабатлари, фаолият тарихи — булар барчаси гуруҳий Т. учун аҳамиятга эга. Гуруҳий Т. деярли сезги ва ҳиссиётларга асосланади, интеллект ва ақлга эмас. Гуруҳий тажриба ҳиссий тозаланишни юзага келтиради, кайфиятни яхшилайди ва яхши даволовчи таъсир кўрсатади, деб ҳисобланади.

ТЕРМИНАЛ ҲОЛАТ (лот. — чегаравий) — ҳаёт ва ўлим ўртасидаги чегаравий ҳолат. Ҳозирги даврда уни патологлар ўрганган ва уч босқичга ажратган. Талвасага тушиш олдидаги ҳолат, бунда қон айланиши ва нафас олиш издан чиқади, бу тўқималарда, айниқса мияда кислород етишмаслигига олиб келади. Сўнг атамаал пауза юз беради, юрак фаолияти кескин сусаяди, нафас тўхтайди, рефлекслар сўнади. Шундан сўнг, сўнгги ҳаёт учқуни — талваса юз беради, унинг бошланишида бир неча минутдан бир неча соатгача давом этувчи биринчи нафас олиш бошланади. Бу босқичда ҳаёт аломатлари пайдо бўлади: нафас олиш, чиқариш, томир уриши, хушсиз ҳолатда ўқтин-ўқтин юрак уриши, ҳаёти сўнаётганининг ташқи кўриниши сусаяди (Гиппократ туси). Ҳаёт сўнишининг сўнгги босқичи — клиник ўлим, бунда организм яхлит ҳолда тирик бўлмайди, айрим аъзолар ва тўқималарнинг ҳаёт фаолияти сақланади. Бу ўлаётганни ҳаётга қайтариш, қутқаришга имкон беради. Клиник ўлим 5-6 минутдан ортиқ давом этмайди — бу муддат мия пўстлогининг қон айланиши ва нафас тўхтаганида ҳам ҳали яшаётган даври ҳисобланади. Бу вақтни муайян чегарагача реанимация имкониятлари ёрдамида чўзиш мумкин. Т.х. ҳақидаги таълимот реаниматология юзага чиқишига олиб келди ва трансплантология ривожланишига кўмаклашди.

ТИББИЁТ МУАССАСАСИ — тиббиёт муассасаси суғурталовчи билан шартнома тузилган пайтдан бошлаб тиббий суғуртанинг субъектига айланади. Давлат ихтисослаштирилган тиббиёт муассасалари учун мажбурий тиббий суғурта дастурларида қатнашиш мажбурий ҳисобланади. Мазкур

тиббиёт муассасаларининг рўйхати Ўзбекистон Республикаси Соғлиқни сақлаш вазирлиги томонидан белгиланади.

ТИББИЁТ ХОДИМЛАРИНИНГ КАСБИЙ ҲУҚУҚБУЗАРЛИГИ — врачлар касбий вазифасини амалга ошираётганда тиббиёт фани амалиётининг замонавий талабларини, врачлик одоби ва деонтологияси қоидаларини, қабул қилинган меъёрий ҳужжатлар ва қонун кўрсатмаларини бузиш билан боғлиқ ҳаракат ёки ҳаракатсизлик. Кўпинча бу тиббий ёрдамни кўрсатмаслик ёки тегишлича кўрсатмасликда намоён бўлади. Бундай ҳуқуқбузарликлар қасддан қилинган ва эҳтиётсизлик оқибатига бўлинади, биринчисига нисбатан қонунда тегишли жазо белгиланган: касалга ёрдам кўрсатмаслик, ноқонуний аборт қилганлик, одамлар орасида касаллик ва заҳарланиш тарқалишига қарши курашиш мақсадида белгиланган қоидаларни бузганлик, наркотик воситаларни ноқонуний тайёрлаганлик, ташиганлик ёки сотганлик ва б. Тиббиёт ходимларининг эҳтиётсизлик билан қилган ҳаракатларига ўз-ўзига ишонганлик ва эътиборсизлик сабаб бўлади. Совуққонлик қилиш беморни старлича текширмасликда, ўз вақтида шифохонага ётқизмасликда ва муддатидан олдин шифохонадан чиқаришда, жарроҳлик операциялари ёки муолажаларни яхши тайёрламаганлик ва эҳтиётсиз бажарганликда ва беморни синчиклаб текширмасликда, тиббиёт йўриқномаларига амал қилмасликда, дорилардан эҳтиётсизлик билан фойдаланганда, тиббий ёрдамни ташкиллаштиришдаги камчиликларда, раҳмсиз хатти-ҳаракатларда намоён бўлади. Т.х.к.ҳ.б.ни текшириш суд-тиббиёт экспертизаси комиссияси томонидан соҳадош тиббий юқори малакали мутахассислар иштирокида мажбурий ўтказилади.

ТИББИЙ-ГЕНЕТИК МАСЛАҲАТ — ихтисослаштирилган тиббий ёрдам турларидан бири. Наслий патология билан бола туғилишини олдиндан белгилаш; маслаҳат олувчига бу ҳодиса эҳтимоли борлигини тушунтириш, биринчи фарзанд кўришга қарор қабул қилишда оилага ёрдам бериш

унинг вазифаси ҳисобланди. Т.г.м.га наслий ёки туғма касалликка чалинган болали оилалар ёки унинг пайдо бўлиш эҳтимоли бўлган болаларнинг оиласи мурожаат қилади. Кейинги ҳолат шуни кўрсатадики, бундай касаллик бошқа туғишганларда намоён бўлган бўлади; қони бир бўлганларнинг никоҳланиши ёки кичик аҳоли яшайдиган жойдан чиққанлар, маданийлашган дунёдан ажралиб қолганлар, кучиб келиш деярли учрамайдиган ва ўтроқлик юқори даражада бўлган жойлардаги никоҳ туфайли шундай касалликлар учраши мумкин. Бундай ҳолат яна ота-оналарнинг, айниқса онанинг ёши 35—40 дан ошганда, ота-онанинг мутаген (генетик материални ўзгартирувчи) таъсирларга (масалан, ионлаштирувчи радиация таъсирига), баъзи кимёвий таъсирларга чалинганда: узоқ вақт, айниқса онанинг ҳомиладорлик олдидан ёки вақтида кўплаб узоқ вақт дори қабул қилганлиги. Т.г.м.нинг самаралилиги уч омилга боғлиқ: бошланғич ташхис ва хавфни ҳисобга олиш аниқлиги, шунингдек, хулосани маслаҳат олувчининг тушуниши. Жаҳондаги купгина мамлакатларда Т.г.м.га мажбурлаш қўлланилади. Кейинги фарзанд кўришга тааллуқли маслаҳат берилади. Яна фарзанд кўриш тўғрисида қарор қабул қилишга кўпгина омиллар таъсир этади, шуларнинг ичида энг муҳимлари: наслий касалликнинг оғирлиги, генетик хавфнинг катталиги — оиладаги болалар сони, ота-оналарнинг соғломлик ҳолати ва ёши. Ҳозирги вақтда фарзанд кўриш ҳақидаги қарорга замонавий Т.г.м. имкониятлари ҳам таъсир этади.

ТИББИЙ ДЕОНТОЛОГИЯ — касалларга нисбатан тиббиёт ходимлари муносабатининг юридик, касбий ва маънавий мажбуриятлари ҳамда қоидалари ҳақидаги таълимот. Врач этикасининг қисми ҳисобланади ва тарихан шаклланган меъёрлар, врач амалий касбий фаолиятида кўзда тутилган замонавий ҳуқуқий ҳужжатлар ва чегараланган талаблар мажмуидан иборат. Т.д. даволашнинг ажралмас қисми бўлиб қолди, чунки фақат билим ва техник усуллари эгаллашгина эмас, балки деонтологик меъёрларга амал қилиш ҳам даволашни самарали қилади ва шунга даъват этади. Де-

онтология атамаси XIX асрда англиз файласуфи ва юристи Бентам томонидан биринчи бор қўлланган. Умумдаволаш Д.сидан ташқари, касби, ижтимоий шароитларининг ўзига хослигига боғлиқ ҳолда врачнинг хулқи этикаси, руҳиятининг ўзига хос жиҳатлари ҳам мавжуд. Онколог, педиатр, акушер-гинеколог, эпидемиолог, психиатр, суд-тиббийёт эксперти ва бошқа соҳа врачларининг деонтологияси аниқ шаклланган.

ТИББИЙ-ИЖТИМОИЙ ЭКСПЕРТИЗА БЮРОСИ — маълум бир шахс организмни комплекс текшириш асосида соғлиғини йўқотганлик даражасини, организм функцияларининг турғун бузилиши оқибатида, унинг турмуш фаолиятининг чекланганлик даражасини, ногиронлик гуруҳини, унинг келиб чиқиш сабаблари ва вақтини аниқлаш ҳамда шахсларнинг соғлиқ ҳолатига кўра амалга ошириш мумкин бўлган меҳнат фаолияти ва меҳнат шароитлари, санаторий-курорт тизимида даволаниш ва инсон турмуш фаолиятининг барча функцияларининг имкон қадар тўлиқ тикланиши учун ижтимоий ҳимоя кўринишидаги узгалар парваришига бўлган эҳтиёжлари ҳақида тавсиялар бериш.

ТИББИЙ-ИЖТИМОИЙ ЭКСПЕРТИЗА — организм функцияси барқарор бузилганлиги туфайли юзага келган ҳаёт фаолиятининг чекланганлиги асосида, қайта тиклашни ҳам қўшганда, ижтимоий ҳимоя меъёрларида шаҳодатланган шахс эҳтиёжларини белгиланган тартибда аниқлаш. Т.и.э. таҳлил асосида организм ҳолатини атрофлича баҳолашдан келиб чиқиб амалга оширилади:

- клиник-функционал;
- ижтимоий-маиший;
- касбий-меҳнат — таснифлар, мезонлардан фойдаланган ҳолда психологик маълумотлар.

ТИББИЙ СУҒУРТА — соғлиқни муҳофаза қилишда аҳоли манфаатларини ижтимоий ҳимоя қилиш шакли. Т.с.дан мақсад суғурта ҳодисаси юз берганда жамғарилган воситалар

ҳисобидан тиббий ёрдам олишда фуқароларни кафолатлаш ва олдини олиш тадбирларини молиялаш.

Ихтиёрий Т.с. мажбурий Т.с. дастурида белгиланганидан ташқари, фуқароларни қўшимча тиббиёт ва бошқа хизматларини таъминловчи тегишли дастур асосида амалга оширилади. Ихтиёрий Т.с. жамоавий ва индивидуал бўлиши мумкин. Фуқаро, суғурта қилувчи, тиббий суғурта ташкилоти, тиббиёт муассасаси Т.с. субъекти бўлиши мумкин. Мажбурий Т.с.да суғурталовчи бўлиб қуйидагилар ҳисобланади: ишсиз аҳоли учун — давлат бошқарув идоралари, маҳаллий маъмурият; иш билан банд аҳоли учун — корхона, муассаса, ташкилот, индивидуал меҳнат фаолияти билан шуғулланувчи шахс, эркин касбдаги шахс бўлиши мумкин. Суғурта қилдирувчи бўлиб ихтиёрий Т.с. айрим фуқаролар ёки фуқаролар манфаатини ёқловчи корхоналар бўлади. Тиббий суғурта ташкилотлари — булар юридик шахс, Т.с. билан шуғулланиш ҳуқуқини берувчи лицензияга эга бўлади-лар. Т.с. тизимидаги тиббиёт муассасалари бўлиб, мулкнинг истаган шаклидаги лицензия ва сертификатга эга бўлган даволаш — олдини олиш муассасаси ҳисобланади.

Т.с. субъектлари ўртасидаги ўзаро муносабат битим асосига қурилади. Ҳар бир фуқаро суғуртавий тиббий полисни қўлга олади. Т.с. барча субъектлари молиялаш манбалари, субъектларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари қонунчилик асосида белгилаб қўйилади. Т.с. доирасида мустақил соғлиқни сақлаш ва Т.с. жамғармалари тузилади.

ТИББИЙ СУҒУРТАЛАНУВЧИ — мажбурий тиббий суғурталанган ҳолда меҳнат фаолияти билан шуғулланадиган жисмоний шахслар, уларнинг суғурталанувчилари бўлиб қуйидагилар ҳисобланади:

— меҳнат шартномалари ва фуқаролик-ҳуқуқий шартномалар бўйича меҳнат фаолиятини амалга оширадиган жисмоний шахслар учун (якка тартибдаги тадбиркорлик билан шуғулланувчилар бундан мустасно) иш берувчи;

— Ўзбекистон Республикаси ҳудудида меҳнат фаолиятини бошқа шартларда амалга оширадиган жисмоний шахслар (юридик шахс ташкил этмасдан якка тартибдаги тад

биркорлар, деҳқонлар, фермерлар, ижодий ходимлар ва бошқалар) учун — ушбу шахсларнинг бевосита ўзи.

Мажбурий тиббий суғурталанган ҳолатда меҳнат фаолиятини амалга оширмаётган жисмоний шахсларнинг суғурталанувчилари бўлиб қуйидагилар ҳисобланади:

- пенсионерлар, иш билан таъминлаш хизмати органларида белгиланган тартибда рўйхатга олинган ишсизлар, ижтимоий нафақа оладиган бошқа шахслар учун — ижтимоий суғурта жамғармаси;

- болалар 16 ёшга тўлгунларига қадар (умумтаълим муассасаларида ўқиётганлар — улар ўқишни тамомлашига, бироқ 18 ёшдан ортиқ бўлмаган ёшгача) болалар, шунингдек, олий ва ўрта махсус ўқув юртларида ўқиётганлар (сиртқи ёки кечки бўлимларда ўқиётганлар бундан мустасно) — Ўзбекистон Республикаси;

- ҳақиқий ҳарбий хизматни ўтаётган фуқаролар учун — Ўзбекистон Республикаси;

- озодликдан маҳрум этиш жойлари (ҳибс)даги ёки қамокда сақланаётган фуқаролар учун — Ўзбекистон Республикаси;

- ишламайдиган аҳолининг бошқа тоифалари учун — ижро этувчи ҳокимиятнинг ҳудудий органлари ва маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш органлари;

- мажбурий тиббий суғурта билан бўлган ҳолатда фуқаролик муомала лаёқатига эга бўлган жисмоний шахслар (ўзига ва бошқа жисмоний шахсларга нисбатан) ва юридик шахслар (мазкур юридик шахслар билан меҳнат муносабатларида бўлган жисмоний шахсларга нисбатан) суғурталанувчилар бўлиши мумкин.

ТИББИЙ СУҒУРТАЛОВЧИ — тиббий суғурта субъекти — қонунга ёки шартномага кўра суғурта қопламаси тўладиган суғурта ташкилоти ёки жамғарма.

ТИББИЙ СУҒУРТАГА БАДАЛЛАР (СУҒУРТА БАДАЛИ) — тиббий суғурта бўйича суғурталанувчилар томонидан суғурталовчига тўланадиган суғурта тўловлари (мукофотлар, ажратмалар).

ТИББИЙ СУҒУРТА БЎЙИЧА ТИББИЙ ХИЗМАТ КЎРСАТИШ УЧУН ШАРТНОМА — тиббий суғуртанинг

тегишли дастурлари доирасида суғурта қилинган шахсга тиббий хизматлар тиббий муассаса томонидан тиббий суғурта бўйича тиббий хизматлар кўрсатишга тузилган шартномалар асосида кўрсатилади. Тиббий суғурта бўйича тиббий хизматлар кўрсатишга шартномалар суғурталовчи билан тиббиёт муассасаси ўртасида тузилади. Қатнашчилар томонидан ихтиёрий тиббий суғурта шартномалари тузиш ваколатлари берилган тиббиёт муассасалари бирлашмалари билан суғурта ташкилотлари ўртасида шартномалар тузилишига йўл қўйилади. Худудий жамғарма тиббиёт муассасаси билан Республика жамғармаси номидан мажбурий тиббий суғурта бўйича тиббий хизматлар кўрсатилишига шартномалар тузади. Жамғарма мажбурий тиббий суғурта бўйича тиббий хизматлар кўрсатилишига шартномалар тузади. Жамғарма мажбурий тиббий суғурта бўйича тиббий хизматлар кўрсатилишига шартномалар тузишни тиббиёт муассасасига рад этишга ҳақли эмас. Тиббий суғурта бўйича тиббий хизматлар кўрсатишга тузиладиган шартномаларга қўйиладиган умумий талаблардан ташқари, қуйидагилар бўлиши керак:

- 1) кўрсатиладиган тиббий хизматлар турлари;
- 2) суғурта қилинган шахсларга йўлланма бериш тартиби (квота); тиббий хизматлар тарифлари ва уларнинг суғурта қопламаси тартиби;
- 3) тиббий хизматлар сифатини назорат қилиш ва суғурта маблағларидан фойдаланиш тартиби;
- 4) тиббиёт муассасасининг суғурта қилинган шахсларнинг доимий яшаш жойидан қатъи назар, уларнинг барчасига мажбурий тиббий суғурта дастури доирасида тиббий хизматлар кўрсатиш мажбурияти (Жамғарма билан шартнома тузиш учун).

Суғурта қилинган шахсларга мажбурий тиббий суғурта дастури бўйича тиббий хизматлар кўрсатиш тартиби ва тиббиёт муассасалари билан Жамғарманинг ўзаро муносабатларига қўйиладиган умумий талаблар Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан тасдиқланадиган мажбурий тиббий суғурта қоидалари билан белгиланади.

ТИББИЙ СУҒУРТА ЖАМҒАРМАСИ — Жамғарма мажбурий тиббий суғурта тизимида давлат сиёсатини таъминлайди (амалга оширади) ва мажбурий тиббий суғуртага молиявий маблағларни жамлаш, мажбурий тиббий суғуртанинг давлат тизими молиявий барқарорлигини таъминлаш ва уни амалга ошириш учун молиявий ресурсларни тенглаштириш, мажбурий суғурта тизимини молиялаштириш учун мўлжалланган. Жамғарма Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси ва Ўзбекистон Республикаси Ҳукумати томонидан ташкил этилади. Жамғарманинг устави, низоми ва тузилмаси Ўзбекистон Республикаси Ҳукумати томонидан тасдиқланади. Жамғарма ўз фаолиятини мазкур қонунга, Ўзбекистон Республикаси Ҳукумати томонидан тасдиқланган Уставга ва Ўзбекистон Республикаси бошқа меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларига мувофиқ амалга оширади. Худудий жамғармалар давлат ва ижро этувчи ҳокимиятнинг тегишли худудий органлари томонидан ташкил этилади. Худудий жамғармалар Республика жамғармаси устави асосида иш кўради. Худудий жамғармалар ўз фаолиятини тегишли худудларда амалга оширади.

ТИББИЙ СУҒУРТАЛОВЧИНИНГ МАЖБУРИЯТЛАРИ — мажбурий суғурта бўйича тиббий хизматлар кўрсатишга тиббиёт муассасаси билан шартнома тузишнинг Жамғарма томонидан рад этилганлиги (бош тортганлик) учун Жамғармага энг кам ойлик иш ҳақининг 100 баравари миқдорида жарима солинади, кейинчалик ушбу миқдор айбдор мансабдор шахсдан регресс тартибида ундирилади. Мажбурий тиббий суғурта дастурлари бўйича кўрсатилган тиббий хизматлар учун тиббиёт муассасаларга суғурта қопламаларини ўтказиш Жамғарма томонидан рад этилганлиги (бош тортганлик) учун Жамғармага тўланиши керак бўлган суғурта қопламасининг 20 фоизи миқдорида жарима солинади, кейинчалик ушбу сумма айбдор мансабдор шахсдан регресс тартибида ундирилади. Мажбурий тиббий суғурта дастурлари бўйича кўрсатилган тиббий хизматлар учун тиббиёт муассасаларига суғурта қопламалари ўз вақтида ўтказилмаганлиги

учун Жамғарма тиббиёт муассасасига тўланиши керак бўлган сумманинг 0.1 фоизи баробарида пеня тўлайди, кейинчалик ушбу сумма айбдор мансабдор шахсдан регресс тартибда ундирилади. Суғурта ташкилотларининг суғурталанувчилар ва тиббиёт муассасалари олдидаги жавобгарлиги тегишли шартнома шартлари билан белгиланади. Суғурталовчи тиббий суғурта шартномаси шартлари бажарилмаганлиги учун, суғурта қилинган шахс ёки суғурталанувчи олдида жавоб беради. Суғурталовчи фуқаронинг соғлигига етказилган зарар учун масъул бўлган юридик ва жисмоний шахслардан унинг суғурта қилинган шахсга тиббий хизматлар кўрсатишга сарфлаган миқдорлар доирасидаги харажатларини қоплашни талаб қилиш ҳуқуқига эга, зарар суғурталанувчи томонидан етказилган ҳоллар бундан мустасно.

ТИББИЙ СУҒУРТА ОБЪЕКТИ — суғурта ҳодисаси юз берган тақдирда тиббий хизматлар кўрсатиш харажатлари билан боғлиқ бўлган суғурта таваккалчилиги (юз бериши эҳтимоли бўлган воқеа) тиббий суғурта объекти ҳисобланади.

ТИББИЙ СУҒУРТА СУБЪЕКТИ — суғурта қилинган шахс, суғурталанувчи, суғурталовчи тиббиёт муассасаси.

ТИББИЙ СУҒУРТА ҚИЛИНГАН ШАХС — амалга оширилган суғурта бадаллари миқдоридан (мажбурий тиббий суғурта бўйича), ижтимоий мақомидан, жинсидан, ёшидан, касаллик мавжудлигидан ёки мавжуд эмаслигидан, муомалага лаёқатлилиги ёки ҳуқуқий лаёқатлилигидан қатъи назар, унга нисбатан тиббий суғурта амалга ошириладиган жисмоний шахс.

ТИББИЙ СУҒУРТА ТАШКИЛОТИ — ихтиёрий тиббий суғуртани амалга оширадиган ва тиббий суғурта билан шуғулланиш учун рухсатномага (лицензияга) эга бўлган суғурталовчи.

ТИББИЙ СУҒУРТА ТОВОНИ — суғурта ҳодисаси юз берганда тиббий хизматлар кўрсатиш билан боғлиқ харажатларни қоплаш учун тиббиёт муассасасига ёки суғурта қилинган шахсга тўланадиган пул.

ТИББИЙ ХИЗМАТЛАР — тиббиёт муассасаси томонидан суғурта қилинган шахсга бир марталик ёки мужассама амбулатория ва стационар тиббий ёрдам кўрсатиш, шу жумладан, дори-дармон билан таъминлаш, таъхис қўйиш, даволаш, касаллик, соғлиқнинг бошқача тарзда издан чиқиши, ҳомиладорлик, туғиш муносабати билан беморга қараш ва реабилитациялаш. Тиббий хизматлар (суғурта қилинган шахслар учун) бепул, қисман ҳақи тўланадиган ва ҳақи тўлиқ тўланадиган турларга бўлинади.

ТИББИЙ ХИЗМАТЛАР СИФАТИ — тиббий ёрдам курсатишнинг амалда бажарилган технологиялари ва унинг натижалари тиббий хизматдан фойдаланиш мумкинлиги, унинг муқобиллиги, тиббиёт муассасасининг илмий ва моддий-техник салоҳияти, шунингдек, иқтисодий меъёрлар ҳисобга олинган ҳолда, эталон талабларга мувофиқлик даражаси.

ТИББИЙ ХИЗМАТЛАР ТАРИФЛАРИ — тиббиёт муассасаси томонидан белгиланган ва шартнома билан тасдиқланган тиббиёт муассасаси томонидан кўрсатиладиган тиббий хизматлар қиймати миқдори.

ТИББИЙ-ЭПИДЕМИОЛОГИК ҚУЛАЙЛИК МАСАЛАЛАРИ БЎЙИЧА ФУҚАРО ҲУҚУҚИ — ўз ичига қулай яшаш муҳити (қуршаб турган табиий муҳит), меҳнат, турмуш, дам олиш, тарбиялаш ва ўқитиш, овқатланиш, халқ хўжалиги маҳсулотларини истеъмол қилиш ва улардан фойдаланишни; тиббий қоидалар бузилганлиги натижасида, улар соғлигига етган зарар ҳажмини ўз вақтида тўлиқ қоплаш; аҳоли яшаш муҳити ва соғлиги ҳақидаги, амалдаги тиббиёт қоидалари ҳақидаги тўлиқ ва ишонарли маълумотларни олиш.

Тиббий-эпидемиологик қулайликни таъминлаш бўйича кўрилатган чоралар ва улар ҳақидаги натижалар, ишлаб чиқарилаётган товарлар, озиқ-овқат маҳсулотлари, ичимлик суви сифати ҳақидаги маълумот; аҳоли тиббий-эпидемиологик қулайликлари масаласи бўйича бошқарув идоралари қабул қилган қарорлар муҳокамасини ўз ичига олади.

ТИББИЙ ҲОМИЙЛИК — ҳомиладорларга, кичик ёшдаги (уч ёшгача) болалар ва касалларнинг айрим тоифаларига уйда тиббий ёрдам кўрсатиш шакли. Даволаш-олдини олиш муассасалари (аёллар консултацияси, болалар поликлиникаси, турли диспансерлар томонидан) олдини олиш ва соғломлаштириш тадбирларини амалга ошириш мақсадида шахсий гигиена қоидаларини ўргатиш ва турмушдаги тиббий-гигиена шароитини яхшилаш учун ўтказилади. Ҳомиладор аёлларга Т.ҳ. аёллар консултацияси ёки болалар поликлиникасининг ҳамшираси томонидан амалга оширилади. Бу уларга ўз соғлиқларини назорат қилиш бўйича тавсиялар беради, аёллар ҳуқуқи ва соғлигини ҳимоя қилиш бўйича қонунчилик билан таништиради. Янги туғилганларга Т.ҳ. у туғруқхонадан чиққандан кейин дастлабки уч кун давомида амалга оширилади, кейинчалик врач педиатр томонидан ой сари олиб борилади. 1 ёшдан катта болаларга ҳомийлик тиббиёт кўрсаткичлари бўйича бажарилади.

Т.ҳ., шунингдек, бошқа беморларга — руҳияти бузилган, қўл-оёғи ишламай қолган, оиласида сақланадиганларга ҳам кўрсатилади. Диспансерларда беморларнинг тартибга амал қилиши ва турмуш шароитини соғломлаштириш назорат қилинади.

«ТИРИК ШАХСЛАР» СУД-ТИББИЁТ ЭКСПЕРТИЗА-СИ — жиноий ва фуқаролик ишларида содир бўладиган турли сабабларга кўра ўтказилади. Тирик шахслар экспертизасининг асосий турлари қуйидагилар ҳисобланади:

— тан жароҳатлари бўлганда шу жароҳатларнинг борлиги, хусусияти ва оғирлик даражасини белгилаш мақсадларида ўтказиладиган экспертиза; умумий ва касбий меҳнатга

яроқдиликни йўқотганлик даражасини белгилаш экспертизаси;

— соғломлик ҳолатини, муғомбирликни, сунъий касалланганликни ва ўз-ўзига шикаст етказганликни, ҳақиқийликни белгилаш бўйича экспертиза;

— экспертизанинг бошқа турлари: ёшни белгилаш; алкоғолдан мастликни белгилаш; оталик ёки оналикни истисно қилиш (оталик, оналик муаммоли бўлганда ва болани алмаштириб қўйган ҳолларда); шахснинг айнан эканлигини аниқлашда.

Тирик шахслар суд-тиббиёт экспертизаси тергов идораларининг ёки суд қарори бўйича, хусусий айблов ишлари бўйича эса йўналтирувчи муносабатга кўра амалга оширилади. Вазиятга кўра текширув суд-тиббиёт амбулаториясида, стационарларда ёки бошқа даволаш муассасаларида, суд хоналарида, қамоқхоналарда ўтказилади.

ТОВОН ТЎЛОВЛАРИ ВА МОДДИЙ ЁРДАМ — фуқарога, унинг ўзига боғлиқ бўлмаган ҳолда, етказилган зарарни пул ёки маҳсулот шаклида қоплаш. Алоҳида ижтимоий демографик гуруҳларга ҳукумат белгिलाган тартибда тўланади. Айрим ҳолларда маҳаллий бошқарув идораларининг қарорига асосан ногиронлар, нафақахўрлар, кўп болали оилаларга, шунингдек, кекса, ёлғиз кишиларга моддий ёрдам кўрсатилади.

ТОКСИКОМАНИЯ (юн. — заҳар + ақлсизлик, иштиёқ, берилиш) — интоксикация табиатидаги руҳий касалликлар гуруҳи, психотроп кайф бериш самарасига эга табиий ёки сунъий моддаларга одатланиш (мунтазам ёки вақт-вақти билан), сунистеъмол қилиш сабаб бўлади. Т. ижтимоий касалликлар тоифасига киради ва инсоннинг ўзи учун ҳам, жамият ва қонунчилик учун ҳам хавfli ҳисобланади. Намоён бўлиши уч синдром билан тавсифланади:

1) наркотик таъсирига ҳимоя белгиларининг, меъёр ошиб кетганда, қаршилиқ қилиш ўзгарганлик синдроми (модда киритилганда юзнинг буришиб, тиришиб кетиши, барбит-

ларни истеъмол қилганда қайт қилиш ва ҳ.), меъёрнинг — бардошнинг ўсиши, бу — гиёҳвандликда, масалан, бошланғич меъёрдан бир неча юз баробар ошиши, истеъмол шаклининг ўзгариши (токсик меъёрнинг ҳар кун қабул қилиниши — масалан, бир кунда наркотик модданинг бир неча марта организмга киритилиши ёки барбитларни сурункали қабул қилиш тарзида), маст бўлиш шаклининг ўзгариши (кайфнинг бошланғич сархуш қилувчи самарасининг тезда йўқолиши, токсикоманнинг руҳий ва жисмоний меъёрлаштирувчисининг ўрнини олувчи, бу ҳолатдан ташқарида у ночор, ногиронлашган аҳволда қолади);

2) руҳий боғланиб қолганлик синдроми (бунинг таркибига наркотик модда хумори устунлик қилган ҳолда у билан бир вақтда бу истакка қарши руҳий кураш хоҳиши ҳам мавжуд бўлгандаги синдром), руҳий хушнудлик ҳолати, бу интоксикация туфайли юз беради, у бўлмагандаги нохуш руҳий ҳолат;

3) руҳий боғланиб қолганлик синдроми (бунда очлик ёки чанқоқлик сингари, лекин унга қарши ҳеч қандай курашсиз, бутун диққат-этиборини наркотик топиш ва қабул қилишга қаратиш), меъёр устидан назоратни йўқотиш баъзан қисман, баъзан ўлимга олиб келувчи миқдорда меъёрни ошириб юбориш, хумор синдроми, интоксикация ҳолатидаги жисмоний тетиклик — фақат шундагина мижоз ўзини озми-кўпми яхши, Т. бошлангунгача бўлган ҳолатга яқин сезади, у тарқагандан сўнг ўзини тушкун, мажруҳдек ҳис этади. Т. сўзсиз руҳий хасталикка ва шахснинг таназзулига олиб келади, умрни ўртача 20—35 йилга қисқартиради. Жиноий ишларга аралашиш хавфини кескин оширади. Улар ривожланда уч босқич фарқланади, алкоголизм ривожланиши босқичининг клиник ўхшаши. Т. ҳамиша (очиқ ёки яширин) шахсий ва оила қусури белгиси. Т. дан наркомания фарқ қилади. Сурункали тамаки чекиш, озиқ-овқат ҳисобланмиш кайфият уйғотувчиларни (чой, кофе) истеъмол қилиш Т. нинг яхши сифатли шакллари ҳисобланади. Т. турли моддаларни суистеъмол қилишдан юзага келади: дориларни (транквилизаторлар, масалан, тазепам, сиднофен туридаги қўзғатувчи-

лар; уйку чақирадиган — циклодол ва ҳ.), шунингдек, маиший кимё препаратлари — ацетон ва ҳ. Қабул қилиш усуллари ранг-баранг: қон томирига юборилади, ошқозон-ичакка юборилади, чекилади, терига ёпиштирилади.

ТОЛЕРАНТЛИК (юнонча) — демократия кўрсаткичларидан саналиб, турли динларга бўлган муносабатлардаги бағрикенглик, тоқатли бўлиш.

ТОТУВЛИК — 1) тор маънода — муайян бир оила, гуруҳ аъзолари орасидаги ўзаро муросавий муносабат; 2) кенг маънода фуқароларнинг маънавий-ахлоқий мезонлари, хатти-ҳаракатлари, ҳаётга муносабатларида кўзга ташланади. Фуқароларнинг маънавий-ахлоқий етуклик даражаси миллатлараро муносабатлар орқали, турли миллат вакиллариининг умумий мақсад йўлидаги бирлашуви билан боғлиқ. Президент И.А.Каримовнинг “Ватан ягонадир, Ватан биттадир”, “Шу азиз Ватан барчамизники”, “Ватан саждағоҳ каби муқаддасдир”, “Биздан озод ва обод Ватан қолсин”, “Савоб ишни ҳар ким қилиши керак, савоб ишни ҳар кун қилиш керак” деган пурҳикмат даъватлари ана шу мақсадни рўёбга чиқаришга қаратилган. Ушбу ғоя замирида, миллати ва элатидан қатъи назар, умумий хонадон — Ўзбекистон тақдири учун жавобгарлик туйғуси ҳар бир фуқаронинг сиёсий масъуллик ва маънавий дахлдорлик ҳисси билан бевосита боғлиқ; 3) турли дин ва эътиқоддаги инсонларнинг бир-бирига нисбатан муросаи мадорада бўлишлари.

ТУРАР ЖОЙНИ ИЖАРАГА БЕРИШ — тураржой хонаси ҳуқуқий тартибга боғлиқ, лекин ҳар қандай ҳолда ҳам шартнома асосида йўл қўйиладиган, қонунда турлича кўзда тутилдиган ҳолат. Давлат ва умумтурар жой биноларидаги ва тураржой фондидаги хоналар фуқароларга фойдаланиш учун ижарага берилади, бунда тураржойдан фойдаланиш қоидаларига амал қилиш мажбурийдир. Битим ижарага берувчи — тураржойдан фойдаланиш ташкилоти (ёки корхона) ва ижарага олувчи — фуқаро (ордер номига берилган

шахс) ўртасида ёзма шаклда тузилади. Алоҳида ажралган, хоналардан ташкил топган тураржойгина (хонанинг ёки уйнинг алоҳидаланган, кўчага, ҳовлига чиқадиган мустақил йўлакка эга бўлган, хўжалик хоналари мавжуд бўлган) ёки бир ёхуд бир неча хона ижарага берилиши мумкин. Ижарага берилаётган тураржой хонаси таъмирланган, белгиланган тиббий, техникавий талабларга жавоб берадиган, муайян аҳоли яшайдиган манзилга мос ҳолга келтирилган бўлиши лозим. Битим предмети бўлиб, амалда ва юридик жиҳатдан холи тураржой бўлиши мумкин. Хусусий мулк ҳуқуқи асосида фуқарога тегишли уйларда ижара бериш мулк эгаси билан ижарага олувчи ўртасидаги шартнома асосида амалга оширилади. Ижарага бериш битимига кўра ҳар икки томон муайян ҳуқуқ ва мажбуриятларга эга бўлади. Ижарага берувчи ижарага бераётган хонани битим шартларига мос ҳолда тўлиқ таъмирлашни амалга оширгандан кейин беради. Ижарага олувчининг аъъанавий мажбуриятлари бўлиб қуйидагилар ҳисобланади: тураржой хонасидан фойдаланиш қоидаларига амал қилиш; зарур бўлганда жорий таъмирлашни ўтказиш; ижара ҳақини ўз вақтида тўлаш; коммунал хизматларга белгиланган тарифларга мувофиқ тўловларни амалга ошириш. Ижарага олувчи ўзи ижарага олган хоналарга умр йўлдошини, болаларини, ота-онасини, меҳнатга қобилиятсиз қарамоғидагини ўз хоҳиши билан ёхуд ижарага берувчининг розилиги билан кўчириб келиши мумкин. Т.ж.и.б.га фақат мулк эгасигина ҳуқуқли. Ижарага олувчилар ва уларнинг оила аъзолари тураржойдан доимий фойдаланувчи сифатида ўзлари эгаллаган хоналарнинг бир қисмини вақтинча чиқиб кетганларида бошқа шахсга, ижарага берувчининг розилиги ва муайян ҳақ тўлаш эвазига, қайта ижарага беришлари мумкин, лекин мулкдор (ижарага берувчи) олдида мажбурият ва масъулиятли бўлиб қоладилар. Бундай муносабатлар битим асосида амалдаги қонунчиликка мувофиқ амалга оширилади.

ТУРАР ЖОЙ ХОНАЛАРИНИ АЛМАШТИРИШ — бир ижарачи ёки ижарага берувчилар битими ва уларнинг ба

лоғатга етган оила аъзолари ёки биргаликда яшовчи фуқаронинг тураржой хонасини фойдаланиш учун тегишли ҳуқуқлар ва мажбуриятлар билан биргаликда бериши ҳақидаги битим. тураржой хонасини бошқасига, оила эҳтиёжига анча тўлиқ жавоб берадиганига алмаштириш тураржой муаммосини ҳал этиш йўлларида бири ҳисобланади. Бундай алмаштириш фақат ижарага олувчи ёки ижарага берувчилараро амалга оширилиши мумкин. тураржой уйлари ўз мулки бўлганлар тураржой хоналарини фуқаровий-ҳуқуқий тартибда алмаштиришлари мумкин. Т.х.а. ёзма розилик тарзида амалга оширилади. Давлат бундай ҳолда фақат уни расмийлаштиради холос. Мажбурий алмаштириш амалдаги қонунчилик асосида юзага келиши мумкин:

а) агар оила аъзолари ўртасида алмаштириш ҳақида бир битимга эришилмаган бўлса. Бундай ҳолда улардан истаган биттаси суд йўли билан мажбурий алмашишни талаб қилиши мумкин;

б) оила аъзоларининг бундан буён бирга яшашлари мумкин бўлмай қолганда оила низосини ҳал қилиш воситаси сифатида. Бундай вақтда муқобил тарзида бошқа тураржой ажратмасдан суд низо чиқишидаги айбдорларнинг эгаллаган хоналарини бошқасига алмаштиришдан манфаатдор бўлган томон кўрсатган бошқасига алмаштиришни амалга оширишга мажбур этиши мумкин. Мажбурий Т.х.а. фақат судлов йўли билан амалга оширилади.

ТУРМУШ ДАРАЖАСИ — мамлакат аҳолиси, ижтимоий гуруҳлар, оилалар, инсон моддий, маънавий ва ижтимоий эҳтиёжларини қондириш даражаси (меъёри)ни тавсифловчи тушунча. Т.д. кишилар эҳтиёжининг таркиби ва ривожланиши билан боғлиқ ва шу билан бирга, уларни қаноатлантириш учун фойдаланиладиган турмуш неъматлари ва хизматлар миқдори ҳамда сифати билан ҳам алоқадордир. Жамиятнинг иқтисодий, ижтимоий ва сиёсий тузилиши билан белгиланади. Т.д. фақат жорий ишлаб чиқариш билангина эмас, балки миллий бойлик ва кишиларнинг шахсий (хусусий) тўплаган мулки миқдори билан ҳам боғлиқ.

Унга ижтимоий-тарихий, табиий иқлим, миллий-этник шароитлар ва омиллар ўз таъсирини ўтказadi. Т.д. миқдорий ва сифат кўрсаткичлари тизимида ифодаланади: истеъмол этилаётган моддий неъматлар ва хизматлар умумий ҳажми, аҳолининг реал даромади, озиқ-овқат маҳсулотлари ва хизматлар истеъмоли миқдори, пул даромадлари миқдори, меҳнатнинг шароити ва тавсифи, иш ва бўш вақтнинг давомийлиги, тураржой шароити ва қиймати, маиший хизмат, бўш вақтдаги ва бошқа ижтимоий хизматлар (соғлиқни сақлаш, маданий, алоқа, транспорт ва ҳ.) билан ифодаланади. Аҳоли Т.д. даражасини тавсифлашда кишилар эҳтиёжларини қондиришнинг белгиланган даражаси катта аҳамиятга эга. У оқилона истеъмол меъёрлари билан моддий ва маънавий неъматларни амалдаги истеъмоли кўрсаткичларини таққослаш йўли билан ўлчанади, бунда ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатишда эришилган миқёс, табиий иқлим шароити, ёш, оила таркиби, муайян маҳсулотлар, неъматлар, хизматлар шаклидан фойдаланишнинг илмий асосланган меъёрлари ҳисобга олинади. Т.д. тушунчасидан социологияда ҳаёт сифати, ҳаёт услуби, ҳаёт тарзи ва б. билан қиёсан фойдаланилади.

ТУРМУШ СИФАТИ — инсоннинг ижтимоий эркинлиги, ҳар томонлама ривожланиш имконияти, ўз иқтидори ва турмуш режаларини амалга ошириш даражасини ифода этувчи унинг турли ижтимоий тизимлар ва тузилмалардаги мавқеининг мужассам интеграл характеристикаси. Бу инсонга ўз эҳтиёжларини қондириш манфаатларини рўёбга чиқариш учун жамият томонидан берилган моддий, ижтимоий, маданий ва маънавий қадриятлар мажмуи ва сифати. Т.с. тушунчаси турмуш даражаси, турмуш йўсини, турмуш тарзи, ҳаётий тартиби, ижтимоий меъёрлар ва андозалар тушунчаси билан муқояса қилиниб қўлланади ва очилади. Юқорида санаб ўтилган миқдорий кўрсаткичларга қиёсан инсон ўз эҳтиёжларини қай даражада, қандай ҳажм ва меъёрда қондиришини ифодалайди ва тавсифлайди, шунингдек, ўз қобилияти, лаёқати ва қизиқишларини амалга оши-

ради ва ижтимоий қадриятлар яратади. Атроф-муҳитни муҳофаза қилиш, кишилар соғлиғини ҳимоялаш ва шаҳарларни янгилаш муаммолари туфайли Т.с. тушунчаси анча умумий маъно ифодасига эга бўлди. Замонавий социологияда унинг ёрдамида миқдорий ўлчашлар ва тавсифлаш мумкин бўлмаган ижтимоий ва индивидуал турмуш томонларини белгилаш қабул қилинган. Т.с. инсон, ижтимоий гуруҳ, умуман жамият ҳаёти қадриятлари муаммолари ва мавжудлиги моҳияти билан узвий боғланган бўлиб, кўп жиҳатдан ижтимоий фаоллик, кишилар, ижтимоий гуруҳлар фаолияти ва хатти-ҳаракати тавсифи ҳамда йўналишини олдиндан белгилаб беради.

ТУРМУШ ТАРЗИ — муайян тарихий-ижтимоий муносабатларга мос келувчи инсон ҳаёт фаолиятининг индивидуал ёки гуруҳий тури. Жамият ҳаёти турли соҳаларидаги фикрлаш тарзини намоён этади. Иқтисодий, ижтимоий, сиёсий, маданий, табиий ва бошқа шароитларга боғлиқ. Жамият моддий ва маънавий ҳаёти унсурларидан ташкил топган яхлит тузилма сифатида намоён бўлади. Т.т. муайян ижтимоий қурилмани тавсифлайди ва бу жамиятда индивиду қандай яшаётганини, у инсон ўз «Мен»и ривожланиши ва такомиллашиши учун нима қилаётганини, унинг эҳтиёжлари, манфаатлари ва ижодий имкониятлари амалга ошаётганини кўрсатади. Т.т. ижтимоий-иқтисодий муносабатлар, ижтимоий-иқтисодий тузим, мафкура ва маданият, атроф-муҳитнинг инсонга таъсири сифатида шаклланади. Жамиятдаги иқтисодий ва ижтимоий-сиёсий жараёнларга фаол таъсир этади. Объектив (биргаликдаги фаолият усулари, ижтимоий-жамоавий муносабатлар ва кишилар ўртасидаги алоқа, улар мулоқоти ва хулқ-атворининг устувор шакли ва б.) ҳамда субъектив (мулоқотнинг мақсад ва вазифаси, фаолиятнинг манфаатлари ва турткиси, кузланган қадриятларда) Т.т.нинг умумқабул қилинган фарқли жиҳатларидир. Одатда Т.т. шаҳар, қишлоқ, ёшлар, ишчилар, деҳқонлар, зиёлилар, талабалар ва ҳларга ажратилади. Бундай бўлиш асосини ижтимоий гуруҳ, қатлам, ёш,

машғулотлар тури ва ҳ. ташкил этади. У ёки бу миллат ёки элатга, эътиқодга (динга) тааллуқлилиқ Т.т.га ўзига хослик бағишлайди. Мафкуравий нуқтаи назардан буддавийлар, христианлар, мусулмонлар ва б. турмуш тарзи фарқланади.

ТУШНИ ТАЪБИРЛАШ — аломатлар, тушда кўрилганлар, янглиш ҳаракатлар ва б.ларнинг яширин маъноларини очиб бериш. Туш кўриш уйқуда ётгандаги қалб кечинмалари. Т.т.нинг мақсади уйқута ҳалақит қилувчи галлюцинаторлар шаклидаги қўзғатувчиларни бартараф этиш ҳисобланади. Аниқ ифода шаклига эга бўлади (тушнинг аниқ мазмуни) ва яширин, у билан боғлиқ онгсиз мундарижа (сирли маънолар). Фрейд тушни уйқудан фарқлайди. Уйқу, бу — ташқи оламга қизиқишни йўқотишнинг руҳий томонини тавсифлайди. Уйқунинг биологик мақсади — дам олиш. Тушни баҳолашда уч йўналишни фарқлаш мумкин. Биринчиси, айрим философлар (Шуберт ва б.) фикрича, булар туш кўришни асос қилиб олади, юрак фаолиятининг алоҳида ҳолати, бунга улар маънавий ривожининг анча юқори босқичи сифатида қарайдилар. Бошқа йўналишдагилар (Шернер, Фолкелт) туш руҳий қўзғалиш ва кун бўйи эркин намоён бўла олмаган қалб қувватидан пайдо бўлади, деган фикрни қатъий ёқлайдилар. Кўпчилик кузатувчилар тушни алоҳида кучайтирилган фаолият, жуда бўлмаганда, айрим соҳаларда (масалан, хотира соҳасида)ги лаёқат деб атайдилар. Учинчи йўналишни кўпчилик муаллиф-врачлар (Винц ва б.) ёқлайди. Уларнинг фикрича, тушни қўзғатувчилар ухлаётганга ташқаридан ўтувчи ёхуд унинг ўзида тасодифан пайдо бўлувчи мутлақо ҳиссий ва жисмий қўзғатувчилар ҳисобланади. Демак, тушнинг маъноси унчалик катта аҳамиятга эга эмас экан. Бу гўё умрида мусиқа чалмаган кишининг бармоқлари бирон-бир мусиқа асбоби торларини чертганидаги овозга ўхшайди. Бу фикрга кўра, тушга «жисмий, барча ҳолларда фойдасиз ва кўп ҳолларда ёқимсиз жараён» (Бинц) сифатида қараш керак. Тушнинг барча ўзига хосликларини уйқута чўмган миянинг боғланмаган ва айрим аъзолари ёки ҳужайралар айрим гуруҳининг физиологик қўзғатувчилари юзага келтирган иши деб тушунтириш мумкин.

ТУШУНИШ — XX аср ўрталаридан билишнинг универсал усули сифатида талқин этилади, кенг маънода инсоннинг оламда мавжудлик усули. Т. ҳаётни ўзлаштириш бўйича фикрлашнинг универсал операцияси, янги мазмуний моҳиятти идрок этиш, қайта тиклаш ва ўзлаштириш билан боғлиқдир, шунингдек, уни ғоялар ва тасаввурлар тизими-га киритиш билан алоқадор. Тарихий, ижтимоий-маданий ва табиий мавжудлик маъносига эга ва уларни инсон учун одатдаги ва у боғланиб қолган дунёга олиб киради, бу туфайли унинг идрокланган хулқ-атвори ва тарихдаги, маданиятдаги, ижтимоий ҳаётдаги йўналиши мумкин бўлади. Т. шахсий, инсондан ажралмас ҳодиса. Лекин Т. фақат индивиднинг руҳий қобилияти билангина эмас, балки инсон ҳаёт фаолияти турли коммуникатив тизимларга жалб этилганлиги билан ҳам белгиланади. Мулоқот, маданий-тарихий мерос ассимиляцияси, турли маданиятлар ўзаро таъсири жараёнида ривожланади ва ҳамиша ижтимоий тажриба мақсад ва вазифалари, ижтимоий-тарихий имкониятлар, ижтимоий коммуникация иштирокчиларининг манфаатлари билан боғлиқ бўлади. Т. ҳамиша қийинчилик билан бўлади, бу қийинчиликлар келишув ўрнатишга тўсқинлик қилади. Т. коммуникация мақсадини идроклаш мақсадида, ижтимоий билим маънавий тузилмасини қабул қилиш, ўзлаштириш имконияти ва уни шахс онгига киритиш сифатида қаралиши мумкин.

ТУШУНТИРИШ — илмий назария ва умумий фаннинг вазифаларидан бири. Т. тушунчасидан кундалик сўзлашувда ҳам фойдаланилади: бирон-бир ҳодисани Т. аниқ, тушунарли этишни билдиради. Оламни тушунишга интилиб одамлар афсонавий, тасаввурий, моддий-фалсафий (натурфалсафий) тизимларни яратадилар, булар ёрдамида кундалик турмушдаги воқеалар ва табиат ҳодисаларини тушунтиришга хизмат қилади. Сўнгги юз йиллик мобайнида атроф-муҳитни Т. вазифаси аста-секин фаннинг зиммасига ўтади. Фаннинг Т. вазифаси — бу тахминан қуйидагича саволларга жавоб: нима учун муайян омиллар ҳақиқатда мавжуд бўлади

ёки худди шундай, бошқача бўлмаган хоссага эга? Т. учун гипотетик сабабларни танлаш тартиби хосдир. Т. шундай фикрлашки, бунда тахминлар таркибига оқибат киради, сабаб эса хулоса бўлиб қолади. Т. вазифаси турли жинсли ҳодисаларни кузатишдан мазкур ҳодисалар сабабларини бевосита кузатмасликка ўтишни мумкин қилиб қўяди. Шундай йўл билан у уларнинг моҳиятини идроклашга ёрдамлашади. Т. тузилишига кўра қуйидагича бўлиши мумкин:

- 1) текшира олинадиган;
- 2) тизимли;
- 3) бир жинсли.

Т.ни текшириш имкони хатоликларнинг олдини олишни кафолатлайди. Эмпирик оқибатлар қанча кўп юзага чиқарилса ва улар қанча турли жинсли бўлса, текширувчанлик шартларининг бажарилиши шунча яхши бўлади. Т.нинг тизимлилиги тасдиқни шундай тарзда тартибга келтирадики, биттаси иккинчиси орқали тушунтирилади. Бунда тушунтиришлар тизими узлуксиз занжир шаклида бўлмаслиги, балки ишлаб чиқилган «сиртмоқ» тарзида бўлиши лозим. Т.нинг бир жинслилиги шунда кўринадики, тасдиқларда мавжуд бўлган тушунчалар ҳақиқатнинг айна бир жиҳатларига тааллуқли бўлиши керак.

ТУҒИЛИШ — болалар туғилиши натижасида аҳоли сонининг кўпайиш жараёни. Т. даражаси ва тузилишини белгилаш учун кўплаб кўрсаткичлар таклиф этилган, улар мазкур жараённинг турли жиҳатларини акс эттиради. Т. умумий коэффиценти (яъни тирик туғилганлар сонининг бир йил ичида аҳоли ўртача сонига нисбати), анча батафсил маълумотлар бўлмаганлиги туфайли кўпинча шундан фойдаланилади, аҳолининг жинс-ёш тузилишига боғлиқ ва Т. даражаси ҳақида ҳақиқатга яқин тасаввур беради. Т.нинг 16 фоиздан кам умумий коэффиценти паст, 16 дан 24 % гачаси — ўртача, 25 дан — 29 фоиз гачаси — юқори ўрта, 30 дан — 39 фоиз гачаси — юқори, 40 фоиз ва ундан ортиғи — жуда юқори ҳисобланади. Т. умумий коэффицентининг катталиги Т. жараёнининг интенсивлигигагина эмас, балки аҳоли

ёш, жинс ва никоҳ таркибига ҳам боғлиқ, шунинг учун у Т. даражаси ҳақида ҳақиқатга яқин тасаввурни беради холос. Серпуштлик коэффиценти анча ахборий ҳисобланади: умумий ва ёш бўйича. Серпуштлик умумий коэффиценти 15 дан — 49 ёшгача даврлар 1000 нафар аёлнинг туққанлари сонидан иборат. Ёшга кўра серпуштлик коэффицентини аниқлашда тегишли ёш гуруҳидаги 1000 аёлга тўғри келадиган бола туғиш сонига асосланилади. Ҳозирги вақтда Ер кўррасидаги энг юқори кўрсаткич 20—24 ёшлилар гуруҳига тўғри келади.

Т. кўрсаткичлари динамикасига таъсир этувчи омиллар этник тавсифга эгадир ва оилани шакллантириш борасидаги миллий анъаналарда намоён бўлади. Умуман, Т. даражасига ижтимоий-биологик, ижтимоий-иқтисодий омилларнинг мураккаб мажмуи таъсир этади: Т. кўрсаткичлари кўп жиҳатдан аёлнинг маълумотлилиқ даражасига (маълумот даражаси қанча юқори бўлса, уларда болалар шунча кам) аёлларнинг ишлаб чиқаришда бандлигига (бандлик қанча юқори бўлса, туғилиш даражаси шунча паст), оила даромадининг миқдорига боғлиқдир. Кўплаб ижтимоий омиллар ва кўрсатмалар таъсирида умр йўлдошларининг оилада болаларнинг туғилиши ва миқдорига бўлган муносабати юзга келади, бунда унинг моддий таъминланганлик даражаси барқарор бўлиши ва ошиб боришини таъминлаш мақсади ҳал қилувчи омил бўлади. Болалар ўлимининг даражаси ҳам, яъни барча туғилган фарзандлари яшаб кетишига бўлган ота-онанинг ишончи ҳам муҳим аҳамият касб этади.

У

УЗОҚ ТАНАФФУСДАН КЕЙИН ИШ ҚИДИРАЁТГАН ШАХСЛАРГА МЎЛЖАЛЛАНГАН ИШСИЗЛИК НАФАҚАСИ — узоқ (бир йилдан ортиқ) танаффусдан кейин меҳнат фаолиятини қайта бошлашга ҳаракат қилаётган ишсиз шахсларга нафақа тўлаш. Бу қуйидаги тарзда амалга оширилади:

— мутахассислиги бўлган шахслар учун, шунингдек —

ўн икки ой мобайнида ҳақ тўланадиган иш билан бандлиги ўн икки календарь ҳафтадан кам бўлмаган шахслар учун, агар уларнинг ишга жойлашиши учун касбга қайта ўргатиш ёки малакасини ошириш талаб қилинмаса, қонун ҳужжатларида белгиланган энг кам иш ҳақидан оз бўлмаган миқдорда;

— бошқа ҳолларда, шу жумладан, мутахассислиги бўлмаган шахсларга, маҳаллий меҳнат органи томонидан касбга тайёрлаш, қайта тайёрлаш ва малака ошириш имконияти берилмаган тақдирда, қонун ҳужжатларида белгиланган энг кам иш ҳақининг етмиш беш фоизи миқдорида (ЎзР қонуни, 12.05.2001 й. 220-II сон, 32-модда).

УЙ-ИНТЕРНАТ (қариялар уйи) — оилада яшаш имкониятига эга бўлмаган ва мунтазам парваришга муҳтож кексайиб қолган фуқаролар учун ижтимоий ривожлантириш муассасаси. У.и.да истиқомат қилиш сабабларини уч турга кўра гуруҳлаш мумкин: ижтимоий, психологик ва тиббий-ижтимоий. Ижтимоийга кўпинча тураржойнинг йўқлиги ёки уни йўқотиш хавфини, нафақанинг минимал миқдорини, тураржойи яқинида ижтимоий хизмат йўқлигини киритадилар. Психологик сабаблар анча мураккаб; аввало бир-бирини ёқтирмаслик ва бунинг оқибати сифатида оилада яқинлари ва туғишганлари билан яшашликнинг мумкин бўлмай қолишлиги. Тиббий-ижтимоий сабаблар кўпчилик кекса кишилар, айниқса ёлғизлари мунтазам тиббий назорат ва парваришга (турли даражада), руҳий қўллаб-қувватлаш ва ёрдамга муҳтож эканликлари ҳисобланади. Сўнгги йилларда турли мамлакатларда У.и.лар анча мустаҳкамланиб бормоқда. Уларда малакали тиббий ёрдам амалга оширилади (даволаш, массаж хоналари, жисмоний тарбия, физиотерапия, стоматология ва б. ишлайди), яшаш учун зарур шароитлар яратилган, маиший хизмат кўрсатилади, бир қатор хизматлар пулсиз кўрсатилади, масалан, сунъий тиш қўйиш, ортопедик пойабзал олиш, юридик ёрдам, нафақани ўз вақтида етказиш.

УЙ-ЖОЙ КОДЕКСИ — Ўзбекистон Республикасининг қонунчилик ҳужжати, 1999 йил 1 апрелдан кучга кирган. Ҳужжат ўн бир бўлимдан иборат бўлиб қуйидаги масалаларни ўз ичига олади: умумий қондалар (1—2-б., 1—21-м.); хусусий уй-жой фонди (3—4-б., 22—24-м.); давлат уй-жой фонди (5—7-б., 35—74-м.); хизмат ва махсус тураржойларни бериш, улардан фойдаланиш (8—9-б., 75—85-м.); тураржой арендаси (86—95-м.); уй-жой қуриш ва уй-жой кооперативларининг уйларига тураржойлар (10—11-б., 96—104-м.); тураржойдан фойдаланиш ҳуқуқи (12—14-б., 105—123-м.); кўп квартирали уйдаги кўчмас ва бошқа мол-мулкка умумий мулк ҳуқуқи. Уй-жой мулкдорларининг ширкатлари (124—128-м.); тураржойнинг ҳақи, уй-жойдан фойдаланиш, уни қараш ва таъмирлаш, коммунал хизматлар кўрсатиш бўйича харажатларни тўлаш (129—136-м.); уй-жой фондини бошқариш, қараш ва таъмирлаш (137—139-м.); якуний қондалар (140—141-м.).

УЙ-ЖОЙ ФОНДИ — инсон яшаши учун яроқли бўлган тураржойдан, шу жумладан, уйлар, квартиралар, хизмат тураржойи, махсус уйлардан (ётоқхоналар, вақтинчалик уй-жой фонди уйлари, ногиронлар, фахрийлар, ёлғиз қариялар учун интернат-уйлар, шунингдек, болалар уйлари ва бошқа махсус мақсадли уйлардан) иборат бўлган фонд.

Уйларда жойлашган савдо, маиший ва носаноат йўналишидаги ўзга эҳтиёжларга мўлжалланган, яшаш учун мўлжалланган жойлар уй-жой фондига кирмайди.

УМР ЙЎЛДОШЛАРИНИНГ МУНОСИБЛИГИ — умр йўлдошларининг биологик, психологик, психофизиологик диди, маданияти, ҳулқий ва бошқа жиҳатларининг мос келиши. У.й.м. жиҳатларнинг бир хиллиги, ўхшашлигини ва бошқа жиҳатларнинг бир хил эмас, қарама қаршилигини тақозо этади.

Инсон зоти (генетикаси) нуқтаи назаридан кишилар 16 хил жуфтликни ташкил этади. Умр йўлдошларининг бирига муносиб чиқмаганида, бахтсиз ота-она бўлганликлари ёки ўзларининг иммуногенетик мос эмасликлари ту-

файли фарзанд кўрмаганликлари сабаб бўлиши мумкин. Бошқача жуфтликда наслий касалликларнинг такрорланиш хавфи кучаяди (энг машҳур мисол — она ва ҳомиланинг резус-номутаносиблиги ва жуфтнинг ота-оналари). Врачлар таъкидлашича, кишиларнинг 10 фоизи умуман генетик тўлақонли эмас ва никоҳдан ўтмасликлари керак. Энг мақбул жуфтликка психологик темпераментларнинг қутбилигида эришилади. Бундан ташқари, интеллект даражаси ҳам тенг келиши маъқулдир. Никоҳга энг кўп мослашувчанлар очиқ характердаги, ҳаётдан завқланувчи, ўзаро муносабатларда меҳрибон кишилар ҳисобланади. Лекин бу сифатлар ҳаддан ошса, жуда юқори даражада бўлса, унда бундайлар оила тузишга ноқобил бўладилар. Серфикр, эзма кишилар, ўз қадр-қимматларини юқори тутувчи ёки жисмоний ёхуд интеллектуал камчиликли кишилар оилавий ҳаёт учун унча тўғри келмайди. Амалдаги ҳар бир ажралишда умр йўлдошлари турларининг бир-бирига мос эмасликлари ётади. Оила маслаҳати, оила хизмати генетик текширув учун махсус тиббиёт ускуналари билан қуролланган бўлиб, психологик ва бошқа тестлар ёрдамида, шунингдек, ахборотни сақлаш ва ишлаб чиқиш учун компьютердан фойдаланиб, кўпгина кишиларни номутаносиб умр йўлдошлик азобидан сақлаб қолишлари ва муваффақиятли никоҳни башоратлашга кўмаклашишлари мумкин.

УРБАНИЗАЦИЯ (лот. — шаҳарлашиш) — шаҳарлар кўпайишини, уларда аҳоли тўпланишини ифодаловчи жараён. Шаҳар турмуш тарзининг ёйилиши жамиятда чуқур тузилмавий силжишларни, иқтисод ва ижтимоий ҳаётда ўзгаришларни юзага келтиради. Тарихан Ш. ҳунармандчилик, савдо-сотиқ, кейинчалик капитализм ва саноатлашиш билан жипс боғлиқ, чунки ҳунармандчилик савдо-сотиқ, капиталистик ишлаб чиқариш ва саноатлашиш йирик аҳоли манзиллари пайдо бўлишига олиб келди. Ш. тарихнинг муайян даврида ижтимоий ривожланиш юз беришида муҳим шароит ҳисобланади. Йирик шаҳарлар ёқасида йўлдош шаҳарлар пайдо бўлиши субурбанизация деб аталади. Ҳозирги

даврда аҳоли тўпланиш тавсифи ўзгармоқда, абломерация юз бермоқда. Йирик шаҳарлар атрофида манзиллар бутун бошли тизими ривожланмоқда, бу иқтисод ва маданиятнинг бош маркази бевосита таъсир доирасига янги ҳудудларни қўшиб олмоқда. Ш. турмуш тарзи ёмонлашишига олиб келади: аҳоли ҳаддан ортиқ зичлашади, экологик вазият ёмонлашади, табиатдан тўлиқ ажралиб қолинади. Аммо ижтимоиётчилар бундай салбий ҳодисаларнинг сабабини айтиш Ш.да эмас, балки муайян шароитларда ва амалга ошиш шаклларида кўрмоқдалар.

УЙҚУСИЗЛИК — тунги уйқунинг турлича бузилиши (узоқ вақт ухлай олмаслик, барвақт уйқунинг қочиши, тун мобайнида тез-тез уйғониб қолишлик ва ниҳоят тунда умуман ухлай олмаслик)нинг умумий номланиши. Уйқунинг бузилиши турлича таъсирлар остида юз беради. Айрим кишиларда болалигиданоқ уйқуси барқарор бўлмайди (суяк суриши, касалликларни бошдан кечириш, шу жумладан, миённинг шикастланиши). Бир қатор касалликларда (асабийлик, алкоголизмда) уйқунинг бузилиши, албатта, юз берадиган ҳол. У.га ухлаш одатини мажбурлаб бузиш (тунда ишлаш, ярим тунгача иш билан шуғулланиш) сабаб бўлиши мумкин, бундан ташқари, одатланмаган тунаш жойи, кундузи бошдан кечирилган ҳаяжон, бирор касалликнинг бошланиши ҳам сабаб бўлади, кўпинча уйқудалик ва уйқоқлик тартиби кекса кишиларда ўзгаради: уйқу ёшларникига нисбатан юзаки ва қисқа бўлиб қолади. Буни халқда «қуш уйқуси» дейдилар. Буни организмнинг физиологик ўзига хослиги натижаси дейиш мумкин. Кексалар безовталаниб ухлайди, бирор шовқинга сезгир бўлади. Уйқуси ҳам енгил-елпи, тез ухлайди ва тез уйғонади, туш кўради. Бир неча сонияга уйғониб ҳам қолади, улар барчаси уйқусиз тунни юзага келтиради. Баъзан соатлаб ухлай олмайди ёки умуман эрталабгача ухломаслиги мумкин.

Кексаларда «маросим» уйқуси ҳам бўлади: масалан, «эртага меҳмонлар келади». Бундайларнинг кўпчилигида қисқа вақт нафаснинг тўхтаб қолиши — 10 секунддан — 1,5 ми-

нутгача. Бундай ҳол тадқиқотлар натижасига кўра, 75 ёшдан ошган кишиларда купроқ учрайди. Вақти-вақти билан нафас тутилиши юз бериб туради. Агар бундай нафаснинг тўхтаб қолиши 1 соат мобайнида 15 мартадан ошиб кетса, унда, албатта, врачга учраш керак. Нафақахўрлар меъёрида ухлашни истасалар, албатта, фаол турмуш тарзи юритишлари лозим. Ёш улғайган сари уйку камая боради. Кишининг ёши қанча юқори бўлса, унга тетиклигини тиклаш учун шунча кам ухлаш кифоя қилади. Мутахассисларнинг таъкидлашича, соғлом киши учун бир кеча кундузда ўзининг ишга қобиллигини тўлиқ тиклашга тўрт-беш соат ухлаш кифоя қилади.

Ф

ФАЛСАФА (юн. — доноликни севиш маъносини англатадиган *филос* ва *софос* сўзларидан ясалган *философия* сўзининг арабча талаффузи) — Инсон ва Олам ўртасидаги муносабатлар тўғрисида баҳс юритади. Булар инсон дунёқарашининг мағзини ташкил этиб, билиш ва амалиётда қатор муҳим вазифаларни бажаради.

ФАН — 1) инсон, олам ҳақидаги объектив билимларни ишлаб чиқиш, тўплаш ва тизимлаштириш бўйича инсон фаолияти соҳаси; 2) тарихан ривожланаётган билимлар мажмуи; 3) ижтимоий институт, унинг доирасида илмий билим тармоқлари ривожланади; 4) ижтимоий онг шаклларида бири; 5) билимнинг айрим тармоғи.

Ф. мавжуд олам ҳодисалари ва қонуниятлари ҳақидаги тасаввурларни ишлаб чиқади. Назарий ва эмпирик билим тарзида ташкиллаштиради. Ижтимоий онгнинг бошқа шаклларида Ф. ҳаётни акс эттириш турлари объективлиги, яъни билимнинг нисбатан чинлиги, унинг аниқ мақсадга эришишга йўналтирилган воситалиги, самаралилик тушунчасини умумлаштириш билан фарқланади. Ижтимоий институт сифатида Ф. нисбатан мухтор илмий уюшмада қатнашувчиларни бирлаштиришни кўзда тутувчи биргаликдаги

меҳнат шаклидан иборат бўлади. Муайян соҳада зарур ваколатга эга ва янги билим яратиш жараёнида қатнашувчи шахслар мажмуи илмий жамият деб аталади. Улар қандайдир муаммовий соҳани ишлаб чиқади ва фаннинг ижтимоий бошланғич ҳужайраси ҳисобланади, ўз аъзолари фаолиятини меъёрий назорат қилади, ҳозирги кунда долзарб ҳисобланган, муҳим ва ечиш мумкин бўлган муаммолар доирасини белгилайди. Анча йирик ижтимоий ҳужайра бўлиб, фанлар уюшмаси ҳисобланади, унинг воситасида илмий фаолиятни юзага чиқариш амалга оширилади, тадқиқотчиларнинг янги авлоди тайёрланади. Илмий фан белгиси касбий журналлар ва ташкилотлар, таълим кафедралари ва дарсликларнинг мавжудлигидир. Кейинги босқич бутун бошли тармоқ ёки билим соҳаси (масалан, физика, кимё, тилшунослик, тарих, ижтимоийётшунослик ва ҳ.).

Фаннинг энг йирик қисмланиши — унинг табиий, техникавий, ижтимоий (ижтимоий ва гуманитар) фанларга ажралиши. Бу гуруҳлар ўзаро англаш қоидалари ва фаолиятни ижтимоий ташкиллаштириш шакллари билан ўзаро фарқланади. Фанни ривожлантириш жараёнида унинг махсус вазибаларини бажариш соҳасининг кенгайиши ва шунга мувофиқ жамият фаолияти мажмуи бошқа соҳалари билан боғлиқлиги кучайиши юз беради. Асосийлар ичидан маданий-дунёвий билиш, касбий-таълимий ва ишлаб чиқариш-амалиёт функцияларини ажратиш мумкин. Ф. назарий ва амалий тадқиқотларга ажралади. Назарий изланишларга чин ва ижодий асосланган билимларни олиш учун кўрсатмалар хос бўлса, амалийси учун амалий самара ва натижа хосдир. Фаннинг бевосита ишлаб чиқариш кучига айланиши сезиларли ижтимоий ресурсларни, қиммат тушувчи тажриба ускуналари ва бларни талаб қилувчи оммавий илмий фаолиятга ўтиш билан боғлиқдир.

Жамият ва ижтимоий муносабатлардаги собиқ иттифоқда юз берган танглик шу иттифоққа кирган барча республикаларда фан ривожига салбий таъсир ўтказди. Ўзбекистонда мустақилликка эришилгандан сўнг бозор иқтисодиётига ўтиш шароитларида фаннинг ривожига алоҳида эъти-

бор қаратилди. Қатор университетлар, соҳа академияларининг ташкиллаштирилиши бунинг ёрқин мисолидир.

ФАОЛИЯТ — инсоннинг теварак-атрофга ва ўзига бўлган специфик муносабати жараёнидирки, ўз ичига мақсад, во-сита ва натижани олади.

ФАРМАКОЛОГИК ВОСИТАЛАР — белгиланган фарма-кологик фаолликка эга бўлиб, клиник синов объектлари ҳисобланадиган муайян доривор шаклидаги-моддалар ёки-моддалар аралашмаси.

ФАРМАКОПИЯ — дори воситалари сифатини, уларни тайёрлаш, сифат-миқдор жиҳатидан назорат қилиш, сақ-лаш шарт-шароитлари ва номланишини белгилайдиган дав-лат стандартлари тўплами.

ФАРМАКОПИЯ МАҚОЛАСИ — дори воситаси учун фар-макопия қўмитаси томонидан тасдиқланган меъёрий-техник ҳужжат.

ФАРМАКОПИЯ ҚЎМИТАСИ — дори воситалари, тиб-бий буюмлар сифати ва уларни назорат қилиш усулларига нисбатан қўйиладиган талабларни белгилайдиган меъёрий-техник ҳужжатларни тасдиқловчи расмий эксперт органи.

ФАРМАЦЕВТИК ФАОЛИЯТ — дори воситалари, тиб-бий буюмларни яратиш бўйича изланишлар, тадқиқотлар-ни, шунингдек, уларни ишлаб чиқариш, тайёрлаш, сифа-тини назорат қилиш, стандартлаш, рўйхатдан ўтказиш, сақлаш, ахборот бериш, етказиб бериш ва реализация қилишни қамраб оладиган фаолият.

ФЕНОМЕН (юн. — намоёнлик) — воқеликни англаш-нинг содда реализмдан, нарсаларнинг ўзидан, улар моҳия-тини англашга ўтишини билдирадиган шакл, тушунча.

ФЕЪЛ-АТВОР — кишилар руҳий ҳолати барқарор хусусиятларининг йиғиндисидир бўлиб, ҳаёт шароитлари таъсирида шаклланади.

ФУҚАРОЛАРГА НАФАҚАЛАР ТАЙИНЛАШНИНГ АСОСИЙ ТАМОЙИЛЛАРИ — давлат ва нодавлат маблағлари ҳисобидан нафақа билан таъминланишда барча фуқаролар (шу жумладан, фуқаролиги бўлмаган шахслар) тенг ҳуқуқли. Нафақа тайинлаш ва тўлаш чоғида фуқароларни жинси, ирқи, миллати, тили, дини, ижтимоий келиб чиқиши, эътиқоди, шахсий ва ижтимоий мавқеи, шунингдек, бошқа ҳоллардан қатъи назар, камситишга, уларнинг ҳуқуқларини чеклашга эки ортиқча ҳуқуқ беришга йўл қўйилмайди.

ФУҚАРОЛАРГА ТИББИЙ ҲАМДА ФАРМАЦЕВТИК ЁРДАМ КЎРСАТИШ — кекса, ногирон шахслар, вояга етмаган болалар, ҳомиладор ва бола парвариши билан банд бўлган оналарга, ижтимоий аҳамиятга молик касалликларга чалинган шахсларга тиббий хизмат кўрсатишнинг имтиёзли тартиби қонун ҳужжатлари билан белгиланади. Ушбу шахсларга дори-дармон ва бошқа тиббий-реабилитация воситаларини имтиёзли шартларда бериш тартиби Ўзбекистон Республикаси ҳукумати томонидан белгиланган тартибда амалга оширилади.

ФУҚАРОЛАРНИНГ ДАВЛАТ БАНДЛИК ХИЗМАТИ ОРГАНЛАРИ ХАТТИ-ҲАРАКАТИ УСТИДАН ШИКОЯТ ҚИЛИШ ҲУҚУҚИ — фуқаролар қонунда белгиланган тартибда бандлик хизмати юқори органларига, шунингдек, судга аҳоли бандлиги хизмати органларининг лавозимдор шахслари ҳаракатларидан шикоят қилиш ҳуқуқига эга. Ишга жойлашиш учун туман (шаҳар) марказига мурожаат этганда қониярсиз натижага эришганда, вилоят (шаҳар) аҳоли бандлиги маркази хизмати лавозимдор шахслари устидан шикоят қилишлари мумкин, бунда улар тўғридан-тўғри республика аҳоли бандлиги хизмати идорасига ёки судга мурожаат этишлари ҳам мумкин.

ФУҚАРОЛАРНИНГ МЕҲНАТГА БЎЛГАН ҲУҚУҚИНИ АМАЛГА ОШИРИШ КАФОЛАТЛАРИ — муайян давлат ҳудудида мунтазам истиқомат қилувчи фуқароларнинг давлат томонидан кафолатланган ҳуқуқ ва имкониятлари мажмуи. Улар қуйидагича:

— бандлик турини эркин танлаш (шу жумладан, меҳнатнинг турлича тартибига асосланган ишларда);

— асоссиз бўшатилишдан ҳуқуқий ҳимояга эга бўлиш;

— муносиб ишни танлаш ва ишга жойлашишда бепул кўмак олиш;

— таълим муассасалари битирувчиларига уч йилдан кам бўлмаган муддатга маъқул ишни улар олдиндан берган аризаларига мувофиқ иш берувчилар томонидан қабул қилиниши. Ишсиз фуқароларга давлат қуйидаги кафолатларни бериши кўзда тутилади: янги касб (ихтисослик)га бепул ўқитиш ва бандлик хизмати йўналиши бўйича малака ошириш;

— бандлик хизмати таклифи бўйича бошқа жойга ишга йўлланганлиги муносабати билан амалдаги қонунчиликка мувофиқ моддий чиқимларни қоплаш;

— фуқароларнинг ёш ва бошқа жиҳатларини ҳисобга олиб ташкиллаштириладиган ҳақ тўлаш асосидаги ижтимоий ишларда қатнашишга муддатли меҳнат шартномалари тузиш имконини бериш.

ФУҚАРОЛАРНИНГ ЧЕТ ЭЛДА КАСБИЙ ФАОЛИЯТ БИЛАН ШУҒУЛЛАНИШ ҲУҚУҚИ — фуқароларнинг чет элда бўлиши даврида мамлакатнинг халқаро битимлари асосида касбий фаолиятга бўлган ҳуқуқи. Фуқаро чет элда иш излаш ва хизматга жойлашиш ҳуқуқига эгадир. Фуқаронинг меҳнатга жойлашиш ҳуқуқи — фуқаронинг туғридан-туғри иш берувчига мурожаат қилиши йўли билан ёки бандлик хизматининг пулсиз воситачилиги орқали иш ўрнини танлаш ҳуқуқи. Ишга қабул қилганлик ҳақидаги қарор иш берувчи ва ишга жойлашувчи фуқаро ўртасида меҳнат шартномаси (контракт, битим) тузиш йўли билан расмийлаштирилади. Меҳнат шартномаси (контракт, битим) қонунчилик ҳужжатлари асосида ва уларда белгиланган тартибда тузилади.

ФУҚАРОЛАР СОҒЛИҒИНИ САҚЛАШ — ҳар бир инсоннинг жисмоний ва руҳий соғломлигини сақлаш ва мустаҳкамлашга йўналтирилган, унинг узоқ йиллар фаол ҳаётини қўллаб-қувватлашга қаратилган, соғлиғини йўқотган ҳолларда тиббий ёрдам беришга мўлжалланган сиёсий, иқтисодий, ҳуқуқий, ижтимоий, маданий, илмий, тиббий, тиббий-гигиеник ва эпидемияга қарши тадбирлар мажмуи.

Ф.с.с. қуйидаги тамойиллар асосида амалга оширилади:

— соғлиқни сақлаш ва у билан боғлиқ давлат кафолати ҳуқуқларини таъминлашда инсон ва фуқаро ҳуқуқларига амал қилиш;

— Ф.с.с. соҳасида олдини олиш чораларининг устуворлиги;

— тиббий-ижтимоий ёрдамнинг барчага баробарлиги;

— давлат ҳокимияти ва бошқарув идоралари, корхона ва ташкилотларнинг, мулк шаклидан қатъи назар, лавозимдор шахсларнинг соғлиқни сақлаш соҳасидаги фуқаролар ҳуқуқини таъминлаш учун масъулиятлилиги.

Давлат Ф.с.с.ни жинси, ирқи, миллати, тили, ижтимоий келиб чиқиши, лавозими даражаси, тураржойи, динга муносабати, эътиқоди, ижтимоий бирлашмаларга тааллуқлилигидан қатъи назар, таъминлайди. Тиббий-ижтимоий ёрдам соғлиқни сақлашнинг таркибий қисми ҳисобланади. Фуқароларга давлат ва маҳаллий соғлиқни сақлашда тиббий ёрдам, мажбурий тиббий суғурта дастурида белгиланган тартибда пулсиз тиббий ёрдам олишга фуқаролар ҳуқуққа эгадирлар. Муайян вазиятларда, агар унинг саломатлик ҳолати атрофдагиларга хавф туғдирадиган бўлса, фуқаро мажбурий тиббий текширувга тортилиши ва шиfoxонага ётқизилиши мумкин.

Х

ХАЙРИХОҲЛИК — 1) меҳрибонлик, гуманизмнинг ўзига хос алоҳида шакли; 2) маҳрумликларга йўлиққанлар (гадойлар, тиланчилар, ногиронлар, ҳаётий фожеа туфайли оғир, йўқсил ҳолатга тушиб қолганлар, булар аҳволини ўзи

ўнглай олмайди, ёрдам кўрсатиш бўйича маънавий кўрсатмалар ва фаолиятларнинг ўзаро боғлиқ мажмуи). Меҳрибонлик муносабатида қатнашувчи кишилар бир-бирлари билан оилавий ва қондош — уруғлик муносабати билан боғланмаган, ижтимоий мавқега, моддий таъминланганлиги бўйича бир-бирлари билан қарама-қарши ҳолатда туради, инсонларнинг биродарлиги ҳақидаги умуминсоний ғоялар ва яқинларга амалда меҳрли бўлиш тарафдорлари ҳисобланади. Х. — ахлоқий-беғараз ҳаракат соҳаси — инсониятнинг ўзи каби қадимий ҳулқдир. Исломда Х.дан умуминсонпарварлик мақсадларида ҳамда гуноҳдан фориғ бўлиш билан боғлиқ (гуноҳнинг авф этилиши, жаннатга дохил бўлиш ва ҳ.) тарзда фойдаланилади. Хайрия ташкилотлари ва уларнинг фаолияти замонавий давлатчилик, жамоатчилик тизимида муҳим ўрин тутди. Хайрия қилишдек Х. фаолиятининг юзага келиши аҳолининг кам таъминланган қисмига фақат моддий ёрдам кўрсатишгагина олиб келмади, балки ижтимоий фаоллик, меҳр-оқибат кўрсатиш ва маънавий ўз-ўзини тарбиялаш йўналишларидан ҳисобланади.

ХАЙРИЯ (хайрия қилиш) — хислат ва фойдали ҳаракат, бу яхшиликка олиб келади; бошқаларга яхшилик қилиш, камбағалларга ёрдамлашиш; якка шахслар ва ташкилотлар (умуман, давлат, хусусан, корхоналар, фирмалар, жамғармалар ва б.)нинг камбағаллар, кам таъминланганларга раҳм-шафқат юзасидан моддий ёрдам кўрсатиши. Турмуш даражаси паст бўлганларга давлат томонидан ёрдам кўрсатилиши. Ислом ақидаларига кўра, Х. ислом пайдо бўлганидан бошлаб мавжуд ва тарғиб этилади. Х. имкони бор ҳар бир мўмин ва мусулмоннинг шарафли бурчидир. Ислом дунёсида масжидлар муҳтожларга ёрдам кўрсатиш ишида, шунингдек, хайрия қилишда (камбағал, кам таъминланган, бева-бечораларга моддий ёрдам кўрсатишда), беморлар, етим-есирлар, ногиронлар ва кексалар ҳолидан хабар олишда фаол қатнашиб келган ва фуқароларни бунга даъват этган. Аста-секин Х. фақат диний эмас, балки дунёвий кўриниш ҳам касб эта бошлади. Тарихий манбаларда келтирилиши-

ча, қўпгина ҳукмдорлар, амалдорлар орасида ҳам хайру саховатлилари бўлган. Хусусан соҳибқирон Амир Темур, унинг набираси Улуғбек шундай ҳукмдорлардан саналади. Шеърят мулкининг султони, давлат арбоби Алишер Навоий эса бу борада барча замонларнинг энг саховатли намоёнда-си ҳисобланади. Дин арбобларидан Ҳожа Аҳрор Валий ўз замондошлари орасида энг саховатлиларидан ҳисобланган.

ХАЙРЛАШИШ — нутқ одоби унсури. Ҳар қандай нутқий мулоқот тури шу билан яқунланади. Худди саломлашишдаги сингари биринчи мурожаат этгандагидек ким биринчи, хо-нани тарк этадиган ёки ким учун мақбул бўлса, у биринчи бўлиб хайрлашади. Хайрлашиш шакллари ҳам саломлашиш шакллари сингари, сўзда (вербал) бўлиши мумкин («хайр», «қўришгунча», «яхши қолинг», «хайр, қўришгунча» ёки ак-синча) ва новербал — айтилган сўзга қўшимча тарзда енгил таъзим, қўл ҳаракати ва ҳ. билан бўлиши мумкин. Худди шун-дай талаб қўл бериб хайрлашишга ҳам тааллуқли: катта би-ринчи бўлиб кичикка қўл узатади. Ташриф буюрувчининг хизмат хонасидан бирор ишга алоқадор масала ҳал этилган-дан кейин чиқиб кетиши олдидан суҳбатдошига стол усти-дан қўл узатиши умуман жоиз ҳисобланмайди. Ёши ўзидан катта шахс ёки аёл билан суҳбатлашган ижтимоий ходим учун энг яхши йўл қуйидагилар ҳисобланади: ташриф буюр-ган, хайрлашиш учун ўрнидан туриб кетишга чоғланганда ўриндан туриши. Кексайган, айниқса ногирон кишини ке-таётганда уни эшиккача кузатиш одобдан бўлади. Суҳбат-нинг якуни сифатида Х. бир қатор ўзига хос вазифани ўтай-ди: биринчидан, бу одатдаги одобга риоя этиш; иккинчи-дан, коммуникатив алоқани яқунловчи бир ҳаракат. Х. билан суҳбат якунига етади ва бўлиб ўтган суҳбат кейинчалик эъти-борда қолишлигига муайян кафолат беради.

ХАЛҚАРО ГУМАНИТАР МАНБАЛАР ҲИСОБИДАН ИЖТИМОЙ ЁРДАМ КўРСАТИШ — қонун ҳужжатлари-да белгиланган тартибда хорижий давлатлар юридик ва жисмоний шахслари, халқаро ташкилотлар хайрия ҳамда

ҳомийлик кўрсатиш маблағлари ҳисобидан ижтимоий ёрдамни амалга оширишни йўлга қўйиши мумкин. Бундай ҳолда айрим чеклашлар қонун ҳужжатлари билан белгилаб қўйилади.

ХАЛҚАРО ҲОМИЙЛИК ФАОЛИЯТИНИ АМАЛГА ОШИРИШ — ҳомийлар, кўнгилчилар ҳамда ҳомийлик ташкилотлари Ўзбекистон Республикасининг қонун ҳужжатларида ҳамда халқаро шартномаларда белгиланган тартибда халқаро ҳомийлик фаолиятини амалга оширишга ҳақли.

Халқаро ҳомийлик фаолияти халқаро ҳомийлик лойиҳаларида, халқаро ҳомийлик ташкилотларининг ишида иштирок этиш, ҳомийлик фаолияти соҳасида хорижий шериклар билан ҳамкорлик қилиш орқали, шунингдек, халқаро амалиётда қабул қилинган ҳамда халқаро ҳуқуқ принциплари ва меъёрларига, Ўзбекистон Республикасининг Конституциясига ва Ўзбекистон Республикасининг қонун ҳужжатларига зид бўлмаган бошқа ҳар қандай шаклда амалга оширилиши мумкин.

Ҳомийлик ташкилоти чет эл фуқароларидан, фуқаролиги бўлмаган шахслардан, халқаро ва чет эл ташкилотларидан Ўзбекистон Республикасининг қонун ҳужжатларига мувофиқ ҳомийлик хайриялари олиш ҳуқуқига эга (Ўзбекистон Республикасининг “Ҳомийлик туғрисида”ги қонуни, 2007 й. 1-боб, 17-модда).

ХАТТИ-ҲАРАКАТ — ҳуқуқбузарлик тури, ижтимоий зарarli ҳодиса, жиноят қонунида кўзда тутилмаган ёки ундаги барча кўрсатилган белгиларга эга бўлмаган ҳаракат. Бу жиноятдан фарқли ўлароқ, одатда ижтимоий хавфли тавсифга эга эмас. Йўналтирилган объектга ва амалга оширилиш тавсифига боғлиқ ҳолда, қўйидагиларга ажралади:

— фуқаровий-ҳуқуқий Х. — қонунларни, мулкий муносабатлар соҳасида, шунингдек, шахсий мулкий бўлмаган, мулкий билан жипс боғлиқ (муаллифлик ҳуқуқи ва б.) меъёрлар соҳасидаги шартномавий мажбуриятларнинг бузилиши;

— маъмурий-ҳуқуқий Х. — маъмурий ҳуқуқбузарликлар тўғрисидаги қонун ҳужжатларида кўзда тутилган ғайри ҳуқуқий қилмишлар;

— интизомий Х. — ғайриҳуқуқий қилмиш, интизом ҳақидаги махсус уставларда ва бошқа меъёрий ҳужжатларда кўзда тutilади.

Қонунчилик йўли билан қилмиш (хатти-ҳаракат)ни ғайриҳуқуқийлигини истисно қилувчи алоҳида вазиятлар белгилаб қўйилади: мажбурий ҳимоя ва сўнгги зарурат. Бундай вазиятларда ғайриҳуқуқий Х.ни амалга оширган шахс юридик жавобгарликдан озод қилинади.

Х.нинг ҳар бир тури қонунда белгиланган тартибда юридик жавобгарликка олиб келади.

ХОДИМНИНГ АСОСИЙ МЕҲНАТ ҲУҚУҚЛАРИ — Ўзбекистон Республикасининг Конституциясига мувофиқ ҳар бир шахс меҳнат қилиш, эркин иш танлаш, ҳаққоний меҳнат шартлари асосида ишлаш ва қонунда белгиланган тартибда ишсизликдан ҳимояланиш ҳуқуқига эгадир.

Ҳар бир ходим:

— ўз меҳнати учун қонун ҳужжатларида белгиланган энг кам ойлик иш ҳақидан оз бўлмаган миқдорда ҳақ олиш;

— муддатлари чегараси белгиланган иш вақтини ўрнатиш, бир қатор касблар ва ишлар учун иш кунини қисқартириш, дам олиш кунлари, байрам кунлари, шунингдек, ҳақ тўланадиган йиллик таътиллار бериш орқали таъминланадиган дам олиш;

— хавфсизлик ва гигиена талабларига жавоб берадиган шароитларда меҳнат қилиш;

— касбга тайёрлаш, қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш;

— иш билан боғлиқ ҳолда соғлиғига ёки мол-мулкига етказилган зарарнинг ўрнини қоплаш;

— касаба уюшмалари ҳамда ходимлар ва меҳнат жамоаларининг манфаатларини ифода этувчи бошқа ташкилотларга бирлашиш;

— қариганда, меҳнат қобилиятини йўқотганда, боқув-

чисидан маҳрум бўлганда ва қонунда назарда тутилган бошқа ҳолларда ижтимоий таъминот олиш;

— ўзининг меҳнат ҳуқуқларини ҳимоя қилиш, шу жумладан, суд орқали ҳимоя қилиш ва малакали юридик ёрдам олиш;

— жамоаларга доир меҳнат низоларида ўз манфаатларини қувватлаш ҳуқуқига эга.

ХОДИМЛАР СОННИН И ЁКИ ЛАВОЗИМИНИ ҚИСҚАРТИРИШ — ишлаётганлар сонини ва лавозим бирлигини камайтириш. Меҳнат ҳуқуқида бу маъмурият ташаббуси билан меҳнат шартномасини (контрактни) тўхтатишнинг асосий турларидан бири. Ходимнинг озод этилиши билан боғлиқ бу ҳолда улар маъмурият томонидан икки ой олдин имзолари билан тасдиқланиб, шахсан огоҳлантириладилар. Ишдан бўшатиш ҳақидаги огоҳлантириш билан бир вақтда маъмурият ходимга шу корхонадаги бошқа ишни таклиф қилади. Ходимлар янги иш ўрнини бошқа корхонага тўғридан-тўғри мурожаат қилиш йўли билан ёки бандлик хизмати бепул воситачилиги орқали танлаш ҳуқуқига эга. Маъмурият икки ойдан кам бўлмаган муддат ичида маҳаллий бандлик идорасига ҳар бир бўшатилаётган ходим ҳақида аниқ маълумотлар билан — касби, ихтисослиги, малакаси ва ойлик иш ҳақи миқдори ҳақидаги маълумотларни беришга мажбур.

ХРИСТИАНЛИК — буддавийлик ва ислом билан бир қатордаги жаҳон динларидан бири. Уч асосий тармоғи — католиклик, православлик, протестантлик мавжуд. Умумий белгиси христианлик динига бирлашганлик — Исо Масихга эътиқод, уни одамхудо, оламнинг халоскори деб билиш. Милодий I асрда Фаластиндаги яҳудийлар (жудудлар) орасида эзилганлар дини сифатида юзага келади, сўнг бошқа асосан Рим империяси ҳудудидагилар, Юнонистондагилар, кейинчалик Европа, ундан кейин бошқа ҳудудлардаги аҳоли орасида тарқалади. Дин асосчиси, Исо Масих (Иисус Христос) ҳисобланади. Инжилчиларнинг ривоят қилишларича,

Исонинг онаси Марям бўлган, у гўё илоҳий руҳдан бокира ҳолда ҳомиладор бўлади. Исо гўё ўзидан олдинги барча пайгамбарлардан фарқ қилиб, бошқа эътиқодга даъват этган, ўзини худонинг ўғли деб атаган, мўъжизалар кўрсатган. Понти Пилат ҳукмронлиги йилларида хочга парчинланган; ўлганининг учинчи кунда қайта тирилган ва ҳавога қутарилган; номаълум келажакда унинг тириклар ва ўликлар устидан судни амалга ошириш учун дунёга иккинчи марта келиши мумкин экан. Христианлик динининг асоси, инжил ҳисобланади. Лекин у асрлар мобайнида жиддий ўзгаришларга учраган. Бундан ташқари, ҳаворийларнинг муқаддас ривоятлари, умумжаҳон ва айрим маҳаллий соборларнинг қарорлари, черков оталарининг ижодий фикрлари, кўҳна ибодат амалиёти ҳам диннинг асоси ҳисобланади. Христианлар (ислом дунёсида улар мушриклар деб аталади) ота худо, худо ўғил, худо муқаддас руҳ бирлиги, ягона черкови, гуноҳлардан фориғ бўлиш учун чўқиниш, ўликларнинг тирилиши ҳамда келгуси аср ҳаётига ва б.га ишонади. Х.ларнинг ҳеч қачон дили бир бўлмаган. Милодий IV асрдаёқ мағриб ва машриқ Х.лари ўртасида ажралиш юзага кела бошлайди. Христианлик эътиқоди қуйидагиларни ўз ичига олади:

— худога сиғиниш (йиллик, ҳафталик, кеча-кундузлик доирасида);

— сирлилиқ (чўқиниш, товба қилиш, никоҳ, авлиёлик ва б.);

— удумлар (ибодат, иконаларга сиғиниш, хочга сажда қилиш, ҳар хил нарсаларга сиғиниш, ювиниш, «муқаддас» жойларга сиғиниш, авлиёларга сиғиниш).

ХУЛҚ-АТВОР МАДАНИЯТИ — кишилар орасидаги ўзаро муносабатларнинг тавсифини тартибга солувчи ва инсоннинг жамиятга қўшилишини енгиллаштириш учун хизмат қилувчи, бошқа кишилар билан қабул қилинган ва қулай мулоқот қилишнинг шартларини юзага келтирувчи маънавий қадриятлар, қоидалар, меъёрлар ва талаблар мажмуи. Х.м. маънавий сезгилар (бурч, адолат, севги, ҳамдардлик

ва бошқаларга ачиниш, ватанпарварлик, самимийлик ва ҳ.лар)ни ўз ичига олувчи инсоннинг ички маънавий маданиятидан юзага келади, шунингдек, инсоннинг ахлоқий сифатлари (садоқатлилиги, қатъийлиги, субутлилиги, жасоратлилиги, меҳрибонлилиги, ҳозиржавоблиги)дан шаклланади, унинг кўзлаган қадриятлари ва муайян ахлоқий таъмоиллари, гуманизми идеаллари. Инсоний бирдамлиги, меҳнатсеварлиги, ижтимоий тенглиги ва ҳ., инсон ҳаёти мақсад ва вазифасини қайсидир даражада тушуниши, шунингдек, этика қоидалари ва меъёрларига амал қилиш билими ва кўникмаларидан юзага келади.

ХУСУСИЯТ — шахс индивидуал ўзига хос барқарор жиҳатларининг мажмуи, фаолият ва мулоқотда юзага келади ва намоён бўлади, шахснинг ўзигагина хос бўлган одатий хулқ-атвори ни англатади. Индивид хусусиятини билиш, унинг хулқ-атворини олдиндан билиш эҳтимолини анча оширади ва бу билан кутилаётган хатти-ҳаракати ва хулқини тўғрилаш мумкин бўлади. Х.ни шахснинг ижтимоий турмуши белгилайди, ижтимоий тажрибани ўзлаштириш эса Х.нинг одатдаги жиҳатини юзага чиқаради. Ижтимоий-одатий бирликда Х. субъектнинг индивидуал ўзига хослиги сифатида намоён бўлади, буни турли-туман тақдорланмайдиган вазиятлар пайдо қилади, буларда субъектнинг ижтимоийлашуви, унинг тарбияланиши ва, шу билан бирга, табиий омилларга боғлиқ ҳолда индивидуаллигининг ривожланиши (кўникмалари, жўшқинлиги, олий асаб фаолияти) болади. Индивид кўплаб жиҳатлари орасида айримлари етакчи ҳисобланса, айримлари етакчи ҳислатларнинг ривожланиши билан боғлиқ иккинчи даражали ҳисобланади. Х. инсоннинг атроф-борлиққа муносабатлари тизимида намоён бўлади:

— бошқа кишиларга муносабатда (киришимлилиқ ёки биқиклик, ростгўйлик ёки ёлғончилик, одоблилиқ ёки тўпорилиқ ва ҳ.);

— ишга муносабатда (масъулиятлилиқ ёки виждонсизлик, меҳнатсеварлик ёки ялқовлик ва ҳ.);

— ўз-ўзига муносабатда (камтарлик ёки ўз-ўзига маҳлиёлик, ўз-ўзига танқидийлик ёки ўз-ўзига ишонганлик, кеккайганлик ёки камсуқумлик);

— мулкка муносабатда (сахийлик ёки бахиллик, тежамлилик ёки исрофга йўл қўйишлик, саришталик ёки палапартишлик).

Х. инсонинг дунёқараши, унинг эътиқоди ва ахлоқий таъмойилларига боғлиқликда, унинг ўз ижтимоий-тарихий табиатини кўрсатади. Х. жиҳатининг нисбатан барқарорлиги унинг мослашувчанлигини инкор этмайди. Х. шаклланишида ижтимоий тарбия, шахснинг жамоага қўшилиб кетганлиги ҳал қилувчи аҳамиятга эгадир.

Ш

ШАРИАТ (ар. — остона ва сув ичиш жойи; йўл; мусулмон оламида қонунчилик маъносида ишлатилади) — Аллоҳ жорий қилган амалий ҳукмлар мажмуаси, шунга асосан Ш. фикҳ маъносида ҳам тушунилади. Самовий динларнинг барчасидаги амалий қисм Ш. деб аталади. Ислом Ш.и ҳукмлари Қуръон, суннат, ижмоъ ва қиёсдан олинади. Ш.нинг мақсади учта: зарурат, ҳолатлилик ва яхшилаш. Дин ва дунё учун зарур бўлган мақсадлар зарур мақсадлар дейилади. Улар йўқ бўлса, дунёнинг ишлари бузилади ва охиратда азобга қолинади. Ислом Ш.ининг мақсадлари динни, жонни, ақлни, наслни ва молни асрашдан иборат. Ш.да ушбу нарсаларни муҳофаза қилиш учун зарур бўлган барча чоралар кўрилган.

Ш.нинг ҳолатлилик мақсадлари эса, кишиларга осонлик туғдириш ва улардан қийинчилик ва машаққатни аритишга қаратилган.

Ш.нинг яхшилаш мақсади жамиятда бир-бирига муруват кўрсатишни таъминлайди. Агар у нарсалар йўқ бўлса, ҳаёт низоми бузилиб кетмайди. Шунингдек, одамларга машаққат ҳам туғилмайди. Аммо инсонийлик мурувватига пугтур етади. Бу мақсадда, асосан, яхши одатлар ва ҳусни хулқ

кўзда тутилади. Покизаликка бошловчи, кийим бош, тураржой, ва б.ни пок тутиш ҳақидаги шаръий кўрсатмалар, еб-ичиш одоблари, оилавий алоқаларни яхшилаш каби куплаб ишлар ҳақидаги шаръий ҳукмлар шу жумлага кирилади. Пайғамбар Муҳаммад (с.а.в.) раҳбарлигида биринчи Ислом давлати ташкил топганда Ш. меъёрлари ўша давлатнинг асосий қонунлари бўлган ва жамият ҳаётининг барча жабҳаларини қамраб олган. Кейинчалик 4 халифа, уммавийлар, аббосийлар ва усмонийлар давлатлари вақтида ҳам Ш. давлатнинг қонуни бўлиб келган. Аммо вақт ўтиши билан турли омилларга кўра, мусулмонлар Ш. ҳукмларидан узоқлаша борганлар.

Ҳозирга келиб фақат Саудия Арабистони давлати ўз Ш.ига амал қилади. Бошқа ислом давлатларида оилавий никоҳ, талоқ, нафақа каби масалаларда ва мерос хусусида Ш.га тўлиқ ёки қисман амал қилинади.

ШАРТНОМА— у ёки бу масалалар бўйича бир битимга, келишувга, консенсусга, умумий фикрга эришиш. Ш. турли бўлиши мумкин. Ш. тарзидаги битим ҳуқуқий ҳужжат бўлиб, у келишувчи томонлар ҳуқуқ ва мажбуриятларини белгилайди. Пакт — анча эътиборли битим бўлиб, томонлар кафолатлари ва келишилган ҳаракатларни таъминлаш мақсадига эга бўлади. Халқаро амалиётда пактлар у ёки бу масалалар бўйича номма-ном келишув билан боғлиқдир: худудий муаммоларни харбий воситалар билан ечишни рад этиш тўғрисидаги пакт, Миллатлар лигасининг пакти ва б. Ҳуқуқ, иқтисод ёки маъмурият айрим масалалари бўйича Конвенция-Ш: келишув тартибидаги, консуллик, божхона конвенциялари шундай конвенция ҳисобланади. Улар одатда ҳуқуқий Ш. сифатида расмийлаштирилади. Аслида Ш. — узоқ бўлмаган муддатга тузиладиган нисбатан аҳамияти унча катта бўлмаган ёки муваққат тавсифдаги масалалар бўйича келишувдир. Баённомада Ш. қисқача қайд этилади, айрим масалалар бўйича келишувга эришилганини билдиради ёки битимнинг айрим моддаси ёки қарорини тушунтиришга хизмат қилади. Ниятлар ҳақидаги баённома — томонлар ке-

лишуви бўлиб, юридик тавсифга эга эмас. Унинг мақоми — фақат у мумий манфаатларни аниқлаш асосида томонларнинг ниятларини муайян даражада ошкор этиш ва келишишдан иборат. Декларация ва меморандум нисбатан кам учрайдиган Ш., бунда томонлар у ёки бу масала бўйича бир йўналишда хатти-ҳаракат қилишга яқдилликда амал қилишларини тантанали эълон қиладилар.

Келишувчи томонлар ўртасидаги оғзаки шаклда тузилган Ш. мардона битим ҳисобланади.

ШАРҚОНА МАЪНАВИЯТ — анъанавий жамиятларда ахлоқ-одоб, урф-одатлар, диний қадриятлар ва ҳоказоларнинг алоҳида ўрин тутишини ифодалайдиган тушунча.

ШАФҚАТСИЗЛИК — инсонлар ёки жониворларга азоб бериш, уларни қийнаш ёки шуларни амалга оширишга интилишда намоён бўладиган руҳий ҳолат ёки касаллик (патопсихологик). Ш. онгли тарзда ёки онгсиз тарзда, олдиндан уйлаб қилинган ёки қизиққонлик оқибати бўлиши мумкин. У хатти-ҳаракат (қийнаш), азоб бериш тарзида, ҳаракатсизлик тарзида намоён бўлиши мумкин. Ҳаракатсиз Ш. инсоннинг азобланишини оғирлаштиради ёки чўзади, бу нутқий тарзда — сўз ёрдамида азоб ва изтироб етказиш, шунингдек, тасаввур эттириш тарзида амалга оширилади. Ш. кўпинча инсон хусусиятларидан бири сифатида намоён бўлади, кўпинча тушунтириб бўлмайдиган ўз-ўзидан бўладигандек туюлади. Ш. кишиларга нисбатан ҳам ҳайвонларга нисбатан ҳам амалга оширилиши мумкин. Бунда уларга нисбатан интим муносабатлар алоҳида ўрин тутати. Ш. қонуний (болаларни камситиш ва қаттиқ жазолаш, оиладаги кучсизлар тазирини бериш, жавоб қила олмайдиганларга нисбатан зўравонлик) ва жинойий бўлиши мумкин. Агарда Ш. бошқага нисбатан ҳам жисмоний, ҳам жинсий қийнаш билан қўшиб амалга оширилса садизм тусини олади. Ш. руҳий патология билангина чегараланмайди ва кўпинча руҳий жиҳатдан расман соғлом кишиларда ҳам учрайди. Ш.нинг олдини олиш учун ижобий муносабатларни ривожланти-

риш, болага нисбатан меҳр ва муҳаббат туйгуларини уйғотиш, оиладагилар ва қўни-қўшнилар билан самимий муносабат ўрнатиш, улар билан шафқатсиз муомалада бўлмаслик, ёшликданоқ ва мунтазам спиртли ичимликлар ичишга йўл қўймаслик, болаларнинг ғайриижтимоий тўдаларга қўшилишига йўл бермаслик, жамиятни гуманитарлаштириш лозим. Тажавузкорлик — инсоннинг низога бўлган хулқ атворий муносабати, у бошқа шахсни тўлиқ ёки қисман маҳв этишга йўналтирилади, душманлик муносабатидан иборат бўлади, инсонга зарар етказиш ёки уни изтиробга солишга қаратилади. Ш.дан фарқли ўлароқ, тажавузкорликдаги зарар етказиш қийноқ ва изтиробга солиш айнамад хисобланмайди. Кўпинча тажавузкорлик қизиққонлик, ўз мавқеига ишончсизлик, ҳар нарсага шубҳа билан қарашлик, четдан бўладиган хавфни ҳис этиш, безовталиқ каби ларни акс эттиради. Баъзан ижтимоий ва педагогик эътиборсизлик ёки эгоистик хусусиятлар билан боглиқ бўлади. Тажавузкорлик ҳам Ш. каби педагогик ёндашиш, ижтимоий турмуш шароитларини яхшилаш учун талаб этилади.

ШАХС — 1) ижтимоий муносабатлар ва онгли фаолият субъекти сифатидаги инсон; 2) индивидни жамият аъзоси сифатида тавсифловчи ижтимоий қимматли хусусиятларнинг барқарор тизими. Индивид ижтимоий функцияларни ўзлаштириш ва ўз-ўзини англашни ривожлантириш жараёнида Ш. бўлиб етишади. Ижтимоий умумийликка қўшилиш (у билан уйғунлашиш)га интилиш ва шу билан бирга алоҳидаланиш, ижодий индивидуаллик намоён қилиш Ш.ни ижтимоий муносабатлар маҳсули ва субъектига айлантиради. Ш.нинг шаклланиши индивидларнинг ижтимоийлашиши жараёнида (уни тарбиялашга йўналтирилган) амалга ошади. Ш. турмушнинг муайян ижтимоий-тарихий шароитлари маҳсули. Индивидул, такрорланмайдиган қўидаги психологик кўрсаткичлар намоён бўлади: укув, қобилият, қизиққонлик, хусусият, йўналганлик. Хусусият — муносабатлар тўртта тизимда намоён бўлувчи атроф-муҳитга ва ўз-ўзига муносабатнинг барча ранг-баранглигини акс эттирувчи Ш.нинг барқарор ва

аҳамиятли индивидуал — ўзига хос жиҳатларининг мажмуи. Булар қуйидагича ўз-ўзига бўлган муносабат (ишонч, шубҳалилик, танқидийлик ва ҳ.), нарсаларга муносабати (саранжомлик, тежамкорлик ва б.), бошқа шахслар ва жамоага муносабат (самимийлик, ҳозиржавоблик, ён беришлик ва б.), меҳнатга муносабат (меҳнатсеварлик. масъулиятлилик ва ҳ.). Бундан ташқари иродани сафарбар этишни талаб қилувчи вазиятларда намоён бўладиган хусусият, хислат ҳам бор: жасорат, довюраклик ва б.лар. Хусусият Ш. йўналганлигига боғлиқ ҳолда инсон фаолияти даврида намоён бўлади. Йўналганлик — Ш.нинг хусусияти бўлиб, унинг мотивли соҳаси (берилганлиги, хоҳиши, манфаатлари мойиллиги)ни белгилайди, бу инсон фаоллигини танланганлигини белгилайди, шунингдек, ундаги эътиқод, идеаллар ва дунёқарашга асосланади. Мазмуни ва йўналишига кўра фаолият мотивлари қуйи ва юқорига ажралади. Қуйилари: 1) инфантил-гедонистик — ҳаётга етук бўлмаган, болаларча муносабат натижаси сифатида инстинктив-физиологик соҳада қониқиш олишга интилиш; 2) эгоистик-утилитар — кўпинча атрофдагиларнинг манфаатига зарар келтириб, ўз шахсий фойдасини кўзлашга интилиш билан боғлиқ фаолиятта рағбатлилик; 3) авторитар — бошқа кишиларни ўзига бўйсундиришга интилиш, ҳодисалар устидан назорат учун улар билан курашиш (шунингдек, аниқ анча кучли бўлганга бўйсунтириш). Юқориси — алтруистик мотивлар — шахсий фойдасини ҳам ўйлаган ҳолда фойда келтиришга интилиш (сохта алтруистик мотивацияни — «сен — менга, мен — сенга» тамойилини фарқлаш лозим). Инфантил-гедонистик, эгоистик-утилитар ва сиҳат-алтруистик даражалар, алкоголизм, гиёҳвандлик, токсикомания, жиноий фаолиятга берилиш, никоҳда беқарорлик, психоген руҳий издан чиқишлик ривожланиши, юзага келиши хавфини олиб келади.

ШАХСИЙ ЕТУКЛИК — инсоннинг умумлашган тавсифи. Ўз муаммоларини самарали ечиш ва жамият маданий ҳамда моддий қадриятларини яратишга имкон беради. Инсон ўзини қуршаб олган вазиятни (тасаввурлар ёки адашиш-

ликлардан холи) объектив тушунишни, ўз хатти-ҳаракати учун масъулиятни ўз зиммасига олишга тайёрлигини ва буларни олдиндан кўра билишга лаёқатлиликини назарда тутди. Шахсий етук инсон олдига ўз мақсадларини қўяди ва унга қандай эришиш кераклигини билади; ўзининг ким эканлигини, яъни оламда ўзини тутишни билган ҳолда, ўз кучли ва кучсиз томонлари ва муаммолари ҳақида ўзига ҳисоб бера олади. Ўзини ҳурмат қилиши, бошқа кишиларни ҳам ҳурмат қилишини осон ва табиий қилиб қўяди. У уларнинг манфаатларини тасаввур этади ва улар билан бир-бирларининг манфаатларини ҳисобга олиш борасида келишиб олишга қодир бўлади. Шахсий етук киши ижтимоий маъқуллаш ёки маъқулламасликлардан нисбатан холидир, чунки ҳаёт ҳамда ижтимоий муҳит ҳақидаги шаклланган қарашларни эгаллаган бўлади. Одатда унинг маънавий қадриятлари доирасида индивидуал эҳтиёжларидан ташқари чиқувчи нимадир бўлади ва унинг учун аҳамиятли ишга боғлиқ саналади. Ш.е.га психологияда хоҳланган ҳолат сифатида қаралади, ҳар бир катта ёшдаги киши унга эришиши лозим. Яна қ. **Шахс.**

ШАХСИЙ НАМУНА — 1) тақлид қилиш учун намуна вазифасини ўтовчи инсоннинг ёки ижтимоий гуруҳнинг, жамоанинг ижобий ёки салбий ҳаракати; 2) тарбия усулларида бири, бунда бир киши ёки гуруҳнинг хатти-ҳаракати бошқалар учун намуна бўлади; шу билан бирга намунага эргашилшга рағбат уйғонибгина қолмайди, балки фаолият тайёр шакли ҳам таклиф этилади, бу кейинчалик кенг ёйилади ва кўпларнинг хулқий меъёрига айланади. Ш.н. ижтимоий интизом ва ўзаро тарбия, анъаналарни қўллаб-қувватлаш ва хулқ-атвори тақомиллаштиришни амалга оширувчи воситалардан бири. Намуна кучи ижтимоий хулқ-атвор сабаблари йиғиндисиди тарихан ўзгарувчи қиймат. Унинг таъсирчанлиги асосан ижтимоий бир тоифадаги шароитлар ва имкониятларга боғлиқ. Ш.н.га эҳтиёж бир ижтимоий-иқтисодий тузумдан иккинчисига ўтиш, кескин бурилиш давларида сезиларли даражада ошади, бунда жамият аномия ҳолатида бўлади. Ш.н. тарбия воситаси сифатида

оила, ўқувчи ёшлар, қуюшқондан чиқадиган хулқ-атворли кишилар ва б. каби ижтимоий гуруҳларда, айниқса сезиларлидир. Ғудаклик ва болалик ёшида таълим ва тарбиянинг асосий усули ҳисобланади.

ШАХСНИНГ ҚОБИЛИЯТЛИЛИГИ — муайян тур фаолиятни муваффақиятли бажариш имкониятини берувчи инсон лаёқатларининг ўзига хос тарзда уйғунлашганлик сифати. Иқтидор, истеъдод, ўқув, лаёқат, даҳо тушунчалари билан чамбарчас боғлиқ. Ш.қ. инсоннинг ўқувлилиги, табиий иқтидори билан боғлиқ бўлиб, умумий ҳолда шуларни намоён этишлик даражасининг тавсифи ҳисобланади. Иқтидорли тушунчасига фақат биологик давр сифатида қарамаслик керак. Зеро, у муайян тарихан ривожланаётган ижтимоий — меҳнат амаллари шакли билан боғланмаса, маънога эга бўлмайди. Ш.қ. фақат фаолият жараёнидагина юзага чиқади ва ривожланади: масалан, мусиқага бўлган иқтидор, агар инсон ҳеч қачон мусиқа билан шуғуланмаса, намоён бўлмайди. Ш.қ. умумий — умумий лаёқат, лаёқатнинг умумий жиҳатларидан иборат бўлиши мумкин, шунингдек, инсон имкониятларининг қўламини белгилайди. Ш.қ. махсус — фаолиятнинг муайян бир турига лаёқат бўлиши ҳам мумкин. Одатда махсус шакллар умумий истеъдод юқори даражаси билан бирлашган бўлади. Агар шундай бўлмаса, унда махсус лаёқат том маънода ижодий тавсифга эга бўлмайди. Ш.қ.нинг илк ўқунлари болаликнинг дастлабки палласидаёқ намоён бўлади ва ҳали етуқликка эга бўлмайди, шунинг учун ҳам боланинг ёшлигида пайқалган лаёқатини ўзлуксиз, мунтазам тарзда тарбиялаш катта аҳамият касб этади. Турли лаёқатлар бирдек тенг пайдо бўлмайди. Бироқ бошланғич устувор интилиш кўпинча анча кеч пайқалади, ҳатто буюк инсонлар ҳам ўз истеъдодларини ҳар доим дарҳол намоён эта олмайдилар. Ш.қ. ҳақида сўзлаганда кўпинча ақлий имконият ёки интеллект (инсоннинг идроклаш имкониятларининг тўлақонли тавсифи), шунингдек, истеъдодлилиқ (фаолиятда юксак натижаларга эришиш учун ички имкониятларнинг мавжудлиги) назарда тутилади. Ш.қ. фаолиятини амалга оши-

риш муваффақиятни англамайди, фақат унга эришиш имкониятидир, холос. Бу имконият амалда юз берадими, Ш.қ. амалга ошадими — булар ҳам шахснинг ўзига, ҳам инсон ва умуман жамият ҳаёти иқтисодий ва ижтимоий-сиёсий шароитларига боғлиқдир. Ш.қ. тушунчаси мураккаб ва турли талқинга эга, шунинг учун уни ижтимоий-руҳий жиҳатдан атрофлича ўрганиш талаб этилади.

ШАХСНИНГ ТУРМУШ ФАОЛИЯТИ ЧЕКЛАНГАНЛИГИ — ўз-ўзига хизмат қилиш, ҳаракатланиш, йўлни топа олиш, мулоқот қилиш, ўз хатти-ҳаракатини назорат этиш, шунингдек, меҳнат фаолияти билан шуғулланиш қобилияти ёки имкониятини тўла ёхуд қисман йўқотиш.

ШИКАСТ — калтаклашлар, бахтсиз ҳодисалар, транспорт ҳаракати ва ҳ.л.лардан юзага келадиган жароҳатлар оқибатида соғлиқнинг издан чиқиши, меҳнатга қобилиятни барқарор (доимий) йўқотишга олиб келиши. Енгил тан жароҳати сифатида, умумий меҳнат қобилиятини арзимас барқарор (10 фоиз дан кам) йўқотишга олиб келувчи, унча оғир бўлмаган, умумий меҳнатга қобилиятни сезиларли йўқотишга олиб келувчи (10 дан — 33 фоиз гача) ва оғир тан жароҳати, меҳнат қобилиятини барқарор (33 фоиз дан юқори) йўқотишга олиб келувчи тарзида таснифланади. Умумий меҳнатга қобилиятни йўқотиш фоизини белгилашда суд-тиббиёт экспертиза комиссияси Соғлиқни сақлаш вазирлиги йўриқномаси ва амалдаги қонунчилик ҳужжатларига асосланади.

Э

ЭКСУМАЦИЯ (лот. — дан + ер) — мурдани ерда, қабрда, қумилган жойида текшириш, жиноий ишни аниқлаш жараёнида экспертиза ўтказиш учун қўздан кечириш зарурати бўлганда чиқариб олиш. Адлия талаби бўйича амалга оширилади. Тергов ҳаракати сифатида терговчи томонидан суд-тиббиёт эксперти иштирокида, гувоҳлар қўз ўнгида

амалга оширилади. Кўпинча Э.дан мақсад суд-тиббиёт тадқиқини ўтказишдан иборатдир. Бу иш қабрда ёки ўликхонада ўтказилади. Бундай вақтда терговчи эксгумация баённомасини тузади, суд-тиббиёт экспертизаси эса эксгумация қилинган мурда тадқиқи бўйича хулоса тайёрлайди. Э. бирламчи ва иккиламчи бўлиши мумкин. Мурданинг бузилганлиги эксгумацияга тўсиқ бўла олмайди, лекин мурда кўмилгандан кейин, Э. қанча вақтли ўтказилса, масалани ҳал қилиш учун имконият шунча катта бўлади. Э. учун қуйидагилар сабаб бўлади:

- жасад ёриб кўрилмасдан кўмилганда, у ўлдирилганлигига шубҳа туғилганда ёки яширинча кўмиб юборилганлиги маълум бўлганда,

- биринчи тадқиқот қониқарли бўлмаганда, тергов ёки суд томонидан қўйилган масалалар ечилишига имкон бермаганда;

- янги вазиятлар ва саволлар пайдо бўлганда (СТЭ га мурдани биринчи тадқиқ этишда айрим ҳолатлар аён бўлмаганда).

Ўрганилгандан ва айрим аъзолар кимёвий ёки бошқача тадқиқот учун олингандан сўнг жасад қайта дафн этилади.

ЭКСПЕКТАЦИЯ (инг. — кутиш) — муайян ижтимоий тизимда инсондан унинг мавқеи (ижтимоий мақоми, нуқтаи назари, ўрни)га боғлиқ муайян хатти-ҳаракатни кутиш. Инсоннинг тутган тизимида олдиндан белгиланади, яъни инсонга талаблар ижтимоий умумийлиги ва тегишли санкциялар, рағбатлантиришлар, ижтимоий ўзаро ҳаракат қоидалари тизими билан белгиланади. Одатда Э. ижтимоий номутаносиблик ҳисобланади, яъни инсоннинг кутганлари ва ҳақиқат ўртасидаги узилишдир. Шунинг учун ижтимоий ишлар назарияси ва амалиётида қатъийлашган истеъмоличилик онги ва хулқ-атвордаги стереотиплар мавжудлиги билан боғлиқ ижтимоий низолар пайдо бўлишининг эҳтимолий сабабларини бартараф қилиш, яъни жамиятга асоссиз талаблар стереотипларини бартараф қилиш учун Э. ҳаракат механизмини ўрганиш зарур. Бунда индивидлар, иж-

тимой гуруҳлар улар ўртасидаги ижтимоий ўзаро ҳаракат тизимларининг ижтимоий аҳволини ўрганиш ҳал қилувчи ҳисобланади.

ЭКСПЕРТ (лот. — тажрибали) — фаннинг, техниканинг, санъатнинг, ҳунарнинг бирор соҳасидаги махсус билим талаб қилувчи масалаларни ўрганиш ва ечиш учун, яъни экспертиза ўтказиш учун таклиф этилган мутахассис. Э. ўз номидан амалга оширган тадқиқотлари ва фан маълумотларига боғлиқ хулоса беради. Амалдаги қонунчиликка кўра, Э. муайян ҳуқуқ ва мажбуриятларга эга, у экспертиза ўтказишдан бош тортганлиги, била туриб ёлғон хулоса чиқарганлиги ҳамда тергов сирини ошкор қилганлиги учун жиноий жавобгарликка тортилади. Э. фақат ўз ихтисослигига тааллуқли саволларга, ўз ваколати доирасидан четга чиқмаган ҳолда, жавоб бериши керак. Мабодо Э. ишдан манфатдор бўлса ёки унинг иштирокчиси қариндоши бўлса ёхуд хизматга кўра жараён қатнашчиларидан бирига боғлиқлиги бўлса, шунингдек, унинг ваколатсизлиги аниқланса экспертиқдан четлатилади.

ЭКСПЕРТИЗА (лот. — синамоқ) — иш учун муҳим бўлган объектлар ёки вазиятларни мутахассис томонидан илмий-техникавий тадқиқ этиш жараёни. Э. ҳуқуқ-тартиботни сақлаш идоралари томонидан иқдорлантириш, олдиндан текшириш ёки муайян масалаларни ҳал қилиш учун судда муҳокама қилишда белгиланади ҳамда суд Э.си дейилади. Суд Э.сига кўпинча криминалистика, дастхатни аниқлаш, трасологик, баллистик, суд-тиббиёт, суд-психиатрик, суд-товаршунослик, суд-бухгалтерия, авто-техник, ёнғин-техник ва б. киради. Асосланган қарор ёки суд белгилаши бўйича Э. тайинланиши мумкин. Қонунчилик ҳужжатларида экспертиза тайинлаш учун қуйидагилар мажбурий ҳисобланади:

- ўлим сабабини аниқлаш;
- тан жароҳатининг хусусияти ва оғирлигини аниқлаш;
- гувоҳ ёки жабрланувчининг вазиятни тўғри тушуна олиш қобилиятига шубҳа туғилганда, иш учун аҳамиятга эга бўлган руҳий ёки жисмоний ҳолатини аниқлаш;

— шубҳа қилинаётган ёки айбланаётганнинг ёшини аниқлаш.

Э. жараёни икки асосий қисмдан иборат бўлади:

— барча усулларни қўллаб, экспертиза объектларини тадқиқ этиш;

— қўйилган саволларга асосли жавоблар билан мазкур тадқиқот натижалари бўйича хулоса тайёрлаш.

Э. жараёнида кириш, асосий қисм ва хулосалардан иборат «эксперт хулосаси» деб аталадиган ҳужжат тайёрланади.

ЭКСПЕРТ ХУЛОСАСИ — қонунда кўзда тутилган ҳужжат, экспертиза ўтказишни расмийлаштиради, кириш, тадқиқий қисм ва хулосалардан иборат бўлади.

Кириш қисмида Э. ўтказиш санаси, вақти ва шартлари кўрсатилади. Ҳужжатнинг рақами, санаси белгиланади, экспертиза ўтказишни белгиллаган шахснинг исми-фамилияси, уни ўтказиш жойи, мутахассиснинг тўлиқ исми, лавозими, экспертнинг унвони, тоифаси ва стажи, экспертиза объекти, экспертга процессуал ҳуқуқлар, мажбуриятлар ва жавобгарликлар тушунтирилганлиги ҳақидаги имзо бўлади. Шундан кейин эксперт олдида қўйган масалалар, ишнинг аҳволи ҳақидаги дастлабки маълумотлар баён этилади. Тадқиқий қисм объект тадқиқи жараёнининг тадрижий баёнини ва ҳеч қандай хулосаларсиз аниқланган далилий маълумотларни ўз ичига олади. Бу қисмда тадқиқотнинг қўшимча усулларида фойдаланилади ва ўтказилади. Хулосалар илмий асосланган, қўйилган саволларга асосли жавоблардан иборат бўлмоғи керак. Бундан ташқари унга қўйиладиган асосий талаблар — тўлақонлилик, аниқлик, бир хилда ифодаланганлик, экспертиза ўтказган мутахассис ваколатлари чегараларининг содда ва тушунарлилиги ҳисобланади. Ҳар бир айрим ҳолатда ишнинг аҳволини ва аниқланган жиҳатларини ҳисобга олиб эксперт, ташаббус кўрсатиб, олдида қўйилмаган масалалар бўйича ҳам хулосалар қилиши мумкин. Э.х. эксперт (экспертлар) томонидан имзоланади.

Хулосалар объект экспертизасидан сўнг, уч кундан кечикмай тузилган бўлиши керак, қўшимча тадқиқотлар ўтка-

зилган ҳолларда, уларнинг натижалари олингандан сўнг, тузилади.

Агар экспертиза белгилаш ҳақида қарор чиқарилмаган бўлса фақат ёзма муносабатгина мавжуд бўлганда «Тадқиқот далолатномаси» тузилади.

ЭЛЕКТРДАН ШИКАСТЛАНИШ — электр токининг қисқа муддатли таъсири, инсон саломатлигини издан чиқаради ёки ўлимига сабаб бўлади. Электр токидан шикастланиш оилада ёки ишлаб чиқаришда, хавфсизлик қондасига риоя қилинмаган ҳолларда, бахтсиз ҳодиса натижасида юз беради. Айрим ҳолларда электр токидан қотиллик ёки ўз-ўзини ўлдириш мақсадида фойдаланилади. Шикастланиш оқибатининг жиддийлигида электр токининг хоссаси аҳамиятга эга: ток тури — ўзгармас ёки ўзгарувчан (анча юқори хавфли), токнинг кучи ва кучланиши; токнинг танадан ўтиш йўли (ток сиртмоғи). Шикастланишнинг ривожланиш даражаси таъсир чоғидаги жабрланувчи организмнинг ҳолатига боғлиқ. Юрак-қон томир, эндокрин касалликларига чалинганлар, ҳомиладорлар, кўп қон йўқотган ярадорлар, алкоғолдан маст ҳолатда бўлганлар электр токига анча чидамсиз бўлади. Яна туташ давомийлиги ва диққат-эътибор омили ҳам аҳамиятга эга. Ҳаводаги электрнинг таъсири ҳам мавжуд, яшиндан шикастланганда шундай бўлади. Миллион вольт кучланишдаги ва юз минглаб ампер кучга эгалиги билан тавсифланади. Фақат электр токигина шикастлови омил ҳисобланмайди, шунингдек, нур ва товуш, ҳаво тўлқини ҳам шундай омил бўлади. Бевосита ўлимга сабаб шок, юрак фаолияти ёки нафас олишнинг бошланғич тўхташи бўлади. Одатда ўлим бир зумда юз беради, бу муайян умумий морфологик ўзгаришларга олиб келади ва туташган жойда из (электр ток таъсир ўрни, электрдан куйиш ва б.) қолади. ташхисда, айниқса, ҳаводаги электрдан шикастланганда ашёвий далиллар муҳим аҳамиятга эга бўлади. Кийимдаги излар, нарсалардаги белгилар. Электр токидан шикастланганда мурдалик аломатлари пайдо бўлгунга қадар биринчи қайта тиклаш ёрдами (сунъий нафас олдириш,

билвосита юракни уқалаш) зарур, бу — инсонни ҳаётга қайтариши мумкин.

ЭЛТАНАЗИЯ (юн. — яхши + ўлим) — осон ўлим, тузалишига умид бўлмаган касалнинг қийноқ ва азобларини тутатиш мақсадида атайлаб тезлаштирилади. Фаол Э. бошқаларидан фарқланади. Бунда бемор ўлими қандайдир восита, кўпинча медикаментозлар ёрдамида тезлаштирилади. Масалан, катта дозада тинчлантирувчи ёки оғриқни қолдирувчи доридан, медикотаназиядан фойдаланилади. Бу асрлар мобайнида давом этиб келаётган, Гиппократ қасмида баён этилган «Мен ҳеч кимга сўраган ўлим воситасини бермайман» аъъанасига зиддир. Фаол Э. дунёдаги барча мамлакатлар қонунчилиги билан жазоланади. Гарчи унга амал қилмаслик тез-тез учраб турса-да.

Амалда кўпроқ пассив Э.дан — ортоназиядан фойдаланилади, бу беморнинг ҳаётини ушлаб туриш ва узайтириш бўйича чораларни рад этишидан иборатдир. Жаҳондаги биринчи «Инсоннинг ўлимга бўлган ҳуқуқи ҳақида»ги қонун давосиз касаллар реанимация аппаратини ўчириш хоҳиши билдирилган ҳужжатни расмийлаштириши мумкин. Бу қонун АҚШнинг Калифорния штатида қабул қилинган.

Бир қатор мамлакатлар (АҚШ, Нидерландия ва б.)да Э. жамғармаси ва жамиятлари мавжуд, пассив Э.га рухсат берилган қонунлар қабул қилинган. Йўриқнома ишлаб чиқилган, унда суиистеъмолчиликларга йўл қўйиш тақиқланган. Хусусан ташхис ва бемор истиқболи мутахассислардан иборат комиссия томонидан белгиланади, беморнинг истаги юридик расмийлаштирилади ва ҳ.

ЭМИГРАНТЛАР (лот. — сургун бўламан, кўчиб ўтаман) — сиёсий, диний ёки бошқа сабаблар билан ўз мамлакатини ихтиёрий ёки мажбуран тарк этиб, бирор бошқа мамлакатга ўрнашган фуқаролар. Эмиграция Э. фуқаролигининг ўз-ўзидан йўқолишига олиб келмайди. Бу масала, улар қайси давлатнинг фуқароси бўлса, шу давлат қонунчилигига кўра ҳал этилади. Фуқаролигини йўқотган ва ҳали янги фуқаро-

ликни қабул қилмаган Э. апатридлар бўлиб қолади. Сиёсий Э.га одатда бошпана ҳуқуқи берилади. Давлат Э.га йўқотган фуқаролигини тиклашга реинтеграция, яъни бошқа ҳолатлардагига қараганда анча имтиёзли шартларда фуқароликка кириб, фуқаролигини тиклашига руҳсат бериши мумкин. Э.нинг яшаб турган мамлакат фуқаролигини олиш тартиби шу мамлакат қонунчилиги билан белгиланади.

ЭМПИРИК ИЖТИМОЙ ТАДҚИҚОТЛАР — ижтимоий омилларни аниқлаш ва умумлаштиришга йўналтирилган тадқиқот. Илмий тушунчалар билан иш кўрадиган назариядан фарқли ўлароқ, кишилар хатти-ҳаракати ва ижтимоий умумийлиги, инсон фаолияти натижалари, шунингдек, кишилар онгида ижтимоий борлиқнинг акс этиши, яъни борлиқ улар тафаккурида, баҳолашларида ва мулоҳазаларида қандайлиги Э.и.т.нинг таҳлил предмети ҳисобланади. Э.и.т. натижасида олинган ахборотлар ижтимоий ишлар муҳим босқичларидан бири, яъни инсонларга ижтимоий муаммоларини ечишларида кумаклашишга йўналтирилган фаолият ҳисобланади. Шунинг учун ижтимоий ходим ўз касбий фаолияти: ҳужжатларни таҳлил қилиши, контент-таҳлил, кузатиш ва суриштиришни амалга ошириш учун зарур маълумотларни олиш усуллари яхши эгаллашга кўп ғайрат сарфлашга тўғри келади.

Ҳужжатлар персонификациялашганлик даражаси бўйича шахсли ва шахсизга ажралади, ҳужжат манбаи мавқеига боғлиқ ҳолда эса расмий ва норасмийга, ахборотлар манбаи бўйича — бирламчи (яъни, тўғридан-тўғри кузатиш ёки суриштириш асосида олинган маълумотлар) ва иккиламчи (бирламчи ҳужжатларни умумлаштирувчи ёки тавсифловчи ҳужжатлар)га бўлинади. Ахборотларнинг ишончлилиги бўйича ҳужжатлар турли-тумандир: расмий ҳужжат норасмийсига нисбатан анча ишончли, шахсли шахсизга нисбатан ишончлироқ ҳисобланади. Икки манбадан фойдаланганда уларнинг бошланғич манбаларини аниқлаш муҳимдир, чунки бир ҳужжатнинг ишончлилиги бошқасининг ишонччилигига боғлиқ. Ҳужжат ишонччилигини текшириш воқеий

ва баҳоловчи ахборотларни фарқлашни, ҳужжат тузувчининг ният-мақсадлари ва асосларини таҳлил қилишни, ҳужжат тузилган вақтдаги умумий вазиятни аниқлашни кўзда тутати. Контент-таҳлил объекти ижтимоий ахборотлар мазмунини билвосита ўрганиш усули — масалан, газета, кинофильм, оммавий чиқиш, теле ва радио материалларнинг, жамоатчилик ёки шахсий ҳужжатларнинг, ижтимоий интервьюларнинг, сўровномага жавоблар ва б.нинг мазмунини ўрганиш ҳисобланади. Бунинг моҳияти баъзи ахборот воситаларида тадқиқотчини қизиқтируви мазмуний бирликлар: эслаш частотаси, муайян мазмуний бирликка ажратилган қаторлар сони, газета саҳифасидаги жойнинг ҳажми ёхуд эшиттириш вақтини ҳисоблашдан иборат бўлади.

Кузатиш ҳодиса ва шароитларни тадқиқотчи бевосита қайд этиш йўли билан бирламчи ижтимоий ахборотларни тўплаш усули сифатида аниқ мақсадли ва одатда қатъий дастур асосида тузилган (расмий кузатув) ёки режа (норасмий кузатув) тузилган бўлади. Қатъий расмийлаштирилган кузатувда майда-чуйда воситалар (варақчалар ва кузатув баённомалари) ишлаб чиқилади, кузатилаётган ҳодисалар мақсад тақозоси билан ва дастурий тадқиқот унсурларига ажратилади, айрим ҳодисалар, шунингдек, оралиқ вақт, кескинлик ва б. қайд этилади. Кузатувнинг камчилиги кўплаб миқдордаги ҳодисаларни амалда қамраб олишнинг мушкуллиги туфайли маълумотлар ишончлилигини кафолатлашнинг қийинлиги ва хатти-ҳаракатни амалга оширувчи шахслар ниятлари ва асослари нуқтаи назаридан ҳодисани талқин этишда хатоликка йўл қўйиш эҳтимолининг юқорилигидан иборатдир. Бу чекловларни бартараф қилиш учун кузатиш усулини ахборот тўплашнинг бошқа усуллари, шу жумладан, суриштирув билан қўшиб олиб бориш мақсадга мувофиқ. Сўров ёрдамида ҳам воқеий (фактик) ахборот, ҳам сўралувчиларнинг фикрлари ҳақидаги маълумот олинади. Сўров ёзма (сўровнома) ва оғзаки (интервью), юзма-юз ва сиртдан, экспертна ва оммавий, танлама ва ялпи ва ҳ.ларга бўлинади. Мазкур усулнинг камчилиги сўровномаларда ва интервьюда маълум қилинаётган маълумотларнинг

муайян қисми сўралувчилар томонидан атайлаб ёки ихтиёрсиз сохталаштирилиши билан боғлиқдир, шу билан бирга сохталаштириш кўпинча тизимли тавсифга эга. Шунинг учун турли сўров натижалари ўзаро қайта текширилиши, шунингдек, бошланғич ахборотлар тўплашнинг бошқа усуллари билан тўлдирилиши лозим.

ЭРКАК — алоҳида жинси, анатомик-физиологик белгилари мажмуи бўйича аёлдан фарқланади. Жинс бўйича унинг зидди. Э. шахсининг ривожланиши, эркак организмнинг ривожланишининг ўзига хослиги, жамиятдаги ҳуқ-атворнинг унга хос жиҳатлари асосан асаб функциялари ва эндокрин тизим қарор топишининг жинсий деатамаизми билан белгиланади. Гипоталамик-гипофизар тизим ва жинсий безлар алоҳида таъсир ўтказди. 2—3 ёшида ўғил болаларда ўзи тааллуқли бўлган жинсни идроклаш шаклланади ва шу вақтдан бошлаб (эркаклик анатомик-физиологик белгилар ривожидан эътибор билан бир қаторда) дунёни идроклаш жараёнида Э.нинг ижтимоий қиёфасининг шаклланиши жадаллашади. Э. олий асаб фаолиятининг ўзига хослиги, унинг индивидуал руҳий хоссалар мажмуи сифатидаги тавсифи фақат генотип билангина эмас, балки муҳитнинг ва, аввало, ижтимоий шароитларнинг таъсири билан ҳам белгиланади. Э. хусусияти умумий жиҳатлари (ташаббускорлиги, қатъийлиги, мулоҳазалилиги, букилмаслиги) иккинчи сигналлар тизими таъсири остида шаклланади ва тарбиянинг ўзига хослиги, касбий малакаларни ҳосил қилиш, муайян этник, географик, иқтисодий ва мазкур тур шароитларга боғлиқ бўлади. Э.нинг психофизиологик ўзига хосликлари унинг соматик турлиги билан уйғунликда жамиятдаги вазифаларнинг муайян доирасини бажариш имконияти билан белгиланади. Агар Э. ижтимоий фаол шахс сифатида шаклланса, у одатда инсон муносабатлари барча соҳасида етакчи вазифасини ўтайди. Шу билан бирга, Э. организми ташқи муҳит (шу жумладан, ижтимоий муҳит) ноҳуш омилларига қаршилигининг суствлиги ва биологик барқарорлиги камлиги билан фарқланади. Шунга кўра Э.лар

ҳаёти давомийлиги аёлларникига қараганда сезиларли қисқа. Ҳар қандай нохуш ижтимоий омил аввало аҳолининг эр-каклар қисмига таъсир этади.

ЭСТЕТИК СОҲА — бу маданиятлар ўртасидаги муносабатларни ўз ичига олади. Бугун мамлакатимизда барқарор ривожланаётган маданиятлар ҳамкорлиги, турли миллатлар ўртасидаги маданий муросадан ижтимоий муросага, жамиятда мувозанат концепциясининг амалиётига айланмоқда. Ҳинд, араб, турк, рус ва Европа кинофильмларининг турли мамлакатлар санъати, хусусан, қушиқчилигининг илғор намуналари Ўзбекистонга кириб келаётганлиги миллий маданиятимизга соя ташланаётганлигидан эмас, аксинча, миллий маданиятнинг жаҳон маданияти билан уйғуллашиб бораётганлигидан далолат беради.

ЭТИКЕТ (фр. — ёрлиқ, этикетка, маросим, яъни қандайдир маросимни ўтказиш тартиби) — инсоннинг жамиятдаги ташқи маданий хулқ-атворининг муҳим қисми, бу жамиятда эътиборлилик ва ҳурмат хулқи қоидаларининг тизимлашгани ва расмийлашгани. Ўз ичига саломлашиш ва мурожаат, таништириш ва учраштириш шакллари, меҳмонда ва уйда, жамоатчилик жойларида ва ишхонада ўзни тутиш шакллари ўз ичига олади, атрофдагилар билан хушмуомала ва одобли бўлиш қоидаларини, ўзини тутиш, кийиниш, сўзлашиш ва ҳ. тарзларидан иборат бўлади. Ҳозирги вақтда Э. деганда жамиятда қабул қилинган мулоқот ва хулқ-атворнинг маданий меъёрлари ҳам тушунилади.

Хулқ-атвор Э. шакллари ахлоқий мазмун билан бойитилади ва кундалик очиқ юзлик, меҳрибонлик ва ҳурмат билан кишиларга муносабат кўрсатиш мазмунига эга бўлади. Катталар билан муомалада ҳурматда бўлиш, кичиклар ва аёлларга нисбатан иззатда бўлиш, хайрихоҳлик ва қўлдан келган ёрдамни кўрсатишга тайёрлик, муомаланинг мулойим шакллари, суҳбат олиб бориш, дастурхон атрофида ўтириш қоидаларини билиш, турли вазиятларда кийинишга қўйиладиган талабларни бажариш (уйда, кўчада, меҳмон-

да, ишда, театрда ва б.да) — бу барча қоидаларга амал қилиш инсоннинг яхши хулқ ва дидга эга эканлигини кўрса-тади.

ЭТНОС (юн. — қабила, халқ) — муайян табиий-экологик шароитларда тарихан юзага келган кишиларнинг барқарор мажмуи. Э. умумий (диалектларни ҳам қўшганда) қиёфа ва барқарор маданиятга барқарор хусусиятларига, руҳий ўзига хослик ва менталитетга эга бўлади. Э. келиб чиқиши асоси бирлигини ва тарихий тақдири ягоналигини, бошқа этнослардан фарқини англаш хусусиятига эгадир. Э.нинг шаклланиши тил ягоналиги, маънавий (шу жумладан, диний) қадриятлар, ҳудуд, гарчи кейинчалик ҳудуд умумийлиги йўқолган бўлса-да, шунингдек, ҳужалик турмуши бирлиги асосида юз беради. Маданият таркибий қисмларининг биронтаси ҳам (тил, урф, халқ санъати, дин, анъаналар, турмуш ўзига хослиги, хулқ-атвор меъёрлари ва ҳ.) мажбурий этник табақалаштируви белгиси ҳисобланмайди. Э.нинг тарихий шакллари — қабила, элат, миллат. Э. этномаданий умумийлик (субэтнос)лардан — уруғ, қабила, табақа ва ҳ. Э.ни шакллантиришда қатнашувчи авлодлардан ташкил топган мураккаб яхлит тизимдан иборатдир. Субэтнослар этник тизим асосий белгиларини сақлаган ҳолда айрим ўзига хос одатлар, хулқ-атвор, ҳиссиётни ифода этиш ўзига хос усули, турмуш тарзи, диалект ва б.лари билан бир-биридан фарқланади.

ЭТОС (юн. — одат, ахлоқ, хислат) — ижтимоий ёки этник уюшма ҳаёт услуби ва тарзи, унда қабул қилинган қадриятлар ва хулқ-атвор меъёрлари, шахсий намуна ҳам шунга киради. Гуруҳ аъзолари шунга тақлид қилишга интилади. Э.ни ташкил этувчи қадриятлар ва меъёрлар ижтимоий умумийлик, ҳаёт фаолияти учун зарур дунёқарашлар ва оламни идрок этиш мотивлари, ижтимоий ташкилланганлик, турмуш тарзи ўзига хосликларини ифода этади, унинг тарихий ўтмишини акс эттиради (беклик Э., амирлик Э., хонлик Э. ва ҳ.). Э. яққол намоён бўлиши мумкин ёхуд те-

гишли қавм вакилларининг хулқ-атвори (уят, номус тушунчаси, ўзини тутиши, муомаласи, одатлари, мулоқотдаги фарқли жиҳатлари, ишлаб чиқариш фаолиятининг ташкиллаштирилиши ва дам олиши)га кўра аниқланади. Э. одатда индивидларга эмас, балки гуруҳга нисбатан қўлланади. Э. деганда у ёки бу ҳодиса (санъат, фан ва ҳ.) етакчи хусусияти, тури устунлиги тушунилади.

ЭТНОСЛАРАРО (МИЛЛАТЛАРАРО) МУНОСАБАТЛАР — давлатлараро муносабатлардан то оилавий ва шахслараро миқёсдаги этник ўзаро алоқаларнинг мураккаб мажмудан иборат ижтимоий муносабатларнинг ўзига хос тури. Э.м. икки томонлама ва кўп томонлама бўлиши мумкин. Этносларнинг бевосита муносабати тавсифига эга бўлади (турмушнинг турли соҳаларидаги алоқалар), шунингдек, билвосита тавсиф (ахборотлар, моддий ва маънавий қадриятлар айирбошлаш) кўринишида бўлади. Э.м.да икки объектив қарама-қарши йўл намоён бўлади: миллий (этносларнинг ўзлигини, мустақиллигини сақлашга интилиши) ва байналмилал (этнослараро низоларни чуқурлаштириш, уйғунлаштириш жараёнларига эҳтиёж). Э.м. моҳиятини этник манфаат — ижтимоий шарт-шароит яратишга интилиш ташкил этади, гўё, этник гуруҳларнинг (одатда улар етакчи, юқори тоифадагиларининг) фикрича этник эҳтиёжларни самарали тарзда таъминлаши мумкин бўлар экан. Миллий манфаатлар қарама-қаршилиги, бир этник гуруҳ манфаатларини бошқа этник гуруҳ хатти-ҳаракати туфайли камситилиши (чиндан ҳам шундайлиги ёки тасаввурдаги) миллатлараро низоларни келтириб чиқаради. Этнослараро муаммолар — ҳудудий, иқтисодий, ижтимоий-маиший, сиёсий, ҳуқуқий, маънавий-маданий табиатига боғлиқ тарзда этник низолар содир бўлади. Улар қисман ёки тўлақонли тавсиф олади. Баъзан этник низолар сабаби ёки баҳонасини ишонарли оқилона тушунтиришлар билан ҳам бартараф этиш мумкин бўлмайди. Агар юзага келган этник муаммоларни бартараф этиш ёки кескинликни юмшатиш бўйича ўз вақтида чора кўрилмаса, бунда қисман тавсифдаги низо оммавий ва маф-

куравий тусдаги миллий ҳаракатга айланиши ёки қатағонга ўтиши мумкин. Элатлараро (ёки миллатлараро) кескинлик шароитларидаги ҳаракатланиш юқори даражада эҳтиёткорликни, миллий удумлар, анъаналар, диний ўзига хосликлар, Э.м. тарихини яхши билишни талаб қилади.

ЭЪТИҚОД — инсон онгида чуқур ўрнашган мотивлар тизими, буларга ўз хатти-ҳаракатида амал қилишни мажбурий деб ҳисоблайди. Э.нинг шаклланиш жараёни узоқ ва мураккаб. Булар маънавий маданият ва инсон ижтимоий амалиётни ўзлаштириши давомида юзага келади, у олган билимлар ҳаётий тажрибада тасдиқланса ёки рад этилса пайдо бўлади. Э.нинг шаклланиши шахснинг оилада, мактабда, меҳнат ва ижтимоий фаолиятда ахлоқий тарбияланиш жараёнининг томонларидан бири. Э. муайян хулқ-атвор, унинг ҳаётий муҳимлиги, зарурлиги ва мақсадга мувофиқлигини самарали идроклашга, шунингдек, динга асосланган бўлиши мумкин. Э. объектив ҳақиқатга ёки умуминсоний қадриятларга мос келиши, лекин эгрилик ва мутаассиблик билан қўшилиб, салбий шаклга кириши ҳам мумкин. Ижобий Э. инсонда журъатни, қатъиятни, ташаббусни, танлаган идеалига садоқатни ривожлантириши мумкин. Салбий Э. эса шахсий ғайриахлоқий хулқ-атворни оқлаш учун асос вазифасини ўтайди. Ҳаётий тажриба таъсири остида аввалги Э. емирилиши ва янгиси ўзлаштирилиши, бу инсоннинг чуқур маънавий таназзулига сабаб бўлиши ҳам мумкин. Э. деганда инсонга унинг ўз танқидий мулоҳазаларини тушунтириб ва қаратиб, ахлоқий тасаввурларни бериш ҳам тушунилади.

ЭҲТИЁЖ — организм, инсон шахси, ижтимоий гуруҳлар, умуман жамиятнинг улар мавжуд бўлиши ва ривожланиши моҳиятига объектив ҳолда боғлиқликда намоён бўлувчи ҳолат. Э. инсон фаолияти ижтимоий табиатида, аввало меҳнатида белгиланади. Шахс фаоллигининг Э.да акс этадиган психологик шакли унинг хатти-ҳаракатининг моҳияти ҳисобланади. Э. воситасида хатти-ҳаракат тартибланади.

фикрлаш йўналиши, инсоннинг сезгиси ва иродаси белгиланади. Инсон эҳтиёжи кенг маънода унинг тарбияси жараёни, маданият олами билан танишиш жараёнига боғлиқ бўлади, у нарсаларда (моддий Э.) ва функционал (маънавий Э.) акс этади. Инсонда Э.ни қаноатлантириш жараёни мақсадга йўналтирилган фаолият сифатида намоён бўлади. Э. динамикаси идрок этилган мақсаддан воситаларни сифарбар этишга, яъни шулар ёрдамида унга эришишдан иборат. Э. мотивларда кўринади, булар фаолиятга ундайди ва унинг шаклига айланади.

Я

ЯНГИ ИШ ЎРИНЛАРИНИ ЯРАТИШ — маҳаллий давлат ҳокимияти органлари меҳнат органлари иштироки ва тақлифларига биноан ҳар йили минтақанинг демографик хусусиятини, ишга жойлаштиришга муҳтож банд бўлмаган аҳолини, шу жумладан, умумий ва касбий таълим муассасалари битирувчилари сонини, шунингдек, иқтисодий фаол аҳолининг касб-малака таркибини, янги иш ўринлари асосий йўналишларини ҳисобга олиб, янги иш жойларини яратишга бўлган эҳтиёжини аниқлайди.

Иш берувчилар иқтисодий имкониятларидан келиб чиққан ҳолда ўзларининг ва жалб қилинган маблағлар, тижорат банклари ва бошқа манбалардан, жумладан, иш билан таъминлаш ҳудудий дастурларига мувофиқ янги иш жойларининг яратилишини таъминлайди.

Янги иш ўринларини яратиш масалалари бўйича иш берувчилар ва мақсадли йўналишларда кадрлар тайёрлаш масалалари бўйича олий ва ўрта махсус, касбий таълим муассасалари фаолиятини мувофиқлаштириш маҳаллий давлат ҳокимияти органлари томонидан ижтимоий ҳамкорлик асосида амалга оширилади.

ЯНГИ КЕЛГАНЛАР ТУРМУШИ — янги келганларнинг мослашиш жараёни ва улар қўнган жойларда эҳтиёжлари-

ни қондириши натижасида ижтимоий демографик тузилишининг қайта ўзгариши юз беради ва бу ўз тавсифига кўра ўтроқ аҳоли тавсифига ўз хусусиятлари бўйича яқинлашади ёки бир хиллашади. Бундайлар аҳоли миграцияси натижасида пайдо бўлади. Янги кўчиб келганлар қўнган жойларига уларнинг миграцион ҳаракати ўртача катталиги илгаридан яшаб келувчиларнинг шундай ҳаракатчанлигидан сезиларли фарқ қилмаса мослашган ҳисобланади. Бу иқтисодий, ижтимоий индивид сифатида ҳам, миқдорий ва сифат жиҳатдан ҳам биологик ўзгариш учун муайян вақтни талаб қилади. Ижтимоий нуқтаи назардан Я.к.т. объектив ижтимоий жараён сифатида қаралади. Бунда ижтимоий муҳит такомиллашиши асосида турмуш тарзи ўзгаради ва кишиларнинг оқилона эҳтиёжлари шаклланади. Я.к.т. жараёнига сезиларли даражада улар жойлашган ҳудуд ижтимоий инфратузилмасининг ривожланганлик даражаси таъсир ўтказди. Бунда уларнинг меҳнат, маишат, дам олиш ва муайян имкониятлари соҳасидаги эҳтиёжларини ўрганиш ва қондириш кўчманчиларнинг кўчиб келган жойларида самарали таркибни белгилаш имконини беради. Я.к.т. билан ижтимоий мослашиш ўртасида жипс алоқа мавжуд. Я.к.т. асосий шарти ҳисобланмиш мослашиш ҳамиша ҳам якуний натижа бўла олмайди: инсон ишлаб чиқаришга, ижтимоий-маиший ва бошқа шароитларга мослашиш тарзини ўташи, аммо янги жойда яшаб кетишга кўника олмаслиги ҳам мумкин. Фақат тўлиқ ижтимоий ва руҳий мослашишигина янги жойда яшаб кетишни кафолатлай олади.

ЯТРОГЕНИЯ (юн. — врач + содир бўлган) — врачнинг нотўғри, ўйламасдан айтганлари ёки ҳаракати оқибатида юзага келган касаллик. Я.нинг кўплаб сабаблари бўлиши мумкин: умумий маданиятнинг етишмаслиги; врачнинг тиббиёт психологияси асосларини билмаслиги; тиббиёт ходимларнинг эътиборсизлиги, эҳтиётсизлиги, палапартишлиги; уларнинг касаллик ҳақидаги бир-бирига зид фикрлари, касаллик ҳақида чуқур ўйланмаган маълумот, даволаш, оқибат ёхуд аксинча, бунинг йўқлиги; беморни ортиқча ишонти-

риш, касалликка, касалига нисбатан қўқув туғдириш. Кейинги йилларда ташхислаш ёки даволашдаги малакасиз муолажалар ўтказилиши натижасида Я. ҳодисаси юз бера бошлади, айниқса реанимация ва анестезиологик муолижалар вақтида. Я. билан боғлиқ бошқа ҳодиса касалнинг у ёки бу дорига ёки дорилар қўшилганига юқори даражада акс таъсир кўрсатиши туфайли юзага келади, шунингдек, асосий касаллик муваффақиятли даволанганда, у бошқа хил касалликни келтириб чиқарганда. Бундан ташқари Я.да «айбдор» беморнинг ўзи бўлиши ҳам мумкин. Агар у касалликдан, даволаш муолажалари ёки манипуляциядан чўчигдиган бўлса, шундай ҳолат юз беради. Я. юзага келишига тиббиётга оид махсус адабиётларни ўқиш ёки турли «табиблар»нинг маслаҳатларига амал қилиш ҳам сабаб бўлади. Одатда Я. врачлик хатоси сифатида баҳоланади, уни ўрганиш, таҳлил қилиш лозим.

Мутахассислар кейинги 10 йилликлар мобайнида Я. бутун дунёда мунтазам ошиб бормоқда, бунга жамиятнинг гуманитарсизлашиши, тиббиётнинг инсонпарварлиги сусайиши, урушлар, экологик ва техноген ҳалокатлар, инсон ҳуқуқларининг бузилиши сабаб бўляпти. Шунинг учун Я. муаммосига юқори эътибор қаратилмоқда ва бу масала илмий адабиётларда, шунингдек, илмий анжуманларда тез-тез кўтарилмоқда.

ЯШАШ МИНИМУМИ — истеъмол корзинкаси (тузлик тўрва)нинг қийматлардаги баҳоси, шунингдек, мажбурий тўловлар ва йиғимлар. Я.м. қуйидагилар учун мўлжалланган:

- а) аҳоли турмуш даражасини баҳолаш;
- б) меҳнатга ҳақ тўлаш минимал миқдорини ва қарилик бўйича нафақа минимал миқдорини, шунингдек, стипендиялар, моддий ёрдамлар ва б. тўловлар миқдорини белгилаш учун;
- в) кам таъминланган фуқароларга давлат томонидан зарурий ижтимоий ёрдамни кўрсатиш;
- г) турли даражадаги бюджетларни шакллантириш.

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ФУҚАРОЛАРИНИНГ МАМЛАКАТ ТАШҚАРИСИДАГИ ҲАМДА ЧЕТ ЭЛ ФУҚАРОЛАРИНИНГ ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИДАГИ МЕҲНАТ ФАОЛИЯТИ — Ўзбекистон Республикаси фуқаролари Ўзбекистон Республикаси ҳудудидан ташқарида меҳнат фаолияти билан шуғулланиш, мустақил иш қидириш ва ишга жойлашиш ҳуқуқига эга. Ўзбекистон Республикаси фуқароларининг мамлакат ташқарисидаги ҳамда чет эл фуқароларининг Ўзбекистон Республикасидаги меҳнат фаолияти қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда амалга оширилади.

ЎЗГАРТИРУВЧИ КАЙФ — енгил ёки ўрта даражадаги алкоголь интоксикацияси ҳолати, бунда оддий алкогольдан маст бўлишнинг у ёки бу кўриниши ҳаддан ташқари кескин тарзда кучаяди ёки сусаяди ёки уларнинг ривожланиш кетма-кетлиги бузилади ёки янги, аҳамиятли бўлмаган белгилар пайдо бўлади. Ў.к. эксклюзив — жаҳл, ғазаб тўсатдан ёки арзимас сабаб билан алангаланишига олиб келувчи кучсиз эйфория; дисфория — эйфория ўрнини зўриқиш, норозилик, ҳўмрайиш, ёқтирмаслик, қасд, қўмсаш ва соматик дискомфорт эгаллайди; одатда булар бирмунча вақт сақланади, яъни кайф тарқагунча; жазавали — тантанаворлик, атайлаб қилиш, мақтанчоқлик, насиҳатгўйлик, ёлғон тўқиш; эйфория ўрнига тушганлик — қўмсаш, эзилганлик, кўз ёши қилиш, ўзига-ўзи ачиниш, умидсизлик; кескин ҳаракатлар билан — тўсатдан, ҳушёр ҳолатдаги ҳулқ-атворга ҳос бўлмаганлик, шундай хатти-ҳаракатга берилишни бартараф эта олмаслик ёки пиромания (ўт қўйиш) ва б.; мудраш — босиб келаётган уйқуга қаршилиқ қила олмаслик; маниакал — чегарасиз эйфория, бепарволик, кўпинча икки юзламалик, ялтоқилик, тўхтовсиз кулиш, қотиб қолганлик, сохта параноидлик — шубҳа қилишнинг кескин кучайиши, рашкнинг ошиши, атрофдагиларга ишонмаслик, даъволар

қилиш, душманни қидириш, булар алаҳсирашни эслатади; сохта галлюцинация — сохта тасаввур, иллюзияга берилиш, бу вақтда атрофдагилар нотўғри идрокланади, улар бошқача қабул қилинади. Ў.к.га инсоннинг миясида шикастланиш оқибатида, юқумли касаллик асоратида ёки бошқача органик ўзгариш мавжудлиги сабаб бўлади, шунингдек, олигофрения, психопатия, кичик ёшдалик, суррогат (самагон, политура ва б.) алкогольлар истеъмол қилиш, анча кучайиб кетган алкоголизм босқичи, алкоголь билан бир вақтда наркотикмоддалар ва б.ни биргаликда истеъмол қилиш, толиққанлик ва асабийлашганлик ҳолати, ички аъзоларнинг оғир касаллиги ҳам Ў.к.ни юзага келтиради.

ЎЗ-ЎЗИНИ ИДРОКЛАШ — ўз-ўзини тушуниш шакллари-дан бири, ўз-ўзини ҳис этиш, ўз-ўзини тасаввур қилиш ва ўзи ҳақидаги тушунчага эга бўлиш билан бир қаторда мавжуддир. Ў.и. ўз-ўзини тушунишнинг самарали усуллари-ни ўз ичига олади: қиёслаш, таҳлил қилиш, ўз менини англаш, лекин бу ўз-ўзини баҳолашнинг ҳиссий шакллари-га асосланади.

ЎЗ-ЎЗИНИ КОМИЛЛАШТИРИШ — инсоннинг онгли ижодий-фаол мавжудот тури сифатидаги туб эҳтиёжлари ва лаёқатларидан бири, инсоннинг ўзини-ўзи ижодий намоён этиш шакли. Амалий фаолият жараёнида инсон ўзини моддий ва маънавий маҳсулотларда, хулқ-атвор ва ижтимоий муносабат шаклларида инсон маданияти ашёвий олами мажмуини яратувчи сифатида предметлаштиради. Шу туфайли ҳар бир янги авлод йўқ жойдан (нулдан) бошламайди, балки ижтимоий инсоннинг моҳияти кучи ва лаёқати сингдирилганларни предметсизлаштириб, бой маданиятни эгаллашдан бошлайди. Бу инсон олдида чексиз ривожланиш ва ўз лаёқати, билими ва укувини такомиллаштириш имкониятларини очади. Ў.к. жараёни инсоннинг жамият ва маданият билан алоқасининг моҳиятини акс эттиради, инсоният тараққиёти ва маданият ривожланишини таъминловчи восита ҳисобланади. Ў.к.га субъектив эҳтиёж инсоннинг ўзлигини

кўрсатиш ва намоён қилиш, ўз уқуви ва лаёқатини, шахсий сифатини кўрсатишга интилишда намоён бўлади ва бу билан муайян мақсадларга эришади ва атрофдагилар уни тан олишига муваффақ бўлади, шундай қилиб эркин ижодий тавсифдаги ўз-ўзини намоён этишдан қаноатланишда кўрилади. Бунда Ў.к. жараёнининг мазмуний қадриятлар йўналиши ижтимоий муносабатларнинг тавсифига боглиқ бўлади. Инсон моддий фаровонлиги, унинг кадр-қиммати, ҳуқуқи ва эркинлиги ижтимоий ривожланишнинг объектив мақсади ҳисобланган жамиятда ижодий Ў.к. жараёни ишончли кафолатланади ва ўз-ўзини намоён этиш ижтимоий-ижобий тавсифга эга бўлади. Инсон жамиятдан бегоналашган шароитда ижодий моҳиятини бузғунчилик ва ғайритузилмавий шаклдаги ижтимоий фаолликда кўрсатади.

ЎЗ-ЎЗИНИ ТАРБИЯЛАШ — 1) ўзини-ўзи тарбия қилиш; 2) индивиднинг ижтимоий фаол ва ахлоқий комил инсон ҳақидаги тасаввурига мувофиқ ўзининг маданий-маънавий жиҳатларини ривожлантириш ва турмуш тарзини такомиллаштиришга аниқ мақсадга қаратилган фаолияти. Ў.т. — комилликка интилиш, инсоннинг керак тартибда ривожланиши, ўз ривожининг истиқбол ва меъёрларини ўзи белгилаши. Шахснинг бутун ижтимоий-маънавий тузилишини қамраб олади, инсоннинг у ёки бу айрим қобилиятини шакллантиришга олиб келмайди. Тарбиянинг маъмурий буйруқбозлик, авторитар усуллари ҳукмронлик қилганда ижтимоий ҳаётни қатъий меъёрлаштириш дилеммаси ҳисобланиб, қадриятлар, манфаатлар ва эҳтиёжлар тизимида амалга оширилади. Ў.т. жараёнида индивид ўз-ўзига танқидий муносабати орқали ўзини қуршаган ижтимоий муносабатлар оламини, мавжуд меъёрлар, қоидалар, қадриятлар ва ахлоқларни танқид қилади. Ў.т.нинг асосий мақсади ўзидаги бошқаларга ёқмайдиганларни йўқ қилиш, ўзини индивид атрофидаги кишилар ва оламни қандай кўришни хоҳласа, шундай «қилишга интилиш». Ижтимоий педагогикада, ижтимоиётчи педагоглар фаолиятида катта аҳамиятга эга.

ЎЗ-ЎЗИНИ ЎЛДИРИШ — шахснинг ўзини ҳаётдан маҳрум этиш мақсадида била туриб, атайлаб қилинган ҳаракати Ў. ни амалга оширган шахс ўзи шуни хоҳлайди, мақсадини яхши билади ва режалаштираётган ва амалга оширадиган ҳаракати натижасини тўла идрок этади. Ўз-ўзини ўлдириш мажмуи психотик касаллар, олий асаб фаолияти психотик издан чиқмаган шахслар (неврозлар, психопатлар ва б.) ва руҳий соғлом бўлганлар 1,5:5:1 нисбатда бўлади. Шундай қилиб Ў.ў. меъеридан то руҳий патологиягача экстремал вазиятларда инсоннинг умумхулқий муносабати турларидан бири ҳисобланади. Ў.ў. ҳамиша ҳал бўлмаган, аниқ намоён бўлган руҳий-ижтимоий мослашмаганлик билан бирга кечувчи низо оқибатидир. Низонинг ҳал бўлмаслиги қуйидаги вазиятлар билан боғлиқ:

— муайян низони ҳал этиш йўлларининг субъектга маълум миқдори жуда чекланганлиги ёки чекланмаганлиги;

— унга маълум бўлган ёки айтилган низони ечиш усуллари самарасиз ёки қўллаб бўлмайдиган туюлиши.

Бундай вазиятда Ў.ў. низоли вазиятни ўзини-ўзи четлатиб, ўзини ҳаётдан маҳрум қилиб ҳал этиш усулига айланади. Ў.ў.нинг ўч (қасос), даъват, қочиш (жазодан ёки азобланишдан), ўз-ўзини жазолаш, амалда мавжуд ҳаётдан юз ўтириш (ёлғиз ва ҳимоясиз кишилардаги оғир ва келажаги бўлмаган яшаш) тарзидагилари фарқланади. Қуйидагилар шундай хатти-ҳаракат ҳисобланади:

— антивитал кечинмалар (ҳаёт қадриятларининг қолмаганлиги, «яшаётганим йўқ, мавжудман холос», «тупроқдан ташқарида кун кечирмоқдаман» тарзидаги фикрлар);

— пассив Ў.ў. — ўзини ҳаётдан маҳрум қилишга фаол истаги бўлмаган ҳолда, ўз ўлимини ўйлаш («уйкуга кетсанг-у, қайтиб уйғонмасанг» тарзидаги);

— Ў.ў. нияти — ўзини ўлдиришни хоҳлаганлик ҳақидаги фикр;

— Ў.ў. қасди — бунинг учун усул ва вазиятни излаш билан боғлиқ Ў.ў. ҳақидаги қарор;

— Ў.ў.га уриниш — орқага қайтиш мумкин бўлган босқич орқали (бунда ўзига ўзи қасд қилувчи ҳали ҳаётга қайтари-

лиши мумкин) орқага қайтиш мумкин бўлмаган босқичга ўтиш — биологик ўлим юз бериши. Охирига етмаган Ў.ў.да, ўз-ўзига қасд қилиш арафасида уч асосий компонентни баҳолаш зарур: низонинг долзарблиги; Ў.ў.ни намоён бўлиш даражаси; Ў.ў.га уринишга муносабат. Шулардан келиб чиқиб психологик ва ижтимоий ишлар тактикаси белгиланади. Ўз-ўзига қасд қилиш арафасидаги тўрт вариант фарқланади: танг — низо ўз долзарблигини йўқотади ёки тугайди, Ў.ў.га сабаб йўқ, Ў.ў.га муносабат салбий. Қайта Ў.ў. эҳтимоли кам, самарали психотерапия ва ижтимоий ғамхўрлик талаб этилади; манипулятив — низонинг долзарблиги Ў.ў. ҳаракатнинг низоли вазиятга ижобий таъсири ҳисобига камаяди (масалан, эр қайта ўйлаб кўрди ва оилада қолишга рози бўлди); Ў.ў. нияти йўқолди, Ў.ў.га муносабат ноқулай бир оз уятли ва Ў.ў. мақсадга эришиш учун асос бўлади деган тушунчани англаганликдан бир оз қўрқувга тушиш. Намойишкорона қўрқитишга Ў.ў. билан уриниш тарансформацияга учрайди. Психотерапия дунёқараш ва қадриятларга йўналиш шуни кўрсатади: аналитик — низо долзарблигини сақлайди, Ў.ў.га ният йўқ, Ў.ў.га муносабат салбий, Ў.ў. муаммосини ҳал қилмаслигини тушунган ҳолда, уни ҳал қилишнинг янги йўллариини излаш кераклиги маълум бўлади. Низони янги усуллар билан ҳал этиш мумкин бўлмаганда, Ў.ў.га қайта уриниш эҳтимоли йўқ эмас, бунда ўлим билан якунланувчи оқибат хавфи кескин ошади. Психотерапиянинг руҳий тўғри изга солиш, низоли вазиятни бартараф этиш зарур, даволаш ва мунтазам кузатув мумкин бўлади; ўз-ўзини ўлдириш қайд этилган низо долзарб бўлиб қолади, Ў.ў.га ният сақланади, Ў.ў.га муносабат ижобий («бошқа йўл йўқ»). Тангликни бартараф этиш ва стационарда даволаш зарур (психотерапия ва медикаментоз). Маълум бўлишича аёлларга нисбатан эркаклар кўпроқ Ў.ў.га ҳаракат қилар экан. 1989 йилда шўро тизими вақтида эркакларнинг ўз жонига суиқасддан ўлиши аёллар орасидагига нисбатан тўрт баробар юқори бўлган, 25—39 ёшдагилар ўртасида эса етти баробар кўп бўлган. Ў.ў. туфайли ҳаётдан кўз юмиш даражаси турли мамлакатларда турличадир, маса-

лан, собиқ иттифоқдош республикалардаги ўртача кўрсаткич 1989 йилда юз минг кишига 21 та тўғри келган (Марказий Осиё ва Кавказorti республикаларида ҳар 100 минг кишига 2-8 шундай ҳол тўғри келган бўлса, Россия Федерациясида ва Болтиқбўйи республикаларида 25—27. Шу вақт мобайнида Буюк Британияда 9, АҚШда 12, Японияда 21, Францияда эса 23 киши ўзини-ўзи ўлдирган. Ў.ў.га икки ёш гуруҳи, айниқса мойил экан: кексалар, ёшлар ва ўсмирлар. Сўнгги йилларда психофизиологик, психологик, ижтимоий-иқтисодий ва ижтимоий-экологик омиллар атрофлича урганилмоқда. Ў.ў.нинг олдини олиш қийин ва муҳим ижтимоий ишлардан биридир. Бу оилавий низоларни бартараф қилишни ўз ичига олади, чунки бундай низолар Ў.ў.га олиб келувчи сабабларнинг 40 фоизини ташкил этади. Ишга жойлашиш, азобли кечинмаларни юмшатиш, жуда бўлмаганда руҳий жиҳатдан, психологик, психиатрик, ҳатто Ў.ў.нинг ҳуқуқий, усулий сабабларини бартараф этиш (ҳаётдан қониқмаганлик туфайли юзага чиққан) Ў.ў. ҳолатини камайтирган бўлар эди.

ЎЛИМ — организм ҳаёт фаолиятининг муқаррар қонуний тўхташи. У қайд этилгандан сўнг ҳаёт функциясини тиклаш мумкин эмас ва ҳар қандай қайта тирилтириш чоралари ҳам инсонни ҳаётга қайтара олмайди. Матбуотда одамларнинг қайта тирилганлиги ҳақида кўплаб шов-шувлар юради. Шунинг натижасида одамларда инсонни клиник ўлимдан сўнг ҳаётга қайтариш мумкин деган фикр ҳам тугилиши эҳтимолдан холи эмас. 1960 йилларда юракни кўчириш амалга оширилгандан сўнг яна Ў. деганда нимани тушуниш кераклиги ҳақида мунозара пайдо бўлди. Илмий мунозара ЖСТнинг ўлим содир бўлганда асосий белги деб мия фаолиятининг тўхташи ҳақидаги тавсияси туфайли барҳам топди.

Ў. жараёнини ўрганиш, унинг сабаби ва мурдада ўзгаришлар пайдо бўлишини тадқиқ этиш билан танатология шуғулланади.

ЎЛИМНИ ТАСНИФЛАШ — суд тиббиёти амалиётида

ўлим ҳодисасини икки тоифага ажратиш мавжуд: ўлдириш ва ўлиш. Ўлдирилганлик тоифасига ташқи муҳит турли омиллари туфайли юз берган ўлим киради. Бу омилларни аниқлаш ўлим турини аниқлаш билан боғлиқ. Механик шикастланиш (тўмтоқ, ўткир қуроллар, ўқотар қуроллар ва б. таъсиридаги), механик асиксия (осишлик, нафас йўлларини ёпишлик, кўкраги ва қорнини эзишлик ва ҳ.), кучли ҳарорат, электр токи, заҳарли-моддалар ва б. таъсири шулар жумласидандир. Мажбурий ўлимнинг уч тури фарқланади: қотиллик, ўз-ўзини ўлдириш ва бахтсиз ҳодиса. Мажбурий ўлим, бу тез юз берадиган ва кутилмаганда юз берадиган ўлим. Бунга гўё соғломлик чоғида кутилмаганда содир бўладиган касалликдан ўлиш ва мажбурийликка шубҳа қилинаётган ўлим киради. Шунинг учун мажбурий ўлимда ҳам жасад суд-тиббиёт экспертизасига тортилади. Мажбурий бўлмаган ўлим деб тананинг қарилик оқибатида табиий озиб-тўзиб кетганлиги туфайли юз берадиган ўлим ва чала туғилган чақалоқларнинг ўлимига аталади.

ЎЛИМНИ ҚАЙД ЭТИШ — жон узилганлик ҳолатини белгилаш. Бу муҳим вазифа ҳисобланади, чунки ҳаёт нишонлари максимал даражада бўлиши ва тирик танани мурда деб ўйлаш мумкин. Ёлғондакам ўлим тушунчаси қадимдан мавжуд, кўплаб хатоликлар қайд этилган. Кўпинча бу борада тажрибали врачлар ҳам адашган. Ўлим белгиси бўлиб, ҳушсизлик, турли таъсирларга сезгининг бўлмаслиги, кўз қорачиғининг нурни пайқамаслиги, томир уриши, юрак уриши, нафас олиш йўқлиги ҳисобланади. Ўлимнинг барча белгиларини текширишдан ўтказишда ўта эътиборлилик ва қисқа вақт орасида такрор текшириш керак. Энг муҳим белги бўлиб, кўз соққаси енгил эзилганда ёриқсимон бўлиб қолади («мушук кўзи» синдроми). Ўлимнинг ишончли белгилари — мурдада ўзгаришлар пайдо бўлиши: мурдадаги доғлар, тиришиб қолиш, қуриб қолиш ва тананинг совиши каби.

ЎЛИМ ТЎҒРИСИДА ВРАЧ ГУВОҲЛИГИ — давлат ста-

тистикасининг асоси ҳисобланмиш ўлим ҳолатининг далили ва сабабини тасдиқловчи тиббиёт ва статистика ҳужжати. Статистик маълумотнинг ишончлилиги ва аниқлиги мазкур ҳужжатнинг тўлдириш сифатига боғлиқ. Камида иккита врач ишлаётган соғлиқни сақлаш муассасаси (касалхона, диспансер, туғруқхона, амбулатория, санатория, суд-тиббиёт экспертиза бюроси) томонидан берилади. Врачнинг ўлим ҳолати ҳақидаги гувоҳномасини сиртдан, врачнинг ёки у билан бирга ишлаётган тиббиёт ходимининг шахсан аниқловисиз ўлим ҳолати тўғрисидаги гувоҳномани бериш тақиқланади.

Ўлим ҳолати ҳақидаги врач гувоҳномаси марҳумнинг яқинларига, уларнинг имзосини олган ҳолда берилади ва бир нусхаси соғлиқни сақлаш муассасасида қолади. Жасадни врачнинг ўлим ҳолати ҳақидаги гувоҳномасисиз бериш ман этилади.

ЎҚУВЧИЛАР — кўп сонли ёшлар ижтимоий қатлами, умумтаълим (бошланғич умумий, асосий умумий, ўрта (тўлиқ) умумий таълим ва касбий (бошланғич, ўрта) дас-турлар бўйича муайян билим, малака, идеал, меъёр ва анъаналарни ёки касбни ўзлаштиради. Жинси, ёши, маълумот ҳуқуқи, таълим жойи, тураржойи (шаҳар, қишлоқ)га боғлиқ ҳолда Ўларнинг ижтимоий гуруҳлари фарқланади. Кундузги таълимда банд бўлган 16 ёш ва ундан юқорилар банд фуқаролар ҳисобланади. Умумий ўрта таълимдан кейинги таълим турларида шуғулланувчи ва тўлиқ ўзлаштиришга эришувчи Ўлар стипендия — моддий кўмак олади. Ўқувчи ёшларнинг айрим таълим муассасасидагилар бошланғич ҳарбий таълим тайёргарлигидан ўтади. Ёшларнинг мазкур тоифаси баъзи бир умумий ҳусусиятлар билан тавсифланади:

- беқарор руҳиятли ва руҳий фаолиятли;
- физиологик ва ижтимоий етук эмаслик;
- максималистлик (бошқа кишиларни, айниқса ёши катталар ва атроф-олами кўп ҳолларда икки хил — яхши ва ёмон деб баҳолаш);
- янги турмуш тарзига интилишлик; ёшлар маданияти-

ни ривожлантириш; иқтисодий мустақил эмаслик, ота-онасига ёки қариндошларига мутелик;

— эҳтиёж ҳамда имкониятнинг номуаносиблиги ва б.

Турли ижтимоий хизматлар ва таълим муассасаларининг ходимлари учун замонавий ўқувчиларнинг қуйидаги ўзига хос хусусиятларини эътиборга олишлари зарур: кам таъминланган ва ижтимоий риск мавжуд оилалардан етишиб чиқаётган ёшлар сонининг кескин ошганлиги; боғлиқ бўлмаган истакларига эришишда, кўпинча зарур касбий таълим олишда иқтисодий ва ижтимоий тавсифда камситилиш; ишга жойлашиш масаласидаги қийинчиликлар; турли тижорат тузилмаларида, хусусан бозорларда ишлашга мажбурлиги ва уларга катталарникидан анча кам ҳақ тўланиши; кейинги пайтларда ўқувчилар ичида айрим нохуш ҳолатларнинг содир бўлиши кўпайганлиги ва б.

Қ

ҚАРАМОҒИДА ҲИСОБЛАНУВЧИ — мархумнинг тўлиқ боқувида бўлган ёки ундан ёрдам олиб турган оила аъзолари. Бу ёрдам улар учун доимий ва асосий кун кечириш маблағининг манбаи ҳисобланган бўлса, улар мархумнинг қарамоғида турган ҳисобланади.

Мархумнинг бирон турдаги пенсия олаётган оила аъзолари, агар мархумнинг ёрдами улар учун доимий ва асосий кун кечириш маблағининг манбаи ҳисобланса — боқувчисини йўқотганлик пенсиясига ўтиш ҳуқуқига эгадир.

ҚАРИЯЛАР УЙИ — қ. Уй-интернат

ҚАРИНДОШЛИК — битта, умумий учинчи шахсдан (аждоддан) келиб чиққан шахслар қариндошлар ҳисобланади.

Болалар ота-онасига нисбатан шажарадаги биринчи, невара бобосига, бувисига нисбатан иккинчи, эвара — катта бобосига, катта бувисига нисбатан учинчи даражадаги қариндош ҳисобланади ва ҳ.

Ака-ука, опа-сингил, уларнинг болалари, ота-онанинг ака-ука ва опа-сингиллари ҳамда уларнинг болалари, бобо ва бувиларнинг ака-ука ҳамда опа сингиллари ва уларнинг болалари ва шунга ўхшашлар ён шажара бўйича қариндошлар ҳисобланади.

Туғишган ака-ука ва опа-сингил қариндошликнинг иккинчи даражасида, тоға ва амаки, амма ва хола ўз жиянлари билан қариндошликнинг учинчи, тоғавачча, амакивачча, аммавачча ва холаваччалар эса тўртинчи даражада турадилар (ЎЗР “Оила кодекси” 57-модда. 30.04.1998 й.).

ҚАШШОҚЛИК, ҚАШШОҚ — 1) инсон ёки ижтимоий-демографик гуруҳ, булар даромадга эга бўлмайди. Моддий ёрдам ёки садақа ҳисобига яшайди; 2) турмуш даражаси яшаш минимумидан пастда турувчи киши ёки кишилар гуруҳининг аҳволи, яъни булар камбағаллик чегарасидан қуйида туради. Яна қ. Камбағаллик.

ҚАРШИ ИШОНТИРИШ (констуттестия) — ишонтириш таъсирига қарши ҳодиса. Б.Ф. Поршневнинг таърифича, Қ.и. шахслараро тазйиқ юки остида қолган кишининг илк тарихий умумийлиги «биз» доирасида сўз кучи билан ишонтиришга қаршилиги сифатида юзага келган. Ишонтириш ва қарши ишонтириш кўҳна тарих жараёнларининг муҳим воситаси асосига қўйилиши ҳақидаги фараз ҳам унга тегишли. Агар ишонтириш инсоннинг, жамоавий таъсир ва тасаввурларнинг мажбурлаши билан боғлиқ бўлса, қарши ишонтириш эса, индивиднинг «ички дунёси»ни, психологик мустақиллигини юзага чиқаради. И. ва Қ.и.нинг узаро алоқадорлиги демографик, лингвистик инсоният табақалашуви жараёни, ягона бобо тилдан кўплаб тиллар пайдо бўлганлик омили билан изоҳланади. Кўп тиллилик ишонтирувчи таъсир ўтишини акс эттирувчи бегона сўзни тушунмаслик халқона бўлиб қолади. Қ.и.ни шахснинг ўзига хос психологик ҳимояси сифатида ҳам тушуниш лозим. Индивидуал маънода у ишонтириш жараёнининг барча компонентларини бузувчи воситадан фойдаланиб амалга оширилиши мумкин.

Ишонтириш манбаини тўсишга йуналтирилган тадбирлар ичида унинг касбий мақомини шубҳа остига қўювчи ахборотдан самарали фойдаланиш, шунингдек, унга етказилган барча тўғрилиқ ва ҳаққонийлик бўлиши мумкин. Объектнинг психологик ҳимоясини оширишга ишонтиришга психологик тайёрликни емиришга қўмаклашувчи мужассам соғломлаштириш чоралари, барқарорлаштирувчи руҳий ҳолат, онгнинг танқидий функциясини ошириш, ўзини-ўзи идроклаш ва баҳолаш даражаси, шахсий тажриба ва реципиент хотирасини фаоллаштириш ёрдам беради. Қ.и. жараёнида қадимги Шарқ усули — алоҳида ўрин тутати. Яна қ. ишонтириш, ишонувчанлик, ижтимоий ишонтириш.

ҚИЗИЛ ЯРИМ ОЙ ВА ҚИЗИЛ ХОЧ ТИМСОЛЛАРИ — оқ фонда ифодаланган, биринчи ёки тўрттинчи чораги ҳолатидаги қизил рангли ярим ойнинг халқаро меъёрларда эътироф этилган тасвири қизил ярим ой тимсоли ҳисобланади. Оқ фонда ифодаланган, тўрттала томони тенг узунликка эга бўлган қизил рангли хочнинг халқаро меъёрларда эътироф этилган тасвири қизил хоч тимсоли ҳисобланади.

ҚИЗИЛ ЯРИМ ОЙ ВА ҚИЗИЛ ХОЧ ТИМСОЛЛАРИДАН ФОЙДАЛАНИШНИНГ АСОСИЙ ТАМОЙИЛЛАРИ — қизил ярим ой ва қизил хоч тимсолларидан фақат инсонпарварлик мақсадларида фойдаланилади. Қизил ярим ой ва қизил хоч тимсолларидан фойдаланиш бир хил аҳамиятга эга.

ҚИЗИЛ ЯРИМ ОЙ ТИМСОЛИДАН ФУҚАРО ТИББИЙ ТУЗИЛМАЛАРИНИНГ ФОЙДАЛАНИШИ — бепул тиббий ёрдам кўрсатувчи фуқаро тиббий тузилмалари Ўзбекистон Қизил Ярими ой жамиятининг розилиги билан тинчлик даврида қизил ярим ой тимсолидан санитария-транспорт воситаларини ва биринчи тиббий ёрдам пунктлари жойлашган ерларни белгилаш учун фарқловчи тимсол сифатида фойдаланадилар. Куролли можаролар даврида фуқаро тиббий тузилмалари, тиббий ходимлар, шунингдек, санита-

рия-транспорт воситалари Ўзбекистон Республикаси Мудофаа вазирлигининг рухсатига биноан ҳимояловчи тимсол сифатида қизил ярим ой тимсоли билан белгиланади. Тиббий ходимлар қизил ярим ой тимсоли туширилган қўлбоғич тақиб юришлари ва ёнларида қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда бериладиган шахсий гувоҳнома бўлиши лозим.

ҚИЗИЛ ЯРИМ ОЙ ТИМСОЛИДАН ЎЗБЕКИСТОН ҚИЗИЛ ЯРИМ ОЙ ЖАМИЯТИНИНГ ФОЙДАЛАНИШИ — Ўзбекистон Қизил Ярм ой жамияти қизил ярим ой тимсолидан ўз бинолари, иншоотлари, транспорт воситалари, бошқа мол-мулки, шунингдек, ходимлари мансублигини белгилаш учун фарқловчи тимсол сифатида фойдаланади. Ўзбекистон Қизил Ярм ой жамиятининг тиббий тузилмалари, тиббий ходимлари, шунингдек, санитария-транспорт воситалари қуролли можаролар даврида ҳарбий тиббий тузилмаларнинг ихтиёрига берилган тақдирда қизил ярим ой тимсолидан ҳимояловчи тимсол сифатида фойдаланилади. Тиббий ходимлар бундай пайтларда уруш даври қонунларига бўйсунадилар ҳамда қизил ярим ой тимсоли туширилган қўлбоғич тақиб юришлари ва ёнларида қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда бериладиган шахсий гувоҳнома бўлиши лозим.

ҚИЗИЛ ЯРИМ ОЙ ТИМСОЛИДАН ҲАРБИЙ-ТИББИЙ ТУЗИЛМАЛАРНИНГ ФОЙДАЛАНИШИ — ҳарбий-тиббий тузилмалар қизил ярим ой тимсолидан ўз тиббий ходимларини ва санитария-транспорт воситаларини белгилаш учун ҳимояловчи тимсол сифатида фойдаланадилар. Қизил ярим ой тимсолидан ҳимояловчи тимсол сифатида фойдаланувчи ҳарбий-тиббий ходимлар қизил ярим ой тимсоли туширилган қўлбоғич тақиб юришлари ва ёнларида қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда бериладиган шахсий гувоҳнома бўлиши лозим.

ҚИЙИН ҲАЁТИЙ ВАЗИЯТ — фуқаро ҳаёт фаолиятини объектив издан чиқарувчи вазият (ногиронлик, қарилик

туфайли ўзига ўзи хизмат кўрсата олмаслик, касаллик, етимлик, боқимсизлик, кам таъминланганлик, ишсизлик, тураржойга эга бўлмаслик, оиладаги келишмовчиликлар ва кескин муносабатлар, ёлғизлик ва ҳ), буларни мустақил бартараф этиш мумкин эмас, шунга кўра уни қўллаб-қувватловчи ва унга ёрдам берувчи ижтимоий хизмат зарур.

ҚОБИЛЛИК (юр.) — жинойт ҳуқуқи ҳақидаги тушунча бўлиб, хатти-ҳаракат учун жавоб беришга лаёқатни англатади. Соғлом руҳиятга асосланган Қ. ҳулқ ва хатти-ҳаракат онглилик хусусиятига кўра амалга оширилган жинойт учун жиноий жавобгарликка тортиш мумкинлигини белгилайди ва гуноҳкорликка асос ҳисобланади. Ноқобиллик Қ.га нисбатан муқобил тушунча ва у жинойт қонунчилигида тилга олинади. Ижтимоий хавфли ҳаракатни руҳий касаллар содир этса ва бу вақтда ноқобил, яъни ўз хатти-ҳаракати учун жавоб беришга лаёқатсиз ҳолатда бўлса, жинойтнинг субъектив жиҳатининг муҳим белгиси — айбдорликдан холи ҳисобланади. Ноқобиллик икки мезонни ўз ичига олади: тиббий (биологик) ва юридик (психологик). Биринчисида инсоннинг ноқобиллигини тан олиш учун руҳий касаллик ёки бошқа патологик руҳий бузилишлик: сурункали руҳий ҳасталик (шизофрения, тутқаноқ, маниакал-депрессияли психоз ва б.), вақтинчалик руҳий бузилиш (патологик аффект, реактив психоз ва ҳ.), ақл пастлиги (олигофрения, деменсия) ёки психознинг бошқача касаллик ҳолати (психопатия, инфантилизм)ларнинг, албатта, бўлиши талаб этилади. Ноқобилликнинг иккинчи мезони психологик маънода ноқобилликни инкор этувчи касаллик даражаси билан тавсифланади: ўз ҳаракатининг амалдаги тавсифи ва ижтимоий хавфлилигини идрок этишнинг мумкин эмаслиги (интеллектуал белги) ёки унга амал қилиш (иродавий белги). Бундай ҳулосага патологик тиббий текширувдан сўнг келинади. Қоидага кўра ҳар икки белги мажбурий боғлиқликда мавжуд бўлади, лекин шундай ҳолатлар ҳам учрайдики, улардан бири сақланган, масалан, интеллектуал белги, иккинчиси, иродавий белги ноаниқ. Патосексуаллар томо-

нидан қизиққонлик билан, яъни шахс ўз фикр-ёдини чулғаб олган истагига қарши боролмаганда амалга оширилган бир туркум жиноятларда шундай бўлади. Бунинг биологик асоси бўлиб патологик мианинг морфо-функционал тизими ҳисобланади. Буни академик Г.Н.Крижановский ўрганган ва баён этган. Ноқобиллик ҳолатида хавфли хатти-ҳаракатни содир этиш жиноий жавобгарликни истисно этади. Тан олинган ноқобиллик ҳолатидаги шахсга нисбатан суд тиббий тавсифдаги мажбурий чораларни қўллаши мумкин (руҳий касалликлар шифохонасида мажбурий даволаниш ёки амбулатория томонидан мажбурий назорат қилиш ёки психиатор даволаши).

Мажбурий даволаниш руҳий касалликлар шифохонасининг тавсияси бўйича ва психиатор-врачлардан иборат комиссиянинг ҳулосаси асосида, фақат суднинг қарори билан тўхтатилиши мумкин.

ҚОН ВА УНИНГ ТАРКИБИЙ ҚИСМЛАРИ ДОНОРЛИГИ ТЎҒРИСИДА — қон ва унинг таркибий қисмлари донорлиги тўғрисидаги қонун ҳужжатлари. Агар Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномасида Ўзбекистон Республикасининг қон ва унинг таркибий қисмлари донорлиги тўғрисидаги қонун ҳужжатларида назарда тутилганидан бошқача қоидалар белгиланган бўлса, халқаро шартнома қоидалари қўлланилади.

ҚОН ВА УНИНГ ТАРКИБИЙ ҚИСМЛАРИ ДОНОРЛИГИНИНГ АСОСИЙ ТАМОЙИЛЛАРИ — қон ва унинг таркибий қисмлари донорлигининг асосий тамойиллари қуйидагилардан иборат:

- қон ва унинг таркибий қисмларини топширишнинг ихтиёрийлиги;
- қон ва унинг таркибий қисмларини топширишнинг инсон учун безарарлиги;
- донор қони ва унинг таркибий қисмларини ишла-тиш хавфсизлиги (Ўзбекистон Республикасининг “Қон ва унинг таркибий қисмлари тўғрисида”ги қонуни).

ҚОНУН — 1) табиат ва жамиятдаги ҳодисалар ўртасидаги зарурий, аҳамиятли, устувор, такрорланувчи муносабатлар. Қ.нинг уч асосий гуруҳи мавжуд: специфик ёки хусусий ҳодисалар катта гуруҳи учун умумий; барчага умумий ёки универсал. Умумий ва хусусий Қ. ўртасида боғлиқлик мавжуд: умумий Қ. хусусий орқали амал қилади, кейингиси эса умумийнинг намоён бўлишидир. Қ. объектив хусусиятга эга, кишилар онгига боғлиқ бўлмаган ҳолда мавжуд бўлади. Қ.ни идроклаш фаннинг иши ҳисобланади, у табиат ва жамиятни кишилар томонидан ўзгартиришнинг асоси ҳисобланади; 2) (юр.) — белгиланган тартибда қабул қилинган ва олий юридик кучга эга бўлган давлат ҳокимияти олий органининг меъёрий ҳужжати (масалан, конституция — давлатнинг асосий қонуни, никоҳ тўғрисидаги қонун, оила тўғрисидаги қонун, давлат тили тўғрисидаги қонун ва б.).

ҚОЧОҚЛАР — ўз уйларини асосли қўрқув мавжудлиги туфайли қайтиб келиш имкониятига эга бўлмаган ҳолда ташлаб кетадиган одамлар.

Қ.ларга самарали ёрдамни фақат баъзи шарт-шароитларни ҳисобга олиб бериш мумкин. Аввало уларни иш билан таъминлаш, тураржой бериш лозим бўлади. Ишга жойлаштириш муаммосини ҳал қилишда кишилар эгаллаган касбларини иложи борича сақлаб қолиши, бундай ҳол, айниқса уларнинг касби бўйича мутахассислар тақчил бўлганда ёки бундай касбга ўргатиш учун узоқ вақт ўқитиш ва тажриба тўплаш талаб этиладиган бўлса, мақсадга мувофиқдир. Бу ижтимоий-психологик мослашиш бўйича айрим муаммоларни ҳал этишга ва минтақадаги ишлаб чиқариш кучлари таркибини мустаҳкамлашга имкон беради. Яшаш учун жой танлаш янги шароитларга мослашишнинг мураккаблиғи билан боғлиқ, шунинг учун биргаликда яшаш, турмуш кечириш, анъаналар бир-бирига яқин бўлгани маъқул.

ҚЎРҚУВ — аниқ ёки эҳтимоли бор хавф юзага келтирадиган салбий эмоционал ҳолат; индивиднинг ўз-ўзини ҳимоялашга йўналтирилган муносабат. Оғриқ ёки бошқа хил из

тироблардан фарқли ўлароқ, Қ. хавфга қарши жавоб ҳисобланади, келгусига қаратилган бўлади, ундан ҳаяжонланиш хавфга қарши эътиборни бир ерга жамлаш имконини беради. Баъзи ҳолларда Қ. юқори даражага етганда, стереотипга айланган ҳимоя муносабатини юзага чиқаришга қобил, бу муайян вазиятга мослашмаган бўлади (қотиб қолиш, қочиб қолиш, тажовуз қилиш). Қ. кучига кўра хилма-хил бўлади (хавфсираш, чўчинқираш, кўрқиш, даҳшатга тушиш). Қ. оғир, эзувчи кечинма. У турли хил хавфлар билан боғлиқ ҳолда юзага келади: оғриқдан Қ., ўлимдан Қ., жазодан Қ., ижтимоий яккаланишдан Қ., шармандаликдан Қ. ва ҳ. Фалсафада «метафизик», «маиший» деб аталмиш Қ. бир-биридан фарқланади, булар инсонни кундалик ҳаёт ташвишларидан юз ўгиришга, ўзининг ўлиши муқаррарлигини англашга ва «чин ҳаёт» (Аллоҳга интилишга ёки ўз йўлини ўзи белгилашига) ундайди. Инсонга чуқур таъсир этувчи эмоционал ҳолат ҳисобланган Қ. кўплаб ижтимоий-маданий тартибга солувчи ҳуқ-атворларда муҳим жиҳат сифатида қўшилади. Жисмоний мажбур қилишнинг барча турлари оғриқ ва ўлим кўрқуви билан боғлиқ. Тоталитар социал тизим жисмоний йўқ қилиш олдидаги Қ.дан, ижтимоий яккалаб қўйиш олдидаги Қ.дан фойдаланган. Замонавий оммавий жамият сайловлар эркинлиги ва содир этилган хатти-ҳаркат учун масъулият билан боғлиқ Қ.дан муваффақиятли фойдаланмоқда. Гуманистик фикр инсонни бу даҳшатли ич-ичидан емирувчи кечинма ҳукмронлигидан озод қилиш учун Қ.ни енгилшга ҳаракат қилган ва ҳаракат қилмоқда.

ҚЎШИМЧА ТУРАРЖОЙ МАЙДОНИ — айрим фуқаролар тураржой майдони олиш ҳуқуқига эга ва у ортиқча деб ҳисобланмайди. Ижтимоий мақсадлардаги тураржой фондига нисбатангина қўлланилади. Қонунчилик ҳужжатларида тураржой фонди тўғри, адолатли ва бир меъёрда тақсимланиши мақсадида тураржой майдони бир кишига ҳисоблангандаги меъёр (метр квадрат)да белгилаб қўйилади.

ҒАЙРИАХЛОҚИЙ ХУЛҚ — жамиятда расман тан олинган ёки амалда мавжуд бўлган ахлоқ меъёрлари, баҳолаш, анъаналар, жазолар, хулқ-атвор намуналари тизимига мос келмайдиган кишиларнинг хатти-ҳаракати, хулқи. Ғ.х.ни белгилаш мезонлари мутлоқ ёки нисбий бўлиши мумкин. Том маънода ғайриахлоқий деб, кишиларнинг умуминсоний маънавият меъёрларига мос келмайдиган хатти-ҳаракати ва хулқи тан олинади («ёлғон сўзлама», «ота-онангни ҳурматла», «зўравонлик қилма», «бировнинг жонига қасд қилма», «ўғрилиқ қилма», «бошқаларга ёмонликни соғинма» ва б.). Бу оддий ахлоқий мезонлар инсоният томонидан асрлар мобайнида ишлаб чиқилган, вақт синовидан ўтган ва умум тан олган ҳисобланади. Ғ.х.ни белгилашнинг мутлоқ мезони шундай.

Маънавий мезонларнинг нисбийлиги турли жамиятларда яхшилик ва ёмонлик турлича тушунилиши билан боғлиқ. Инсон хулқ-атворида ғайриахлоқий деб тан олинган хулқни амалга оширишда у бошқа маданият ёки тарихий даврга тааллуқли меъёрлар, анъаналар, маънавий қоидаларга амал қилган бўлиши мумкин. Кишиларнинг ахлоқ меъёрларига зид, миллий ёки диний онг орқали шаклланган хулқи ва ҳаракати ҳам ғайриахлоқий баҳоланиши мумкин. Яна бир талқин эҳтимолдан холи эмас. Ахлоқий меъёрлар сиёсий ва мафкуравий тавсифда бўлган жамиятда (яъни, сиёсий мақсадлар ва ғоявий идеалларга мослари ахлоқий ҳисобландиган жамиятда) умуминсоний ахлоқий мезонларга асосланган хулқ ғайриахлоқий хулқ сифатида бегона баҳоланиши мумкин, шунинг учун у танқидга ҳамда жамият томонидан рад этилишга маҳкум деб ҳисобланиши мумкин.

ҒАЙРИҚОНУНИЙ ДАВОЛАШ — тегишли тиббий маълумоти бўлмаган шахсларнинг мўмай даромад олиш мақсадида, ўзига “қасб” қилиб олган шу фаолият билан шуғулланиши.

ҒАЛАМИСЛИК — руҳий ҳолат, мақсадга эришишга тўсқинлик қилувчи амалдаги ёки тасаввурдаги ҳалақитнинг юзага келиши. Ғ.нинг субъектив ҳолати изтиробли безовталикдан иборат ҳиссий-салбий кечинма, хавотирлик, иложсизлик, жаҳл, ғазаб ва б. ҳисобланади. Ғ. даражаси бўғилаётган фаолиятнинг, шунингдек, мақсадга эришишдаги субъектив «яқинлик» аҳамиятига боғлиқ. Ғ. куйидаги натижаларга олиб келиши мумкин: тажовуз — инсонга, кишилар гуруҳига ёки бошқа мақсадга эришишга ҳалақит берувчи тўсиққа нисбатан куч қўллашни намойиш этиш; Ғ. вазиятидан четлашиш, бунинг учун купинча тасаввур соҳасида зарур ҳаракатларни кечириш лозим бўлади; хусусиятнинг патологик ривож — уddaлай олмаслик ҳиссининг пайдо бўлиши, мунтазам равишда ўзига ишонмаслик, шубҳа билан қараш; асабийлашиш — астеник, жазавали ҳолатлар, таназзулий ёки ипохондрик ҳолат. Шу муносабат билан инсоннинг Ғ. вазиятларига барқарорлигини оширишда руҳий машқлар (психотерапия ёки руҳий тўғрилаш) тизими катта аҳамиятга эга, бундайларнинг сабрли бўлишини амалга ошириш лозим. Ташқи томондан бу чидамлилиқ, ўзини-ўзи тута билиш, нохуш руҳий таъсирларга узоқ вақт бардош бериш тарзида намоён бўлади. Субъектнинг жисмоний ҳолати ҳам кам аҳамиятга эга эмас. Умумий чиниқиш, спорт билан шугулланиш, бирор нарсага қизиқиш, барқарор ижтимоий ва оилавий аҳвол кишида сабр-тоқатни оширади.

Ҳ

ҲАЁТ ДАВОМИЙЛИГИ — туғилиш ва ўлиш орасидаги вақт, ўлиш ёшига тенг; барча авлодлар ўлимининг умумийлаштирилган кўрсаткичи, бу ўртача кутилган Ҳ.д. ҳақида тасаввур беради. Ҳ.д.ни ҳисоблашда эркаклар учун алоҳида ва аёллар учун алоҳида ўлиш жадвалидан фойдаланилади. Ҳ.д. барқарор кўрсаткич эмас: бир авлод ҳаёти давомида у турмуш шароитлари ва сифатига боғлиқ ҳолда узайиб ёки қисқариб туриши мумкин.

Ҳозирги вақтда (1990-йилларнинг 2-ярмида) энг юқори кўрсаткич япон аҳолисига тегишли бўлди, у эркаklar учун 76 ёш ва аёллар учун 81 ёшни ташкил этди; Нидерландияда — эркаklar учун 74 ва аёллар учун 80; Австралияда — 73 ва 80. Йирик мамлакатлар орасида энг паст кўрсаткич 1992 йил маълумотларига кўра Ҳиндистонда эркаklar ҳаёти давомийлиги 57 йил, аёлларники 58 бўлган, Россияда (1992 й.) 64,4 ва 74. Дунёнинг барча мамлакатларида аёллар умри эркаklar-ларникидан узокроқ. Ҳ.д.ни белгиловчи омиллар бўлиб ижтимоий ва биологик сабаблар ҳисобланади. Меҳнатнинг тавсифи, моддий неъматлар ва тиббий хизматлар билан таъминланганлик даражаси, тураржой шароити, шахс ва жамият муносабатлари, ўз имкониятларини аниқ баҳолаш, ижтимоий ўрин танлови ва жамиятдаги эгалланган ўрин бир хиллиги ижтимоий омиллар ҳисобланади. Қуйидагилар биологик омиллардир: жинс, наслий тавсиф (генетик код) — мақбул ҳислатлар (ёки номақбул), табиий-иқлим шароитлари, экологик қулайлик, қуёш радиациясининг таъсири ва ҳ. Демак, биологик омиллар икки гуруҳга ажралар экан: инсон организми ички ресурслари мажмуини бирлаштирувчи эндоген, ташқи муҳит таъсири билан боғлиқ экзоген. Биологик ва ижтимоий омиллар бир-бири билан жипс боғлиқ, гўё яхлит биоижтимоий организм. Лекин биологик Ҳ.д. инсоннинг генетик тузилиши билан боғлиқ инсон тури ҳаётининг узунлиги. Бизнинг давримизда нисбатан ёш фан — геронтология муваффақиятли ривожланмоқда, у Ҳ.д. муаммоларини ўрганади ва инсон фаол ҳаёт фаолиятини чўзиш имкониятлари билан шуғулланади.

ҲАЁТНИНГ МАЪНОСИ — эртами-кечми ҳар бир инсон олдида қўндаланг бўлиб турадиган масала. Унинг бир ечими йўқ. Инсон ўзининг эркинлиги доирасида қандай яшаш кераклигини ўзи ҳал қилади.

ҲАЁТИЙ ФАОЛИЯТ — инсон организмнинг ўз физиологик ва жисмоний (модда алмашинув, ҳазм қилиш, кўпайишга қобиллик, ўсиш, муҳитга мослашиш ва ҳ.), иж-

тимой (ижтимоий муносабатлар ва ижтимоий белгиланган ўрни тизими миқёсида содир бўлади) ва бошқа функцияларни объектив тарзда бажаришлик моҳияти ва хоссаси. Ҳ.ф. инсон томонидан, жамият ва давлат томонидан меъёрлар мураккаб тизими билан таъминланади.

ҲАЁТ РЕЖАЛАРИ — асосий мақсад ва ҳаракатлар, булар инсоннинг етакчи эҳтиёжи ва манфаатларини унинг орзуси, идеали, шунингдек, уларга эришишнинг йуллари, усуллари, воситалари ҳамда вақтида намоён бўлади. Ҳ.р.да жамиятда ва ижтимоий гуруҳлар ичида амалда бўлувчи индивидуал ва ижтимоий, шахсий ва умумийликлар бир-бири билан туташади ва бири иккинчиси таркибига кириб боради. Бу қадриятлар даражасига ва устуворликлар жадвалига мувофиқ ўз ҳаёт йўлини танлайди. Ҳ.р.нинг тузилиши энг умумий тарзда — ким бўлиш керак; қасрда бўлиш керак, қачон бўлиш керак; ким билан бўлиш керак; қандай бўлиш керак, қандай ижтимоий мавқега ва нуқтаи назарга эга бўлиш керак; қандай ҳаёт тарзи ва ижтимоий обрўни танлаш керак; ниҳоят, қандай ҳаёт кечириш керак, деган саволларга жавобдан иборат бўлади. Ҳ.р.ни танлашга ижтимоий муҳит ёрдамлашади, у инсонни одатлар билан, соддалашган образлар ва муайян жараёнлар ҳамда ҳодисаларнинг формулалари билан қуроллантиради. Булар ўтмиш тажрибасини умумлашган тарзда ташқи олам ҳақидаги фойдали ва фойдасизлар ҳақидаги, мумкин бўлган ва мумкин бўлмаганлар ҳақидаги тасаввурлар асосида танлама қарорга қўшиш имконини беради. Ҳ.р. доирасида, одатда, инсоннинг ўрни, ҳаётининг моҳияти ва бахти ҳақидаги масала ҳал этилади. Ҳ.р.нинг туғилиши ва амалга ошиши икки тур фараз ва чеклов — индивидуал ва ижтимоий контекстда содир бўлади. Индивидуали, бу — жисмоний, руҳий, соматик, интеллектуал, иродавий, эмоционал омиллар, қобилият, уқув. Ижтимоийси, бу — ижтимоий, иқтисодий, сиёсий, оилавий — маиший, миллий — этник, маданий — маънавий шароитлар, вазият ва имконият. Ҳ.р. ҳамиша орзу ва мавжуд аҳвол, хоҳиш ва имконият, кутилганлар ва ҳақиқатда бўлган-

лар ўртасидаги зиддиятлардан, уйғунлик ва низолардан, таъбир жоиз бўлса, тўқилади.

ҲАЁТ УЧУН ХАВФЛИ ШИКАСТЛАНИШ — бундай шикастланиш ўз-ўзидан жабрланувчи ҳаётига етказилиш вақтида ва одатдаги ўтиши мобайнида хавфли ҳисобланади ва ўлим билан якунланади. Ўлимдан иборат оқибатнинг олдини олиш тиббий ёрдам кўрсатиш билан мумкин бўлганда ҳаёт учун шикастланишни хавфли деб баҳолашда эътиборга олинмаслиги лозим. Ҳаёт учун хавфли шикастланиш оғир тан жароҳатлари қаторига киради.

Клиник ва суд тиббиёти тажрибалари асосида хавфли шикастланиш қуйидагилар ҳисобланади: бош мия суягидан ўтган, шунингдек, мияга шикаст етмаган; бош суягининг ёпиқ ва очиқ сингани, юз томондаги суяклар синиши ва мия юқорисидаги ташқи қатламнинггина дарз кетиши бундан мутасно; миянинг оғир даражада чайқалиши, миянинг эзилганлиги ва эзилмаганлиги биргаликда; миянинг ўртача оғирликдаги чайқалиши, негиз қисмида шикастланганлик аломатлари бўлганда; ҳаётга хавф туғдирувчи ҳолатлар мавжуд бўлганда бош суяги ичига эпидурал, субдурал ва субарахноидал қон қуйилиши; умуртқага чуқур кирган яраланиш, шу жумладан, илик зарарланмаганлиги; бўйин умуртқасининг ҳар икки ёғи ёки чиққанлиги ва синганлиги, шунингдек, биринчи ва иккинчи бўйин умуртқа ёғининг бир томонлама синганлиги, шу жумладан, харомағиз функциясининг бузилмаганлиги; бўйин умуртқасининг чиқиши; бўйин қисмида харомағизнинг ёпиқ шикастланиши; кўкрак, бел ва харомағиз сегментларининг ёпиқ шикастланганлиги; кекирдак, бўғиз, қизилўнгачга кириб борган яраланиш; узун қувурчасимон суяк очиқ синганлиги ва бошқа бир қатор шикастланишлар.

ҲАРАКАТ — фаолият, фаоллик унсури, нимагадир ёки кимгадир мақсадли йўналтирилган таъсир. Ҳаракат дунёдаги ягона ҳодиса, деган тавсиф ўзгаришлар билан боғлиқ-

дир. Бундан фарқли ўлароқ, фаолият, фаоллик жараён, ҳодисалар кетма-кетлиги билан боғлиқ. Ҳ. ҳамиша атроф-оламда баъзи ўзгаришларни юзага чиқаради, яъни бир ҳолатдан бошқасига ўтади. Ҳ. шундай ўзгаришлар билан боғлиқки, уларни мазкур контекстда у ифода этган маънога путур етказмай қисмларга ажратиш мумкин эмас. Оддий ҳодисалар ҳаракатнинг оқибати ҳисобланади. Ҳ.ни тавсифлаш ишнинг бошланғич ва якуни (ҳодиса) билан ҳамиша боғлиқ бўлади.

Инсоннинг фаолияти мақсадга боғлиқ, шунинг учун айрим ҳаракатлар мақсадли деб баҳоланади (у ёки бу усул билан мақсадга эришиш) ва мақсадга мувофиқ эмас (мақсадга эришмайдиган) дейилади. Барча Ҳ.ларни муваффақиятли (қўйилган мақсадга эришадиган) ва муваффақиятсиз (мақсадга эришмайдиган)га бўлиш мумкин. Муваффақиятсизлари орасидан муваффақиятга зид (мақсадга эришишни қийинлаштирадиган), истисно қиладиган (мақсадга эришмайдиган), фарқсиз (мақсадни яқинлаштирмайдиган ва узоқлаштирмайдиган). Муваффақиятли Ҳ. аниқ муваффақиятли (муайян вазиятда белгиланган усуллар воситасида мақсадга эришиладиган)га ва енгиллаштирувчи (мақсадга эришмайди-ю, лекин кейинчалик унга эришиш имконини берадиган)га ажралади. Ҳ.ларни мақсадга мувофиқлик (аниқ мақсадга интилишлик) нуқтаи назаридан самарали (бир усулга амал қилинадиган)лиги, муваффақиятлилиги ёки муваффақиятсизлиги нуқтаи назаридан ҳаракат тактикаси ва стратегияси каби тушунчаларни аниқлаш ва тавсифлаш имконини беради.

ҲАРАКАТ ТАКТИКАСИ ВА СТРАТЕГИЯСИ — яқин-орадаги ва истиқболдаги айрим мақсадларга самарали эришиш учун мақсадга мувофиқ фаолиятни тартибга келтириш усуллари. Тактика келишилган усуллар билан қўйилган мақсадга эришишга имкон берувчи баъзи методикадир. У кўрсатма, қоидалар жамланмасидан иборат бўлиб, унга амал қилиш билан кўзланган мақсадга эришиш мумкин. Қоида, муайян тарзда тилда ифода этилган усул ҳисобланади. Усул

эса йўл қўйишлар, вазиятлар тавсифи, тавсияларни ўз ичига олади. Усул тавсияларни бажариш ҳар бир ҳаракат билан мақсадга эришишни кўзда тутати. Танланган муайян тактика, усулга амал қилиш усули кўрсатилганлар барчасини, улардан биронтасини ҳам бузмай бажаришдир. Ҳар қандай усул тўлақонлилика интилади. Усулларнинг иккита тўлақонлимас усули мавжуд ва демак, уларга асосланган тактиканинг ҳам: 1) айрим вазиятлар учун кўплаб кўрсатмаларнинг мавжудлиги, уларнинг қай биридан фойдаланиш лозимлиги кўрсатилмаган ҳолда; 2) баъзи хатти-ҳаракатлар учун кўрсатманинг йўқлиги. Усулларни тўлдириш учун муайян қоида-кўрсатмалар мавжуд: 1) агар М усулда А ҳаракат тақиқланмаган бўлса, бунда унга рухсат этилган; 2) агар М усулда А ҳаракатига рухсат бўлмаса, бунда у тақиқланган. Натижада янги усул пайдо бўлади. Биринчи қоидада мақсадга эришиш учун восита талаб этилганда, иккинчидан мақсадга маълум йўллар билан эришиш қийин бўлганда фойдаланилади. Тактикаларни танлаш тактикаси стратегия аталади. Бир марта танланган стратегия деб оғишмай номини олади. Оғишилмайдиган стратегияни агар мақсадга эришилган бўлса ёки иложсиз вазият юзага келса, яъни бунда мақсадга мазкур тур усул, тактикалар билан эришиш мумкин бўлмаса ўзгартириш мумкин. Стратегияни ўзгартириш дегани ҳамиша тактикани ҳам ўзгартириш деганидир, лекин тактикани ўзгартириш стратегияни ҳам ўзгартиришни кўзда тутмайди.

ҲАРБИЙ-ТИББИЙ ЭКСПЕРТИЗА — ҳарбий-тиббий экспертиза ҳарбий ёки муқобил хизматга чақириладиган, ҳарбий хизматга контракт бўйича кирадиган, Ўзбекистон Республикаси Қуролли Кучларининг, ички ишлар ва Миллий хавфсизлик хизмати органларининг заҳирасида (резервида) турган фуқароларнинг ҳамда ҳарбий хизматчиларнинг саломатлиги жиҳатидан ҳарбий хизматга яроқли ёки яроқсиз эканлигини, касаллик, ярадорлик, шикастланганлик ҳарбий хизмат (ҳарбий йиғинларни ўташ) билан боғлиқлигини аниқлайди, ҳарбий хизматчиларга тиббий-ижтимоий

ёрдам кўрсатиш ва уларнинг соғлиғини тиклашнинг турлари, ҳажми ва муддатини белгилайди. Ҳарбий-тиббий экспертизани ташкил этиш ва ўтказиш тартибини, шунингдек, ҳарбий ёки муқобил хизматга чақириладиган, ҳарбий хизматга контракт бўйича кирадиган фуқаролар ва ҳарбий хизматчилар соғлиғининг ҳолатига нисбатан қўйиладиган талабларни Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси белгилайди.

Ҳарбий-тиббий экспертизанинг хулосалари мансабдор шахслар ижро этиши учун мажбурийдир. Ҳарбий-тиббий экспертизани ўтказган муассасанинг хулосаси устидан фуқаронинг ўзи ёки унинг қонуний вакили судга шикоят қилиши мумкин.

ҲИМОЯ — 1) фуқаронинг шахсий ва мулкӣ манфаатларини муҳофаза қилишнинг ижтимоӣ-ҳуқуқӣ шакллари-дан бири; 2) ғамхўрлик, ҳомийлик қилиш ва назорат остига олиш зиммасига юклатилган шахслар ва ташкилотлар. 15 ёшга тўлмаганлар, суд томонидан руҳӣ хасталиги ёки ақли ривожланмаганлиги туфайли ноқобил деб тан олинган шахслар устидан ўрнатади. Балоғатга етган, соғайганидан кейин қарамоқдаги устидан назорат фақат суд қарори бўйича тўхтатилади. Ҳ. қарамоқдагининг мулки устидан ҳам (агар бошқа жойда бўлса), қонун йўли билан бедараклиги тан олинган шахслар мулки устидан; меросхўрларга берилгунча бошқарувни талаб қилувчи мулк устидан ўрнатилиши мумкин. Ҳ. (ҳомийлик) идоралари бўлиб, қишлоқ, туман, шаҳар бошқариш идоралари ҳисобланади.

ҲОМИЙ — ҳимоя қилиш ишониб топширилган шахс, қарамоғидагининг қонуний вакили, унинг номидан маиший битимларни амалга оширувчи. Айрим битимларни тузиш, масалан, қарамоғидагининг номидан Ҳ.нинг ҳадя қилиши мумкин эмас. Фақат 18 ёшга тўлган, ҳимоя функциясини ихтиёрий тарзда ўз зиммасига олган фуқарогина Ҳ. бўлиши мумкин. Балоғатга етмаганлар, ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилинганлар ёки белгиланган тартибда

ноқобил деб тан олинганлар Ҳ. бўлиши мумкин эмас. Ҳ. қаровчи вазифасини ҳам бажаради. Вазифаларини белгиланган тартибда бажармаганда у Ҳ.ликдан четлаштирилиши, бир қатор ҳолларда (Ҳ.ликдан ғаразли мақсадларда фойдаланилганда) жиноий жавобгарликка тортилиши мумкин. Қарамоғидаги 15 ёшга тўлганда ҳимоя тўхтатилади ва Ҳ. қаровчи бўлиб қолади. Яна қ. қаровчилик.

ҲОМИЙЛАР — ҳомийликни амалга оширувчи юридик ва жисмоний шахслар.

ҲОМИЙЛИК (ҲОМИЙЛИК ФАОЛИЯТИ) — юридик ва жисмоний шахсларнинг ҳомийлик мақсадларида бошқа юридик ва жисмоний шахсларга мол-мулкни, шу жумладан, пул маблағларини қайтармаслик шарти билан ёки имтиёзли шартларда беришда, улар учун ишлар бажаришда, уларга хизматлар кўрсатиш ва уларни бошқача шаклда қўллаб-қувватлашда ифодаланадиган ихтиёрий бегараз ёрдами (фаолияти).

ҲОМИЙЛИК — 1) фуқаролар шахсий ва мулкӣ ҳамда манфаатларини ҳимоя қилишнинг ижтимоӣ-ҳуқуқӣ шаклларида бири; 2) кимгадир ёки нимагадир ҳомийлик (ғамхўрлик, раҳнамолик) учун муассаса ёки ташкилот. Баҳоғатга етмаганлар — 15 ёшдан 18 ёшгача бўлганлар устидан, уларнинг ота-онаси бўлмаган тақдирда, ноқобил баҳоғатга етган фуқаролар устидан, булар ўз соғлиғига кўра ўз манфаатлари ва ҳуқуқларини ҳимоя қила олмайди, ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилинганда ва бошқа ҳолатларда ўсмир ота-она ҳомийлиғисиз қолганда ўрнатилади. Ҳомий ўз қарамоғидагининг ҳуқуқи ва манфаатларини ҳимоя қилишга, бирга яшашга (кўп ҳолларда) ва тарбия бўйича ота-она зиммасига тушадиган масъулиятни бажаришга мажбур; Ҳ. қарамоғидаги учун зарур турмуш шароитини яратади, уни парваришлайди ва даволанишини амалга оширади, учинчи шахс томонидан унинг ҳолатини суиистеъмол этилишидан сақлайди. Ноқобил устидан ҳомийни фақат унинг, яъни қарамоққа олинувчининг розилиғи билан тай-

инлаш мумкин. Ҳ. бўйича вазифаларни бажариш таълим, ижтимоий ҳимоя ва соғлиқни сақлаш идоралари зиммасига юклатилади.

ҲОМИЙЛИК ВА ХАЙРИЯ НАФАҚАЛАРИНИ ТАЙИНЛАШ — ҳомийлик (меценатлик) нафақалари ўқув юртларида таълим олаётган истеъдодли талабалар, ёш тадқиқотчилар, илмий муассасалар ижодий ходимлари, ёш адабиёт, санъат намояндаларини моддий қўллаб-қувватлаш мақсадида таъсисчининг ваколатли органи қарорига қўра жорий қилинади. Нафақа тайинлаш тегишли танлов натижалари ёки бошқа мезонларга асосланган ҳолда, таъсисчи белгиланган тартибда, одатда коллегиал органнинг қарори билан тайинланади. Нафақа миқдори ва уни тайинлаш шартлари олдиндан белгиланган ҳамда эълон қилинган бўлиши лозим.

ҲОМИЙЛИКНИ ДАВЛАТ ҚўЛЛАБ-ҚУВВАТЛАШИ — давлат ҳомийликни қуйидаги шаклларда қўллаб-қувватлаши мумкин:

- ҳомийлик ташкилотлари ишлаб чиқадиган ҳомийлик дастурларини танлов асосида давлат томонидан молиялаштириш;

- давлат мол-мулкани ҳомийлик ташкилотларига қонун ҳужжатларида назарда тутилган тартибда бепул ёки имтиёзли асосда мулк қилиб бериш;

- давлат мулки бўлган бинолар, жойлар ва бошқа мол-мулк ижараси ҳақини тўлаш бўйича имтиёзлар бериш;

- ҳомийлик ташкилотларининг моддий-техника негизини мустаҳкамлашга қўмаклашиш;

- ҳомийлар, кўнгиллилар ҳамда ҳомийлик ташкилотларини рағбатлантириш.

Қонун ҳужжатларига мувофиқ давлат ҳомийликни бошқа шаклларда ҳам қўллаб-қувватлаши мумкин.

ҲОМИЙЛИК МАҚСАДЛАРИ — ҳомийлик қуйидаги мақсадларда амалга оширилади:

— фуқароларни ижтимоий жиҳатдан қўллаб-қувватлаш ва ҳимоя қилиш, шу жумладан, аҳолининг ижтимоий жиҳатдан муҳофаза қилинмаган ва кам таъминланган тоифаларининг моддий аҳволини яхшилаш, ўз жисмоний ёки интеллектуал хусусиятлари, бошқа ҳолатлар сабабли мустақил равишда ўз ҳуқуқларини амалга ошира олмайдиган ҳамда қонуний манфаатларини ҳимоя қила олмайдиган ишсизларни, ногиронларни ва бошқа шахсларни ижтимоий реабилитация қилиш;

— халқлар ўртасида тинчлик, дўстлик ва тотувликни мустаҳкамлашга қўмаклашиш;

— оиланинг жамиятдаги нуфузи ва ролини мустаҳкамлашга қўмаклашиш;

— оналик, болалик ва оталикни ҳимоя қилишга қўмаклашиш;

— таълим, фан, маданият, санъат, маърифат соҳасидаги фаолиятга, шунингдек, шахснинг маънавий камол топишига қўмаклашиш;

— касалликлар профилактикаси ва фуқаролар соғлиғини сақлаш соҳасидаги фаолиятга, шунингдек, соғлом турмуш тарзини тарғиб қилишга қўмаклашиш, фуқароларга маънавий-руҳий ёрдам кўрсатиш;

— жисмоний тарбия ва оммавий спорт соҳасидаги фаолиятга қўмаклашиш;

— аҳолини табиий офатлар, экология, саноат ҳалокатлари ёки бошқа ҳалокатлар оқибатларини бартараф этишга, бахтсиз ҳодисаларнинг олдини олишга тайёрлаш;

— террорчилик ҳаракатлари, табиий офатлар, экология, саноат ҳалокатлари ёки бошқа ҳалокатлар натижасида жабрланганларга ёрдам кўрсатиш;

— атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш;

— маданий мерос объектларини муҳофаза қилиш.

Қонун ҳужжатларига мувофиқ ҳомийлик бошқа мақсадларда ҳам амалга оширилиши мумкин.

Тижорат ташкилотларига, сиёсий партияларга ва ҳаракатларга пул маблағлари ҳамда бошқа моддий маблағлар бериш, ўзга шаклда ёрдам кўрсатиш, шунингдек, уларни қўллаб-қувватлаш ҳомийлик ҳисобланмайди.

Сайловолди ташвиқоти ва референдумга қўйилган масалалар бўйича ташвиқот мақсадида ҳомийлик қилиш тақиқланади.

Қонунга зид бўлган ҳар қандай фаолиятни ҳомийлик воситасида қўллаб-қувватлаш тақиқланади (Ўзбекистон Республикасининг «Ҳомийлик тўғрисида»ги қонуни, 2007 й. 1-боб 4-модда).

ҲОМИЙЛИК ОЛУВЧИЛАР — ҳомийлик олувчи юридик ва жисмоний шахслар.

ҲОМИЙЛИК СУБЪЕКТЛАРИ — ҳомийлар, кўнгилчилар, ҳомийлик ташкилотлари, шунингдек, ҳомийлик олувчилар.

ҲОМИЙЛИК ТАШКИЛОТИ — жамиятнинг, айрим тоифадаги юридик ва жисмоний шахсларнинг манфаатларини кўзлаб ҳомийлик фаолиятини амалга ошириш учун тuzилган нодавлат нотижорат ташкилоти.

ҲОМИЙЛИК ТАШКИЛОТЛАРИНИНГ МОЛ-МУЛКИ — ҳомийлик ташкилотларига тегишли бўлган барча мулкий воситаларга қуйидагилар киради:

— бинолар, ер участкалари, транспорт, иншоотлар, асбоб-ускуналар, пул маблағлари, қимматли қўғозлар ва бошқа мол-мулк, шунингдек, ахборот ресурслари ва ўзга интеллектуал фаолият натижалари.

Ҳомийлик ташкилоти ўз таъминоти (шу жумладан, фаолияти билан боғлиқ барча харажатлари) учун молия йилида ўзи сарфлайдиган молиявий маблағнинг кўпи билан 20 фоизидан фойдаланишга ҳақли. Ушбу чеклов ҳомийлик дастурларини амалга оширишда иштирок этадиган шахсларнинг меҳнатига ҳақ тўлашга нисбатан қўлланмайди.

Ҳомийлик ташкилоти кўнгилчиларнинг ушбу ташкилотдаги фаолияти билан боғлиқ харажатларини (хизмат сафари, транспорт харажатларини ва бошқа харажатларини) тўлаши мумкин.

Давлат бюджети ва давлат мақсадли жамғармаларидан ҳомийлик ташкилотининг ҳисоб варағига тушган маблағлардан фақат бу маблағларни ажратиш чоғида назарда тутилган ҳомийлик мақсадлари учун фойдаланилади.

Ҳомийлик ташкилотларига берилган ҳомийлик хайрияларидан фақат ҳомийлик мақсадларида фойдаланилади ва бу хайриялардан ҳомийлик ташкилотларини сақлаш учун фойдаланилишга рухсат этилади.

Ҳомийлик ташкилотининг мол-мулки бу ташкилотнинг муассисларига ёки аъзоларига бошқа шахсларга сотилиши ёхуд берилишига қараганда қулайроқ шартларда сотилиши ёки берилиши мумкин эмас.

Ҳомийлик ташкилоти ўз мажбуриятлари юзасидан қонунда белгиланган тартибда ундирув қаратилиши мумкин бўлган мол-мулки билан жавоб беради (Ўзбекистон Республикасининг «Ҳомийлик тўғрисида»ги қонуни, 2007 й.1 боб 9-модда).

ҲОМИЙЛИК ТАШКИЛОТЛАРИНИНГ МОЛ-МУЛКИНИ ШАКЛЛАНТИРИШ — ҳомийлик ташкилотининг мол-мулкини шакллантириш манбалари қуйидагилар бўлиши мумкин:

- ҳомийлик ташкилоти муассисларининг бадаллари, аъзоликка асосланган ҳомийлик ташкилотлари учун эса, аъзолик бадаллари;

- юридик ва жисмоний шахсларнинг пул ва бошқа мол-мулк шаклидаги ҳомийлик хайриялари;

- акциялар ва бошқа қимматли қоғозлардан олинган даромадлар;

- қонун билан рухсат этилган тадбиркорлик фаолиятидан олинган даромадлар, шу жумладан, ҳомийлик ташкилоти таъсис этган тижорат тузилмаларидан тушган тушумлар;

- ҳомийлар ва кўнгилчиларни жалб этиш, шу жумладан, ҳомийлик хайриялари йиғиш мақсадида ўтказиладиган кўнгилочар, маданий, спорт тадбирлари ва бошқа оммавий тадбирларни ташкил этиш компанияларини ўтказишдан тушадиган маблағлар;

— қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда лотереялар ва кимошди савдолари ўтказишдан олинган даромадлар;

Ўзбекистон Республикаси Давлат бюджети ва давлат мақсадли жамғармалари маблағлари.

Қонун ҳужжатларида тақиқланмаган бошқа тушумлар (Ўзбекистон Республикасининг Ҳомийлик тўғрисидаги қонуни, 2007 й. 1-боб 10-модда).

ҲОМИЙЛИК ХАЙРИЯЛАРИ — ҳомийлик мақсадларига йўналтириладиган мол-мулк, шу жумладан, пул маблағлари.

ҲУҚУҚБУЗАРЛИК — давлат ёки ижтимоий тузум ёхуд тартибга, давлат, жамият ёки хусусий мулкка, фуқаро ҳуқуқи ва эркинлигига, бошқаришнинг белгиланган тартибларига таҳдид солувчи ғайриҳуқуқий хатти-ҳаракатдаги айбдорлик, бунинг учун қонунчиликда муайян жавобгарлик кўзда тутилган, агар бундай хатти-ҳаракатни, қонунда белгиланган ёшга етган ва ўз хатти-ҳаракати учун жавоб бера оладиган шахс содир этган бўлса-да. Ҳ. жиноят ва хатти-ҳаракатга бўлинади (фуқаровий, маъмурий, интизомий). Юридик нуқтаи назардан бу гарчи битта вазиятга — ҳуқуқий меъёр бузилишига тааллуқли бўлса-да, турли тушунча уларнинг фарқи жамият учун хавфлилик даражасига боғлиқ. Агар ҳаракат (ҳаракатсизлик)ни жиноят қонунда тақиқланган бўлса-ю, буни индивид содир этса, у жиноятга тааллуқлидир (кам аҳамиятли хатти-ҳаракат бундан истисно) ва унинг натижасида жиноий жавобгарлик пайдо бўлади. Агар индивид содир этган ҳаракат ёки ҳаракатсизлик маъмурий қонунда тақиқланган бўлса, у маъмурий ҳуқуқбузарликка тааллуқли бўлади ва шунга мувофиқ тарзда жиноий эмас, балки маъмурий жавобгарлик пайдо бўлади.

Ҳ.нинг сабаблари ва мотивлари жуда кўп вазиятларга боғлиқ. Шулардан бири — педагогик эътиборсизлик, бу катталарда ижтимоий эътиборсизликка айланади. Иккинчи сабаб — индивид ҳуқуқий онгининг шаклланмаганлиги ва

етарли эмаслиги, айниқса, балоғатга етмаганларнинг. Бу катта ёшдаги индивидларда ҳуқуқий нигилизмларга айланади.

Ҳ. сабаблари умумий сабаблар, айрим тур жиноятлар сабаблари ва аниқ жиноят сабабларига бўлинади.

Ҳозирги вақтда умумий сабаблар — фуқароларнинг анчагина қисми камбағаллик даражасидан паст вазиятдалиги, уларнинг моддий кам таъминланганлиги, ишсизлик натижасида қашшоқликнинг ошиши, инфляция ва нархнинг ўсиб бориши ҳисобланади. Иккинчи умумий сабаб — айрим ижтимоий қадриятларнинг бозор иқтисодиёти шароитларига ўтиш билан ўзгарганлиги ҳисобланади, яъни меҳнатга ҳақ тўламаган ҳолда билим олишга, текин тиббиёт хизматидан фойдаланишга, тураржой олишга ва б. ҳуқуқлари ўзгарганлиги. Учинчи умумий сабаб — жамиятдаги ахлоқий мезонлардан четга чиқиш ҳоллари, яъни бойлик ортидан қувиш, ортиқча ҳашамдорликка интилиш, моддий бойликни кўз-кўз қилиш ва б. Зикналик, ҳасадгўйлик, ғараз, етказилган зарарга жавобан ёки бойиш усулига нисбатан шафқатсизлик, шунингдек, шахс ижтимоий-ижобий хислатларини йўқотганлиги жиноятнинг муайян турларининг сабаблари ҳисобланади. Ҳ.ни амалга ошириш мотиви — унинг шакли (фикрий, оғзаки ёки ёзма нутқ) ҳисобланади ва шундай жиноятнинг сабабини тушунтириб беради. Мотив эса, ахлоқ соҳасида ётади ва ҳамиша маънавий ўз-ўзини оқлашни излайди. Ҳ.ни амалга оширган шахс доимо ўзининг ҳақиқий нияти ва мақсадини яширишга интилади.

ҲУҚУҚИЙ ЛАЁҚАТ — фуқаронинг фуқаровий ҳуқуққа эгалик қобилияти (ўз шахсий мулки ва тураржойига эга бўлиш, ундан фойдаланиш, мерос олиш ва васият қилиш, машғулоти тури ва яшаш жойини танлаш, шунингдек, бошқа мулкӣ ва шахсий номулкӣ ҳуқуқларга эгалик). Ҳ.л. фуқаро туғилган дақиқадан юзага чиқади ва унинг вафоти билан барҳам топади. Бу унинг саломатлиги ҳолатига ва у мустақил равишда ўзи учун фуқаролик ҳуқуқи ҳамда масъулиятини олишга лаёқатли эканлигига, ўзи учун фуқаролик

ҳуқуқи ва мажбуриятини тўхтата олишига, содир этган фуқаровий ҳуқуқбузарлиги учун фуқаровий-ҳуқуқий масъулиятни ўз зиммасига ола билишига боғлиқ эмас. Кейингиси қобил-ноқобил тушунчаси билан тартибга солинади. Қобиллик тўла равишда 18 ёшдан, балоғатга етган дақиқадан бошланади ва қуйидаги мажбурий талабларни ўз ичига олади: ўз ҳаракати ва имкониятининг тавсифи ва моҳиятини тушунишга, уларга амал қилишга. Демак, ўз ҳаракатлари билан фуқаролик ҳуқуқини амалга ошириш ва ўзи учун фуқаролик масъулиятини қонунга мувофиқ муайян ҳаракатларни амалга ошириш воситасида яратишга қобилликни таъминловчи (битим, олди-сотди ва ҳ.) ёки улардан ўзини тийувчи руҳий ҳолат. Акс ҳолда фуқаро ноқобил деб тан олиниши мумкин. Бундай ҳолат қонунчилик ҳужжатларида белгиланганидек, фақат суднинг қарорига мувофиқ белгиланади. Ижтимоий ишлар предмети, объекти ва технологияси мавжуд: ижтимоий ишлар предмети бўлиб, инсоннинг жамиятда азобланиши ва жамиятдан азобланиши ҳисобланади. Ижтимоий ишлар объекти — аҳолининг кам ҳимояланган қатлами ҳисобланади: кекса кишилар, аёллар, ёшлар, болалар, етимлар, ногиронлар, касалманд кишилар, ҳукм қилинганлар ва собиқ ҳукм қилинганлар, қочоқлар, муҳожирлар, ишсизлар, ёлғизлар, шунингдек, хулқ-атвори издан чиққанлар — алкоголиклар, ногиронлар, «суюқоёқлар», дайдилар, ўзини-ўзи ўлдиришга мойил кишилар.

Ижтимоий ишлар технологияси деганда, ижтимоий носоғломликнинг олдини олиш усуллари ва йўсинлари, ташхиси ва даволаш тушунилади. Ижтимоий ишлар технологиясида социология, психология, тиббиёт, педагогика, ҳуқуқшунослик каби фанларнинг усулларидан фойдаланилади.

ҲУҚУҚИЙ ҲИМОЯ — фуқаро ва инсоннинг ҳуқуқи, эркинлиги ва манфаатларининг ҳар қандай бузилишлардан конституцияда ва қонунчилик ҳужжатларида кўзда тутилган ҳимоя шакли ва усуллариининг мажмуи. Ҳар бир шахс ўз ҳуқуқи, эркинлиги ва қонуний манфаатларини қонунга хилоф бўлмаган усуллар билан ҳимоя қилиш ҳуқуқига эга. Ҳар

бир инсон ва фуқарога унинг ҳуқуқ ва эркинлиги, шунингдек, юридик ҳимояга бўлган ҳуқуқи суд ҳимояси билан кафолатланади. Мансабдор шахс, давлат идоралари ва жамоатчилик ташкилотларининг қарори ва хатти-ҳаракати қонун бузилишига ёки ваколатидан четга чиқишга, шунингдек, фуқаро ҳуқуқи бузилишига олиб келган бўлса, судга шикоят билан мурожаат этиши мумкин. Жамият ва давлат инсоннинг ҳуқуқ ва эркинликларини, унинг номуси ва қадрқимматини юқори қадрият сифатида тасдиқлайди, деган конституциявий тамойилни амалга оширишда суд ҳимояси сезиларли ўрин тутати. Суд ҳимояси зарурлиги ҳуқуқ соҳалари — фуқаролик ҳуқуқи, меҳнат ҳуқуқи, оила ҳуқуқи, маъмурий ҳуқуқ, жиноят ҳуқуқи ва б.да кўзда тутилган. Кенг тарқалган мунозаралардан бўлмиш фуқаролик — ҳуқуқий ва меҳнат мунозараларини ҳал қилиш мақсадида судга даъво аризаси билан мурожаат этиш зарур. Унда баҳс ва талабнинг моҳиятини аниқ кўрсатиш лозим. Ҳар бир қўлга олинган, назорат остига қўйилган ёки жиноят содир этишда айбланган шахс адвокат ёрдами (ҳимояси)дан фойдаланиш ҳуқуқига эга. Суддан ташқаридаги Ҳ.ҳ. муҳим аҳамиятга эга. Хусусан, меҳнат низолари шундай усулда кўриб чиқилади. Бунда қонунчиликда кўзда тутилган бошқа тартиблар бўлмаса, масалани бошланғич идорада — корхона, муассаса, ташкилотларда кўриб чиқиш мумкин. Масалани кўриб чиққан комиссия қароридан норози бўлган, яъни шикоят кўрилган ходим судга ёки бошқа тегишли идорага мурожаат қилиши мумкин. Ҳ.ҳ. ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамиятининг шаклланиб бориши билан тобора юқорироқ аҳамият касб этади.

АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. -Т:Ўзбекистон.- 1992.
2. "Аҳолини ижтимоий ҳимоя қилиш тўғрисида". Ўзбекистон Республикаси қонуни . 1998 — 2006 й.й. (Янги таҳрири).
3. "Фуқароларнинг Давлат пенсия таъминоти тўғрисида". Ўзбекистон Республикаси қонуни . 1995 — 2005 й.й. (Янги таҳрири).
4. "Ўзбекистон Республикасида ногиронларни ижтимоий ҳимоя қилиш тўғрисида" Ўзбекистон Республикаси қонуни. 1998 — 2005 й.й. (Янги таҳрири).
5. "Ҳомийлик тўғрисида" Ўзбекистон Республикаси қонуни . 2007 й.
6. "Йод етишмаслиги касалликлари профилактикаси тўғрисида" Ўзбекистон Республикаси қонуни . 2007 й.
7. "Ўзбекистон Республикасида ногиронларни ижтимоий ҳимоя қилиш тўғрисида" Ўзбекистон Республикаси қонуни .18 ноябрь 1991 йил.
8. Давлат санитария назорати тўғрисида. Ўзбекистон Республикаси қонуни .3 июль 1992 йил.
9. Сурункали алкоголизм, гиёҳвандлик ёки заҳарвандликка мубтало бўлган беморларни мажбурий даволаш тўғрисида. Ўзбекистон Республикаси қонуни .9 декабрь 1992 йил.
10. Меҳнатни муҳофаза қилиш тўғрисида. Ўзбекистон Республикаси қонуни .6 май 1993 йил.
11. Фуқароларнинг давлат пенсия таъминоти тўғрисида. Ўзбекистон Республикаси қонуни. 3 сентябрь 1993 йил.
12. Фуқаролар соғлигини сақлаш тўғрисида. Ўзбекистон Республикаси қонуни 30 август 1996 йил.
13. Шаҳар йўловчилар транспортидан бепул фойдаланишни тартибга солиш тўғрисида. Ўзбекистон Республикаси қонуни. 30 август 1996 йил.
14. Дори воситалари ва фармацевтика фаолияти тўғрисида. Ўзбекистон Республикаси қонуни 25 апрель 1997 йил.
15. Аҳолини иш билан таъминлаш тўғрисида (янги таҳрири). Ўзбекистон Республикаси қонуни. 1 май 1998 йил.
16. Хотин-қизларга қўшимча имтиёзлар тўғрисида. Ўзбекистон Республикаси қонуни. 14 апрель 1999 йил.
17. Одамнинг иммунитет танқислиги вируси билан касалланиши (ОИВ касаллигининг) олдини олиш тўғрисида. Ўзбекистон Республикаси қонуни 19 август 1999 йил.
18. Гиёҳвандлик воситалари ва психотроп-моддалар тўғрисида. Ўзбекистон Республикаси қонуни. 19 август 1999 йил.

19. Психиатрия ёрдами тўғрисида. Ўзбекистон Республикаси қонуни 31 август 2000 йил.

20. Аҳолини сил касаллигидан муҳофаза қилиш тўғрисида. Ўзбекистон Республикаси қонуни. 11 май 2001 йил.

21. Қон ва унинг таркибий қисмлари донорлиги тўғрисида. Ўзбекистон Республикаси қонуни. 30 август 2002 йил.

22. Қизил ярим ой ва қизил хоч тимсолларидан фойдаланиш ҳамда уларни ҳимоя қилиш тўғрисида. Ўзбекистон Республикаси қонуни 29 апрель 2004 йил. 50. Фуқароларнинг жамғариб бориладиган пенсия таъминоти тўғрисида. Ўзбекистон Республикаси қонуни. 2 декабрь 2004 йил.

23. “Йод етишмаслиги касалликлари профилактикаси тўғрисида”. Ўзбекистон Республикаси қонуни. 3 май 2007 йил.

24. “Ижтимоий ҳимоя йили” Давлат дастури тўғрисида. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони. 2006 йил.

25. “Кексалар ва меҳнатга лаёқатсиз фуқаролар, ногирон болалар ва болаликдан ногиронларнинг дафн маросимлари учун бир йўла бериладиган нафақалар тўғрисида”. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори. 2002.

26. “Болали оналарни ижтимоий қўллаб-қувватлашни кучайтириш тўғрисида”. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори. 2002.

27. “Ўзгалар парваришига муҳтож ёлғиз кексалар, пенсионер ва ногиронларга ижтимоий ёрдам кўрсатишни кучайтириш тўғрисида”. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори. 2002

28. “Фуқароларнинг Давлат пенсия таъминоти тўғрисида”. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори. 2005.

29. “Вақтинчалик меҳнатга лаёқатсизлик бўйича нафақалар тўлаш чегарасини такомиллаштириш тўғрисида”. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори. 2002.

30. “Ногиронларни соғломлаштириш ва протезлаш миллий марказини ташкил этиш тўғрисида”. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори. 2006.

31. Каримов И.А. Жамиятимиз мафкураси халқни халқ, миллатни миллат қилишга хизмат этсин. - Т: Ўзбекистон, 7 ж. 1999.

32. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда. -Т: Ўзбекистон, 7 ж. 1999.

33. Каримов И.А. Туркистон умумий уйимиз. - Т: Ўзбекистон. - 1996.

34. Каримов И.А. Биз келажагимизни ўз қўлимиз билан қураимиз.-Т: Ўзбекистон. - 1999.

35. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Т., “Ўзбекистон”. 1999

36. Ўзбекистон Республикасининг Оила кодекси (Қонунчилик ва суд-хуқуқ масалалари қўмитаси билан биргаликда). 30 апрель 1998 йил.
37. Ўзбекистон Республикасининг Меҳнат кодекси (Қонунчилик ва суд-хуқуқ масалалари қўмитаси билан биргаликда). 21 декабрь 1995 йил.
38. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. Тошкент: Ўздавнашр, 2000
39. Аликсеев В. Т. Становление человечества. — Москва, 1984
40. Андреев И. Л. Происхождение человека и общества. — Москва, 1998.
41. Гуревая П. С. Человек. — Москва, 1995.
42. Мешерянов Б. Г., Мешерянова Н. Введение в человекознание. — Москва, 1997.
43. Н. Жўраев, Ш. Азизов. Ижтимоийёт асослари. Тошкент, “Ma’rifatmadadkor”. 2003.
44. Назаров К.Н. Аксиология: қадриятлар фалсафаси. Т., “Маънавият”, 1998.
45. Филоленко В. И. Социальная работа (Словарь-справочник)
- Саидов М. М., Тоҳиров З.Т. Комиллик ўғитлари. Тошкент, “Молия”. 2003.
46. Саидов М.Х., Перегудов Л.В., Тоҳиров З.Т. Олий таълим (луғат-маълумотнома). Тошкент, “Молия”, 2003.
47. Социальная защита инвалидов. Юридическая литература, 1994.
48. Социально — правовая защита военнослужащих, лиц, уволенных с военной службы, и членей их семей. -СПб. Издательский торговли дом “Герда”, 1999.
49. Глущенко П.П. Социально — правовая защита конституционных прав и свобод граждан. — Изд. “Михайлова”.
50. Ислом энциклопедияси. —Т.: «Ўз МЭ» Давлат илмий нашр. — 2004 й.

МУНДАРИЖА

СЎЗБОШИ.....	4	АҲОЛИ БАНДЛИГИ БЎЙИЧА	
КИРИШ.....	7	ДАВЛАТ СИЁСАТИ.....	33
А		АҲОЛИ БАНДЛИГИ ДАСТУРИ ВА	
АБАД.....	9	СТАТИСТИКА ҲИСОБОТИ.....	34
АБАДИЙ ҲАҚИҚАТ.....	9	АҲОЛИ БАНДЛИГИГА КЎМАКЛА-	
АБИЛИТАЦИЯ.....	9	ШУВЧИ УЙҒУНЛАШТИРИШ	
АБИТУРИЕНТ.....	10	ҚЎМИТАСИ.....	34
АДВОКАТ.....	10	АҲОЛИ БАНДЛИГИНИ	
АЁЛ.....	11	БОШҚАРИШ.....	34
АКСЕЛЕРАЦИЯ.....	12	АҲОЛИГА ИЖТИМОЙ ЕРДАМ	
АЛИМЕНТ.....	14	НАЗОРАТИ.....	35
АЛИМЕНТАР ДИСТРОФИЯ.....	14	АҲОЛИНИНГ МАРГИНАЛ	
АЛКОГОЛИЗМ.....	16	ГУРУҲЛАРИ.....	35
АЛКОГОЛИЗМНИНГ ОЛДИНИ		АҲОЛИ МИГРАЦИЯСИ.....	35
ОЛИШ.....	19	АҲОЛИГА ИЖТИМОЙ ЕРДАМДА	
АЛКОГОЛ ИЧИМЛИКЛАР.....	20	ТЕНГЛИК.....	36
АЛКОГОЛ КАЙФИ.....	20	АҲОЛИГА ИЖТИМОЙ ЕРДАМ	
АЛКОГОЛЛАР.....	21	КЎРСАТИШ ТАМОЙИЛЛАРИ.....	36
АЛКОГОЛСИЗ (СПИРТСИЗ)		АҲОЛИГА ИЖТИМОЙ ЕРДАМ	
ИЧИМЛИКЛАР.....	21	КЎРСАТИШНИ ТАШКИЛ ЭТИШ ВА	
АМАЛИЙ-ИЖТИМОЙ ТАДҚИҚОТ...	21	БОШҚАРИШ.....	37
АНАМИЯ.....	23	АҲОЛИНИ ИЖТИМОЙ	
АНТРОБИОЛОГИЯВИЙ		ҲИМОЯЛАШ ДАСТУРИ.....	37
ИНСТИНКТ.....	24	АҲОЛИНИ ИШГА ЖОЙЛАШТИ-	
АНТРОПОГЕНЕЗ.....	23	РИШДАГИ ҚЎШИМЧА	
АНТРОПОКОИННОТИЙ ТИЗИМ.....	24	КАФОЛАТЛАР.....	38
АСАБИЙЛИК.....	24	АҲОЛИНИ ИШ БИЛАН	
АСРАБ ОЛИШ.....	25	ТАЪМИНЛАШ.....	38
АТРОФ-МУҲИТ.....	27	АҲОЛИНИ ИШ БИЛАН	
АТТРАКЦИЯ.....	28	ТАЪМИНЛАШ ТЎҒРИСИДАГИ	
АХБОРИЙ НАЗАРИЯ.....	28	ҚОНУН ҲУЖАТЛАРИ.....	40
АХБОРОТ.....	29	АҲОЛИНИ ИШ БИЛАН ТАЪМИН-	
АХБОРОТ ОЛИШ КАФОЛАТЛАРИ		ЛАШГА КЎМАКЛАШУВЧИ	
ВА ЭРКИНЛИГИ.....	29	МУВОФИҚЛАШТИРИШ	
АХЛОҚ ТУЗАТИШ		ҚЎМИТАЛАРИ.....	40
МУАССАСАЛАРИ.....	30	АҲОЛИНИНГ ЁШГА КЎРА	
АҲОЛИ БАНДЛИГИ.....	32	ТАРКИБИ.....	40

АҲОЛИНИНГ ЖИНСИЙ ТАРКИБИ.....	42
АҲОЛИНИ ИШ БИЛАН ТАЪМИН- ЛАШ СОҲАСИДАГИ ДАВЛАТ СИЁСАТИНИНГ АСОСИЙ ТАМОЙИЛЛАРИ.....	43
АҲОЛИНИНГ ТИББИЙ-ЭПИДЕ- МИОЛОГИК ФАРОВОНЛИГИ.....	44

Б

БАЛОФАТТА ЕТМАГАН ЖИНОЯТ- ЧИЛАР МУАММОЛАРИ.....	45
БАЛОФАТТА ЕТМАГАНЛАРНИНГ КОММУНИКАТИВ ХУЛҚ-АТВОРИ.....	46
БАЛОФАТТА ЕТМАГАНЛИК.....	47
БАНДЛИКНИНГ ҚУШИМЧА КАФОЛАТИ.....	47
БАРОЖАРОҲАТ.....	48
БИОЛОГИК МАРОМЛАР.....	49
БИОСФЕРА.....	50
БИРИНЧИ МАРТА ИШ ҚИДИРАЁТГАНЛАР.....	50
БИРИНЧИ МАРТА ИШ ҚИДИРАЁТ- ГАН ШАХСЛАРГА МЎЛЖАЛЛАН- ГАН ИШСИЗЛИК НАФАҚАСИ.....	50
БИРЛАМЧИ ТИББИЙ-САНИТАРИЯ ЁРДАМИ.....	51
БИТИМ.....	51
БОЛАЛИК.....	52
БОЛАЛАР ВА ЎСМИРЛАР ПСИХИАТРИЯСИ.....	53
БОЛАЛАРНИНГ ҲИМОЯГА БЎЛГАН ҲУҚУҚИ.....	54
I. БОЛАЛАР УЙИ.....	54
II. БОЛАЛАР УЙИ.....	55
БОЛАНИНГ ЎЗ ФИКРИНИ ИФОДА ЭТИШ ҲУҚУҚИ.....	55
БОЛАЛАР ЎЛИМИ.....	55
БОШЛАНГИЧ ПРОФИЛАКТИКА (ОЛДИНИ ОЛИШ).....	57

БУДДАВИЙЛИК.....	58
БУЗИЛИШИ ЛОЗИМ БЎЛГАН УЙЛАР, ИМОРАТЛАР ВА ИНШО- ОТЛАРНИНГ ҚУЧИРИЛИШИ.....	59

В

ВАҚТИНЧА МЕҲНАТ ҚОБИЛИЯТИ ЙЎҚОТИЛГАН КАСАЛЛАНИШ.....	60
ВИЖДОН.....	60
ВРАЧЛИК ОДОБИ.....	61
ВРАЧ-МЕҲНАТ ЭКСПЕРТИЗА КОМИССИЯСИ (ВМЭК).....	61
ВРАЧНИНГ ХАТОСИ.....	61
ВРАЧ СИРИ.....	62

Г

ГАДОЙЛИК.....	63
ГИНЕТИК ДОРИ ВОСИТАЛАРИ (ГИНЕРИКЛАР).....	63
ГЕНОФОНД.....	63
ГЕРИАТРИЯ.....	64
ГЕРМЕНЕВТИКА.....	65
ГЕРОГИГИЕНА.....	65
ГЕРОНТОЛОГИК ПСИХИАТРИЯ.....	66
ГЕРОНТОЛОГИЯ.....	67
ГЕРОПСИХОЛОГИЯ.....	67
ГОМЕОПАТИК ВОСИТАЛАР.....	68
ГУРУҲЛИ ҲАМКОРЛИК.....	68

Д

ДАВЛАТ ГРАНТИ БЎЙИЧА ЎҚИШНИ БИТИРГАНЛАРНИ ИШГА ЖОЙЛАШТИРИШ.....	69
ДАВЛАТ ИЖТИМОИЙ СУҒУРТА НАФАҚАЛАРИ.....	69
ДАВЛАТ НАФАҚАЛАРИНИ ТАЙИНЛАШ.....	69
ДАВЛАТ СОҒЛИҚНИ САҚЛАШ ТИЗИМИ.....	70
ДАВЛАТ ТОМОНИДАН ТЕКИНГА УЙ-ЖОЙ БЕРИШ.....	70

ДАРБАДАРЛИК.....	70
ДЕПРЕССИЯ.....	71
ДЕАТАМАИЗМ.....	72
ДИН.....	72
ДИНЛАРАРО МУНОСАБАТЛАР.....	73
ДИНИЙ НИЗО.....	74
ДИНИЙ ҚАРАШ.....	75
ДИННИНГ ИЖТИМОЙ	
ВАЗИФАСИ.....	75
ДИСПАНСЕРГА ЁТҚИЗИШ	
ТЎҒРИСИДАГИ ХУЛОСА.....	76
ДОНОР.....	76
ДОНОР ҚОНИ ТАРКИБИ.....	76
ДОНОР ҚОНИ ТАРКИБИЙ	
ҚИСМЛАРИ.....	77
ДОНОРНИНГ ҲУҚУҚЛАРИ.....	77
ДОРИ ВОСИТАЛАРИ.....	77
ДОРИ ВОСИТАЛАРИНИНГ, ТИББИЙ	
БУЮМЛАРНИНГ ДАВЛАТ РЕЕСТРИ... 77	
ДОРИ МОДДАЛАРИ (СУБСТАН-	
ЦИЯЛАРИ).....	77
ДОНОР ҚОНИ ПРЕПАРАТЛАРИ.....	77
ДОРИ ПРЕПАРАТЛАРИ.....	78
ДОРИХОНА.....	78

Е

ЕР УЧАСТКАЛАРИ БЕРИШ.....	78
ЕТАКЧИ.....	78
ЕТИМЛИК.....	79

Ё

ЁЛҒИЗЛИК.....	79
ЁШЛАР.....	80
ЁШЛАР ВА БАНДЛИК.....	81
ЁШГА ДОИР ПЕНСИЯ ОЛИШ	
ҲУҚУҚИ.....	82
ЁШЛАРНИНГ КАСБ ТАНЛАШ	
МУАММОЛАРИ.....	82
ЁШЛАРНИНГ ОИЛАВИЙ-МАИШИЙ	
МУАММОЛАРИ.....	83

Ж

ЖАМҒАРИБ БОРИЛАДИГАН	
ПЕНСИЯ ТАЪМИНОТИ БЎЙИЧА	
ДАВЛАТ КАФОЛАТЛАРИ.....	83
ЖАМҒАРИБ БОРИЛАДИГАН	
ПЕНСИЯ ТАЪМИНОТИ ОЛИШ	
ҲУҚУҚИ.....	83
ЖАМҒАРИБ БОРИЛАДИГАН	
ПЕНСИЯ ТИЗИМИДА	
ИШТИРОК ЭТИШ.....	84
ЖАРОҲАТ ТАСНИФИ.....	84
ЖАМҒАРИБ БОРИЛАДИГАН	
ПЕНСИЯ ТИЗИМИ МАБЛАҒЛА-	
РИНИ ШАКЛЛАНТИРИШ.....	85
ЖАМҒАРИБ БОРИЛАДИГАН	
ПЕНСИЯ ТИЗИМИ МАБЛАҒЛА-	
РИДАН ФОЙДАЛАНИШ.....	85
ЖАМҒАРИБ БОРИЛАДИГАН	
ПЕНСИЯ ТИЗИМИ МАБЛАҒЛА-	
РИНИ СОЛИҚ ТОРТИШДАН	
ОЗОД ҚИЛИШ.....	85
ЖАРОҲАТЛАНГАНДАН КЕЙИНГИ	
КАЙФИЯТ.....	86
ЖАРОҲАТЛАР.....	82
ЖИНОЯТ.....	88

З

ЗАРАР ЕТКАЗИШ.....	90
ЗАРДОБЛАШ.....	91
ЗАРДУШТИЙЛИК.....	92
ЗУД ЎЛИМ.....	93
ЗАҲАРЛАНИШ.....	93
ЗАҲАРЛАР ТАСНИФИ.....	94

И

ИДЕНТИФИКАЦИЯЛАШ.....	95
ИЖТИМОЙ АДОЛАТ.....	96
ИЖТИМОЙ ХОДИМ.....	97
ИЖТИМОЙ АХБОРОТ.....	97
ИЖТИМОЙ БОШҚАРИШ.....	98

ИЖТИМОЙ БУЗГУНЧИЛИК.....	99	ИЖТИМОЙ ИШЛАРГА АСОСИЙ	
ИЖТИМОЙ ГЕОГРАФИЯ.....	99	ЁНДАШУВ.....	112
ИЖТИМОЙ ГЕРОНТОЛОГИЯ.....	100	ИЖТИМОЙ ИШЛАР БЎЙИЧА	
ИЖТИМОЙ ГИГИЕНА.....	101	МУТАХАССИС.....	115
ИЖТИМОЙ ДЕПРИВАЦИЯ.....	102	ИЖТИМОЙ ИШЛАР КОММУНИ-	
ИЖТИМОЙ ДИНАМИЗМ.....	102	КАТИВ ТЕХНИКАСИ.....	115
ИЖТИМОЙ ДИСТАНЦИЯ.....	102	ИЖТИМОЙ ИШЛАР МАҚСАДИ	
ИЖТИМОЙ ЕТАКЧИ.....	103	ВА ВАЗИФАСИ.....	116
ИЖТИМОЙ ЕТУКЛИК.....	104	ИЖТИМОЙ ИШЛАР ТАМОЙИЛ-	
ИЖТИМОЙ ЁРДАМГА МУҲТОЖ		ЛАРИ ВА УСУЛЛАРИ.....	117
ШАХСЛАР.....	104	ИЖТИМОЙ ИШЛАР ТАШКИЛИЙ	
ИЖТИМОЙ ЁРДАМНИНГ		ВОСИТАЛАРИ.....	118
АМАЛГА ОШИРИШЛИШ		ИЖТИМОЙ ИШЛАР ЭТИКЕТИ.....	120
ШАКЛЛАРИ.....	104	ИЖТИМОЙ КЎРСАТКИЧЛАР.....	121
ИЖТИМОЙ ЁРДАМНИНГ		ИЖТИМОЙ КЎРСАТМА.....	122
МОЛИЯВИЙ ТАЪМИНЛАШ		ИЖТИМОЙЛАШИШ.....	122
МАНБАЛАРИ.....	105	ИЖТИМОЙЛИК.....	124
ИЖТИМОЙ ЁРДАМНИНГ		ИЖТИМОЙ ЛОЙИХАЛАШ.....	124
ТАБАҚАЛАНГАНЛИГИ.....	105	ИЖТИМОЙ МАВҚЕ.....	125
ИЖТИМОЙ ЁРДАМ КЎРСАТИШ		ИЖТИМОЙ МАНФААТ.....	126
КОМИССИЯЛАРИ.....	105	ИЖТИМОЙ МАҚОМ НИЗОСИ.....	127
ИЖТИМОЙ ЁРДАМ КЎРСАТИШ		ИЖТИМОЙ МЕЗОНЛАР.....	127
МЕЪЁРИ.....	105	ИЖТИМОЙ МЕЪЕРЛАР.....	127
ИЖТИМОЙ ЁРДАМ КЎРСА-		ИЖТИМОЙ-МАДАНИЙ МУ-	
ТУВЧИ ОРГАНЛАР.....	105	ҲИТ ВА УНИНГ АСОСИЙ	
ИЖТИМОЙ ЁРДАМ СЎРАБ		УНСУРЛАРИ.....	128
МУРОЖААТ ҚИЛУВЧИ.....	105	ИЖТИМОЙ МОСЛАШИШ.....	129
ИЖТИМОЙ ЁРДАМГА МУҲТОЖ-		ИЖТИМОЙ МУАММО.....	130
ЛИКНИ АНИҚЛАШ, БЕЛГИЛАШ		ИЖТИМОЙ МУНОСАБАТ.....	131
ВА ЁРДАМГА МУҲТОЖ		ИЖТИМОЙ МУНОСАБАТЛАРНИ	
ШАХСЛАРНИ ҲИСОБГА ОЛИШ.....	106	ГУМАНИТАРЛАШ (ИНСОНПАР-	
ИЖТИМОЙ ДРАМА.....	106	ВАРЛАШТИРИШ).....	131
ИЖТИМОЙ ИДЕАЛ.....	106	ИЖТИМОЙ МУҲИТ.....	132
ИЖТИМОЙ ИДРОКЛАШ.....	107	ИЖТИМОЙ НАЗОРАТ.....	133
ИЖТИМОЙ ИЕРАРХИЯ.....	108	ИЖТИМОЙ НАЗОРАТ.....	134
ИЖТИМОЙ ИМТИЁЗЛАР.....	109	ИЖТИМОЙ ОЗЧИЛИК.....	135
ИЖТИМОЙ ИНСТИТУТ.....	109	ИЖТИМОЙ ОҚИБАТ.....	137
ИЖТИМОЙ ИНФРАТУЗИЛАМА.....	110	ИЖТИМОЙ ПЕДАГОГ.....	137
ИЖТИМОЙ ИШ.....	111	ИЖТИМОЙ ПСИХОЛОГИК	
ИЖТИМОЙ ИШЛАР.....	111	ИҚЛИМ.....	139

ИЖТИМОЙ ПСИХОЛОГИЯ.....	139	ИЖТИМОЙ ҚАЙТА ТИКЛАШ.....	171
ИЖТИМОЙ РЕЖАЛАШТИРИШ.....	140	ИЖТИМОЙ ҚИЁСЛАШ.....	171
ИЖТИМОЙ РЕЖАЛАШТИРИШ.....	141	ИЖТИМОЙ ҚОНУНЛАР.....	171
ИЖТИМОЙ РЕФЛЕКСИЯ.....	143	ИЖТИМОЙ ҲУҚУҚ.....	172
ИЖТИМОЙ РИСК.....	144	ИЗДАН ЧИҚҚАН ХУЛҚ.....	173
ИЖТИМОЙ РИСКЛИ ОИЛА.....	144	ИМОН.....	175
ИЖТИМОЙ РУҲИЙ МАШҚ.....	145	ИМО-ИШОРА ТИЛИ.....	175
ИЖТИМОЙ САФАРБАРЛИК.....	146	ИМТИЁЗ.....	175
ИЖТИМОЙ СИЁСАТ.....	147	ИНДИВИДЛАРНИНГ	
ИЖТИМОЙ СОҲА.....	148	БИРГАЛИКДАГИ ҲАРАКАТИ.....	176
ИЖТИМОЙ СТЕРЕОТИП.....	149	ИНСОНИЯТ АРЕАЛИ.....	177
ИЖТИМОЙ СТРЕСС.....	150	ИНСОНИЯТ ТАРИХИ.....	177
ИЖТИМОЙ СУГҒЕСТИЯ.....	151	ИНТЕРАКЦИЯ.....	177
ИЖТИМОЙ СУҒУРТА.....	152	ИНТЕРВЬЮ.....	177
ИЖТИМОЙ ТАБАҚАЛАШТИРИШ.....	153	ИНТЕРНАТ.....	178
ИЖТИМОЙ ТАДҚИҚОТЛАР.....	154	ИНФАНТЕЛИЗМ.....	178
ИЖТИМОЙ ТАРАҚҚИЁТ.....	154	ИНФОРМАЦИЯ.....	180
ИЖТИМОЙ ТАШХИС.....	155	ИРОДА.....	181
ИЖТИМОЙ ТАЪЛИМ.....	155	ИРСИЙ КАСАЛЛИКЛАР.....	181
ИЖТИМОЙ ТЕХНОЛОГИЯЛАР.....	156	ИСЛОМ.....	182
ИЖТИМОЙ ТИББИЁТ.....	156	ИСТЕЪМОЛ КОРЗИНКАСИ	
ИЖТИМОЙ УМУМИЙЛИК.....	157	(ТУЗЛИҚ ТЎРВА).....	183
ИЖТИМОЙ УСТУВОРЛИКЛАР.....	157	ИСТЕЪМОЛИЙ ХАСТАЛАНИШ.....	183
ИЖТИМОЙ ЎРИН.....	158	ИХТИЁРИЙ ТИББИЙ СУҒУРТА.....	184
ИЖТИМОЙ ФАН.....	158	ИХТИЁРИЙ ТИББИЙ СУҒУРТА	
ИЖТИМОЙ ФАОЛЛИК.....	158	ВАЗИФАЛАРИ.....	184
ИЖТИМОЙ ХАВФ ГУРУҲИ.....	160	ИХТИЁРИЙ ТИББИЙ СУҒУРТА	
ИЖТИМОЙ ХИЗМАТ КЎРСАТИШ.....	162	ДАСТУРИ.....	184
ИЖТИМОЙ ХИЗМАТЛАР.....	163	ИХТИЁРИЙ ТИББИЙ	
ИЖТИМОЙ ХОДИМ.....	164	СУҒУРТАНИНГ МАҚСАДИ.....	185
ИЖТИМОЙ ХОДИМ ОДОБИ.....	164	ИХТИЁРИЙ ТИББИЙ СУҒУРТА	
ИЖТИМОЙ ХИЗМАТ МИЖОЗИ.....	165	СУБЪЕКТЛАРИ.....	185
ИЖТИМОЙ ҲАМКОРЛИК.....	165	ИЧКИЛИКБОЗЛИК.....	185
ИЖТИМОЙ ҲИМОЯ.....	166	ИШ БИЛАН ТАЪМИНЛАШ.....	185
“ИЖТИМОЙ ҲИМОЯ ЙИЛИ —2007”		ИШГА АЛОҚАДОР МУЛОҚОТ	
ДАВЛАТ ДАСТУРИ.....	167	ТЕХНИКАСИ ВА МЕТОДИКАСИ.....	185
ИЖТИМОЙ ЭКОЛОГИЯ.....	168	ИШ БЕРУВЧИЛАР.....	187
ИЖТИМОЙ ЮҚИШЛИК.....	169	ИШ БЕРУВЧИ ТОМОНИДАН	
ИЖТИМОЙ ЯНГИЛИКЛАР		ТЎЛАНАДИГАН НАФАҚА.....	187
ТАДБИҚИ.....	170	ИШГА ЖОЙЛАШИШ ҲУҚУҚИ.....	188

ИШ БИЛАН ТАЪМИНЛАШГА	
КУМАКЛАШУВЧИ ДАВЛАТ	
ЖАМҒАРМАСИ.....	188
ИШДАН БЎШАШ НАФАҚАСИ.....	189
ИШДАН БЎШАТИШ НАФАҚАСИ.....	189
ИШ ЖОЙИ.....	189
ИШОНТИРИШ (СУГҒЕСТИЯ).....	189
ИШОНЧ.....	190
ИШСИЗ ДЕБ ЭЪТИРОФ	
ЭТИЛГАН ШАХС.....	191
ИШСИЗЛАР.....	192
ИШСИЗЛИК БЎЙИЧА ЁРДАМ.....	193
ИШСИЗЛИК НАФАҚАСИ	
МИҚДОРЛАРИНИ АНИҚЛАШ.....	193
ИШСИЗ ШАХСЛАРГА НАФАҚА	
ТАЙИНЛАШ ВА ТЎЛАШ.....	193
ИШСИЗ ШАХСЛАРНИ КАСБГА	
ТАЙЁРЛАШ ВА ҚАЙТА	
ТАЙЁРЛАШ, УЛАРНИНГ	
МАЛАКАСИНИ ОШИРИШ.....	194
ИШ СТАЖИ ТЎЛИҚ БЎЛМАГАН	
ЧОҒДАГИ ПЕНСИЯ.....	194
ИШ ЎРИНЛАРИНИ КВОТАЛАШ.....	194
ИҚЛИМЛАШИШ.....	194
ИҚТИСОДИЙ САНКЦИЯЛАР.....	196
ИҚТИСОДИЙ СОҲАДА.....	196
ИҚТИСОДИЙ ФАОЛ АҲОЛИ	
(ИШЧИ КУЧИ).....	198
ИҚТИСОДИЙ ФАОЛ БЎЛМАГАН	
АҲОЛИ.....	198

Й

ЙОД ЕТИШМАСЛИГИ	
КАСАЛЛИКЛАРИ.....	198
ЙОД ЕТИШМАСЛИГИ КАСАЛ-	
ЛИКЛАРИ ПРОФИЛАКТИКАСИ.....	198
ЙОД ЕТИШМАСЛИГИ КАСАЛ-	
ЛИКЛАРИ ПРОФИЛАКТИКАСИ	
ТУРЛАРИ.....	198
ЙОДЛАНГАН ОЗИҚ-ОВҚАТ	
МАҲСУЛОТЛАРИ.....	198

ЙОДЛАНГАН ТУЗ.....	198
ЙЎЛ-ТРАНСПОРТ ЖАРОҲАТЛАРИ....	198

К

КАМБАҒАЛЛИК.....	199
КАМ ТАЪМИНЛАНГАНЛАРГА	
ЁРДАМ КЎРСАТИШ	
ШАКЛЛАРИ.....	199
КАМ ТАЪМИНЛАНГАН ОИЛА.....	200
КАСАЛЛАНИШ.....	200
КАСАЛЛИК.....	201
КАСБИЙ КАСАЛЛИК.....	202
КАСБИЙ МАСЛАҲАТ.....	203
КАСБИЙ МЕҲНАТТА ҚОБИЛЛИК.....	203
КВЕРУЛЯНТЛИК.....	204
КЕКСА КИШИЛАР.....	205
КЕКСА КИШИЛАРНИНГ	
ИЖТИМОЙ МУАММОЛАРИ.....	206
КЕКСАЛАР РУҲИЯТИДАГИ	
ИЗДАН ЧИҚИШ.....	207
КЕЧИНМАЛАР.....	208
КОНТАКТ.....	209
КОНФОРМИЗМ.....	209
КОНФРОНТАЦИЯ.....	210
КОТОЛИЦИЗМ.....	211
КРЕДИТ.....	212
КРИЗИС.....	214
КУТИШ (ЭКСПЕКТАЦИЯ).....	215
КЎНГИЛЛИЛАР.....	215
КЎЧИРИБ ЮБОРИШ.....	215

Л

ЛИЛИПУТЛАР ВА ПАКАНАЛАРГА	
ПЕНСИЯЛАР.....	216
ЛОМБРОЗИАНСТВО.....	217

М

МАВҲУМ ОТАЛИК.....	218
МАДАНИЯТ.....	218
МАЖБУРИЙ ТИББИЙ СУҒУРТА.....	219

МАЖБУРИЙ ТИББИЙ СУҒУРТА	
АМАЛГА ОШИРИЛИШИНИНГ	
АСОСЛАРИ.....	219
МАЖБУРИЙ ТИББИЙ СУҒУРТА	
ВАЗИФАСИ.....	220
МАЖБУРИЙ ТИББИЙ СУҒУРТА	
ДАСТУРИ.....	220
МАЖБУРИЙ ТИББИЙ СУҒУРТА	
МАҚСАДИ.....	220
МАЖБУРИЙ ТИББИЙ СУҒУРТА-	
НИНГ АСОСИЙ ТАМОЙИЛЛАРИ.....	220
МАЖБУРИЙ ТИББИЙ СУҒУРТА	
ҚИЛИНИШИ КЕРАК БЎЛГАН	
ШАХСЛАР.....	221
МАЖБУРИЯТ.....	221
МАЖБУРЛАШ.....	223
МАКТАБ-ИНТЕРНАТ.....	223
МАКТАБ ИНТЕРНАТИ.....	224
МАНГУЛИК.....	224
МАРГИНАЛ ВАЗИЯТ.....	224
МАРГИНАЛЛИК.....	225
МАРГИНАЛ ШАХС.....	226
МАФКУРА.....	227
МАЪМУРЛИК.....	227
МАЪНАВИЙ ХУЛҚ-АТВОР	
ТАМОЙИЛЛАРИ.....	227
МАҚБУЛ КЕЛАДИГАН ИШ.....	228
МЕНТАЛИТЕТ.....	229
МЕХНАТ БИРЖАСИ.....	230
МЕХНАТ БОЗОРИ.....	231
МЕХНАТ БЎЙИЧА	
КОНСУЛЬТАЦИЯ.....	232
МЕХНАТГА КАФОЛАТЛИ ҲАҚ.....	233
МЕХНАТДА ЖАРОҲАТЛАНИШ.....	233
МЕХНАТ КОДЕКСИ.....	233
МЕХНАТ ҚИЛИШ ХУҚУҚИНИНГ	
КАФОЛАТИ.....	233
МЕХНАТГА ЯРОҚСИЗЛИК.....	234
МЕХНАТГА ҚОБИЛИЯТЛИ	
ПЕНСИОНЕРЛАР.....	235

МЕҲРИБОНЛИК.....	235
МЕҲРИБОНЛИК УЙИ.....	236
МИГРАНТЛАР.....	236
МИЛЛИЙ ХАВФСИЗЛИК.....	237
МИЛЛИЙ ЎЗЛИКНИ АНГЛАШ.....	237
МИЛЛИЙ ҒОЯ.....	237
МИНТАҚА ИЖТИМОЙ ХИЗМАТИ..	237
МОС КЕЛАДИГАН ИШ.....	238
МОТИВ.....	238
МОДДИЙ ЁРДАМ.....	239
МОТИВЛАШ.....	239
МУЛОЗАМАТ.....	239
МУЛОҚОТ.....	240
МУНОСАБАТ.....	241
МУРДАНИНГ СУД-ТИББИЁТ	
ЭКСПЕРТИЗАСИ.....	241
МУРОЖААТ.....	242
МУСТАҚИЛ ИШ БИЛАН	
ТАЪМИНЛАНГАНЛАР.....	243
МУТАХАССИС.....	243
МУҲТОЖ ШАХСЛАРГА ДАВЛАТ	
ИЖТИМОЙ ЁРДАМИ.....	243
МУҒОМБИРЛИК.....	243
МУҲОЖИРЛАР.....	244
МУМИЁЛАШ.....	244

Н

НАЗАРИЯ.....	245
НАРКОМАНИЯ.....	246
НАСЛИЙЛИК.....	247
НАФАҚА.....	247
НАФАҚАЛАР МИҚДОРИ.....	247
НАФАҚА ТАЙИНЛОВЧИ	
ОРГАНЛАР.....	248
НЕЪМАТ.....	248
НИЗО.....	248
НИЗОЛАРНИ ҲАЛ ЭТИШ.....	249
НИКОҲ.....	249
НИКОҲ ШАРТНОМАСИ.....	251
НОАНЪАНАВИЙЛИК.....	251

НОГИРОН, НОГИРОНЛИК.....	251
НОГИРОН БОЛАЛАР.....	252
НОГИРОН БОЛАЛАРНИНГ МАКТАБДАН ТАШҚАРИ	
ТАЪЛИМ ОЛИШИ.....	252
НОГИРОНЛАР РЕАБИЛИТАЦИЯСИ..	252
НОГИРОНЛАР КАСБИЙ РЕАБИЛИТАЦИЯСИ.....	253
НОГИРОНЛАРНИ ИЖТИМОИЙ ҲИМОЯ ҚИЛИШ.....	254
НОГИРОНЛАРНИ ИШ БИЛАН ТАЪМИНЛАШ.....	254
НОГИРОНЛИК ПЕНСИЯСИ ОЛИШДА ИШ СТАЖИ.....	255
НОГИРОНЛАРГА ИЖТИМОИЙ- МАИШИЙ ХИЗМАТ КЎРСАТИШ.....	256
НОГИРОНЛАРНИНГ ИЖТИМОИЙ РЕАБИЛИТАЦИЯСИ.....	256
НОГИРОНЛИК ГУРУҲЛАРИ.....	257
НУРЛАНИШ.....	257
НУТҚ ОДОБИ.....	258

О

ОБРУ.....	258
ОДАТ.....	259
ОЗОДЛИКДАН МАҲРУМЛИККА ҲУКМ ҚИЛИНГАНЛАР.....	260
ОИЛА.....	261
ОИЛАВИЙ БОЛАЛАР УЙЛАРИ.....	263
ОИЛАВИЙ МУНОСАБАТЛАРДА АЁЛ ВА ЭРКАКНИНГ ТЕНГЛИГИ.....	263
ОИЛАВИЙ НИЗО.....	264
ОИЛАВИЙ ТАРБИЯ.....	264
ОИЛАДАГИ ЗУРАВОНЛИК.....	265
ОИЛА КОДЕКСИ.....	267
ОИЛАНИ РЕЖАЛАШТИРИШ.....	267
ОИЛА ҲУҚУҚИ СОҲАСИДАГИ РУҲИЙ БЕМОРЛАРНИНГ ҲУҚУҚИЙ АҲВОЛИ.....	268
ОИТС.....	269

ОЛДИНИ ОЛИШ.....	269
ОЛДИНИ ОЛИШ БЎЙИЧА ТИББИЙ НАЗОРАТ.....	270
ОММАВИЙ ИШДАН БЎШАТИШ..	271
ОНАЛИК ВА БОЛАЛИК МУҲОФАЗАСИ.....	271
ОТА-ОНА ПАРВАРИШИ ВА ТАЪМИНОТИДАН МАҲРУМ БЎЛГАН БОЛАЛАРГА ИЖТИМОИЙ ЕРДАМ КЎРСАТИШ..	273

П

ПЕДАГОГИК ЭЪТИБОРСИЗЛИК.....	273
ПЕНСИЯ.....	274
ПЕНСИЯЧИЛАР.....	275
ПЕНСИЯ ОЛИШ ҲУҚУҚИГА ЭГА ОИЛА АЪЗОСИ.....	275
ПЕНСИЯ ТАЪМИНОТИ ТЎҒРИСИДА.....	277
ПЕРИНАТАЛ МАРКАЗ.....	277
ПОПУЛЯЦИЯ.....	278
ПСИХИАТРИК ЕРДАМ.....	278
ПСИХИАТРИК ШАҲОДАТЛОВ.....	279
ПСИХИАТРИЯ.....	280
ПСИХИАТРИЯ ЕРДАМИ КЎРСАТИШ БЎЙИЧА ҲАРАКАТЛАР УСТИДАН ШИКОЯТ ҚИЛИШ.....	281
ПСИХОГИГИЕНА.....	282
ПСИХОГЕНЛАР.....	283
ПСИХОДРАМА.....	284
ПСИХОЗ.....	284
ПСИХОЛОГИК ҲИМОЯ.....	286
ПСИХОНЕВРОЛОГИК ДИСПАНСЕР.....	287
ПСИХОПАТИЯ.....	288
ПСИХОПРОФИЛАКТИКА.....	289
ПСИХОТЕРАПИЯ.....	291

Р

РАСМАН ИШСИЗ ДЕБ ЭЪТИРОФ ЭТИЛГАНЛАР.....	291

РЕАБИЛИТАЦИЯ.....	291
РЕФЛЕКСИЯ.....	293
РЕЦИДИВ ЖИНОЯТЛАРИНИНГ	
ОЛДИНИ ОЛИШ.....	293
РЕЦЕПТ.....	295
РИСК.....	295
РИСК ОМИЛЛАРИ.....	296
РУҲИЙ КАМЧИЛИК.....	296
РУҲИЙ КАСАЛЛИКЛАР.....	298
РУҲИЙ КАСАЛЛИКЛАР	
КАСАЛХОНАСИГА ЁТКИЗИШ.....	299
РУҲИЙЛИК.....	300
РУҲИЙ КАСАЛЛАР ҲУҚУҚИ.....	300
РУЙХАТДАН ЎТКАЗИЛГАНЛИК	
ГУВОҲНОМАСИ.....	302

С

САБРЛИЛИК.....	302
САВОБ.....	303
САДАҚА.....	303
САЙЛАБ ҚЎЙИЛАДИГАН ЛАВОЗИМ-	
ЛАРГА САЙЛАНГАН ХОДИМ-	
ЛАРГА ҚЎШИМЧА КАФОЛАТ.....	303
САЛОМЛАШИШ.....	303
САМОГОН АЛКОГОЛИЗМИ.....	305
САНИТАРИЯ ҚОИДАЛАРИ,	
МЕЪЁРЛАРИ ВА ГИГИЕНА	
МЕЪЁРЛАРИ.....	305
СЕНИЛ ДЕМЕНЦИЯ.....	306
СЕНСИБИЛИЗАЦИЯ.....	307
СОЛИҚҚА ТОРТИШ.....	307
СОҒЛИҚ.....	308
СОҒЛИҚНИНГ ЁМОНЛАШИШИ.....	309
СОҒЛИҚНИ САҚЛАШНИНГ	
ХУСУСИЙ ВА БОШҚА ХИЛ	
ТИЗИМЛАРИ.....	309
СОҒЛОМ ТУРМУШ ТАРЗИ.....	310
СОЦИУМ.....	310
СТАНДАРТ ЕЗУВ.....	311
СТИПЕНДИЯ.....	311

СУГГЕСТИВЛИК.....	311
СУД ПСИХИАТРИЯСИ.....	313
СУД ТИББИЁТИ.....	313
СУД-ТИББИЁТ ЭКСПЕРТИ.....	314
СУД-ТИББИЁТ ЭКСПЕРТИЗАСИ.....	315
СУПЕРВИЗИЯ.....	315
СУПЕРВИЗОР.....	316
СУҒУРТАЛАНУВЧИ.....	316
СУҒУРТА ҚИЛИНГАН ШАХС.....	316

Т

ТАБРИКЛАШ.....	316
ТАДРИЖИЙЛИК.....	317
ТАЖОВУЗЛИК.....	317
ТАКЛИФ.....	317
ТАЛАБАЛИК.....	318
ТАНАТОЛОГИЯ.....	318
ТАНА ШИКАСТЛАНИШИ	
ТАСНИФИ.....	319
ТАНИШИШ.....	319
ТАНОСИЛ КАСАЛЛИКЛАРИНИНГ	
ЮҚИШИ.....	320
ТАРАҚҚИЁТ МЕЗОНИ.....	320
ТАРБИЯ.....	320
ТАРБИЯ УСУЛЛАРИ.....	322
ТАРИХ.....	322
ТАФАККУР.....	322
ТАШХИС.....	322
ТАЪЛИМ.....	323
ТАЪЛИМ КРЕДИТИ.....	325
ТАҲДИД.....	325
ТЕРАПИЯ.....	325
ТЕРМИНАЛ ҲОЛАТ.....	326
ТИББИЁТ МУАССАСАСИ.....	326
ТИББИЁТ ХОДИМЛАРИНИНГ	
КАСБИЙ ҲУҚУҚБУЗАРЛИГИ.....	327
ТИББИЙ-ГЕНЕТИК МАСЛАҲАТ.....	327
ТИББИЙ ДЕОНТОЛОГИЯ.....	328
ТИББИЙ-ИЖТИМОИЙ	
ЭКСПЕРТИЗА БЮРОСИ.....	329

ТИББИЙ-ИЖТИМОЙ	
ЭКСПЕРТИЗА.....	329
ТИББИЙ СУҒУРТА.....	329
ТИББИЙ СУҒУРТАЛАНУВЧИ.....	330
ТИББИЙ СУҒУРТАЛОВЧИ.....	331
ТИББИЙ СУҒУРТАГА БАДАЛЛАР (СУҒУРТА БАДАЛИ).....	331
ТИББИЙ СУҒУРТА БЎЙИЧА	
ТИББИЙ ХИЗМАТ КЎРСАТИШ	
УЧУН ШАРТНОМА.....	332
ТИББИЙ СУҒУРТА	
ЖАМҒАРМАСИ.....	333
ТИББИЙ СУҒУРТАЛОВЧИНИНГ	
МАЖБУРИЯТЛАРИ.....	333
ТИББИЙ СУҒУРТА ОБЪЕКТИ.....	334
ТИББИЙ СУҒУРТА ҚИЛИНГАН	
ШАХС.....	334
ТИББИЙ СУҒУРТА ТАШКИЛОТИ.....	334
ТИББИЙ СУҒУРТА ТОВОНИ.....	335
ТИББИЙ ХИЗМАТЛАР.....	335
ТИББИЙ ХИЗМАТЛАР СИФАТИ.....	335
ТИББИЙ ХИЗМАТЛАР ТАРИФЛАРИ.....	335
ТИББИЙ-ЭПИДЕМИОЛОГИК	
ҚУЛАЙЛИК МАСАЛАЛАРИ БЎЙИЧА	
ФУҚАРО ҲУҚУҚИ.....	335
ТИББИЙ ҲОМИЙЛИК.....	336
«ТИРИК ШАХСЛАР» СУД-ТИББИЁТ	
ЭКСПЕРТИЗАСИ.....	336
ТОВОН ТЎЛОВЛАРИ ВА	
МОДДИЙ ЁРДАМ.....	337
ТОКСИКОМАНИЯ.....	337
ТОЛЕРАНТЛИК.....	339
ТОТУВЛИК.....	339
ТУРАР ЖОЙНИ ИЖАРАГА БЕРИШ.....	339
ТУРАР ЖОЙ ХОНАЛАРИНИ	
АЛМАШТИРИШ.....	340
ТУРМУШ ДАРАЖАСИ.....	341
ТУРМУШ СИФАТИ.....	342
ТУРМУШ ТАРЗИ.....	343
ТУШНИ ТАЪБИРЛАШ.....	344

ТУШУНИШ.....	345
ТУШУНТИРИШ.....	345
ТУФИЛИШ.....	346

У

УЗОҚ ТАНАФФУСДАН KEYИН	
ИШ ҚИДИРАЁТГАН	
ШАХСЛАРГА МЎЛЖАЛЛАНГАН	
ИШСИЗЛИК НАФАҚАСИ.....	347
УЙ-ИНТЕРНАТ.....	348
УЙ-ЖОЙ КОДЕКСИ.....	349
УЙ-ЖОЙ ФОНД.....	349
УМР ЙЎЛДОШЛАРИНИНГ	
МУНОСИБЛИГИ.....	349
УРБАНИЗАЦИЯ.....	350
УЙҚУСИЗЛИК.....	351

Ф

ФАЛСАФА.....	352
ФАН.....	352
ФАОЛИЯТ.....	354
ФАРМАКОЛОГИК ВОСИТАЛАР.....	354
ФАРМАКОПИЯ.....	354
ФАРМАКОПИЯ МАҚОЛАСИ.....	354
ФАРМАКОПИЯ ҚЎМИТАСИ.....	354
ФАРМАЦЕВТИК ФАОЛИЯТ.....	354
ФЕНОМЕН.....	354
ФЕЪЛ-АТВОР.....	355
ФУҚАРОЛАРГА НАФАҚАЛАР	
ТАЙИНЛАШНИНГ АСОСИЙ	
ТАМОЙИЛЛАРИ.....	355
ФУҚАРОЛАРГА ТИББИЙ ҲАМДА	
ФАРМАЦЕВТИК ЁРДАМ	
КЎРСАТИШ.....	355
ФУҚАРОЛАРНИНГ ДАВЛАТ	
БАНДЛИК ХИЗМАТИ ОРГАНЛАРИ	
ХАТТИ-ҲАРАКАТИ УСТИДАН	
ШИКОЯТ ҚИЛИШ ҲУҚУҚИ.....	355
ФУҚАРОЛАРНИНГ МЕҲНАТТА	
БЎЛГАН ҲУҚУҚИНИ АМАЛГА	

ОШИРИШ КАФОЛАТЛАРИ.....	356
ФУҚАРОЛАРИНИНГ ЧЕТ ЭЛДА	
КАСБИЙ ФАОЛИЯТ БИЛАН	
ШУҒУЛЛАНИШ ҲУҚУҚИ.....	356
ФУҚАРОЛАР СОҒЛИГИНИ	
САҚЛАШ.....	357

Х

ХАЙРИХОҲЛИК.....	357
ХАЙРИЯ.....	358
ХАЙРЛАШИШ.....	359
ХАЛҚАРО ГУМАНИТАР МАНБАЛАР	
ҲИСОБИДАН ИЖТИМОЙ	
ЕРДАМ КЎРСАТИШ.....	359
ХАЛҚАРО ҲОМИЙЛИК	
ФАОЛИЯТИНИ АМАЛГА ОШИРИШ..	360
ХАТТИ-ҲАРАКАТ.....	360
ХОДИМНИНГ АСОСИЙ МЕҲНАТ	
ҲУҚУҚЛАРИ.....	361
ХОДИМЛАР СОНИНИ ЁКИ	
ЛАВОЗИМИНИ ҚИСҚАРТИРИШ.....	362
ХРИСТИАНЛИК.....	362
ХУЛҚ-АТВОР МАДАНИЯТИ.....	363
ХУСУСИЯТ.....	364

Ш

ШАРИАТ.....	365
ШАРТНОМА.....	366
ШАРҚОНА МАЪНАВИЯТ.....	367
ШАҒҚАТСИЗЛИК.....	367
ШАҲС.....	368
ШАҲСИЙ ЕТУКЛИК.....	369
ШАҲСИЙ НАМУНА.....	370
ШАҲСНИНГ ҚОБИЛИЯТЛИЛИГИ.....	371
ШАҲСНИНГ ТУРМУШ ФАОЛИЯТИ	
ЧЕКЛАНГАНЛИГИ.....	372
ШИКАСТ.....	372

Э

ЭКСГУМАЦИЯ.....	372

ЭКСПЕКТАЦИЯ.....	373
ЭКСПЕРТ.....	374
ЭКСПЕРТИЗА.....	374
ЭКСПЕРТ ХУЛОСАСИ.....	375
ЭЛЕКТРДАН ШИКАСТЛАНИШ.....	376
ЭЛТАНАЗИЯ.....	377
ЭМИГРАНТЛАР.....	377
ЭМПИРИК ИЖТИМОЙ	
ТАДҚИҚОТЛАР.....	378
ЭРКАК.....	380
ЭСТЕТИК СОҲА.....	381
ЭТИКЕТ.....	382
ЭТНОС.....	382
ЭТОС.....	382
ЭТНОСЛАРАРО (МИЛЛАТЛАРАРО)	
МУНОСАБАТЛАР.....	383
ЭЪТИҚОД.....	384
ЭҲТИЁЖ.....	384

Я

ЯНГИ ИШ ЎРИНЛАРИНИ	
ЯРАТИШ.....	385
ЯНГИ КЕЛГАНЛАР ТУРМУШИ.....	385
ЯТРОГЕНИЯ.....	386
ЯШАШ МИНИМУМИ.....	387

Ў

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ	
ФУҚАРОЛАРИНИНГ МАМЛАКАТ	
ТАШҚАРИСИДАГИ ҲАМДА ЧЕТ	
ЭЛ ФУҚАРОЛАРИНИНГ	
ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКА-	
СИДАГИ МЕҲНАТ ФАОЛИЯТИ.....	388
ЎЗГАРТИРУВЧИ КАЙФ.....	388
ЎЗ-ЎЗИНИ ИДРОКЛАШ.....	389
ЎЗ-ЎЗИНИ КОМИЛЛАШТИРИШ.....	389
ЎЗ-ЎЗИНИ ТАРБИЯЛАШ.....	390
ЎЗ-ЎЗИНИ ЎЛДИРИШ.....	391
ЎЛИМ.....	393

УЛИМНИ ТАСНИФЛАШ.....	393
УЛИМНИ ҚАЙД ЭТИШ.....	394
УЛИМ ТЎҒРИСИДА ВРАЧ	
ГУВОҲЛИГИ.....	394
УҚУВЧИЛАР.....	395

Қ

ҚАРАМОҒИДА ҲИСОБЛАНУВЧИ.....	396
ҚАРИЯЛАР УЙИ.....	396
ҚАРИНДОШЛИК.....	396
ҚАШШОҚЛИК, ҚАШШОҚ	397
ҚАРШИ ИШОНТИРИШ.....	397
ҚИЗИЛ ЯРИМ ОЙ ВА ҚИЗИЛ ХОЧ	
ТИМСОЛЛАРИ.....	398
ҚИЗИЛ ЯРИМ ОЙ ВА ҚИЗИЛ ХОЧ	
ТИМСОЛЛАРИДАН	
ҲОЙДАЛАНИШНИНГ АСОСИЙ	
ТАМОЙИЛЛАРИ.....	398
ҚИЗИЛ ЯРИМ ОЙ ТИМСОЛИДАН	
ҲУҚАРО ТИББИЙ ТУЗИЛМАЛАРИ-	
НИНГ ҲОЙДАЛАНИШИ.....	398
ҚИЗИЛ ЯРИМ ОЙ ТИМСОЛИДАН	
ЎЗБЕКИСТОН ҚИЗИЛ ЯРИМ ОЙ	
ҲАМИЯТИНИНГ ҲОЙДАЛАНИШИ.....	399
ҚИЗИЛ ЯРИМ ОЙ ТИМСОЛИДАН	
ҲАРБИЙ-ТИББИЙ ТУЗИЛМАЛАР-	
НИНГ ҲОЙДАЛАНИШИ.....	399
ҚИЙИН ҲАЁТИЙ ВАЗИЯТ.....	399
ҚОБИЛЛИК.....	400
ҚОН ВА УНИНГ ТАРКИБИЙ	
ҚИСМАЛАРИ ДОНОРЛИГИ	
ТЎҒРИСИДА.....	401
ҚОН ВА УНИНГ ТАРКИБИЙ	
ҚИСМАЛАРИ ДОНОРЛИГИНИНГ	
АСОСИЙ ТАМОЙИЛЛАРИ.....	401
ҚОНУН.....	402
ҚОЧОҚЛАР.....	402
ҚУРҚУВ.....	402
ҚУШИМЧА ТУРАРЖОЙ МАЙДОНИ...	403

Ғ

ҒАЙРИАХЛОҚИЙ ХУЛҚ.....	404
ҒАЙРИҚОНУНИЙ ДАВОЛАШ.....	404
ҒАЛАМИСЛИК.....	405

Ҳ

ҲАЁТ ДАВОМИЙЛИГИ.....	405
ҲАЁТНИНГ МАЪНОСИ.....	406
ҲАЁТИЙ ҲАҲЛИЯТ.....	406
ҲАЁТ РЕЖАЛАРИ.....	407
ҲАЁТ УЧУН ҲАВҒЛИ	
ШИКАСТЛАНИШ.....	408
ҲАРАКАТ.....	408
ҲАРАКАТ ТАКТИКАСИ ВА	
СТРАТЕГИЯСИ.....	409
ҲАРБИЙ-ТИББИЙ ЭКСПЕРТИЗА.....	410
ҲИМОЯ.....	411
ҲОМИЙ.....	411
ҲОМИЙЛАР.....	412
ҲОМИЙЛИК (ҲОМИЙЛИК	
ҲАҲЛИЯТИ).....	412
ҲОМИЙЛИК.....	412
ҲОМИЙЛИК ВА ҲАЙРИЯ	
НАҲАҚЛАРИНИ ТАЙИНЛАШ.....	413
ҲОМИЙЛИКНИ ДАВЛАТ	
ҚУЛЛАБ-ҚУВВАТЛАШИ.....	413
ҲОМИЙЛИК МАҚСАДЛАРИ.....	413
ҲОМИЙЛИК ОЛУВЧИЛАР.....	415
ҲОМИЙЛИК СУБЪЕКТЛАРИ.....	415
ҲОМИЙЛИК ТАШКИЛОТИ.....	415
ҲОМИЙЛИК ТАШКИЛОТЛА-	
РИНИНГ МОЛ-МУЛКИ.....	415
ҲОМИЙЛИК ТАШКИЛОТЛА-	
РИНИНГ МОЛ-МУЛКИНИ	
ШАКЛЛАНИРИШ.....	416
ҲОМИЙЛИК ҲАЙРИЯЛАРИ.....	417
ҲУҚУҚБУЗАРЛИК.....	417
ҲУҚУҚИЙ ЛАЁҚАТ.....	418
ҲУҚУҚИЙ ҲИМОЯ.....	419

ИЖТИМОЙ. ҲИМОЯ

АТАМАЛАР
ИЗОҲЛИ ЛУҒАТИ

Тузувчилар:

*Саидов Муҳаммадали Ҳакимович — иқтисод фанлари доктори,
Насриев Илҳом Исмоилович — юридик фанлари доктори,
Тоҳиров Зоир Тоҳирович — филология фанлари номзоди,
Улуғов Шухрат Ҳамдамович — тадқиқотчи.*

Муҳаррирлар *А. Ирисбоев, Ш. Қурбон*
Бадий муҳаррир *Ҳ. Худойбердиев*
Техник муҳаррир *Т. Смирнова*
Мусахҳиҳ *Ш. Нишонов*
Саҳифаловчи *А. Турсунов*

Босишга рухсат этилди 18.09.2007. Бичими 84x1081/32.
Ҳажми б.т. 25,5 Нусхаси 5000. Буюртма № 133
Шартнома № 98/3. Баҳоси келишилган нарҳда.

Оригинал макет “Medianashr” МЧЖ
компьютер марказида тайёрланди.

Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон
Миллий кутубхонаси босмахонаси.
Тошкент шаҳри Х.Сулаймонова кўчаси 33-уй